

VERES LÁSZLÓ

ÜVEG MŰVESSÉGÜNK

A XVI-XIX. SZÁZADBAN

TARTALOM

7	ELŐSZÓ
9	AZ ÜVEGMŰVESSÉG TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA
9	Eredmények és feladatok
17	AZ ÜVEGIPAR KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZADIG
17	Az üveg alapanyaga és tulajdonságai.
20	Az üvegekészítés alapvető eljárásai
27	Európa üvegipara a középkorban
27	Az üvegyártás kezdete a Kárpát-medencében
37	AZ ÜVEGGYÁRTÁS KITELJESEDÉSE A XVI–XVII. SZÁZADBAN
37	Döntő változások az európai üvegyártásban –
39	A velencei üvegipar hanyatlása, a cseh kristályüveg uralomra jutása
44	Üvegekészítő központok a XVI–XVII. században
44	A XVI–XVII. századi üvegművesség emlékei
44	Az ablakok üvegezése
46	Öblösüvegek gyártása
63	AZ ÜVEGGYÁRTÁS VIRÁGKORA
63	Üvegekészítő központok a XVIII. században
67	és a XIX. század első felében
77	Észak-Magyarország
83	Kelet-Magyarország
92	Erdély
99	Dunántúl és Délvidék
104	Az üveghuták berendezése, felszerelése, az üvegekészítés technikája
117	Művészeti hatások, jellegzetes díszítőeljárások
	Az üvegek értékesítése, a huták piackörzetei

124	Üvegek a paraszti háztartásokban
132	A parasztüveg, mint népművészeti tárgy
145	AZ ÜVEGHUTÁK TERMÉKEINEK FORMAI, FUNKCIÓBELI SAJÁTOSSÁGAI ÉS DÍSZÍTMÉNYEI
147	Tárolóedények
147	Palackok
150	Ballonok
152	Butéliák
159	Tejes- és befőttesüvegek
160	Kancsók
164	Pincetokba való palackok
166	Korsók
168	Ivóedények
169	Poharak
173	Kancsó poharak
173	Porciós- és fűtőlősüvegek
175	Butykosok
176	Kulacsok
178	Bokályok
178	Kotyogós üvegek
180	Vegyes használati üvegek
183	Különleges rendeltetésű üvegek
187	A HAGYOMÁNYOS ÜVEGKÉSZÍTÉSTŐL A GYÁRI PARI TERMÉK-ELŐÁLLÍTÁSIG
187	Észak-Magyarország
194	Erdély és Kelet-Magyarország
198	Dunántúl
199	Horvátország és Szlavónia
203	KÍSÉRLETEK, FELZÁRKÓZÁSI TÖREKVÉSEK A MEGHATÁROZÓ EURÓPAI STÍLUSIRÁNYZATOKHOZ A XIX. SZÁZADBAN
203	Iránymutató törekvések
207	Alkotók, alkotóműhelyek és alkotások
207	Több évtizedes lemaradásban
209	Metszőműhelyek, vésnökiskolák
220	Emlék- és fürdő poharak
225	A XIX. század második felének kimagasló üvegművészei: Pantotsek Leo Valentin, Giergl Henrik, Róth Miksa és Sovánka István
239	IRODALOM
249	HUNGARIAN GLASSWARE PRODUCTION IN THE 16 th –19 th CENTURIES
255	UNSER GLASGEWERBE IM 16–19. JAHRHUNDERT

ELŐSZÓ

Az üveg, ez a csodálatos mesterséges anyag sok-sok szállal kapcsolódik az emberi lét hétköznapijához és ünnepeihez. Már a kisgyermekkor meghatározó élményét jelentő mesevilág történései is „az üveghegyen túl” kezdődnek. Hófehérke szépsége és lényé az üvegkoporsón keresztül bűvöli el a királyfit. A felnőtteknek a fény és a világosság az üveg közvetítésével válik mindennapossá lakóhelyeiken. Az üveg lehetővé teszi, hogy jobban láthassuk, vizsgálhassuk az univerzumot, megfejthessük a csillagrendszer végtelenjének titkait. Feltárhassuk a mikrovilág rejtelseit. S az üveg használhatóságának és hasznosíthatóságának lehetőségét az űrhajózástól a mikrofizikáig még ezernyi példával illusztrálhatnánk.

A sort lezárva több évezredes múltja miatt kiemelésre érdemes az a tény, hogy az üveg a folyadékok, italok tárolásának eszköze is, mintegy öltözete a benne tárolt illatszernek, különleges nedűnek, s ugyanakkor a tároltak fogyasztására is szolgáló eszköz, miközben az elfogyasztásra vagy a használatra szánt folyadék sajátosságait is kifejezésre juttatja.

Az ember több mint öt évezrede ismeri és használja az üveget. A Kárpát-medencében a rómaiaknak köszönhető az üvegből készült használati eszközök meghonosítása. A IX. században államot alapító magyarság már az Etelközben megismerte e különleges anyagot, és a XIII. századtól egyre szélesebb körben hasznosította az üveg formai és funkcióbeli sajátosságainak bővülésével összhangban. A XVI–XVII. századig elsősorban a társadalom előkelőbb rétegei engedhették meg maguknak az ablak- és öblösüvegek használatát. A XVIII. század kezdetétől indult hódító útjára az üveg, meghonosodva a nemesi, polgári és paraszti háztartásokban egyaránt.

Ez az összegezésre törekvő feldolgozás a kárpát-medencei üvegművesség történetének bemutatására törekszik. Az írott források megszólaltatásán túl célkitűzése az is, hogy a jelenlegi országhatárokon túli területek emlékanyagát számba véve, tipologizálva állapítson meg általános érvényű összefüggéseket. A feldolgozás a hagyományos, XVI–XIX. századi technológiájú üveggyártás vizsgálatát végzi a XIX. század végéig, amíg az üvegiparban a gépi berendezéseket alkalmazó üvegtészítés általánossá, meghatározóvá vált.

Vándorüveges
XVI. századi fametszet nyomán

AZ ÜVEGMŰVESSÉG TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA

EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK

A magyar üvegipar története alig ismert a külföldi szakemberek előtt. Mint ahogyan a régi nagy jelentőségű üvegmonográfiák szerzői, pl. *Schmidt, Rademacher, Vávra*, ugyanúgy az újabban napvilágot látott, egyetemes üvegművészet bemutatására vállalkozó külföldi feldolgozások készítői sem vesznek tudomást üveggyártásunk történetéről.¹ A magyar üvegipar külföld előtti ismeretlensége már csak azért is rendkívül sajnálatos, mert az európai üvegművesség történetéről alkotott kép szegényebb lett néhány olyan magyar vonatkozású adalékkal, amely módosíthatta, alakíthatta volna az üvegművészet általános fejlődéséről vallott nézeteket.

A magyar üvegipar külvilág előtti ismeretlensége az üvegtörténeti kutatásunk általános helyzetéből is következik. Az ismeretlenség oka közvetve visszavezethető a muzeológiai tevékenység sajátosságára és az ismeretek feldolgozási szintjére, a publikáltság fokára.

A magyarországi múzeumok első üvegtárgyai a keleti eredetű és római üvegek mellett egykori uralkodók, fejedelmek és gazdag nemesi családok ház-

tartásai kincsének számító velencei, cseh és német darabok voltak. Az ezredéves ünnepségsorozat kiállításai és a XIX. század végi jelentős üvegtechnikai újításai irányították először a figyelmet a Kárpát-medence területén előállított üvegtárgyak felé. A Magyar Nemzeti Múzeum első katalógusa, az 1825-ben megjelent *Cimeliotheka* magyar régiségeket felsorakoztató egységében még csak néhány üvegtárgy szerepelt. Így a Baky család címerével ékesített feliratos és 1695-ös évszámmal ellátott nagy palack, vagy II. Rákóczi Ferenc hadszertári főbiztosának, Lányi Pálnak és feleségének 1708-ból való címeres, metszett talpas pohara. Az 1870-es évektől meginduló tudatos gyűjtés eredményeként a századfordulóra számottevő magyar kollekcióval rendelkezett a nemzet múzeuma. A régi magyar üvegek mellett a kortárs üvegművészet kiemelkedő emlékei is a gyűjteménybe kerültek. Így a századforduló neves üvegművészeinek, Sovánka Istvánnak a különleges üveg keresztelomedencéje is, amelynek felirata: „A Magyar Nemzeti Múzeumnak a Millenniumi kiállítás alkalmából ajánlja Göpfert Miklós üveggyáros

Zay-Ugrócról, készítette Sovánka István”.² Az 1879-ben megalakult Iparművészeti Múzeum törzsanyaga a Nemzeti Múzeumból került ki. Több mint 100 régi üveget, majd a keresztelődendécét is átadták az új közgyűjteménynek, amelynek többek között az egyik jövőbeni feladata az üvegművészet hazai és külföldi emléanyagának a gyűjtése lett. A Nemzeti Múzeum a továbbiakban elsősorban történeti jelentőségű, relikviaszámba menő üvegtárgyak gyűjtésére szakosodott. Az Iparművészeti Múzeum az I. világháború előtti évekre már nemzetközi viszonylatban is számottevő üvegyűjteménnyel rendelkezett. Az ezredéves ünneppsorozat kiállításai és a XIX. század végi jelentős üvegtechnikai újítások egyre inkább az üvegművészet felé irányították a közvélemény figyelmét. Ennek köszönhetően a még fennmaradt XVIII–XIX. századi magyar vagy magyar-nak vélt üvegek kiemelkedő darabjai múzeumi gyűjteményekbe kerültek a külföldi, ezen belül is elsősorban a velencei, cseh és német üvegekkel együtt. Az így begyűjtött üveganyag szinte teljes mértékben *úri üveg* volt, vagyis üvegművészetünk „napfényes” szegmentjét reprezentáló művészeti alkotásokból állt össze. A régészeti feltárások ekkor még alig hoztak felszínre a korai magyar üvegtől tanúskodó emléanyagot, vagy pedig az ásatásokból származó üvegtöredékek ismeretlenek voltak a szakemberek előtt. A mindennapos használatra szánt, főként a kis erdei üveghutákban gyártott üvegek ritkaságszámba mentek a múzeumok gyűjteményi raktárainak polcain. Ezeket az üvegeket az általános közfelfogás alacsony művészi értékűnek tekintette, amelyek a társadalom szegényebb rétegei igényének kielégítésére készültek. Csupán néhány jó szemű gyűjtő figyelte fel arra, hogy a magyar üvegművészetben az ún. *paraszt-üvegek* nyújtják a legötletesebb, legváltozatosabb és az általános európai formakincstől leginkább függetlenül formákat. „Itt találják nemzeti sajátosságunk legtökéletesebb kifejeződését.” A paraszttüvegek első gyűjtője *Samuel Brukenthal*, a szebeni múzeum megalapítója volt, aki a dél-erdélyi, Olt menti üveghuták emléanyagát gyűjtötte össze. Az ország különböző tájait járva tudatosan gyűjtötte a paraszti, mezővárosi, polgári háztartások legszebb üvegeit Déri György is. A debreceni

múzeum egyik alapítója, *Telkes Simon* 1895-ben megjelent *Üvegiparunk* című monográfiája borítójának belső oldalán adott számot gyűjtéseinek eredményéről.³ „Ezen könyv a már régebben nem létező magyar erdei üveghutákról ad tanúságot és a Déri György ezredes Néprajzi Múzeumban levő, körülbelül 125 darabból álló népies üvegyűjtemény tartozéka. Budapest, 1941. október 15. Déri György ezredes.” A gyűjtő a belső borító alsó részén ekképpen ír a tárgyakról: „A 125 példány három csoportba osztható:

1. Körülbelül 45 darab Bakonyerdei csoport.
2. Körülbelül 36 darab Magyar Északi dombvidéki úgy mint a régi Felvidéki csoport.
3. Körülbelül 44 darab Nagymagyarország részeiről származó és kisebb mennyiségben a régi Monarchiában készült, de a magyar földön használatban volt csoport.”

Samuel Brukenthal és Déri György hosszú ideig nem talált követőkre. Ennek oka alapvetően a művészettörténet és a néprajz sajátos, *parasztüvegeket*, *népi üvegeket* kirekesztő felfogásából származott. A művészettörténész a *finom üvegeket*, az *úri üvegeket* tartotta műfajába illőnek, mert felfogása szerint ezek a tárgyak képviselnek „magasabb művészi értékeket”. Ezeken az alkotásokon figyelhetők meg a történelmi stílusok változásai és az üvegművészetben nagy technikai tudást igénylő díszítőeljárások alkalmazásai. A népművészeti kutatás a XX. század elején – amikor még szép számmal lehetett volna üvegtárgyakat gyűjteni –, a sajátosan paraszti, autochton műfajokat kereste. Ez a nézet gátat emelt a parasztüvegek felfedezése elé. A paraszti használatban lévő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta az is, hogy ezek az üvegek ugyanúgy lehettek a nemesség és a polgárság mindennapi életéhez szorosan kötődő tárgyak, mint a parasztságéhoz. Továbbá az is növelte a kétségeket, hogy az üvegek előállításán minden tekintetben komoly előkészületeket, nagyobb ipari berendezéseket igényelve több ember szervezett együttműködését feltételezte. Jogosan vetődhetett fel az a kérdés, hogy az üvegművészet természete lehetővé teszi-e azt, hogy népművészetté váljon? Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a *Magyarság néprajza* a parasztság tárgyi környezetének bemutatásakor mindössze egyetlen

üvegtárgyról, egy üvegből készült gyertyakészítő formáról tett említést.⁴

A parasztüvegek múzeumi gyűjtése csak az 1950-es években kezdődött el. Erdélyben *Szőcs Károly* és *Lázár Jenő* gyűjtött össze nagy mennyiségű üveget a paraszti és kismemesi háztartásokból. A nagyszebeni *Brukenthal Múzeum* mellett kialakult a *Kolozsvári Történeti Múzeum* hatalmas üveggyűjteménye is.⁵ Magyarország északi részén a Zempléni-hegységben, majd Parád környékén *Balassa Iván* útmutatása alapján *Takács Béla* gyűjtötte össze a paraszti háztartások hutákban készült üvegeit. A kialakult módszerek és nem utolsósorban a nem várt eredmények például szolgáltak más múzeumok számára is.⁶ A miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársa, *Megay Géza* a Bükkben, *Vajkai Aurél* és *Éri István* pedig a veszprémi múzeumnak a Bakonyban gyűjtött csodálatos üvegtárgyakat. Vajkai Aurél publikációinak köszönhetően ma már az üvegművészet is befogadja azokat az egyszerű technikával készült, de bámulatos szépségű produktumokat, amelyek a Bakony falvaiban, különösen Szentgál kismeseinek otthonában mindennaposak voltak. Az erdélyi, bakonyi és észak-magyarországi kutatások inspirálóan hatottak a Kárpát-medence üveges vidékei történetének feltárására és az egykori üveghuták emlékanyagának összegyűjtésére. Zala, Baranya, a Délvidék és a Felvidék muzeológusai mára már nagyszámú népi üveget is felsorakoztattak gyűjteményeikben az úri üvegek mellett.⁷

A Kárpát-medencében található múzeumok az utóbbi évtizedekig döntő részben antik és XVII–XIX. századból származó üvegeket felvonultató üveggyűjteményekkel rendelkeztek. A középkori üvegek ritkaságnak számítottak. Ezek többsége is külföldi, elsősorban velencei termék volt. A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi az ún. *Mátyás-billikomot*, a velencei üvegművesség remekét, amely szokatlanul nagy mérete (42,8 cm magaságú) és történeti vonatkozása miatt kiemelkedő jelentőségű.⁸ A tölcsér formájú, díszítetlen vastag üvegfalú edény kupáját keskeny gyűrűtag fogja össze, nodusát pedig belül vékony, fehér fonalas díszítmény ékesíti. Hiányzó üvegtalpát apró türkizsekkel ékesített aranyozott ezüsttalppal pótolták.

Mátyás király billikoma, 1470 körül.
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Fotó: Dabasi András)

A nemesfém talpazaton XVI–XVII. század fordulóján vésett versezet foglalja össze a nagyméretű kehely történetét. A leírás szerint az edény Mátyás király „velencesektől vett régi ajándéka”, amelyből az ellenség legyőzésekor ittak áldomást. Később II. Lajoshoz került a billikom, aki azt 1524-ben főpohárnokának, Batthyány Ferencnek adományozta. A becses ereklyét a Batthyányak rohonci várában őrizték. 1852-ben – miután a szabadságharc külügyminiszterének, Batthyány Kázmérnak a vagyonát elkobozták –, idegen kézre került. A XIX. század végén az Erdődy család egy müncheni kereskedőtől vásárolta vissza, majd 1929-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

A kiemelkedő velencei származású üvegek közé sorolható még az a XV. századi eredetű gótikus formájú, körte idomú, bordázott kupájának peremén színes zománccfestéssel, aranyozással és pikkelyes díszítésű szalaggal ékesített talpas pohár, amely a somogyvári ásatásokból került elő.⁹ Ugyancsak a velencei üvegművészet kimagasló termékei az ún. *Bártfai kehelyek*, melyekből 5 példányt a bártfai *Sárosi Múzeum* és egy-egy példányt a *Kassai Kelet-szlóvakiai Múzeum* és a *Magyar Nemzeti*

Serleg Bártfa címerével, XVI. század eleje.
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Fotó: Dabasi András)

Múzeum Őriz. A színtelen, áttetsző üvegből készült, körte idomra emlékeztető kupájú kelyheken a kupa elő- és hátoldalán Bártfa város címerét magasba emelő angyalok színes zománccal festett képei láthatók.¹⁰ A múzeumi gyűjteményekben őrzött középkori magyar üvegek első példányának talán az a két üvegcsé tekinthető, amelyeket 1885-ben Schatz Róbert ajándékozott a Magyar Nemzeti Múzeumnak.¹¹ A kis üvegek a budavári bécsi szerzetesek házában kerültek felszínre. A XX. század elejétől öröndetes módon egyre gyarapodott a múzeumok középkori üveganyaga. Köszönhető ez az egykori királyi városokban folyó régészeti feltárásoknak és az egykori királyi várak (Buda, Visegrád, Diósgyőr), nemesi kastélyok, udvarházak helyszínén elindult kutatásoknak. Igaz, hogy az üvegleletek többsége töredék, de

mindenképpen alkalmasak arra, hogy a középkori üvegtípusokat meghatározhassuk, rekonstruálhassuk. A leletek segítségével következtethetünk a korszak üvegművességének színvonalára, az európai művészi áramlatok befolyására vagy attól való függetlenségére.

Az üvegművesség történetét kutató és feldolgozó tudományos munka a múzeumok mindenkor gyűjteménygyarapító tevékenységének tükröképe. Ez természetes, hiszen az üvegtörténet egy olyan tudományágat képvisel, amelyben az írott források feltárása és a termelés végeredménye, a tárgy vizsgálata egymástól elválaszthatatlanok. A magyar üvegművesség történetét bemutató monografikus feldolgozások pillanatnyi állapotot rögzítenek abban az értelemben, hogy az írott források egy adott korszakban létező tárgycsoporttal kapcsolódnak össze. A magyar üvegművesség útkeresésének időszakában, a nagy kísérletezés *Giergl Henrik*, *Pantotsek Leo Valentin* és *Sovánka István* nevével fémjelzett periódusában születtek meg az üvegiparunk történetével foglalkozó első monografikus feldolgozások, *Bárdos József* és *Telkes Simon* munkái.¹² Ezek úttörő jellegűek, hiszen nem támaszkodhattak jelentős előtanulmányokra. Bárdos inkább az emlékezetben élő közelmúlt és a jelen forrásaira támaszkodott, és a rohamosan gazdagodó Iparművészeti Múzeum üvegkollekciójára építve tehetett kísérletet a XIX. századi iparművészeti tendenciák meghatározására. Telkes Simon pedig a magyar üvegipar helyzetét mutatta be iparstatisztikai adatok felhasználásával. Pillanatnyi állapotot tükrözött *Wartha Vince* munkája is, amely a millenniumi kiállításokon felvonultatott kortárs iparművészeti alkotások bemutatásának szentelt különös figyelmet. Az üveg történetének vázlatos ismertetése és a magyar emléktárgy reprezentánsainak felsorakoztatása csupán szemléltető eszközül, keretül szolgált a lényegi mondanivalóhoz. Az első szakszerű és igazán értékes feldolgozás készítője *Divald Kornél* volt.¹³ Az első világháború előtt *Az iparművészet könyvében* megjelent tanulmánya az egyetemes üvegművészetbe ágyazottan taglalja a magyar üvegipar történetét. Ennek megfelelően sorakoztatja elő a létező művészi alkotások legszebb példányait, formai és díszítménybeli sajátosságait

elemezve és összehasonlítva az európai rokon vonásokat mutató emléanyaggal. A munkában már megjelennek előttünk a legjelentősebbnek vélt üveghuták, köszönhetően, hogy a szerző építhetett *Takáts Sándor*, *Kárffy Ödön*, *Kemény Lajos* és *Tagányi Károly* levéltári kutatásokon alapuló feldolgozásaira is.¹⁴ Az ő részletkutatási eredményeiből, adatközléseiből lehetett arra következtetni, hogy a Kárpát-medence területén nagyon sok üveghuta működhetett, melyek történetének részletes megismerése alapvetően megváltoztathatja az üvegművesség XX. század elejéig ismert arculatát. Már Divald Kornél is felvetette az egyes huták részletes kutatásának fontosságát és azt is, hogy az iparművészeti alkotásoknak minősített üvegtárgyak mellett fontos a régészeti emlékek számbavétele, megszólaltatása, valamint az egyszerű *rusztikus* üvegek gyűjtése. Vélhetően Divald régészeti anyag számbavételére utaló gondolata sarkallhatta Höllrigl Józsefet, a Magyar Nemzeti Múzeum üveggyűjteményének kezelőjét a *Magyar művészet* hasábjain 1934-ben megjelent *Régi magyar üvegek* című tanulmánya megírására.¹⁵ Azonban ez a munka arról tanúskodik, hogy az igen kevés tárgyi emléanyag nem szolgálhatott az írott források és a korai üvegek kapcsolatának megteremtésére, még nem jött el az ideje a középkori üveggyártás produktumokkal alátámasztott képe megrajzolásának.

Az üvegtörténeti kutatások újabb monográfiákat eredményező korszaka Divald Kornél munkájának megjelenését követően csak egy hosszabb szünet után következett be. A sort *Sághelyi Lajos* 1938-ban napvilágot látott *A magyar üvegesipar története* című műve nyitotta meg, amelyet 1940-ben *Hivert Dezső* *Üvegipar és üveggyártás* és 1943-ban *Gurmai Mihály* *Az üveg* című alkotása követett.¹⁶ Sajnos ezek a munkák sem módszerükben, sem adataikban, kutatási eredményeikben nem hoztak felszínre új ismereteket. Forrásaik, adataik, végkövetkeztetések tekintetében lényegében egy kivételtől, Sághelyi Lajos művétől eltekintve azonosak Telkes Simon és Divald Kornél munkájával. Sághelyi Lajos monográfiája is alapvetően korábbi kutatási eredményeket összegező, reprodukáló alkotás. Új elemnek minősíthető viszont az üvegescéhekről, üvegescmesterségről szóló fejezete.

Amíg az 1940-es éveket, a második monográfiákat eredményező korszakot alapvetően a reprodukálás jellemezte, addig az 1960-as évektől kezdődő harmadik üvegmonográfia időszakot már ismét a tárgyak vizsgálata és az írott forrásokban rejlő lehetőségek kiaknázása. E harmadik üvegmonográfiákat felvonultató korszak *Borsos Béla* tevékenységével vette kezdetét. Borsos döntően magánszemélyek, kisebb részt múzeumok birtokában lévő tárgyak megszólaltatásával, döntően publikált és csekély mértékben addig ismeretlen levéltári források felhasználásával készítette el munkáját, amely először 1965-ben, majd másodszor jelentősen átdolgozva és továbbfejlesztve 1974-ben jelent meg.¹⁷ A korpusz legértékesebb részét a XIX. századi üvegművességgel foglalkozó fejezetek képezik, ami nem véletlen, mert a szerző leginkább a reformkor és a szabadságharcot követő fél évszázad forrásaiban mélyedt el igazán, és jelentős előtanulmányait is e korszakból merített témakörökről készítette. Elsőrangú a stílustörténeti vizsgálódása és máig érvényesek megállapításai, amelyeket az úri üvegek formai és díszítménybeli sajátosságai alapján vont le. A megrajzolt kép sokkal árnyaltabb és ugyanakkor teljesebb lehetett volna, ha a szerző kimeríti az Iparművészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum és több jelentős vidéki múzeum üvegkollekciója adta lehetőséget. Rendkívüli tájékozottságra, jó meglátásra és a szakirodalomban való jártasságra utal Borsos korszak-meghatározása is, amely szerint a XVIII–XIX. századot a *főúri uradalmak középpontjaiban emelt üvegcsűrők időszakaként* határozza meg, az ezt megelőzőt pedig az ún. *bányaváros huták* tevékenysége által fémjelzettként. Az utóbbi korszak meghatározásánál ismét fény derül a monográfia újabb hiányosságára. A középkor régészeti emlékei a szerző tézisének, vagy ha úgy tetszik prekonceptiójának bizonyítékául szolgálnak önkényes válogatással. Holott már az 1960-as években bőséges tárgyi leletanyag támasztotta alá a kolostorok által alapított és piacra is termelő üzemecskék létét. A *Magyar üvegművesség* című összegző mű nagy hibája még az is, hogy írója átvett, kritikai elemzés híján téves irodalmi adatokból próbált képet alkotni az egyes üvegekészítő üzemek történetéről, s mindezt

igen nagy hibaszázalékkal, hiányosságokkal téve. A Kárpát-medence területén működő üveghuták termékeit nem tanulmányozta, csupáncsak mazsolázgatott köztük a *magas művészet* szempontjainak megfelelően. Következésképpen nem sikerült megteremteni az úri üvegek és a rusztikus vagy parasztüvegek összhangját még elégséges szinten sem.

Borsos Béla *A magyar üvegművesség* című monográfiájának alapvető érdeme az, hogy újból az érdeklődés középpontjába állította művészetünk ezen ágát és ipartörténetét. Felkeltette a külföld érdeklődését is és a szakemberek számára kijelölte az új kutatási feladatokat. Újabb és újabb monográfiák megszületését segítette elő. Ezek azonban – helyesen – már nem a magyar üvegművesség átfogó bemutatását tűzték célul, hanem behatárolt témakörök, részletkérdések sokirányú körbejárását, beható vizsgálatát.

Az 1970-es évektől napjainkig terjedő időszak lényegében Borsos ihletésére született nagy mennyiségű publikáció részletes áttekintése után az eredmények, a kutatások tendenciái jól megragadhatóak. Borsos tárgyközléseinek hiányossága több múzeumi szakembert késztetett arra, hogy az üveggyűjteményük kiemelkedő darabjait szakszerű leírásokkal, kormeghatározásokkal közreadja. Az Iparművészeti Múzeum üveggyűjteményét szólaltatta meg Katona Imre és Varga Vera.¹⁸ Debrecen, Miskolc és Sárospatak muzeológusai ismertették gyűjteményeiket egy több mint 1500 műtárgyat felvonultató közös kiállításuk kapcsán.¹⁹ Hasznos ismertetések készültek szlovákiai és erdélyi üveggyűjteményekről is. A tárgyi emlékek egyre szélesebb körű megismertetését szolgálták a különböző kárpát-medencei üveghuták történetét bemutató feldolgozások is.²⁰

Takács Béla *A Zempléni-hegység üveghutái* és a *Parádi üvegművészet* című kismonográfiája, valamint Éri István *Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez* című közleménye Borsos Béla átdolgozott műve megjelenése előtt születtek meg.²¹ Az eredmények ismertek voltak a kiemelkedő monográfiaíró előtt és részleteiket hasznosította is. Amikor az egyes

tájégségek üvegművességét bemutató kismonográfiák megszülettek, nyilvánvalóvá vált az a megállapítás, hogy „...alig van ipartörténetünknek olyan ága, ami jobban hiányolja a részletkutatás eredményeit, mint a magyar üveggyártás története”. Takács Béla és Éri István példáját és módszereit követve kutatók tucatja kezdett tárgyi gyűjtésbe, az üvegtárgyak elemzésén alapuló és addig nem ismert levéltári kutatásokból származó adatok feldolgozásába. Így többek között a Bükk, Nógrád megye, Zala, Kelet-Magyarország, Székelyföld, Dél-Erdély, Északnyugat-Felvidék, Temesköz vidékének üvegiparáról és művészetéről születtek feldolgozások. Egy nagyobb tájegység üvegművességének összegzését jelentette *Bunta Magda* és *Katona Imre Az erdélyi üvegművesség* című könyve.²² Ez utóbbi igen jelentős alkotás lényegében Borsos Béla monográfiája hibáinak is leképzése. Ez viszont érthető, hiszen a szerzők nem férhettek a szükséges levéltári forrásokhoz, megállapításaik egy részét politikai akarathoz kellett igazítani, és a tárgyi emlékek összegyűjtése sem történhetett akadálymentesen.

Az 1970-es évektől felhalmozódott új kutatási eredmények lehetővé tették a kárpát-medencei rusztikus vagy parasztüvegek formai, díszítési sajátosságainak meghatározását, az üvegművességben betöltött szerepének kijelölését. E problémakör összegzését jelentették *Veres László Magyar népi üvegek* és *Magyarország 17–19. századi parasztüvegei* című kismonográfiái.²³ E összefoglaló feldolgozásokból egyértelművé vált, hogy a Kárpát-medence területén több mint 110 kisebb-nagyobb üvegkészítő üzem, más néven üveghuta működött, amelyek döntően a társadalmi szerkezetből adódó elvárásokhoz igazodva egyszerű, de ugyanakkor változatosan díszített közhasználati üvegeket állítottak elő. Ezen feldolgozások érdeme az is, hogy a parasztüvegek népművészetben belüli helyének, szerepének tisztázására is sor került. Az 1975-ben kiadott *Magyar népművészet* című, rendkívül értékes és reprezentatív anyagot felvonultató, a magyar népművészetet bemutató kötetben még mindig csak egy szenteltvíztartó képviselte a paraszti, mezővárosi, polgári használatban levő üveget.²⁴

Borsos Béla üvegművészetet bemutató monográfiája harmadik lényeges hiányosságát el-

sősorban a régészet számolhatja fel, mivel a középkor emlékeinek döntő része elpusztult, vagy a felszín alól hozható napvilágra. Borsos munkássága idején már számos helyen történt, vagy folyt régészeti kutatómunka. A régészet munkamódszeréből következően – ami a feltárást és a publikálást jellemzi –, Borsos csak Höllrigl József publikációjára és feltáró régészek szóbeli közléseire támaszkodva rögzíthette véleményét. Az elmúlt évtizedekben lezajlott ásatások eredményeinek egy részét már a szakirodalomból is megismerhetjük. Az ásatások jelentős számban hoztak felszínre középkori üvegutakat és döntően üvegtöredékeket. Ezek segítségével ma már bemutatható a Kárpát-medencében folytatott termék-előállítás technológiai és művészi színvonala egyaránt. A Buda, Diósgyőr és Visegrád királyi várak feltárásaiból származó üveganyag sokrétű vizsgálatát ismerhetjük meg *H. Gyürky Katalin* és *Mester Edit* munkáiból.²⁵ A középkori várak, kastélyok üveganyagának feldolgozására pedig bőséges irodalom szolgáltat adalékot: Balácsa, Eger, Pácin, Ozora stb. E régészeti közlemények tényekkel támasztják alá azt a korábbi hipotetikus feltevést, hogy a magyar üvegművesség korai fejlődése sokirányú hatásnak volt kitéve, de a külföldi termékek mellett mindig jelen volt a magyar áru, amelynek sajátossága csak bonyolult kémiai, vegyelemzési módszerekkel rekonstruálható. A velencei üvegművészet mellett a bizánci és a német hatás is mutatja, hogy az iparművészet ezen ágában is a

Kárpát-medence területén a formakincs, a stílus-irányzat, a technológia sokrétűen keveredve önálló, egyedi tulajdonságokat eredményezett.

Közel másfél évszázad kutatásai, de különösképpen az elmúlt közel fél évszázad eredményei alapján újból megkísérélhető a magyar üvegművesség történetének átfogó bemutatása.

[JEGYZETEK]

- 1 SCHMIDT, Robert 1912.; RADEMACHER, Franz 1933.; VÁVRA, Jaroslav Robert 1952.
- 2 RIDOVICS Anna 2002. 464–471.
- 3 A könyv bejegyzésével együtt a Déri Múzeum Könyvtárában található. Ltsz. 7197.
- 4 VISKI Károly é. n. 274–395.
- 5 VERES László 1983. 21–22.
- 6 TAKÁCS Béla 1966., 1970.
- 7 ÉRI István 1966. 143–180.; VAJKAI Aurél 1944. 124–130.; VAJKAI Aurél 1959.; MOLNÁR László 1980–81. 77–99.; 1984. 209–225.
- 8 Vö. RIDOVICS Anna 2002. 465.
- 9 IPOLYI Arnold 1876. 486.
- 10 MYSKOVSKI Viktor 1879–80. II. 89.
- 11 RIDOVICS Anna 2002. 465.
- 12 BÁRDOS József 1886.; TELKES Simon 1895.
- 13 DIVALD Kornél 1912. 329–378.
- 14 TAKÁTS Sándor 1900.; KÁRFFY Ödön 1902. 276–284.; KEMÉNY Lajos 1906. 188–189.; TAGÁNYI Károly 1900.
- 15 HÖLLRIGL József 1934. 176–187.
- 16 SÁGHELYI Lajos 1938., 1948.; HIVERT Dezső 1940.; GURMAI Mihály 1943.
- 17 BORSOS Béla 1965., 1974.
- 18 KATONA Imre 1974., 1978.; VARGA Vera 2000., 2002.
- 19 DABÓCZY Dénes–P. SZALAY Emőke–VERES László 1988.
- 20 PL. STRELEC, Karol 1992.
- 21 TAKÁCS Béla 1966., 1970.; ÉRI István 1966. 143–180.
- 22 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983.; BUNTA Magdalena 1980. 219–240.
- 23 VERES László 1989., 1997.
- 24 FÉL Edit–HOFER Tamás 1975.
- 25 H. GYÜRKY Katalin é. n.; Uő. 1971.; MESTER Edit 1997.

AZ ÜVEGIPAR KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZADIG

AZ ÜVEG ALAPANYAGA ÉS TULAJDONSÁGAI. AZ ÜVEGKÉSZÍTÉS ALAPVETŐ ELJÁRÁSAI

Azokban a termék-előállítási folyamatokban, ahol döntő módon az anyag sajátosságainak kifejeződése jut érvényre, a szépség, a stílus, a forma és a funkció az előállítási technika által döntő módon meghatározott. A törvényszerűségek megítélése az adott anyag – a mi esetünkben az üveg – megismerésén alapul.

Az üveg kovasav és alkáliák vegyülete. A kvarchomok (kovasav) magas hőfokon történő olvasztása ömlesztő vagy folyósító anyagok (alkáliák) hozzáadásával válik az üvegkészítés alapanyagává. Az üveg megszilárdulását egy harmadik lényeges alkotóelem, a mész biztosítja. Ez egyben növeli az üveg fizikai és kémiai ellenállóságát is, mint stabilizátor tölt be fontos szerepet. Az üveg vegyi összetételét tekintve egy rendkívüli módon komplikált, bonyolult szilikát, amelyben az alkotóelemek, az összetevő anyagok aránya variálható. Fő alkotóeleme a kovasav kvarc formájában. Az alkálifémek közül a szulfát, a karbonát és a nitrát. Ezeket az elemeket a szóda vagy a hamuzsír tartalmazza, mely anyagok az üveg története során meghatározó szerepet töltöttek be. Végül az üveg

tartalmaz ólmot és cinket, karbonát vagy oxid formájában. E stabilizáló elemek mész hozzáadásával biztosítottak az üvegkészítés számára.¹

Az ömlesztő, folyósító anyagokat és a stabilizátort – lévén mindkettő fém – együttesen az üveget alkotó fémeknek nevezzük. Az üveg olvaszthatósága a felhasznált fémoxidok és a kovasav arányától függ, ugyanis a fémoxidok mennyisége növekedésével az alapanyagok egyre magasabb hőfokon olvadnak össze. Ha az alapanyagokban 70–75%-ot képvisel a kvarchomok – ami ideális állapotnak tekinthető –, akkor 1000 °C körüli hőmérsékletre van szükség az alapanyagok megolvasztásához. *Gaius Plinius Secundus* monumentális munkájában, a 37 kötetes *Historia Naturalis*-ban ír az üveg felfedezéséről. Elmondása szerint valamikor időszámításunk előtt a vihar egy nátronnal megrakott föníciai hajót vetett Szíria partjaira. A hajósok a rakomány nátrondarabjaiból és homokból készítettek tűzhelyet. Másnap, amikor a tűzhely maradványait szétkotorták, a homokban féldrágakövekre emlékeztető, csillogó, színes olvadékdarabokat pillantottak meg, vagyis a nátron

és a homok összeolvadásából keletkezett üveget.² A szóda és a homok kétségtelenül az üvegtüszítés nélkülözhetetlen alapanyagai. Azonban az üvegyártáshoz szükséges magas hőmérsékletet a *Plinius* által leírt módon nem lehet biztosítani.

Az üveg felfedezésének pontos helye és ideje nem határozható meg. A legújabb nézetek szerint a *bronzkorban*, az V–IV. évezredekben ismerték meg az üveget, mint a kerámiaészítés melléktermékét. A porózus cserepű kerámiaedények viszonylag magas hőfokon égetett máza üveg volt, ami az edényeket vízhatlanná tette. Az is bizonyosra vehető, hogy az üvegtüszítés felfedezése kapcsolatba hozható a fémfeldolgozással, a különféle ércek olvasztása és ötvözése terén elért eredményekkel. Az ércek olvasztása magas hőfokot igényelt. Magasabb hőfok elérésére volt szükség, mint az agyagedények és a máz égetése során. *Közel- és Közep-Keleten* az V–IV. évezredek technikai ismeretei lehetővé tették, hogy az ércek olvasztásakor véletlenül keletkezett üvegdarabkákat tudatosan is az üvegtüszítés szolgálatába állítsák. Egyiptom, Szíria és Mezopotámia területén, az azonos fejlettségű társadalmakban az üveg felfedezése párhuzamosan következhetett be.³ A régészeti leleteket vizsgálva, eddigi ismereteinkkel szemben az üvegtüszítésben nem Egyiptomé, hanem Szíriáé az elsőbbség. Szíriában kerültek elő olyan különböző színű, opak üvegyöngyök, melyek készítésének ideje az V. évezredre datálható. Az első egyiptomi leletek – ezek szintén üvegyöngyök – csak a IV. évezred végéről származnak. Az első öblösüveg-töredék az i. e. XII. századra datálható és Mezopotámia területén került elő. A mezopotámiai üvegyártás fejlettségét kiválóan bizonyítja egy i. e. XVIII. századból származó ékírásos tábla is, mely az üveg előállításának ismereteit tartalmazza.⁴

Az üvegtüszítők több évezreden át csak apró, max. 10 cm magas üvegtárgyakat (gyöngyök, amulettek, illatszeres üvegcsék, talak stb.) tudtak előállítani. Az üveg gyártása *homokmag körüli formálással* történt. Az edények belső üregének megfelelő nagyságú és alakú magot formáltak tűzálló homokból. Ebbe hosszú fémpálcikát helyeztek, s a magot a pálcá segítségével képlékeny, izzó masszába mártották, vagy folyékony üvegen

hengergették. Az üveg kihűlése után a homokmagot aprólékos munkával eltávolították a kész üvegtárgyból. Az ismertetett üvegtüszítő eljárással lényegében megegyezik a *formába való olvasztással* történt üvegyártás. A forma az edény alakjának megfelelő köpenyből és egy agyagmagból állott. Közéjük porrá tört üveget szórtak, majd a formát addig hevítették, amíg az üvegpor megolvadt. Kihűlés után a formát szétnyitották vagy széttrötték.

Az üveg elterjedésének időszaka a hellenizmus kora volt. Az ókori világ üvegtüszítésének központjából, *Alexandriából* sugárzott szét az üveg előállításának ismerete. Az ősi alapokon nyugvó üveges területeken kívül (Perzsia, Asszíria, a föníciai városok: Türosz, Szidon stb.) *Krétán*, *Lesboson* és *Rhodos szigetén* az i. e. IV. században egyiptomi szakemberek rendezték be az első üveghutákat. A Római Birodalomban Augustus idején indult nagy fejlődésnek az üvegyártás. Az első üveghutát *Cumae* és *Libernum* között a *Vulturnus* folyó torkolatánál egyiptomi mesterek alapították. Alexandriai mesterek irányították Rómában – a *Városban* – alapított üzemeket is. Augustus császár uralkodása alatt Hispániában és Galliában is meghonosodott az üvegyártás, majd Galliából *Trier* közvetítésével a Rajna vidékén is. Kr. u. II. század végére virágzó üvegiparáról volt híres *Colonia* (Köln), s az itt elért technikai eredmények az egész római üvegipar számára iránymutatókká váltak.⁵

Az üveg széles körű elterjedésével, új ipari központjainak kialakulásával párhuzamosan kísérletek történtek nagyobb méretű üvegedények készítésére. Az adott technikai fejlettség színvonalán, az ismert üvegtüszítési eljárásokkal csak apróbb üvegtárgyak gyártására vállalkozhattak a mesterek. Nagyobb méretű edényeket ragasztással tudtak előállítani. Az üvegyártás menetének meggyorsításában és a nagyobb edények készítésében forradalmi újítást jelentett az *üvegfúvás* felfedezése. *Gaius Plinius* az üvegfúvás felfedezését szintén a föníciaiaknak tulajdonította. Volt olyan nézet is, mely szerint az üvegfúvás felfedezése az egyiptomiaknak köszönhető. Az i. e. III. évezred közepén készült *Beni Haszán-i* falképeken nyílt tűz mellett hosszú csővel kuporgó alakok láthatók. Ezeket az alakokat üvegfúvóknak vélték.

Ez azonban téves megállapítás – mint ezt a régészeti leletek is cáfolták –, ugyanis az egyiptomiak csak a homokmag körüli eljárást ismerték. A Beni Haszán-i falképen látható figurák feltehetően fémművesek voltak.⁶ A legújabb kutatási eredmények szerint az üvegfúvást az i. e. I. század végén *Szidon*-ban fedezték fel. A legkorábbi fúvott üvegek *Toscanella*-ban feltárt etruszk sírokból származnak az i. e. I. századból. Rómában i. sz. 20 körül jelentek meg az első fúvott üvegek, bár vannak olyan vélemények, amelyek szerint korábban, Augustus császár uralkodása idején.⁷

A XVII–XVIII. századig az üveggyártás két üvegfajtát állított elő. Ezek a felhasznált alkáliák alapján nyerték elnevezésüket: *káli-* és *nátronüveg*. Az ún. *ólomüveg* újabb eredetű, a XVIII. században találták fel Angliában, és az olvasztókemencék fűtéséhez nélkülözhetetlen volt a kőszén.⁸ Az elmúlt évezredek folyamán a nátronüveget elsősorban a tengerparti országokban készítették. A nátronüveg előállításához szükséges szódát a tengerparti növények és tengeri algák kilúgozott hamujából nyerték. Minden *antik üveg* nátronüveg volt, hasonlóképpen a velencei üveg és a Németalföldön, Franciaországban, Spanyolországban velencei modorban készült üvegek is. A káliüveg a XI. századtól nyert tért, miután az Alpoktól északra a hamuzsirt kezdték olvasztóanyagként alkalmazni. A káliüveg alkáliáját lombos fák, elsősorban tölgy- és bükkfa hamujából készítették. Az ömlesztőanyagok felhasználásán túl az üveg eddigi történetében meghatározó szerepet betöltő káli- és nátronüveg közötti másik lényeges különbség az olvadt massa termék-előállítás során megfigyelhető tulajdonságában, viselkedésében figyelhető meg. A nátronüveg „puha”, meglehetősen lassan dermed, s így hosszú ideig változatosan formálható. A káliüveg dermedése gyorsabb, így természetesen szűkre szabottabb, behatároltabb az üvegtől való eltérő szerepe a tárgyformálásra. Az üveggyártást szolgáló folyékony üvegmassza alapvetően meghatározó szerepet töltött be az elmúlt évezredekben az üvegművészetében. A felolvasztott üvegmassza hőfoka döntő módon meghatározta a termék-előállítást. Az üveg minden más anyagtól különbözik abban, hogy hűlés közben folyékonysága csökken,

nyújthatósága, szaknyelven szólva *viszkozitása* viszont növekszik. A nyújthatóság a műveletek közben bármikor előidézhető azzal, hogy újból és újból felmelegíthető az üveg anyaga. A mézhez hasonló, megolvadt üveg nyúlékony állapotban bámulatosan engedelmes anyag, s ez tekinthető a tárgyformálás alaplehetőségének. Az időszámításunk előtti évszázadig – amíg a homokmag körüli formálást alkalmazták –, az alig olvadt, képlékeny, ragadós anyag sajátosságainak kifejeződését figyelhetjük meg a kisméretű tárgyakon. Ennek feloldására alkalmaztak olyan díszítő eljárásokat, melyek az edényfalba hengerelt üvegszálakból vagy az égetett zománc színeiből komponálódtak. Az üvegművészet a fúvás felfedezéséig nem tudott kellően élni a folyékony massa viszkozitásának hasznosításával. A fúvás felfedezése tette lehetővé, hogy az üveg saját nyelvén szólaljon meg, a massa többé nem béklyózta az alkotó fantáziát. Az újból és újból felmelegíthető üvegből a korábbi időkkel ellentétben lényegesen nagyobb tárgyak formálása vált lehetővé. A nagyobb méret, a valószínűtlenül vékony üvegfal s a fantasztikusan változtatható forma az üvegfúvásban rejlő lehetőségek megnyilvánulása. A római üvegipar elsősorban a fúvás felfedezésével és elterjesztésével hozott újat, napjainkig meghatározót az üvegművészetben, de legalább ilyen jelentőségű volt az is, hogy az új technikát a színtelen, áttetsző üvegmassza használatával párosította. A fúvás felfedezése előtt az üvegek „zavaros színűek” voltak, s ezt különféle díszítményekkel, színezésekkel takarták el. Az üveg tökéletes színtelenítését i. sz. kezdetén Alexandriában oldották meg, de a római üvegművészet tette gyakorlattá és terjesztette el. A színtelenítés elválaszthatatlan volt a színezéstől, hiszen csak tökéletesen színtelenített üveget lehetett – és lehet – káprázatos színekben megjeleníteni. Az üveg tisztátalanságát, sötét, zöld, zöldeskék elszíneződését a kvarchomokban fellelhető vasoxid okozza. Salétrom, ólomoxid és más anyagok hozzáadásával sikerült először az üveget halvány-sárgává változtatni, majd a kiegészítő színek fizikai elvén alapuló eljárással tökéletesen színteleníteni. Az üveg mangán-hyperoxid hozzáadásával ibolyaszínűvé változik. Az ibolyaszín és a vasoxid okozta zöld egymás hatását kioltja, s így válhat

az üveg teljesen színtelenné.⁹ A homokmag körüli formálás és a fúvás, mint alapvető üvegtézítési eljárások, technikák, az üveg sajátos anyagszerúségeit juttatják érvényre. Az egyik esetben – és minden más rokon technikánál – a rideg, tovább nem alakítható anyag sajátosságai fejezödnek ki a tárgyakon. A fúvás esetében a könnyen alakítható, képlékeny, hajlékony anyag tulajdonságai. A kétféle üvegtézítő eljárás által érvényesülő kifejezési módok, stílusok évezredünk üvegiparának fejlődésében, a magyar üveggyártás történetében is egy-egy korszak gazdasági, társadalmi sajátosságaitól, közízlésétől meghatározottan jutottak érvényre.

EURÓPA ÜVEGIPARA A KÖZÉPKORBAN

Az üveggyártás és az üvegművészet a különböző történelmi korokban kimondva vagy kimondatlanul is mindig az antik hagyományokból merített. A római üvegművészet a kémiai eljárásokon kívül valamennyi ma is használatos technikai, díszítő eljárást ismerte. Nincs olyan különleges forma vagy díszítőeljárás, amelynek csíráit ne fedezhetnénk fel a római üvegművészetben.¹⁰ Az üveg történetét nyomon követve az a legizgalmasabb kérdés, miként sikerült a fúvás és a tökéletesen színtelenített üveg együttes alkalmazására épülő, magas színvonalú antik üvegtézítési ismereteket átörökíteni, újból feleleveníteni, s egy-egy ország helyi adottságainak megfelelően az üveggyártásba beilleszteni.

A Római Birodalom felbomlásának számtalan területén érezhető és kiteljesedő hatása az üveg történetében is megfigyelhető. A Kelet-Római Birodalom területén az antik hagyományokat elsősorban a bizánci mesterek éltették tovább. Egyiptomban, Szíriában és Perzsiában az ókori üvegipari tradíciókat az iszlám vallás sokrétűen gazdagította, s e területeken az üvegtézítésben újabb felfedezések is hatottak.¹¹ A római kori

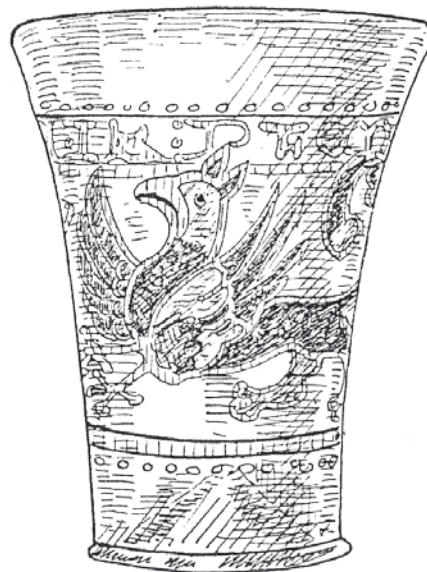
üveggyártási ismeretek, technológiai eljárások Európa területén elsősorban a frankok üveggyártásában éltek tovább. A *frank üveg* minősége – főként a színtelenítés eljárásainak megoldatlansága miatt – elmaradt a rómainál, az üvegipar termelékenysége is jelentősen csökkent, s a VII–VIII. századra a római korban közhasználati tárgynak számító üveg luxusáruvá változott. Kontinensünk nagy részén – így Angliában és Németalföld területén – e korszak régészeti leletei között az ún. *viking* üvegek kivételével, ritkán fordul elő öblösüveg.¹²

A VII–VIII. században az üveggyártás megújulásának és az antik hagyományok felélesztésének, elterjesztésének központjává a *Charleroi* és *St. Gobain* közötti, erdőben gazdag *La Thierache* területe vált, ahonnan Anglia, Németalföld, Észak-Németország és Skandinávia felé szállították az üvegeket. Az észak-galliai és a Rajna vidéki frank huták területéről áramoltak szét az üvegtézítők Európa különböző országaiba, és hozták létre az ún. *kolostori üveghutákat*. Hűen fejezi ki ezt a folyamatot az angliai *Monkwermonth* melletti Benedek-rendi kolostor VII. és VIII. századokból származó krónikája, mely szerint Galliából és Németországból hívtak be üvegeseket, akik ablaküveget, lámpákat és edényeket készítettek a kolostor számára.¹³

A IX–XII. században az európai üvegművéség – mint a művészetek általában – a kolostorokhoz kötődött. A kolostorok szomszédságában üveghuták létesültek, a templomok egyre növekedő igényeinek kielégítésére termelve teremteték meg a feudalizmus kori üveggyártás alapjait. Előtérbe került a színes ablaküveg készítése, s felvirágozott az üvegfestés művészete. Az ablaküvegek előállításával mellett nagy figyelmet szenteltek az öblösüveg készítésének is. A római kori ismeretek újbóli felelevenítése és elterjesztése a kolostorokban élő szerzeteseknek köszönhető, akik az antik forrásokon alapuló enciklopédiákat készítették. Az egyházi művészet, a liturgiai célokat szolgáló üveggyártás fejlesztését segítő munkák megalkotásakor különös előszeretettel Plinius már említett munkáját, a *Naturalis Historia*-t tekintették elsődleges forrásnak. A Plinius által leírt ismereteket *Sevillai Izidor* (560–636) és *Hrabanus*

Maurus (784–836) idézték fel. A Sevillai Izidor által írt *Codex Luccensis*-ben és a Maurus-féle *Mappae Clavicula*-ban az antik üvegipari ismeretek útja Szírián, Egyiptomon és Bizáncon keresztül követhető nyomon. Heraklius a *De coloribus et artibus Romanorum* című, X. században készült művében az antik és keleti tradíciók ötvözetét adta. Ezt az Észak-Franciaországból származó munkát a XII–XIII. században egy harmadik kötettel egészítették ki, s ez tartalmazza a korszak Európájában ismert technológiákat. A legjobb, szinte egész Európában ismertté vált üvegtechnológiai munka Theophilus Presbyter háromrészes írása, a *Schedula diversarum artium*, amely a XI. század végén vagy a XII. század elején keletkezett. Második kötete a síküveg készítését, az üvegmassza színezését, az ablaküveg előállítását és festését mutatta be részletesen. Konkrétan tárgyalta a különböző formájú edények készítését, és bemutatta a Keleten divatos üvegdíszítő módszereket, így a metszést és az aranyozást.¹⁴

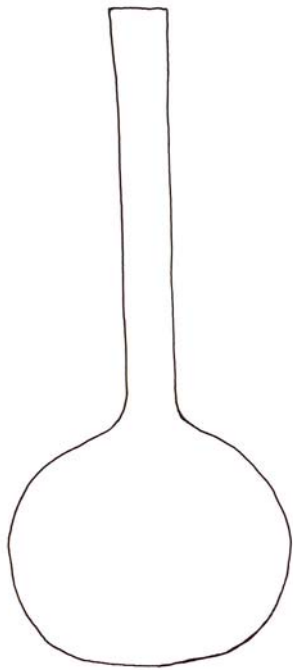
Az újra felfedezett és a kolostorokban készült munkák révén terjesztett technológiai ismeretek a XII–XIII. századtól konkrét tárgyakkal is összekapcsolódhattak az üvegekészítők előtt. A XII–XIII. század az európai üvegművesség fokozatos kibontakozásának korszaka. A változások okait a XI. században kell keresnünk, amikor Európa a keresztes háborúk révén kitört izoláltságából, és mindenekelőtt kulturális, kézműipari vonatkozásban Közel-Keleten megújult. Kelet kultúrájával, technikai és tudományos ismereteivel (mindenekelőtt az orvostudomány és a matematika terén) példakép volt a középkori Európa előtt. Szíriában – ahol a keresztesek államot is alapítottak – az üvegművészet rendkívül magas színvonalon állott, s benne ötvöződtek a perzsa és egyiptomi hatások is. A szír üvegművészet sok tekintetben termékenyítőleg hatott az európai üveg fejlődésére. A XI–XII. században nagy számban kerültek keleti üvegek Európába. A legismertebb edénytípusok a gazdagon metszett ún. *Hedvig-poharak* és a „Verries a la facon de Damas” néven ismertté vált zománccfestésű szíriai poharak voltak. A Hedvig-poharak Szilézia fejedelemszónyáról, *Szakállas Henrik* (1174–1243) feleségéről kapták nevüket. Hedvig – akit halála után szentté

Hedvig-pohár
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

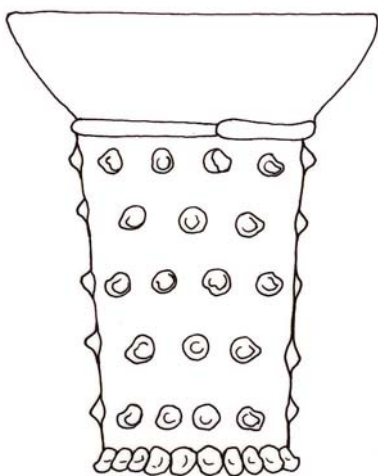
avattak – Szilézia és Lengyelország patrónája volt. Szilézia területén három darab ún. Hedvig-poharat őriznek. Az ilyen típusú poharak Európa különböző országaiban bukkantak fel. Ezt az edénytípust a kutatók XII. századnak tartják, azonban a készítési helyet tekintve megoszlanak a vélemények. Bizonyosra vehető, hogy az edénytípus eredeti formáját Közel-Keleten alkották meg, és ezt követően terjedt el Európában. A pohár alaptípusa az újkorban is megfigyelhető a paraszti használatú üvegek között. A *Hedvig-poharak* ereklyetartóként használták, s általában foglalatban voltak. Az ismert Hedvig-poharaknál a foglalatok a XIII. században készültek, így bizonyosra vehető XII. századi eredetük. A Hedvig-poharak közül az egyiket magyarországi Szent Erzsébet tulajdonaként tartja számon a szakirodalom, s ezt az edényt Koburg várában őrizték.¹⁵ A „Verries a la facon de Damas” néven ismertté vált poharak is zsákmányként kerültek Európába Szíriából. E színes zománccfestéssel díszített poharaknak óriási jelentőségük volt Európa üvegiparára, a későbbi időszakokban meghonosodott pohártípusokra.

A középkorban Európában kifejlődő és divattossá váló hosszú nyakú, gömb testű palackforma is bizonyíthatóan közel-keleti eredetű. E forma elterjedését és tartóssá válását bizonyítja az is, hogy a XVIII. században Európa-szerte használatban volt ez az edénytípus.¹⁶

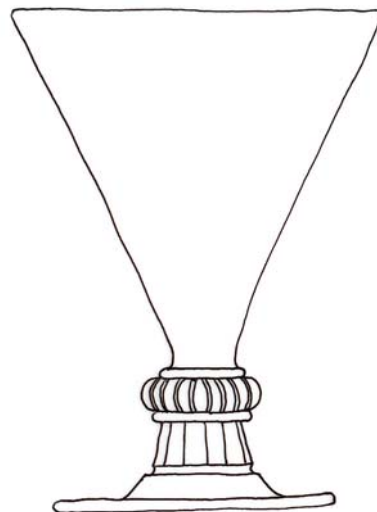

Gömb testű, keleti eredetű palackforma
a XII–XIII. századból (Rajz: Sáfrány Andrásné)

Európában a XIV. század kezdetén egy új formájú pohár jelent meg és indult hódító útjára. Az edény tárolórésze tál formájú volt, és testét olvasztott cseppdíszek tették hangsúlyossá. Az edény talpánál pedig csipett fonáldíszek figyelhetők meg. Ez a pohártípus Nyugat- és Közép-Európában terjedt el. Kiindulópontja valószínűleg a bizánci fennhatóság alatt álló dél-görög *Korinthos* volt, ahol az üvegesek számtalan technológiai és díszítő eljárást vettek át Közel-Keletről, s

Korinthosi pohár rátétes cseppdísszel,
XIII–XIV. század (Rajz: Sáfrány Andrásné)

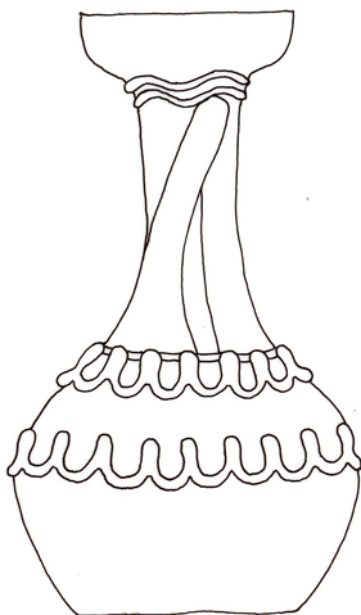

XIII. századi kehelyforma
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

ezeket továbbfejlesztve fontos szerepet töltöttek be Kelet és Nyugat között.¹⁷

Más edénytípusok elterjesztésében a Földközi-tenger keleti partvidékével szoros kapcsolatot tartó Itáliának volt fontos szerepe. A XII–XIII. századra jelent meg Európa országaiban egy hosszú nyakú, karcsú szárú és sima kúp vagy harang formájú tárolórésszel ellátott kehely, amely Keletről itáliai közvetítéssel terjedt el.¹⁸

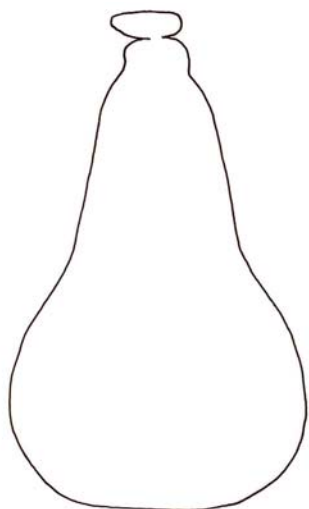
A XIII–XIV. században Európa szinte valamennyi országában itáliai formák alapján készültek az *angster* típusú palackok. Különösen Németország területén váltak kedvelté ezek a szűk nyakú, cseppenkénti adagolásra alkalmas, egycsőves palackok, amelyek elnevezésüket a latin eredetű *angbestern*, *ingbistera*, *angustarium*, németül *Angster* alapján kapták. Az Angster-ek németországi gyártásának első dokumentuma 1406-ból való, amikor az ebben az évben alapított *spessarti* huta gyártmányai között sorolták fel. Itáliai közvetítéssel terjedt el Európa-szerte a *kutrolf* palack típus is. Ezt az edényféléseget a rómaiak is készítették és *gutturium* néven említették. Az elnevezés a *guttus* = szűk nyakú korsó szóból származik, vagyis ebből az edényből is cseppenként és kotyogva folyhatott át a bele töltött folyadék. A Római Birodalom felbomlása után a *kutrolf*okat Szíriában is készítették, s onnan terjedt el. Itáliában ez az edénytípus nem tudott gyökeret verni. Annál inkább kedvelt volt Németországban, ahol *kutrolf*,

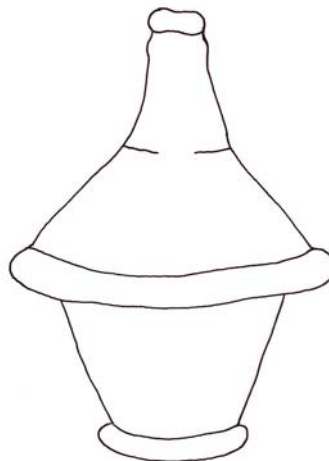
Kutrolf-forma a XIV. századból
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

guttrolf volt az elnevezése, és innen terjedt tovább Közép-Európába is.¹⁹

Kontinensünk a középkorban nemcsak átvett és meghonosított antik tradíciójú üvegeket, hanem új üvegtípusokkal is gazdagította az üvegművészetet. Ezek közül kiemelésre méltóak a *körte formájú palackok*, a *duplakúpos* vagy közismertebb nevén *kettős kónikus edények*, a *káposztatorzsa üvegek* és az ún. *rúdpoharak*. Ezek az edénytípusok sem voltak lényegében új találmányok, a római üvegművesség ismerte és előszeretettel gyártotta őket. Csak előállításuk feledésbe merült, az idézett

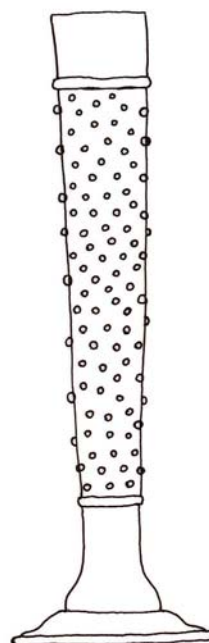

Körte formájú palack
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

Kettős kónikus edény
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

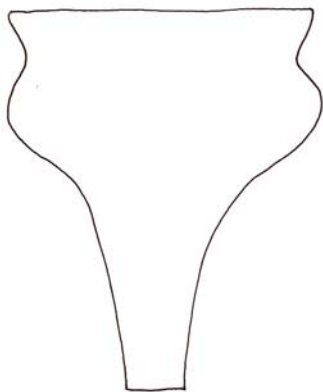
kolostori technológiai enciklopédiák révén elevenítődtek fel ezek a formák. Közel-Keleten nem gyártották őket, csak Európa egyes országaiban figyelhető meg a formák felújításán alapuló termék-előállítás. A káposztatorzsa poharak készítéséről a *korinthusi buta* vált ismertté. E hutában a XII. században nagy számban állítottak elő cseppdíszekkel ékesített poharakat. Ez az edényforma a dél-görög városból jutott el Dél-Itáliába, majd a XIII. században Észak-Itáliába és Nyugat-Európába. Különösen a német területeken vált kedvelté ez a forma és díszítőeljárás, Szíriában csak a

Rúdpohár
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

XIV. századtól gyártottak ilyen üvegeket.²⁰ A *kettős kónikus palackokat* hosszú ideig német eredetűnek vélték, a *spessarti buta* sajátos termékének tartották. Az edénytípus elnevezését kettős tagoltságának köszönheti. Szűk szájnylását általában gyűrű veszi körül, vagy pedig a gyűrű kevéssel a szájperec alatt helyezkedik el. Az edény nyaka a szájnylástól lefelé fokozatosan tágul és bugyrot képez, amelyet egy gyűrű szűkít le ismét, s ez választóvonalként jelenik meg az edényen. A gyűrűt, amely a palackbelső felé fordul, a fúvásnál, a forma alakításával együtt az anyag visszahajtásával képezték ki. A törzs enyhén hordó alakja keskenyebb, mint a nyak bugyra, ezt azzal szokták magyarázni, hogy a palack testét szalmafonat vette körül, amely az ital hőmérsékletét a kívánt hőfokon őrizte hosszú időn át. Az edénynek kúpos feneké van és széles talpgyűrűn áll. Általában a talp, a vállgyűrű és a szájperec az üvegedény erősebb részletei, az oldalfalak a fúvás révén elvékonyítottak. A régészeti leletek alapján az a következtetés szűrhető le, hogy ezt az edénytípust is a bizánci fennhatóságú *Korintbos*ban „kísérletezték” ki, vagy „elevenítették” fel a XII. században. A régészeti leletek között a XIII–XIV. századi balkáni darabok dominálnak, s ez kétségesé teszi a német eredetet.²¹

A *körte formájú palackok*, a *kettős kónikus edények*, a *káposztatorzsa üvegek* és a *rúdpoharak* megjelenése későbbi időpontra tehető, mint a közel-keleti edénytípusok divatossá válása. Ezek az üvegek díszítésükben alacsonyabb szintet képviseltek, mint a Közel-Keletről átvett edények. Gyártásuk, előállításuk a korábbi időszaktól eltérő üvegipari

XII–XIII. századi bizánci mécsesforma
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

szervezeti keretek között történt. Nyugat- és Közép-Európában a XII–XIII. században vált függetlenné az üveggyártás, az üvegművészet a kolostori szervezettől. A *kolostori buták* mellett létrejöttek az *erdei buták* vagy gyakori helyváltoztatásuk miatt *vándorbutáknak* nevezett üzemek. Az első ilyen típusú üveggéskészítő műhelyek Lotharingiában, Hessenben, Thüringiában és Morvaországban kezdték meg működésüket. A kis erdei üveghutákban elsősorban ablaküvegeket készítettek, s mellettük kisebb mennyiségben tisztítatlan alapanyagból öblösüvegeket, így orvosságos-illatszeres üvegeket, desztillációs edényeket, ampullákat, retortákat, tégelyeket és mécseseket. A XIII–XIV. században létrejött erdei üveghuták működéséről csak a legritkábban tájékoztatnak a források, s így egy-egy ország üvegiparának kibontakozását sem tudjuk pontosan regisztrálni. A források általában csak későbbi időszakokra utalnak. Németalföld területén VI. Károly inventáriuma 1380-ból és 1421-ből tesz említést üvegekről. Bizonyára jelentős volt itt az üveggyártás, mivel a források szerint 1485-ben már Angliába szállították a flamand üveget. Spanyolországban csak a XIV. században esik szó először a forrásokban az üveggyártásról. Bizonyára már korábban is működtek a mórok által megszállt területeken üveggéskészítő műhelyek. Angliában 1230-ban jegyezték fel először üveggéskészítő nevét, bizonyos *Aurence Vitrenus*-ét, aki I. *Edward* fia megrendelésére gyártott tárgyakat. Még érdekesebb a helyzet, ha a francia- és németországi üveggéskészítőkről szóló híradásokat tekintjük. Mindkét országban az üveggyártás kontinuitása a római kortól bizonyítható. Mégis, csak a XIII. század végéről esik szó Franciaországban egy üveghutáról, amely Itália közelében, a *Durance folyó partján* működött. Németországban az „üveg Mekkája”, Köln csak 1160-ban tűnik fel a forrásokban, mint üveggéskészítő hely. *Augsburg* hutájának említése is csak 1363-ból származik. Cseh-Morvaországban a XIV. századból származó oklevelek említik az üveggyártást. 1300 körül Prágától nyugatra, a *Beroun folyó partján* működött egy huta. Továbbá a *vimperki* (korábban: *Winterberg*) uradalomban, Észak-Morvaországban és *Tolstejn vára* (*Tollenstein*) mellett készítettek üveget.²² A kései híradások

okaikat kutatva csak egyetlen magyarázattal szolgálhatunk. A keleti és a XIII–XIV. században egyre divatosabbá váló itáliai üvegekhez képest az erdei üveggyártás termékei szerényebb esztétikai színvonalat képviseltek, olyan közhasználati öblösüvegeket gyártottak, amelyek főúri, királyi háztartásokban nem nyerhettek alkalmazást, így feljegyzésre sem voltak méltóak. Pedig Európa üvegiparában, üvegművészetében a XIII–XIV. századi kikísérletezett formák és eljárási módok nyújtottak alapot az üveg széles körű elterjedéséhez, „divatossá válásához”.

Az erdei vagy vándorbuták termékei semmilyen tekintetben sem állhatták a versenyt Közel-Kelet vagy e térség termékeit közvetítő Itália üvegiparával. Csak ritkán váltak a krónikaírók számára megörökítésre méltóvá. Évszázadoknak kellett eltelnihöz, hogy az erdei huták termékei versenyképesek legyenek, s mindenekelőtt évezredünk első szakaszában divatos „a la facon de Venize” modorban termékeket készítsenek.

Amikor Európa különböző országaiban a helyi lehetőségekhez minden tekintetben alkalmazkodó üveggyártás megindult, a velencei kereskedelem, illetve üveggészítés megkezdte hódító útját, s ennek eredményeként a velencei üveg kontinensünkön gazdasági és művészi téren egyaránt egyeduralkodóvá vált. A velencei üvegművesség kialakulása és évezredünk első felében kialakult meghatározó szerepe egy hosszú folyamat eredménye volt. Szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban volt a Köztársaság Kelet és Nyugat között betöltött szerepével, a rendkívül fejlett kereskedelemmel és a városállam gazdasági, kulturális helyzetével. 452 után *Aquileia* lakói Attila hunjai és később a longobárdok elől *Rivo* (*Rialto*) szigetére menekültek. Az üveggyártást a Lagunák északi részén elhelyezkedő *Torcello szigetén* a VI. század végén vagy a VII. század elején *Benedek-rendi szerzetesek* honosították meg. Tehát az üveggészítés alapjait itt is, mint Európa-szerte, kolostori üveggyártás teremtette meg. Ez a feltehetően antik hagyományokat is gazdagon alkalmazó „officina” a VIII. század végéig működött. *Torcello* ebben az időszakban jelentőségét tekintve felülmúlta *Rialtot*. A VII. század végén itt volt a *Commune Venetorum*, vagyis a *Velencei Köztársaság* választott vezetőjének,

a *doge*-nak a székhelye. Miután 751-ben a longobárdok megsemmisítették a ravennai exarchátust, a görög és szíriai kereskedőhajók itt rakodták ki áruikat, melyet aztán a Pó síkságán keresztül szállítottak Itália más részeibe. A régészeti feltárások szerint a *torcelloi kolostori huta* az alexandriai üvegművesség folytatója volt. A késői római üvegipar hagyományai őrződtek meg az itt készült termékeken, akárcsak *Ravenna*, *Inviume* (*Friaul*) és a Lombardia északi részén található *Castelseprio* üremeiben készült produktumokban.²³ Velence hajlékony politikájának köszönhetően a XI–XIII. században tovább növekedett a Lagunák szigeteinek gazdasági jelentősége. *Domenico Selva* (1071–1084) és *Vitale Falier* (1084–1090) *dogek* komoly segítséget nyújtottak a bizánciaknak a normannok elleni háborúban. Ennek köszönhetően *Alexius I. Komneos* aranybullája szabad kereskedelmet és vámmentességet biztosított a városállam polgárainak Bizánc területén. Velencei kikötő és kolónia létesült Bizáncban, *Dyrrachium* (*Durazzo*), majd *Tyrrusban*, *Jaffában*, *Askalonban* és *Antiochiában*. A negyedik keresztes háborúban a városállam *doge*-ja, *Enrico Dandolo* a lovagok támogatása ellenében gazdasági befolyást szerzett Szíriában, a keresztesek Velence hatékony támogatásával a kereskedelmi konkurenst, Bizáncot is meghódították, bevették. Ez Velence uralmát jelentette Krétán, a Ion-szigeteken és a Márvány-tenger partján. Lényegében a keleti gazdag antik hagyományokkal rendelkező üveggyártó központok Velence uralma alá kerültek. A hódítások és az élénk kereskedelem révén rengeteg kincs és áru került Velencébe. A Köztársaság az „anyagok tárháza” lett. Az áruk között nagy mennyiséget képviselt az üveg, melyet Nyugat-Európába továbbítottak jó áron, és az üveg iránti keresletet tapasztalva a velenceiek az üveggyártás fejlesztésébe kezdtek. A velenceiek Bizánc meghódítása után sok üveget kényszerítettek áttelepülésre. Miután a XIII. század végén a keresztesek uralma megtört Szíriában, az üvegesek – akik eddig a velenceieknek dolgoztak – Velencébe menekülve magukkal vitték az üveggyártás Keleten féltve őrzött titkait, s ott az üveggészítés felvirágzását biztosították.²⁴

Velencében a kereskedelem és az üveggyártás szinte a kezdetektől fogva államilag szervezett

és irányított tevékenység volt. 1271-ben lépett érvénybe az ún. *Capitolare, az üveghuták szabályzata, melyet 1441-ben a Mariégola* bővített ki. A XIII. században a *tesserae*, a mozaiküveg volt a velencei üvegipar fő terméke, de már ekkor számottevő volt a boros- és olajosüvegek, poharak, üvegsúlyok, gyöngyök és ablaküvegek gyártása is. Miután az üvegekészítő műhelyek száma rohamosan növekedett, a fokozódó tűzveszély miatt 1291-ben a műhelyeket Muránó szigetére telepítették át. A velencei üvegipar a XIII. század végére jutott magas szintre a római üvegművészet virágzását eredményező színtelen üveg előállításában, azonban a formai fejlődés csak a XVI. századra érvényesült. A tökéletesen színtelenített üvegből hosszú időn keresztül csak a gótikára jellemző, fémből készült edények reprodukálása figyelhető meg. A tárgyakon a keleti impulzusok állandó érvényesülése, az arany tompa ragyogásának kissé merev, bizánci pompája jut kifejezésre. A könnyedség, a fúvott stílus maradéktalan győzelme, a nehézkesség, a súly, az esetlen merevség levetkezése a XVI. századi tárgyakon érzékelhető teljes tökéletességükben.²⁵ A XIII. századtól a velencei zománccfestésű üvegek közel-keleti formájú edényeken a kontinens szinte valamennyi országába eljutottak. A zománccfestés uralomra jutása *Angelio Bakovier* (1424–1460) nevéhez fűződik. Az üveg színei szabály szerint sötétkék, világoszöld, viola vagy aransárga voltak. E színekből emelkedett ki szinte világítva a színes zománccfestés. A velencei üveggyártást az előbbi két fő jellemző vonás mellett még számtalan egyéb díszítőeljárás is divatossá, követésre méltóvá tette Európában. A XV. század második felétől a velencei üvegesek újra felelevenítették az antik hagyományokat, amikor termékeiken a féldrágakövek, a jáspis, az achát utánérzését figyelhetjük meg. Felelevenítették a *millefiori* (*ezervirág*) technikát, amely a vékony falú, fúvott üvegek szabadon formált üvegszálakból képzett díszítményeiben pompázott. A XVI. század elejétől Velencében divatossá vált a tejüvegekészítés. A mesterek a kínai porcelánt utánozták ezzel. S végül – a velencei üvegekészítésre jellemző produktumok közül – kiemelésre méltóak a XVI. században készült *szárnyas poharak*. Ezeken az üvegeken az üveg, a technika feletti tökéletes ura-

lom és egyben a Velencei Köztársaság gazdagságának kifejezése jut érvényre.²⁶

Velence féltve őrizte az üvegekészítés titkát. Törvények tiltották a mesterek elvándorlását, az üvegcserepek, a gyártáshoz szükséges anyagok kivitelét. A Köztársaság rabjainak tekintették az üvegeseket. A szigorú törvények szerint az idegenbe távozott üvegesek otthon maradt családtagjaira börtön, a szökött mesterekre pedig halál várt. A kútfők többször beszélnek velencei eredetű üveggyártók orgyilkosok általi lemészárlásáról, gyakran távoli országokban. A szigorú törvények, tiltó rendelkezések ellenére egymás után keletkeztek a dezertőr velencei üvegművesek által alapított üvegcsűrők. Először Itália területén (Treviso, Vicenza, Padua, Mantua, Ferrara, Ravenna, Bologna), majd Európa különböző országaiban.

Az egyes európai országok uralkodói világosan látták, hogy milyen hasznot jelent Velence számára az üvegekészítés. A saját országukban létező üvegipar felvirágoztatását, új üvegipari központok létrehozását velencei példák alapján képzelték el. Ezért támogatták, szorgalmazták a velencei mesterek betelepülését. Ha ez nem járt sikerrel, akkor más itáliai városokból hívtak be üvegeseket. A XV–XVI. századra sok európai országban már velencei modorú üveggyártás folyt. A források nem tesznek minden esetben különbséget a Velencéből vagy más itáliai városokból bevándorolt üvegesek között. Feltehető, hogy ha a források velenceiekről beszélnek, az esetek többségében más itáliai városokból, különösen Altaréból származó mesterek voltak egy-egy ország velencei modorú üvegiparának meghonosítói. Altare kis település volt Genua közelében a Monferrat hercegség határán. Normandiai eredetű lakói már a XII. század óta élénk vetélkedésben állottak a velencei üveggyártókkal. Amíg a muránói üvegesek kivándorlását szigorú törvények akadályozták, addig Altarében egyenesen szokás volt, hogy a fiatal üvegeslegények a külföldet járják. Ezek az ún. „altaristák” különösen Franciaországban és Németalföldön dolgoztak gyakran muránói szökevényekkel együtt.²⁷

Az üveggyártás történetét vizsgálva minden időszakban egy sajátos kétarcúság tapasztalható. Mindig létezett egy magas szintű, művészi ter-

A szekszárdi „vas diatretum”, III. század.
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Fotó: Dabasi András)

mék-előállítás és mellette, szinte párhuzamosan egy közhasználati, „csekélyebb” művészi igényeket felmutató üveggészítés. A középkorban ez a kétarcúság az erdei huták és a velencei modorú üvegyártásra berendezkedő *officinák* tevékenységében figyelhető meg. A kolostorokban készült technológiai enciklopédiák szolgáltatta ismeretek és a kolostori hutákban ébren tartott antik üveggészítési hagyományok, tapasztalatok Európa különböző országaiban kis erdei üveghuták létrejöttéhez vezettek. Az itt folyó termék-előállítás, közhasználati üveggészítés szolgálta elsősorban az üveg „széles körű” elterjedését. Ezek az üzemek a különböző művészi áramlatok harcában, divatos eljárások, formák, technikák alkalmazása közepette az egyes országok üvegyártásában az állandóságot, a folytonosságot biztosították. Szerepük hol elhalványult, hol pedig megerősödött. Ez a háttérbe szorulás figyelhető meg a XIII–XVI. században, amikor az antik üveg művészeti örökségét, előállítási és díszítőtechnikáját

kisajátító velencei üvegyipar tökéletesen formált és változatosan díszített üvegeivel meghódította Európát. Az egyes országokban követendőnek állította a velencei modorú üveggészítést.

AZ ÜVEGGYÁRTÁS KEZDETE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Az antik Róma az üvegfúvás technikai újításával olcsóbbá tette a termék-előállítást, következetesképpen széles körben ismertté is egyben. Augustus császár uralkodásának idejére nemcsak Itáliában, de az addig megszervezett provinciákban is sorra nyíltak meg az üveggészítő műhelyek. A Kárpát-medence nyugati felében megszervezett Pannónia provinciában a helyi üvegyipar viszonylag későn bontakozott ki. A Kr. u. I. század végéig

Bizánci kúpos üveg pohár, IV–V. század.
Katona József Múzeum, Kecskemét (Fotó: Kiss Béla)

ismert üvegleletek Észak-Itáliából vagy valamelyik keleti provinciából importált edények. A Kr. u. II. századtól germániai (Köln, Trier stb.) és galliai üveggyártó centrumok látták el a vidéket üvegáruval. E korszak kiemelkedő emléke az ún. *szeke-szárdi* vas diatretum. Az edény lábait három delfin és három csiga alkotja. Alját áttört művű csiszolt karima tagolja. A 12 cm magasságú üveg testen karcsú, elegáns formájú görög felirat fut végig: „Áldozzál óh Poimerins, igyál és üdvözlösz.”

A Kr. u. II. század vége felé betelepült mesteremberek és felszabadított rabszolgák közreműködésével indult a pannóniai üveggyártás. Az üzemek elsősorban a Borostyán út mentén, a nagyobb

városokba (Savaria, Brigetio, Aquincum) települtek. Az aquincumi III–IV. századi tömegtermelés kifejező bizonyítékai azok a sírmellékletként előkerült tárgyak, melyek nagyjából egyszerű asztali edények (úgy mint kancsók, poharak) és finom olajakat, kenőcsöket tartalmazó üvegcsék. A női sírokban gyakori, tarka üveggyöngyökből felfűzött nyakláncok, karkötők virágzó gyöngykészítő iparra utalnak. A Barbaricum gyöngylelei elsősorban azt bizonyítják, hogy a pannóniai huták exportárujaként kerültek e kedvelt ékszerek a különböző népcsoportokhoz, habár a barbár törzseknek, köztük főként a szarmatáknak saját üveggyöngykészítő iparuk is volt.

A népvándorlás kor viharos évszázadai nem kedveztek a római üvegművesség továbbélésének, hogy gazdag hagyományát átörökítse az eljövendő békésebb korszak mestereinek. A helyüket állandóan változtató nomád népcsoportok ékszerként használták az üveget. Elvértve előfordulhatott egy-egy tárgy a legelőkelőbbek háztartásaiban, amelyeket zsákmányoltak vagy kereskedőktől szerezhettek be. Ilyen emlékünks az a kora bizánci IV. század végi, V. század eleji kúpos üveg pohár, amely egy szabadszállási magányos sírból került elő. Vagy az az avar sírból előkerült világoskék színű üveggyton-ivótülök, amelyet spirális üvegszállal díszítettek. Az ivótülök bizánci vagy észak-itáliai eredetű és a VII. század utolsó harmadában készülhetett. A római üveghuták működésétől több mint fél évezrednek kellett eltelni ahhoz, hogy a Kárpát-medencében letelepedő és államot alapító magyarságnak köszönhetően újból gyökeret verjen az üveggyártás.

A magyarság a VI–VII. században a Kubán-vidéki onogur őshazában ismerkedhetett meg az üveggel. A magyar nyelvben az üveg szó iráni-alán eredetű. A magyarok lakta vidék a VI–VII. században Bizánc és a szasszanidák uralta Perzsia üvegiparának egyik felvevőpiaca volt. Bizonyítékul szolgálnak erre azok a tárgyi emlékek, melyek e korból megmaradtak, a régészeti feltárások révén felszínre kerültek. A bizánci és perzsa üvegek az onogur őshazától keletebbre is eljutottak. A velencei Szent Márk székesegyház egyik dísz-táblának foglalatán a következő felirat olvasható: „Szent Panthaleon segítsd meg szolgádat

Üveggyöngyök a karosi honfoglalás kori temetőből.
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Zachariást, az ibériai érseket. Amen.”²⁸ Ibéria, más néven Georgia az onogur őshaza közvetlen szomszédságában, a Kaukázus déli lejtőin levő államalakulat volt, amely hosszú ideig bizánci fennhatóság alatt állott. Bizánci, szasszanida, perzsa díszüvegek kerültek elő Kelet-Turkesztánban is. Egy ilyen díszüveg, egy serleg található a narai templom kincstárában is. Összességében üveg szavunk eredetéből, a régészeti leletekből és az onogur őshaza térségében uralkodó élénk bizánci-perzsa kereskedelemről arra következtethetünk, hogy a magyarság használatában nemcsak üvegpassztából készült szegényes gyöngyöcskék voltak. Az előkelő rétegek, az uralkodó osztály tagjai könnyen beszerezhettek díszüvegeket is, amelyek apáról fiúra öröklődhettek.²⁹

A honfoglaló magyarok sírleletei nem tartalmaznak üvegedényeket. Gyakoriak viszont az ékszerként használt üveggyöngyök, amelyeket a bizánciaktól, vagy a velenceiektől szereztek be, vagy maguk készítettek. A magyarok a vándorlásaik, vagy kalandozásaik során szerzett színes

üvegdarabokat porrá őrölték és alacsony hőfokon megolvasztva gyönggyé formázták.³⁰

A IX. században a Kárpát-medencében letelepedett magyarság életében egyre jelentősebb szerepet töltött be az üveg. Köszönhetően Bizáncnak és az országot ért nyugati hatásoknak. A honfoglalást követően, különösen a XI–XII. században Bizánc politikai, művészeti befolyása nagyon jelentős volt Magyarországra, s ez élénk kereskedelemmel is párosult. A bizánci üvegművészet még ebben a korban is vezető szerepet töltött be az ismert világban. Bizánci hatásra ismerte meg a magyarság ebben az időszakban az üvegből készült mécsest, ezt az alacsony, perem nélküli, csésze formájú, alul függőleges, hengeres tartályrésszel ellátott világítóeszközt, amely alkalmas volt arra, hogy kézben tartsák, vagy foglalatban függőlámpaként használják. Bizánci hatásra terjedtek el Magyarországon az ún. „*gohvász*” *palackok* is. Az edény elnevezését a nyakán látható cseppfogó dudortól nyerte. Az ilyen üvegek a bizánci fennhatóságú *korinthusi butában* készültek először,

majd innen terjedt el formájuk Magyarországon keresztül Nyugat-Európa felé. Ez az üvegtípus a XII–XIII. században Velence kivételével mindenütt általánosnak tekinthető.³¹

A bizánci üvegművesség befolyásának csökkenésével párhuzamosan – melyhez döntően hozzájárult Bizánc 1204-ben keresztetek által történt elfoglalása is –, egyre erősödtek a nyugati (velencei, német) hatások. Érzékelhetően kitapintható ez az ablaküvegek és meghatározott típusú üveg-edenyek térhódításában.

A kereszténység felvétele után megkezdődött a templomok építése és a különböző szerzetesrendek betelepítése. István király 10 egyházmegyére osztotta az országot, az egyházmegyék székhelyén székesegyházakat építtetett a kor közép-európai építészetében használatos rendszernek megfelelően. Az István-kori alapítású székesegyházak elpusztultak, leírásuk sem maradt fenn. Azonban bizonyosra vehető, hogy ezek az épületek üvegezettek voltak és a festett üvegek használata sem volt ismeretlen. Elképzelhetetlennek tűnik, hogy a székesegyházak építői ne használtak volna ablakozásra üveget, mikor ebben az időszakban már egyszerűbb épületek ablaknyílásait is üveg védte. Így többek között a budai polgárházak egy részének, vagy a budai vár domonkos rendi kolostorának ablakai is üvegezettek voltak a XIII. században a régészeti feltárások leletei szerint.³²

Az ablaküvegezést minden bizonnyal az országba betelepített szerzetesrendeknek köszönhetjük. A szerzetesrendek tagjai francia, német és itáliai kolostorokból jöttek, magas kultúrát, fejlett technológiai ismereteket hoztak magukkal, így az ablaküveg készítésének, festésének ismeretét is. Az ablaküveg festése a dél-németországi kolostorokból, *Tegernseeből* és *Hildesheimből* indult hódító útjára 1000 körül, miután az antik ismereteket felidézték és a gyakorlatban is alkalmazták. Az üvegfestés különböző technológiai eljárásait élesztették újra. A legegyszerűbb eljárás lényege az volt, hogy a tervezett rajz nyomán az izzó vassal kivágott színes üvegdarabokat ólomfoglalatba mozaikszerűen illesztették össze. A rajz kontúrjait a fém adta. Egy másik eljárás szerint a rajzot és a színezést az üvegre festették, s ezt az üvegbe égették. Gyakorlatban volt a különböző színű üvegek

egymásba forrasztása is, majd ez üvegekbe mintákat köszörültek és az így keletkezett felületeket festékekkel töltötték ki. A felvitt festék újabb égetés után az üveggel összeforrott. Ezeket az üvegfestési eljárásokat *Teophilus* örökölte meg munkájában, a *Schedula...* című alkotásában. Lényegében ez a mű segítette a feledésbe merült antik ismeretek újraélesztésében, elterjesztésében. A három technikai eljárás közül az utolsó a XIV. századtól vált egyre gyakoribbá hildesheimi hatásra.³³

A szerzetesrendek államok fölötti rendszert alakítottak ki. Új kolostorok alapításában, építésében segítették egymást anyagiakkal és ismeretek átadásával egyaránt. Természetes tehát, hogy a szerzetesek Magyarországon is ismerték, alkalmazták azokat az eljárásokat, melyeket rendtársaik más kolostorokban gyakoroltak. Fontos kérdés számunkra az, hogy a szerzetesrendek honnan szerezték be az üvegezéshez szükséges alapanyagot. Kezdetben nyilvánvaló, hogy külföldről jutottak üveglapocskákhoz, ablakszemekhez. Azonban rövid idő múlva megfelelő szakértelmű szerzetesek betelepülése után helyben is képesek voltak üveggészítésre, ablak- vagy öblösüveg előállítására. A régészeti feltárások leletei alapján bizonyítható, illetve feltételezhető, hogy több helyen működtek egyházi, ún. *kolostori huták*. XII. századi üveghuta került felszínre *Pászton*, az egykori bencés apátság területén folytatott ásatásokon. A hutaépület két helyiségből álló, nyitott fedélszékes, ácsolt tetőszerkezetű objektum volt, amelyben 3 égetőkemence állott. A kemencek funkciója megfelelt a Theophilus Presbyter „A különféle művéségekről” írott munkájában szereplő üveggészítő eljárásoknak. Nyersanyag-előkészítő, szárító, olvasztó- és hűtőkemencék jelentették a kis üzem legfontosabb berendezését. A hutaépület padlószintje alatti rétegekből előkevert sárgás, zöldes és színtelen, áttetsző üvegpo-hár-töredékek, valamint a barna, kék és füstszínű palackdarabok egy szokványos üveghuta termelési profilját vetítik elénk az ezredfordulót követő második évszázadból. 1932-ben Pilisszentkereszt határában kerültek elő egy huta maradványai és az itt készült termékek töredékei. Az ásatásokat irányító Krompacher László megítélése szerint a pálos szerzetesek működtette üzem a leletek alap-

ján XIV–XV. századi volt. A diósgyőri pálosok birtokközpontjában, a Bükk hegység keleti peremén is üvegekészítésre utaló nyomok kerültek felszínre.³⁴

A rendelkezésünkre álló források arról győznek meg bennünket, hogy a kolostori huták alapítását követően a XIII. századtól sorra létesültek világi igényeket kielégítő üvegekészítő műhelyek is. A betelepített német és cseh iparosok a városi polgárság, a nemesség és a királyi udvar számára egyaránt készítettek üveget. A XIII. században, a megélénkülő városfejlődés időszakában a kézművesipar már képes volt nagyobb tömegű árut előállítani a városlakók számára. Ebben az időben vált az üveg a polgári háztartások mindennapi szükségleti tárgyává. Ezért találhatók középkori üvegedények szétszórt töredékekben a háztartási szemét között. A nemesi háztartások, a királyi udvarok természetesen a polgárság igényétől eltérő, magasabb művészi kivitelezésről tanúskodó, reprezentatív üvegtárgyakat igényeltek. Ezeket külföldről szereztek be. A reprezentatív üvegek mellett azonban nem nélkülözhatték az egyszerűbb hazai, de mindenképpen külföldi minták alapján készült üvegeket sem, mint erről a várfeltárások leletei tanúskodnak. A középkori, világi célokra termelő huták történetéről ma még kevés információval rendelkezünk. Eddig csupán a visegrádi királyi vár és a városi lakosság igényeit szolgáló, és a Nógrád megyei Diósjenő határában működő üzem múltjáról szolgálhatunk adalékokkal. A Visegrád középkori város feltételezett iparos negyedében, a Duna mellett XIV. század végi, XV. század eleji üveghutára utaló nyomokra bukkantak a régészek.³⁵ A hagyományos középkori, hármas műhelyszerkezetű objektumban ún. *cseppes poharak*, vastag peremű palackok és rátétes díszű serlegek töredékei kerültek felszínre. Diósjenő közelében három középkori üveghutát tártak fel. Az első huta hagyományos középkori technológiát sejtetve, három kemencével dolgozott a XIII. század második felétől a XV. század második feléig terjedő időszakban. Az üzemtől délnyugatra 40–50 méterre megtalált második és az innen keletre mintegy 300 méterre fellelt harmadik üveghutát a XV. század második felében építették. Úgy tűnik tehát, hogy Diósjenő határában, a Kemence patak

mellett legalább három évszázadon keresztül folyamatosan termelő üvegesközpont volt.³⁶ A XV. századi huták az első diósjenői üzemtől jóval nagyobb kapacitásúak voltak. Erre utal a kemencék mérete és száma is. A harmadik üzemben már négy kemence állott, ebből kettő műhelykemence volt, vagyis közvetlenül az üvegek gyártására szolgált. A hutafeltárások során meghatározható edénytípusokhoz tartozó üvegtöredékeket nem találtak. Az üvegleletek ablakszem-töredékek voltak, amiből arra következtethetünk, hogy a huták termelési profilját az ablaküveg-készítés határozta meg.

A Kárpát-medence középkori, XIII–XV. századi üveghutáiról mindössze két esetben tájékoztatnak írott források az eddigi ismereteink szerint. Az egyik adat 1360-ból való, amikor egy *Peter Glaser* nevű üvegesmester Turóc vármegye előjáróságához folyamodott hutaalapítási engedélyért. Turóc vármegye 1360. április 29-én hatalmazta fel az üvegest hutaalapításra és erősítette meg a „fakitermelési jogát”, vagyis biztosította neki a termeléshez nélkülözhetetlen fa beszerzését. *Peter Glaser* Körmöcbánya mellett *Glazerová Lehotán (Cierna Hôľa)* építette fel az üzemét.³⁷ A másik forrás ugyan a XVI. század közepéről származik, egy adásvételi szerződés, amely azonban tartalma alapján egészen az 1330-as évekig visszavezeti egy üveghuta történetét. Ez az üveghuta *Teplícén (Skléné Teplice)*, a saskői uradalomban működött közel két évszázadon keresztül. A saskői uradalom Bars vármegyében Selmecebánya és Körmöcbánya között terült el. Központja a teplicei vár volt. A királyi uradalmat Zsigmond a híres bányavárosnak, Körmöcbányának adományozta, majd a husziták kezébe került a várral együtt. Miután Mátyás visszaszerezte, az uradalom ismét királyi birtokká vált. Az üveghuta abban az időszakban keletkezett, amikor Körmöcbánya volt a domínium tulajdonosa. Az üvegekészítő műhelyek alapítója egy *Glaser Gerhard*, neve után ítélve német származású üveges volt. A XVI. század elején egy *Lang János* nevezetű személytől II. Lajos özvegye, Mária királynő vásárolta meg a hutát. A királynőnek Teplícén, az ekkor már fürdőjéről is ismert településen fürdőháza is volt. Mária királynő 1549 januárjában – amikor

Középkori üveghuta Georgius Agricola nyomán

már Németalföld kormányzója volt –, titkárának, *Sparendorfi Krabath György*nek adta el a hutát, fürdőházát és melegfürdőjét. Krabath rövidesen I. Ferdinándnak ajánlotta fel megvásárlásra a nemrég megszerzett javakat. Az uralkodó az alsó-ausztriai kamarát bízta meg a vásárlás lebonyolításával. A tulajdonos 1594 forintos igényével szemben a kamara jóval alacsonyabb, mindössze 300 forintos vételárat ajánlott fel, amit Krabath György természetesen nem fogadott el. A kamara ezek után kétségbe vonta Mária királynő tulajdonjogát és a huta, a fürdő és a fürdőház elkobzásával fenyegetőzött. Az elkobzásra azonban nem került sor, mert 1550-ben Krabath királyi engedéllyel munkásokat telepíthetett Teplicére, hogy az időközben elnéptelenedett hutában a termelést újra elkezdhesse. A források csak 1570-ben említik újra a teplicei üvegcsúrt, amely ekkor *Rubigallus Pál* tulajdona volt. Rubigallus – eredeti nevén Rothahn – több bánya üzemeltetője is volt egyben. A teplicei üveghutát azért vásárolta meg, hogy biztosítsa a bányák *választóüveggel* való ellátását. A teplicei üveggéztető műhely működéséről 1587-ben tájékoztatnak utoljára a források, amikor az üzem Rubigallus özvegyének tulajdonában volt.³⁸

A teplicei és az 1360 körül már működő lehotai üveggéztető üzemek funkciójukat tekintve alapvetően különböztek más XIV. századi, vagy ennél korábbi üveghutáktól. Mindkét üzem Selmec- és Körmöcbánya térségében, vagyis az arany- és ezüstbányák közelében létesült. Láthattuk, hogy a teplicei huta működésének kezdetén a különleges királyi előjogokkal rendelkező bányaváros, Körmöcbánya tulajdonában volt. Milyen érdeke fűződött Körmöcbányának ahhoz, hogy üveghutát működtessen? Milyen üzleti szempontok vezérelheték Peter Glasert, hogy Lehotán üveget gyártson? Válaszképpen bizonyosan állíthatjuk, hogy az okok között a bányavárosok lakossága üvegszükségletének kielégítése is meghatározó, de összességében másodlagos. A teplicei és a lehotai üveghuták fő feladata a selmeci és körmöci bányákban az arany és az ezüst szétválasztásához szükséges *királyvíz* tárolására szolgáló ún. „választóüvegek” (Schaldglas) készítése volt. Sparendorfi Krabath György a bécsi udvarral folytatott vitájában a

peres iratokban megemlíti, hogy üzeme 200 éve lelkiismeretesen ellátja a bányákat Schaldglas-sal. A teplicei és a lehotai üzemek *bányavárosi huták* voltak alapvetően. Bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a XIV. században, az Anjou-korban fellendülő nemesfémbányászat az üvegiparra is serkentően hatott, mert a nemesfémek kinyeréséhez egyre több és több választóvíz tárolására alkalmas választóüvegre volt szükség. A Kárpát-medence arany- és ezüstércinek kitermelése nemcsak Selmecbánya és Körmöcbánya térségében folyt. Jelentős bányák léteztek a Liptó megyei Bóca mellett, Szomolnok, Nagybánya és Felsőbánya vidékén is, továbbá Erdélyben az Érchegységben és Hunyad megyében is. Ezek a bányák szolgáltatták Magyarország évi 1600 kg arany-, és 8700–10 000 kg közötti ezüsttermelésének döntő részét. Joggal feltételezhetjük, hogy a korabeli közlekedési viszonyokat figyelembe véve egyszerűbb feladat volt a bányák közelében a választóüvegek készítése, mint a távoli területekről történő odaszállítása.³⁹

A Kárpát-medence üvegipara a XII. századtól számottevő fejlődésnek indult. Erről tanúskodnak a különböző hutaalapítások régészeti leletei és írott tudósításai. Továbbá ezt bizonyítja az is, hogy a városokban figyelemre méltó üvegesipar alakult ki. Az üvegesipar fejlettségéről mindenekelőtt az ablaküvegezésről tudósító források szólnak. Magyarországon a templomok építésénél az ablaküvegek használata a gótika időszakában, a XIV. századtól vált általánossá. Ma már aligha vonható kétségbe az, hogy a román stílusú templomok kicsiny ablakmegoldásai az üvegyártás fejletlenségére vezethetők vissza. Kellő mennyiségű ablaküveg hiányában és a hutákban alkalmazott ablaküveg-készítési technológia miatt a nagyobb méretű ablaknyílások beüvegezése komoly gondot jelentett. A XIV. századtól a termelés növekedése és az új technológiai eljárások együttes hatására a felmerülő igények teljesíthetővé váltak. A nagyobb méretű ablakok üvegezése immáron nem jelentett gondot. Magyarországon az írott források szerint az első nagyméretű festett üveglakokat Kassán készítették 1307-ben. Az üvegesek egyes vélemények szerint a városban különleges festőiskolát fejlesztettek ki.⁴⁰ A XIV–XV. századi források több

mester nevét örökítették meg. 1365-ben Péter, a leleszi prépost a Kassán élő Miklós üvegfestőt kérte fel templomának üvegezésére. A mesternek négy ablakot kellett elkészíteni, amiért 100 arany volt a fizetsége.⁴¹ 1396–1398 között *Lucas pictor*, 1461-ben *Ladislaus*, 1468-ban pedig *Márton* nevű mester szerepel a forrásokban. Az ország más részeiről tájékoztató adatok szerint *Telegdy Csanád* esztergomi érsek az 1329–1349 között építtetett Szent Adalbertről elnevezett kápolnát üvegeztette be díszes ablakokkal. Nagyszebenben 1381-ben 84 forintot fizetett a város elöljárósága egy *Miklós* nevű mesternek, a Miklós templom 207 üvegtáblájának elkészítéséért.⁴² Ugyancsak Nagyszebenben a Szűz Máriáról elnevezett templom számadáskönyve egy *Nicolaus* nevezetű üveges 84 forintot kitevő adósságáról szól. A templomban folytatott üvegesmunkálatokért a XIV. század utolsó éveiben hatalmas összegeket kellett fizetni egy *Conrad* nevű személynek, ablaküvegenként 34 forintot.⁴³ Hosszasan sorolhatnánk további erdélyi adatokat, de ezek is csak azt támasztanak alá, hogy az ablakok üvegezése, az üvegesmesterség általánossá vált a nagyobb városokban. Az üvegezőmesterek foglalkozásának feltűntetésekor gyakran szerepel a festő kifejezés is, ami egyértelművé teszi, hogy az ablaküveget gyártó mester egyben üvegfestő is volt. Feltételezhető, hogy a festő megjelölés elhagyásakor az üvegesmesterség más tartalomnak felel meg. Üvegmestert és ablakot üvegezőt egyaránt jelentett. Erre utalhatnak a személynevek foglalkozást jelölő vezetéknévei is. Példaként említhető a lehotai huta alapítója, Pozsony város adójegyzékében 1379-ben szereplő *Glaser Laurentius* neve, vagy a kolozsvári magyar polgárok (*Regestrum Hungarorum*) 1453. évi összeírásában szereplő három üveges elnevezése is. Továbbá a visegrádi János üveges tevékenységére konkrétan utaló forrás 1491-ből.⁴⁴ A mestertől Estei Hippolit esztergomi érsek ötezer darab ablakszemet vásárolt építkezéseihez.

Az üvegesmesterségre utaló elnevezések általában az ablaküveg készítésével és a termékek alkalmazásával kapcsolatos összefüggésben jelennek meg leginkább. A források nem szólnak arról, hogy az iparosok öblösüveggyártással foglalkoztak. Holott ez valószínű, mert az ablaküveg

előállítására során több alpművelet megegyezik az öblösüveg gyártásával. Az ablaküveg-készítő üvegesek öblösüveggyártó tevékenységére számos jel utal a régészeti leleteken kívül. A városi számadáskönyvek, harmincadkönyvek tanúsága szerint minden jelentősebb városban virágzott az üvegkereskedelem is. A hazai termék-előállítás döntően a belső szükségletnek megfelelően alakult. Ezzel magyarázható, hogy az üvegbehozatal a harmincadkönyvek, vagyis a vámnyilvántartások szerint összességében jelentéktelen volt. Pozsonyi adatok szerint 1457–1458 között a városon keresztül cseh–német területről csak 11,50 forint értékű üveget hoztak az országba. Ezek között csak néhány öblösüveg volt.⁴⁵ Úgy mint serleg, dísztál. Az üvegek nagyobb része ablaküveg, gyöngy, üvegből készült olvasó volt. Erdélyben hasonlóképpen jelentéktelen volt az üvegáru behozatala. Alkalmanként kolozsvári, nagyváradi kereskedők Lengyelországból behozott portékái között szerepel kristály, vagyis szintelen, áttetsző karikaüveg és üvegpohár. A legtöbb üvegáru természetesen délnyugat felől, Velencéből került az országba, hiszen a divatos luxusárut innen szerezheték be a társadalom előkelő rétegei.

Az itáliai, mindenekelőtt a velencei üvegek térhódítása a XIV. századtól erősödött fel a Kárpát-medencében. A régészeti leletek üvegtöredékeinek számottevő része velencei áru volt. Horvátország, Szlavónia, Délnyugat-Magyarország és Magyarország központi területein jellemző ez leginkább. A királyi udvartartás révén keleti területekre is eljutott a velencei üveg, így a királynők várának számító Diósgyőrbe is.⁴⁶ A velencei üveg térhódításában különösen fontos szerepe volt annak, hogy az Árpád-ház kihalása után az Anjouk trónra lépésével egyre erősödtek és sokirányúvá váltak az itáliai kapcsolatok. A XIV. században Magyarország kulturális téren is Európa vezető államai közé tartozott, amely fokozatosan terjesztette ki hatalmát a Balkán-félszigetre és az uralkodóház birtokai révén Itália felé is. 1358–1419 között magyar fennhatóság alá került a Velencével szoros gazdasági és kulturális kapcsolatban álló Dalmácia és a Raguzai Köztársaság. I. (Nagy) Lajos két hadjáratot is vezetett Nápoly ellen. Az 1347-ben és az 1350-ben ve-

zetett hadjáratok útvonalai érintették az észak-itáliai üvegekészítő centrumokat is. A hadjáratokra az uralkodót elkísérő fő- és köznemesség közvetlen kapcsolatba került a gazdag itáliai városállamok életmódjával, melynek tárgyasult környezetében a pompázatos üvegtárgyaknak is fontos szerep jutott. Talán ennek is tulajdonítható, hogy több üvegtárgy megjelölésére szolgáló szavunk származik a XIV. századból és ezek egy része latin eredetű. Ilyen szavunk többek között a palack-üveget jelölő *flaska* vagy *flasko* szavunk, amelyek a *flasca* vagy *flasco* átvételén alapulnak.⁴⁷

Az itáliai kapcsolatok a XV. században még szorosabbá váltak, elmélyültek. A történelmi események és Mátyás király uralkodásának idején a reneszánsz hatására bekövetkezett szemléleti változások szükségszerűen egyengették az itáliai művészet hazánk felé vezető útját. A korábbi századok rendszertelen kincsfelhalmozásával szemben – amely többre becsülte az aranyserleget, mint a törékeny üveget –, ebben az időszakban már mai értelemben vett műgyűjtésről is beszélhetünk. Olyan műgyűjtésről, amely a reneszánsz, a humanista szellem jegyében a tárgyak formájában levő eszmei értéket a nyersanyag fölé helyezte. Ennek szellemében az uralkodók mellett több főúr is rendelt üveget Velencéből.

A XV. század kedvezett a művészi termék-előállítását reprezentáló *velencei modorú üveggyártás* kibontakozásának is. A *városi, erdei* és *bányavárosi* huták igyekeztek velencei modorban üvegtárgyakat készíteni. A királyi várak, főúri udvartartások leletanyagában csak a legaprólékosabb, vegyelemzéssel párosult vizsgálat képes szétválasztani a velencei importból származó üvegeket a hazai hutákban készültkől. A Kárpát-medence területén fennmaradt emléktárgy egy része minden bizonnyal betelepült itáliai mesterek keze munkája, vagy útmutatása alapján előállított produktum. Az itáliai mesterek legkorábbi betelepedéséről 1419-ből származó adat tájékoztat. Ebben az évben Budán lakott egy velencei mester, bizonyos *Olasz Antal*, aki üvegekészítéssel foglalkozott, mint erre a latin nyelvű forrásban szereplő *factor* kifejezésből következtethetünk: „*Anthוניus Italicus factor seu laborator vitrorum, civis civitatis Budensis*”.⁴⁸ 1438-ban az

üveges összetűzésbe került a klarissa apácákkal. Ugyanis önkényesen elfoglalta a klarisszák malomát, amely Fehéregyháza kapuja előtt volt és egy meleg vizű patak hajtotta. Nyilvánvaló, hogy a hosszabb ideig Budán tevékenykedő üvegesmesternek szükséges volt a víz a folyamatos termeléshez és a malomra pedig az alapanyagok őrlése miatt. Olasz Antal végül kiegyezett az apácákkal és nekik is dolgozott. Az Olasz Antal budai működéséről szóló tájékoztatás az „*a la facon de Veneti*” stílusú üveggyártás meghonosodása mellett azt is bizonyítja, hogy a Kárpát-medence területén korábban készítették üvegeket velencei modorban, mint a nyugatabbra levő országokban. Bécsben csak 1428-ban telepedett le egy *Onossorius Blondio* nevű velencei üveges. Ausztrián túli országokban pedig csak a XVI. században esik szó velencei típusú üvegekészítőről.⁴⁹

[■]

- 1 Az üveg előállításáról, fizikai és kémiai tulajdonságairól gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre. A sokoldalú megközelítés és technológiai ismertetés a külföldi irodalomban bőven előfordul. L. SCHMIDT, Robert 1912. 1–6.; HONEY, William 1946. 5–8.; DRAHATOVA, Olga 1984. 9–11.
- 2 Vö. BORSOS Béla 1974. 7.
- 3 DRAHATOVA, Olga 1984. 12.
- 4 GRÜNDIG, Robert 1977. 3.
- 5 KISA, Anton 1908. 25–31.
- 6 VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 16–17.
- 7 DRAHATOVA, Olga 1984. 13–14.
- 8 LAZARUS, Peter é. n. Georg Ravenscroft amatőr vegyész jött rá, hogyha az üvegekészítésnél használt keverékhez ólomoxidot ad, akkor teljesen puha, könnyen alakítható üvegfajta nyerhető.
- 9 KISA, Anton 1908. 47–53.
- 10 Inkább még a római üvegművészet rejteget számunkra ismeretlen megoldásokat, technikai eljárásokat. Ilyen pl. a vas diatretumoknak nevezett díszedények előállításának titka. Magyarországon is került elő ilyen üveg. A Nemzeti Múzeumban található. Előkerülési helye alapján szekszárdi vas diatretumnak nevezik. Köln vidékéről származik a III. századból.
- 11 Az iszlám vallás kedvezett az üveg elterjedésének. A vallási előírások, szokásokon alapuló puritán szemlélet az arany- és ezüstedényekkel szemben előnyben részesítette az üvegeket. A tiltott nemesfémek ragyogását a nagymértékben kifejlődött színes zománcfestés és aranyozás pótolta.
- 12 A frank és viking üvegekre vonatkozóan l. RADEMACHER, Franz 1944. 16–18.
- 13 LAZARUS, Peter é. n. 32.
- 14 Vö. DRAHATOVA, Olga 1984. 27–28.
- 15 Európában 13 Hedvig-pohár ismert. A kutatók a poharakat XII. századiaknak tartják. A készítés helyét illetően megoszlanak a vélemények. Van, akik egyiptomi, van, aki bizánci produktumnak tartja ezeket. A poharak egy részénél bizonyítható, hogy keletről származtak. L. LAMM, Carl Johann 1929, 1930.; PHILIPPE, Joseph 1970. 134–136.

- 16 Vö. DRAHATOVA, Olga 1984. 28.
- 17 L. H. GYÜRKY Katalin é. n. 57.
- 18 DRAHATOVA, Olga 1984. 29.
- 19 L. RADEMACHER; Franz 1928–1929. 37., Vö. VERES László 1983. 21–25.
- 20 DAVIDSON, Georg Robert 1975. 135.
- 21 H. GYÜRKY Katalin 1971. 214. Hasonló típusú üvegeket mutat be RADEMACHER Franz 1928–1929. 31. Példaként Hans Holz 1480-ból származó fametszetét hozza fel, amelyen a palackot szalmába fonva használták.
- 22 Az adatokat vö. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 94–95., 100. és 102.
- 23 HETTES, Karel 1960. 8–10.
- 24 WESENER, Angelika 1981. 5–6.
- 25 MARIACHER, Giovanni 1962. 14–15.
- 26 DRAHATOVA, Olga 1984. 34–35.
- 27 VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 93–94.
- 28 BORSOS Béla 1974. 28. Az adatot l. még: SCHMIDT, Robert 1912. 38.
- 29 SCHMIDT, Robert 1912. 38–40.; BÁRCZY Géza 1941. 328.
- 30 LÁSZLÓ Gyula é. n. 89.
- 31 H. GYÜRKY Katalin é. n. 30–31., 34.
- 32 Az ablaküvegek egy XIII. századi leletanyagot tartalmazó személgödörből kerültek elő a budai domonkos kolostor egyik épülete alatt. A szerzetesek megtelepedése előtt templom vagy kápolna állott ezen a helyen, amely tűzvészben elpusztult. Az ablaküveg-töredékek egy 1250 előtti épület tartozékai voltak. L. H. GYÜRKY Katalin é. n. 9.
- 33 Vö. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 79–88.
- 34 PROKOPP Gyula 1974. 212–219.; LOVÁSZ Emese 1981. 68–70.
- 35 H. GYÜRKY Katalin–MIKLÓS Zsuzsa 1992. 69–90.
- 36 MESTER Edit 1997. 7–8.
- 37 Vö. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 172–173.
- 38 TAKÁTS Sándor 1907. 63.; 17 teplicei üvegcsűr működését az erdők kimerülése is lehetetlenné tette. Vö. PÉCH Antal 1884. 213.
- 39 L. DOMANOVSKY Sándor 1939. 187–188.
- 40 SÁGHELYI Lajos 1938. 55.
- 41 PÓR Antal 1893. 236–237.
- 42 CSAPLOVICS János 1829. 65.
- 43 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 25.
- 44 L. SÁGHELYI Lajos 1938. 70–71.; ZOLNAY László 1983. 176.
- 45 KOVÁTS Ferenc 1902. 57.
- 46 Vö. VERES László 1997. 25.
- 47 Vö. SZAMOTA István 1902–1906. 740.
- 48 Egy Anthonius Italicus, vagyis Olasz Antal nevű mester tevékenységéről először Höllrigl József tájékoztat. Vö. HÖLLRIGL József 1934. 176–187. Adatát átveszi Sághegyi, majd később Borsos Béla is. Vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 73.; BORSOS Béla 1974. 37. Az olasz mester tevékenységére vonatkozó adatot a budai törvénykönyvben Salamon Ferenc találta meg. L. SALAMON Ferenc 1885. 533. A velencei levéltár XV. század végi anyagában 1481. december 26. keltezéssel olvasható egy magyar származású üveges, Andrea de Georgio de Ongaria végrendelete, mely szerint minden vagyonát jótékonsági célokra hagyott.
- 49 Vö. BORSOS Béla 1974. 37. Nürnberg városa 1531-ben adott engedélyt Hans Nickel és Oswald Reinhard üvegesek számára üvegcsűr alapítására. Münchenben 1584-ben, Kölnben pedig 1607-ben kezdődött el az olasz modorú üveggyártás. Németalföld területén Antwerpenben 1537–1549 között, Middleburgban 1581-ben, Amszterdamban 1597-ben, Brüsszelben 1622-ben, a Bois de Duc-ban 1667-ben.

AZ ÜVEGGYÁRTÁS KITELJESEDÉSE A XVI–XVII. SZÁZADBAN

DÖNTŐ VÁLTOZÁSOK AZ EURÓPAI ÜVEGGYÁRTÁSBAN – A VELENCEI ÜVEGIPAR HANYATLÁSA, A CSEH KRISTÁLYÜVEG URALOMRA JUTÁSA

A Velencei Köztársaság szigorú intézkedések sorát hozta, hogy az üvegyártás titkának kiszivárgását, az üvegesek elvándorlását megakadályozza. A XIV–XV. századtól azonban mégis sok üvegesnek sikerült megszökni, távoli országokban letelepülni, hogy ott a siker reményében üveghutát alapítsanak. Azonban az egyes országokban nagy nehézségekbe ütközött az alapvető nyersanyagok, különösen a nátronüveg készítésénél nélkülözhetetlen szóda beszerzése. Velencei modorú üveggéssel szinte minden európai ország próbálkozott. Azokban az országokban, amelyek távol fekvtek a tengerpartoktól, s amelyekben hiányzott a tradicionális kereskedelmi háttér, drága volt a szállítás, a velencei stílusú üveggézésre berendezkedett üveghuták csak rövid ideig működtek, hamar tönkrementek. Ilyen területnek számított Közép-Európa is. A velencei modorú üveggézés tehát csak ott járt sikerrel, ahol megfelelő volt a nyersanyagellátás, és a társadalmi fejlettség szintje biztosította a piaclehetőséget a viszonylag magas árú termékek értékesítésére. Fontosnak számított az is, hogy ezekben az országokban nagyobb számban telepedjenek le itáliai kézműve-

sek, ugyanis így a mesterség fogásainak, ismereteinek átadására, továbbélésére is nagyobb volt a lehetőség. Európában a velencei üveggézésre Franciaországban és a Németalföldön voltak a legkedvezőbbek a gazdasági-társadalmi feltételek. Ezekben az országokban gyökeresedett meg az „a la facon de Venezi” típusú termék-előállítás. Másutt, így német területeken, Morvaországban és hazánkban is csak rövid ideig működtek velencei üvegyártók. Azonban a rövid idő alatt is hasznos termelési tapasztalatokat szerezhettek a helyi üvegesek. Mindenekelőtt az üveg tisztábbá válását, új formák és díszítőtechnikák meghonosítását, elterjesztését köszönhetjük a velencei hatásnak.

A velencei üvegipar számára a XVI. századtól komoly konkurenciát jelentettek azok az országok, amelyekben jelentős velencei modorú üveggézés folyt. Az egyes országok kifejlődő és egyre jelentősebbé váló üvegyártása és természetesen a nagy földrajzi felfedezések révén a világ kereskedelmi kapcsolatainak átrendeződése a velencei üveg értékesítési lehetőségeinek beszűküléséhez, végső soron a velencei–muránói üveg-

gyártás hanyatlásához vezetett. A velencei üveg-művességre döntő csapást az üvegmetzés széles körű alkalmazása, majd a cseh kristályüveg felfedezése mérte. Az üvegmetzésnek mint díszítő eljárásnak a cseh kristályüvegen való alkalmazása egy új korszak kezdetét, a cseh kristályüveg uralmát jelentette az üveg történetében. Másrészt az angol ólomüveg feltalálása, Európa északi részén divatossá válása is a velencei üveg rovására történt. Ez azonban korlátozottabb jelentőségű volt, a németalföldi–angol szimbiózisban élő üveggé-szítést érintette.¹

Az üvegmetzést – mint általában a XVII. századig alkalmazott díszítőeljárások többségét – a rómaiak is ismerték. A velenceiek is alkalmazták a gyémántmetzést, de így módon csak kis felületeket tudtak díszíteni mintázatokkal ékesíteni a leheletvékony fúvott üvegeken. Az igazi metzést az jellemezte, hogy az üveget forgó gyémánttal munkálták meg, az üvegfal felületeinek lehántásával, eltávolításával érték el a kívánt díszítményt. Az üvegmetzés felelevenítésének, újbóli alkalmazásának gazdasági jellegű indítékai voltak. A XVI–XVII. század fordulójára az Észak-Itáliából származó hegyikristály edények ára az alapanyag-beszerzési nehézségek miatt rendkívül magas lett. Ez arra ösztönözte Európa egyik legjelentősebb drágakő- és hegyikristály-gyűjteményével rendelkező II. Rudolf császár prágai udvarában dolgozó metszőket, hogy megkíséreljék a ritka ásványok üveggel való helyettesítését. Egy lüneburgi származású kristálymetszőnek, *Caspar Lehmann*-nak tulajdonítják az első metszett díszüvegtárgyak készítését.² Lehmann 1609-ben nyert szabadalomlevelet II. Rudolftól, s így ő vált az új díszítőtechnika elterjesztőjévé. Tanítványai többnyire németek voltak, akik mesterük halála után Németországban folytatták tevékenységüket. A XVII–XVIII. század legjelentősebb üvegmetező központjai Németországban alakultak ki. Ezek közül a legfontosabbak a nürnbergi és a majna-frankfurti centrumok voltak. Nürnbergben 1622-ben *Georg Schwanhart* létesített üzemet, Majna-Frankfurtban pedig a 30 éves háború idején Morvaországból ideménékült *Johannes Hess*. Mindkét mester üvegmetező dinasztiát alapított. Családtagjaik és tanítványaik mintegy évszázadon keresztül a leghíresebb üveg-

készítő mesterek voltak. A nürnbergi és majna-frankfurti üzemekben kísérletezték ki az új díszítőtechnika fogásait, amelyet elterjesztettek Németország nagy múltú üveggé-szítő területein, Hessenben, Szászországban, Brandenburgban, Braunschweigben egészen fel Mecklenburgig, s természetesen Cseh-Morvaországban is.³

Az üvegmetzés önmagában még nem vezetett volna a velencei üveggyártás végső hanyatlásához. A XVII. századig ismert üvegtípusok nem tették lehetővé e díszítőtechnikában rejlő lehetőségek kiaknázását, széles körű elterjedését, uralkodóvá válását. Az ismert üvegfajtáknál csak a fizikai szempontból legerősebb felületeken, általában a központi részekben lehetett alkalmazni a metzést, az üveg mélyítését. Így is komoly nehézségekbe ütközött mives darabok előállítása. Alapvetően megváltozott a helyzet, amikor olyan üveget tudtak előállítani, amely könnyen elviselte a díszítés szempontjából felesleges részek eltávolítását. Ilyen üvegfajtát Észak- és Dél-Morvaország három hutájában sikerült egyidejűleg 1670–1680 között kikísérletezni.⁴ Az újfajta üveg is *káliüveg* volt. Azonban a korábban ismerttel szemben nagyobb arányban tartalmazott stabilizátort, illetve az erre a célra használt krétát. Ezt az üvegfajtát felfedezésétől kezdve *cseh kristályüveg*nek nevezték. Az elnevezés magában foglalja azt is, hogy színtelen, áttetsző üvegfajta volt, amely féltve őrzött arányú nyersanyag-összetételben készült. Az angol *ólomüveg* ugyan még kedvezőbb tulajdonságokat mutatott az új díszítőtechnika szempontjából, azonban ez a már ismertetett okok miatt nem kelhetett versenyre a cseh kristályüveggel.

A XVII. század végére az üvegmetzés központjai Németországban, a kristályüvegeket előállító üzemek pedig Csehországban voltak. A német és a cseh üveggyártás szinte a kezdetektől fogva ezer szállal kötődött egymáshoz. A XVII. század végén, XVIII. század elején a német üvegesek Csehországban (Morvaországban) sajátították el a kristályüveg előállításának ismeretét, ugyanakkor a cseh üvegdíszítést német mesterek virágoztatták fel. A cseh üvegipar fejlődésével azonban a német üveggyártás nem tarthatott lépést. Németországban a termék-előállítás a díszítés mellett csak másodlagos szerepet töltött be.

A cseh és a német üvegipar versenye a XVIII. század elejére dőlt el az előbbi javára. A XVIII. század kezdetére nem volt Csehország morva részén olyan terület, ahol ne működtek volna üveghuták. A kristályüveg felfedezése utáni nagy hutaalapítási láz idején voltak olyan évek, amikor 20 üveggéző üzemet is létesítettek. A XVIII. század első harmadának végére a cseh üvegyártás fejlődött, jól működő kereskedőtársulatokkal párosult. A csehországi üvegyártás termékeinek kétharmadát külföldön értékesítették.⁵ Igaz, hogy voltak még olyan országok Velencén kívül, amelyekben az üvegyártást a Köztársaság egykori üvegművességéhez való ragaszkodás jellemezte, így Spanyolország és részben Németalföld is, de ez nem akadályozhatta meg a cseh üveg divattá válását, hódítását. Mi sem bizonyítja jobban ezt, mint az, hogy még Velence üvegei is Csehországba mentek az új üveg készítésének mesterségét, fortélyait ellesni.⁶

A cseh kristályüveg új kifejezési módot, új stílust juttatott érvényre az üveg művészetében. Amíg a fúvás technikája a homokmag körüli formálás során keletkezett tárgy ridegségét, a folyékony massa szívósságát meglevenítő anyagszerűséget oldotta leheletfinom könnyűvé, hajlékonyá, mozgalmassá, addig a kristályüvegek díszítményükkel újból az anyag keménységét, ellenállóságát helyezték előtérbe. A fúvott stílus legszebb alkotásai, a velencei üvegek a növényi világból kölcsönözött karcsú formákban öltöttek testet. A kristálmetszés hatására kialakult új díszítőeljárás stílusa a kristálystílus volt. A tárgyak felületeibe metszett sík lapocskákból kialakult díszítmények mintegy az ásványvilág formái megnyilvánulásai. A két üvegstílus másik lényeges megkülönböztető jegye még az, hogy a velencei üvegtárgyak, illetve az ezt utánzó produktumok lényegében egyetlen művelettel, a fúvás révén nyerték el végső formájukat, díszítményüket. A díszítmény mindenkor a formának alárendelt volt. A kristálystílusú üvegeket mindig több ember alkotta. Az üvegfúvó által kialakított forma másodlagossá vált a díszítést végző mesterember munkája során. A tárgyakat a sík lapocskákból kialakított díszítmények uralták.

A magyar üvegipar további fejlődése szempontjából döntő kérdés volt a két stílus, a velen-

cei és a cseh üvegyártás közötti választás. Ez az útkeresés hosszú időre eldöntötte üvegiparunk sorsát, amely sokoldalúan és egyben árnyaltan is a termékeken jutott kifejezésre.

ÜVEGKÉSZÍTŐ KÖZPONTOK A XVI–XVII. SZÁZADBAN

Hosszú ideig tartotta magát az a nézet, amely szerint a Kárpát-medencében kibontakozó üvegyártás fejlődését a török uralom megtörte. Egyes vélemények szerint a XVI. században az üvegipar gyakorlatilag megszűnt, a török elől elmenekülő üvegesek Európa nyugalmasabb vidékein keresték megélhetésüket. A későbbi századokban lényegében alapok nélkül kellett újjáépíteni. Kétségtelen tény, hogy a mohácsi csatavesztés után az önálló államiság megszűnt, majd a Kárpát-medencében hegemon szerepet betöltő Magyar Királyság területének három részre szakadása nem kedvezett az iparfejlődésnek. Azonban túlságosan leegyszerűsített képet kapnánk az üvegyártásról, ha erre az általánosító megállapításra alapoznánk. A Kárpát-medence török uralom alá került déli és központi vidékein valóban megszűnt az üvegyártás. Ez természetes, hiszen e vidékeken óriási elszegényedés és elnéptelenedés következett be. Jelentősebb egyházi és világi építkezések sem folytak, melyek ablaküveget igényeltek volna, és az itt élők életkörülményei miatt nem volt jellemző az üvegtárgyak mindennapos használata. A török hódoltság területe azonban csak a Kárpát-medence egy részére korlátozódott. A Habsburg-fennhatóság alá került Észak- és Nyugat-Magyarországon, valamint az önálló magyar államiséget szimbolizáló, de török és Habsburg-hatalom szorításában lévő Erdélyben tovább élt az üvegipar, sőt egyre újabb és újabb területeken hódított. Azonban ez a térhódítás alapvetően más gazdasági, társadalmi és kulturális környezetben zajlott, mint a korábbi évszázadokban.

A XVI. századra az üvegipar szerkezete jelentősen módosult. Az egyházi, kolostori huták

megszűntek. A bányavárosi üvegtárgygyártó műhelyek száma és jelentősége is egyre csökkent. Tapasztalhattuk, hogy a XIV. századi teplicei bányavárosi huta egészen 1587-ig nyomon követhető.⁷ A huta működését a Selmezbánya határában lévő erdőségek kipusztítása is lehetetlenné tette. Ez az oka annak, hogy a bányavárosok, így egész Észak-Magyarország bányászatának üvegszükségletét egy újonnan létesített üzem biztosította. A selmeci bányakamara 1630-ban a Bars megyei Újbányán (*Nova Baňa*) építtetett üvegcsúrt. A munkásokat Sziléziából telepítették be. Az üvegesmester, *Ulmb Mihály* ugyancsak sziléziai származású volt. Ulmb 1630-ban a neki előlegezett 170 Ft 75 krajcár ellenében a bányászati üvegek mellett azt is vállalta, hogy a vezetése alatt álló munkások már az első évben 8000 ablaknak való „üvegtányérokat” készítenek a kamarának. Az első év termelési sikerein felbuzdulva a bányakamara vezetője, a bányagróf lelkesen konstata, hogy a hutában készült üvegáru „jósa, tartósságra” nézve felülmúlta a passai és a lengyelországi üvegeket. A jelentés kitűnő befektetésként értékelte az újbányai üzem alapítását, mivel az építkezésekbe és berendezésekbe invesztált 1389 Ft 29 krajcár rövid időn belül megtérül és ráadásul „a gyár is Ő felsége tulajdonában marad”.⁸ A XVI. században még működő teplicei üzem mellett a bányavárosok mellett több kisebb-nagyobb huta is létezett még, mint erről *Scharberger János* selmeci kamaragróf 1550-ben készült jelentésében beszámolt. *Szibla, Gyetva, Divény, Zlatno, Kis-Tapolcsány, Aranyos-Maróth, Csárad* és *Ebedec* közelében működhettek ezek a műhelyek, melyek egy része a török bányavárosok elleni támadásokkor elpusztult, másik részükben pedig az újbányai üzem felépülése után szükségtelenné vált a termelés. A bányavárosi huták jelentőségét csökkentette az is, hogy a XVI. század elejétől a különböző főúri uradalmakban is alapítottak üvegtárgygyártó műhelyeket, amelyek elsősorban az uradalmi szükségletek kielégítésére szolgáltak, az ezen túl termelt üvegárut pedig értékesítették. 1525-ben a Diósgyőr közeli Bükk erdőségében alapítottak üveghutát. Egyes vélemények szerint 1550 táján újabb üzem létesítésére is sor kerülhetett.⁹ Ugyanebben az időben Egerhez közel, a Mátrában, *Bodony* hatá-

rában is folyt üvegtárgygyártás, mint erre az egri székesegyház számadásai utalnak. Innen vásárolták a székesegyház ablakozásához szükséges üvegtányérokat, amelyeket eperjesi mesterek foglaltak olomba.¹⁰ Üveghuta termelt 1595-ben *Mecen* közelében is. A szűkszavú feljegyzés szerint az erdőben lengyelországi mesterek építették az üzem, amelynek használatáért évente 50 Ft bérleti díjat fizettek. A lengyel üvegesek hutája 1619-ig működött.¹¹

A XVII. század elejéről az újbányai üveghután kívül még két nagy jelentőségű észak-magyarországi üvegesközpont alapításáról van híradásunk. *Pálffy Pál*, a *magyar kamara elnöke* 1630-ban kezdett üvegcsúrt építésébe az Újbányától 20 mérföldnyire lévő birtokán.¹² Pálffyt nem zavarta az, hogy ekkor már a közelben üzemelt a bányakamarai huta, amelynek Ulmb Mihály volt a vezetője. Bizonyára jó értékesítési lehetőséget látott Pálffy a közeli bányavárosokban, és ez ösztönözte mindenáron való cselekvésében. A kamarai elnöknek szándéka megvalósításakor a bécsi udvarral is szembe kellett szállni. Az újbányai kamarai huta üzleti hasznát féltő udvari kamara minden tekintélyét latba vetette, hogy Pálffy Pált eltérítse szándékától. A bécsi udvar felszólította Pálffyt a már megkezdett termelés leállítására és a további építkezések beszüntetésére. Mire a kamarai elnök a beavatkozást illetéktelennek, a magyar törvényeket sértőnek tartotta és tovább folytatta a munkálatokat. Igyekezett azonban a bécsi udvart megnyugtatni, hogy *officináját* nem haszonszerzés „nem üzérkedés végett, hanem saját gyönyörködtetésére” építtette. Ezzel mintegy azt kívánta hangsúlyozni, hogy nem kíván az újbányai kamarai hutával konkurálni. Pálffy Pál így 1635. július 15-én kelt levelében azzal is igyekezett saját tettének súlyát csökkenteni, hogy az ő hutája önmagában már csak azért sem lehet a kamarai hutára nézve veszélyes, mert rajta kívül „Magyarországon sok úrnak van üveghutája”, amelyek együttesen sokkal jelentősebb gazdasági tényezőnek bizonyulnak. A kamarai elnök nyilatkozataiban egyértelműen ellentmondásos megállapítás szerepel. Több más főúri hutaalapítóhoz hasonlóan Pálffy is igyekezett a „nemeseeknek nem illő” ipar és kereskedelmet úgy beállítani, mintha az iparűzés, vagyis

adott esetben az üvegyártás csupán úri szórakozás lenne, „...saját gyönyörködtetésére” szánt dolog. Az igazság azonban az, hogy az ő esetében is gazdasági érdekek domináltak. A gazdasági érdekének lényege abban állt, hogy uradalma és háztartása részére üveget gyártson és emellett a termékeket piacon is értékesítse. A javarészt erdőségekkel borított uradalmában az egyik fontos jövedelemforrás az erdők fát nagymértékben hasznosító üvegekészítés lehetett. Pálffy másik állítása, mely szerint „Magyarországon sok úrnak van üveghutája” szintén valótlannak állítás volt. Igaz, hogy a „sok” értelmezése nézőpont kérdése, de talán néhány esetről nem lehet a szó igazi értelmére következtetni. Az 1630-as évekig a királyi Magyarországon Pálffyval együtt csak 4–5 főúrnak volt üveghutája. Igaz, hogy közülük némelyiknek több is. Így a Felvidék északkeleti részén birtokos *Rákóczi Zsigmond*nak, aki a korszak harmadik legjelentősebb üvegipari központját alakította ki Sáros vármegyében, a *makovici uradalomban*.¹³ Rákóczi Zsigmond 1601-ben vásárolta meg ezt az uradalmat, melybe 103 település tartozott. A hatalmas kiterjedésű birtok központja a makovici vár alatt Zboró mezővárosában malommal, fűrész- és puskaporőrlő üzemekkel, vendégfogadóval és üveghutákkal. A huták nyilvánvalóan XVI. századi alapításúak voltak. Közülük a dominium 1641. évi összeírásában már csak az egyiket említi részletesen, miszerint az „üveg chwr (vagyis üvegcsűr) újonnan erigáltatott ... oldala boronafal, a födele dirib-darab fenyődeszkából faszeggel sendelyezett, három kemence van benne.” A hutához tartozó tárházakban 600 *paraszt üvegtányért* és 500 *kristály üvegkarikát* vettek számba. Ez az összeírás több szempontból is óriási jelentőségű. A XVI. század negyvenes éveig egyetlenegy ilyen „részletes” leírással sem rendelkezünk. A szűkszavú leírást értelmezve világossá válik előttünk, hogy az üvegekészítő üzem lényegében egy faszerkezetű épületet jelentett, amelyben 3 kemence szolgált a termék-előállításra. Ezek közül az egyiket a nyersanyagok szárítására használták, a másikat a műhelykemence, amelynek nyílásaiban, tűzálló agyagtégelyekben olvasztották az üvegfúváshoz nélkülözhetetlen nyersanyagokat, míg a harmadik kemence a hűtést biztosította, vagyis

a forró késztermékek természetes hőmérsékletre való lehűtését. A huta leírása tökéletesen megfelel Agricola XVI. századi hutaábrázolásainak, vagy az időben visszábblépve a XIII–XIV. századi üveghuták régészeti feltárásai során rekonstruált képnek. Az 1641. évi összeírás az üzem termékeiről is szól. Paraszt és kristály üvegkarikákról, vagyis zöld színű és színtelen, áttetsző ablakozásra használt üvegekről. Ezek előállítását technológiáját figyelembe véve teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a hutában öblösüvegyártás is folyt. Rákóczi Zsigmond 1601-ben említett két üveghutája közül az 1641-ben már nem létezőnek a helyét és szerepét a század dereka táján üzembe helyezett *sztetnyiki* huta vette át, amely a XVIII. században termékei révén kultúrtörténeti jelentőségűvé vált.¹⁴

Az újbányai és zborói üvegekészítő központok periferiáján kisebb üveghuták működtek, amelyekről ismereteink nagyon felszínesek. A Rákócziak munkácsi uradalmában a XVII. század közepén folyt üvegyártás. Az uradalom központjában 1210 darab, itt gyártott „ablakba való üvegkarikát”-t vettek nyilvántartásba. A Wesselényi család murányi birtokán 1630–40 táján kezdtek el üveget készíteni. Egy 1663-ból származó összeírás tudósít utoljára a huta létezéséről és veszi számba azt az 5956 darab ablaküveget, amelyeket az „officina vitriaria”-ban állítottak elő.¹⁵

A török hódoltság időszakában keletkezett államalakulat, a királyi Magyarország nyugati részein, az osztrák határ közelében egyedül csak a Batthyány család birtokairól származnak üvegyártásra utaló információk. 1567-ben az uradalom alkalmazottai között „üvegablakjártók” is szerepeltek. Az üvegekészítés a XVII. században is gyakorlatban volt a Batthyány család birtokán, amire a pápai ferences rendi konvent kérénye utal. A ferences atyák az 1680-as években többször kérték Batthyány Kristóftól, hogy az „ablakra való kristályüvegre méltóztassék maga üvegbányájáról commitálni.”¹⁶ A huták az uradalmi központban, vagy annak közvetlen közelében Szalonak és Léka határában települhettek.

A történelmi adatok ismeretében a királyi Magyarország nyugati területén a XVI–XVII. században jóval fejletlenebb volt az üvegyártás, mint

az északi, északkeleti vidékeken. Ennek az volt az oka, hogy ez a tájék folytonosan ki volt téve a török támadásainak, és így kockázatos üzleti vállalkozás lett volna az üvegekészítés. Különben is a helyi igényeket a szomszédos osztrák területek hutái kielégítették. Jól példázza ezt a mai Nagykanizsától nyolc kilométernyire délnyugatra, az egykori Kanizsa-patak mocsarának „partján” 1578 szeptember–novemberében a stájer rendek tekintélyes anyagi támogatásával épült végvár, *Bajcsavár* (Weitscha-war) esete.¹⁷ Ez az ötszög alakú téglá- és palánkvár Kanizsa 1600 őszi elestéig állott fenn, hogy feltartóztassa, vagy legalábbis megszűrje a Stájerország felé tartó török portyákat. A vár építésében, majd fenntartásában is a stájer rendek jelentős szerepet vállaltak magukra. A különböző hadifelszerelések mellett a katonaság mindennapi életéhez szükséges eszközökkel is ellátták a végvárat. Többek között „az urak számára” szükséges üveg poharakkal, üvegedényekkel. A várbeli üvegedény-készlet elsősorban fehér üvegszál-díszítésű talpas poharakból, hosszú hengeres söröspoharakból és kisebb-nagyobb *kettős kónikus testű pálinkásüvegek*ből tevődött össze. A bajcsai vár feltárása során előkerült üvegekről megállapítható, hogy a korabeli divatnak megfelelően itáliai formákat és díszítési módokat követnek. A színtelen, áttetsző, szürkésfehér és füstszürke színű termékek többsége anyaguk alapján a magyar határokhoz közeli stájer üveghutákban készült.

A Magyar Királyság 1541-ben három részre szakadt. Az önálló magyar államiság szimbolikus letéteményesének tekinthető Erdélyi Fejedelemségben a gazdaság és a kultúra egyaránt sajátos fejlődési utat járt be. Ez jellemző az üvegiparra, az üvegművességre is. A XVI. században az üvegesmesterség általános volt Erdélyben. Alapvetően ablaküvegező, üvegfestő és üveggel kereskedő tevékenységet foglalt magába. Az adatok tükrében megállapítható, hogy az üvegező és festő feladatköre elvált egymástól. 1520-ban a szebeni céhstatútum szerint az üvegesek a festőkkel és az asztalosokkal együtt alkottak közös céhszervezetet. Az üveggel való élénk kereskedelem konkrét adatai arra engednek következtetni, hogy az ablakok üvegezéséhez használt üvegtányérokat

és a városi polgárság által igényelt öblösüvegeket külföldről szereztek be. 1580-ban Besztercén tartóztatták András kolozsvári üvegest, akitől ez alkalommal egy kristályedényt koboztak el, amelyet Budai Tamás kolozsvári főbírónak szánt. András mester Lengyelországban vásárolhatta az üveget, miután a Moldván át Lengyelországból Erdély felé irányuló kereskedelmi útvonal legjelentősebb erdélyi átmenőhelyén, Besztercén tartóztatták le. Ezt a feltevést alátámasztják a vámtételeket rögzítő „harmincadkönyvek” is. A kolozsvári vámjegyzék 1599. évi bejegyzései szerint Garai András 16 „okolart” hozott be Krakkóból. Ugyancsak Krakkóból származott az az egy láda „üveg Tányér” is, amelyet egy Zep (Szép) János nevű kereskedő szerzett be. Az üvegáru másik beszerzési területe Ausztria volt. Tölcséres Ádám, a XVI. század utolsó és a következő század első három évtizedének egyik, erdélyi viszonylatban jelentős kereskedelmi tevékenységet folytató alakja Lengyelországon kívül rendszeresen Bécsben szerezte be az üvegáru.¹⁸

Az üveg importjáról szóló híradásokból nem szabad arra következtetni, mint ezt többen tették már, hogy a XVI. századi Erdély nem rendelkezett üvegiparral. Igaz az, hogy a XVI. századra az egykori bányavárosi huták beszüntették termelésüket és a nemesfémbányákat kereskedők látták el öblösüvegekkel. Tölcséres Ádám többek között Nagybányára is rendszeresen szállított üveget. A levéltári források gondos tanulmányozása után arra a következtetésre jutunk, hogy Erdély legfejlettebb részén, a szászok lakta dél-erdélyi vidékeken folyt üveggyártás Szeben, Brassó és más szász települések ellátására. A huták bizonyára csak e szűk piacra termeltek.

1573-ból származik a Brassó határában lévő rozsnýói üvegcsűrré utaló első adat. (Tehát az üzem már korábban is létezett.) Ebben az évben egy bizonyos *Alessandre Morosini Halus* saját tervezésű üvegeket rendelt meg az üzemből.¹⁹ Az itáliai mester nevének előfordulása kultúrtörténeti szempontból különös jelentőségű, mivel azt bizonyítja, hogy a velencei stílusú üveggyártás Erdély területén is meghonosodott. A rozsnýói üvegcsűr a brassói Nagypojána-patak mellett volt, amelyet napjainkig *Üvegcsűr patakának* ne-

veznek (Valea Sticlariei). Az 1573-ban már létező brassói üvegcsűr még 1615-ben is üzemelt. Egy brassói polgár, bizonyos Andreas Hegyes a következőket jegyezte fel naplójában 1615. június 22-i dátummal: „Asszonyainkkal együtt az üvegcsűrnél voltunk. Egész nap zuhogott az eső s ezért feleségeink nagy örömeinkre a fenekükön ereszkedtek le (Sein mir sampt unsern Weibern in der Glaserschenr gewesen. Hat dem ganzen Tag über geregnet. Unsere Weiber sein das Regen halb auf den Arsch hierunter Kommen mit grossen Freuden.)²⁰ A rozsnyói üvegcsűr 1573 előtti működésére következtethetünk abból, hogy a mezőváros adóösszeírásában a Glaser (üveges) család neve a XVI. század elejétől folyamatosan szerepel. 1514-ben Mertin Glaser (Mertin glaser villicus) volt az oppidum előljárója. Ugyanő (Herr Merthen glaser de Roszenaw) 1524-ben Havaselvére vitt üvegeket, amelyért huszadvámot fizetett. Az 1550-es években a rozsnyói Demeter Glaser volt a legfőbb brassói üvegszállító.

Dél-Erdély másik XVI. századi üveghutája Olthévíz határában működött. A település az Olt folyó kanyarulatában, az akkori Felső-Fehér megyében az unitárius Sükösd család uradalmának része volt. A kiterjedt birtoktest központja Alsórákos vára volt, amelyet szinte körülöleltek az uradalmi települések (Alsórákos, Hévíz, Detk, Ürmös, Ágostonfalva, Mátéfalva, Bogát, Hidegkút), valamint az Apácai erdőségek (ma: Persányi hegység) érintetlen bükközeivel. Az uradalom 1594–1603. évi urbáriumában Olt tér jövedelmének felsorolásakor egy ismeretlen üvegcsűr neve szerepel: „Az Sukeosd Istvan reze Erdeo Az Zanto feold is azon rez A Rewnek és uewegh Czywernek fele mind házastól”.²¹

Dél-Erdély harmadik üveghutája Szeben közelében a szász városhoz tartozó Talmács határában volt. Az üvegekészítő műhely ugyan pontosan nem megállapítható időpontban, de jóval 1587 előtt már működött. A huta a szebeni Stuckart patrícuscsaládé volt. Az *officina* működése a XVII. századba is átnyúlik. 1614-ben egy kisebb zendülés következett be a német és magyar származású munkások között, amint erről egy tanúvallomás szól. „Az üvegesek húsvét előtti szombatn fiammal együtt felmentek a városba (Szebenbe),

s arra kérték Stuckartot, hogy az élelmüket küldje meg, ellenkező esetben kiolják az (üvegcsűr) tüzeit. Fiam tanúsítja, hogy Stuckart megígérte, hogy húsvét utáni keddre lejönnek, s meghozzák a kívánt élelmet. Ami Stuckart üvegesekkel való számadását illeti, Bennig gloser-nek tartozik 16 forint 60 dénárral, Matthesnek 4,60 forinttal, s a harmadik üvegesnek, Endresnek 4,60 forinttal.”²²

Az erdélyi szász városok hutáinak történelme az 1614–1615-ös évektől már nem követhető nyomon.²³ Ennek okai ismeretlenek. Mai észjárásunkkal gondolkodva elképzelhető, hogy a szász városok üvegipara „magasabb” vagy „központi” gazdaságpolitika áldozatává vált. 1619-ben Bethlen Gábor lett Erdély fejedelme. A kiváló politikus és államférfi centralizált hatalom kiépítésére törekedett, aminek fontos eleme volt a gazdaságpolitikája is Erdély felvirágoztatására. Az erdélyi fejedelmek javadalmazására szolgáltak a dél-erdélyi, Olt folyó menti, Fogarasföld uradalmi. Nyilvánvaló, hogy a fejedelem gazdaságpolitikai elképzeléseit először saját birtokán érvényesíthette, próbálhatta ki. Bethlen célkitűzései között szerepelt Erdély üvegiparának fejlesztése is. A gondolat valóra váltásaként 1619 után az Olt mentén, a fogarasföldi porumbáki és kománai uradalmakban komoly erőfeszítések történtek az üveggyártás meghonosítására. Bethlen Gábor fejedelem 1619-ben Velencéből, Muránó szigetéről hozatott mesterembereket. Az egyik fogarasföldi uradalomban, a fejedelmi birtok nevét viselő kis település, Porumbák (Porumbacue de sos) határában elkezdődött üveggyártás termékeinek értékesítését szervezett kereskedőhálózatra bízta, amelynek megbízottjai Erdély településeit felkeresve igyekeztek piacot teremteni a fejedelmi hutának. 1624. január 23-án azt olvashatjuk Kolozsvár számadáskönyvében, hogy a fejedelem, Bethlen Gábor megbízottai érkeztek a városba „Urunk eo felsege Eowegivel el akarván azt adni”.²⁴ Az ehhez hasonló tartalmú bejegyzések ezt követően Erdély más városainak számadáskönyveiben is megszorodtak.

A porumbáki üvegekészítés bethleni korszakáról alig van ismeretünk. Úgy tűnik, hogy az üvegekészítő üzemen éppen csak elkezdődött a termelés, amikor Bethlen Gábor 1629. november

12-én bekövetkezett váratlan halála a jövőt teljes bizonytalanságra ítélte. Georg Kraus, szász krónikaíró 1630-ban, itáliai tanulmányútján találkozott azokkal a velencei üvegesekkel, akik Porumbákon dolgoztak. Feljegyzése szerint az üvegesek a Bethlen Gábor halála után bekövetkezett bizonytalanság és az uradalmi tisztviselők rossz bánásmódja miatt tértek vissza hazájukba.²⁵ A velencei mesterek távozása nem jelentette azt, hogy a huta beszüntette termelését. Inkább az a megállapítás a helytálló, hogy a termelés stagnált. A porumbáki uradalom 1632. évi urbáriumában még mindig szerepel az üzem, bár nem termelt: „Vagyon ezen határon egy üvegcsűr is minden hozzátartozó készségével egyetemben. Vagyon egy két nyilu és egy kerekü malom is az üvegcsűr mellett”. Csak 1648 tájékán kezdett el újra üzemelni a huta. Ebben az évben az uradalom leltára az üvegcsűr és a teljes felszerelés leírását tartalmazza. Ebből megtudhatjuk, hogy a faszervezetű, csűrszerű építményben két kemence állott. A kisebbik az alapanyagok szárítására és az üvegtészta formák égetésére szolgált. A másik, nagyobb méretű kemence volt a műhelykemence, amelynél négyen dolgoztak. A román és a német származású mesterek fa és agyagból égetett formákat használtak az öblösüvegek készítésekor. A csűr egyik szeglete el volt kerítve és itt tárolták a kész üvegeket.²⁶ Feltétlenül említésre méltó, hogy az eszközök között nyilvántartásba vettek egy „palacksutu csinálót” is, ami azt jelzi, hogy a palacküvegek nyakrészét ónfogalattal és zárószervezettel látták el. A porumbáki huta 1688 körüli áthelyezéséig az előzőekben bemutatott technikai szinten működött az összeírások szerint, amelyekben rendszeresen tájékoztatnak a mindenkor hasznosítási formáról is. Az üzemet mindig bérbe adták, de hogy kinek, azt csak egyszer tüntetik fel. 1674-től lengyel üvegesek voltak a bérlők.

Fogarasföld másik fejedelmi birtokán, a *kománai uradalomban* csupán néhány évtizeddel később alapítottak üveghutát, mint Porumbákon. Az üzem azonban igen rövid életű volt, 1667-től már semmilyen híradás nem szerepel róla. Az üzem működésének kezdetekor korszerűbb felszereltségű volt, mint a porumbáki. 1633-ban újonnan épített üvegcsűrként vették nyilvántartásba:²⁷ „Felső

Kománán felül az patakon az Völgyben fenn majd fél mérföldre vagyon egy újonnan alapított üvegcsűr” új zsindelyes és az felvége hégazatlan.” Az épületben három kemence volt. A fa és agyag üvegtészta formákon kívül volt még egy rézforma is „kotyogós üvegnek való”. Az üzem személyzete 7 üvegesből és négy hamuégetőből állott. Ez utóbbiak négyszer nagyobb létszáma is jelzi, hogy itt Kománán négyszer nagyobb mennyiségű alapanyagra volt szükség, mint Porumbákon. Következésképpen a termelés is jóval jelentősebb volt. A kománai üveggyártás rövid időn belül hanyatlásnak indult. Ennek oka az építkezések során elkövetett hibákra vezethető vissza. 1648-ban, amikor az uradalom leltárát összeállították, az üveghuta épülete már meglehetősen rossz, elhanyagolt állapotban volt. Rossz volt az épület fundamentuma és a tetőzete is tönkrement. Az összedőlését csak az akadályozta meg, hogy oldalfalát megtámasztották. A bolthajtásos üvegszárazító kemence összehasadozott. „Az apró üvegtányér-égető kemence alja rossz.”²⁸ A nyersanyagok előkészítésére használt „pirító kemence” sípja is eltöredezett. A műhelykemencében az „öt üvegolvasztó fazék semmirekellő” volt. Ilyen termelési feltételek mellett már jóval kevesebb alkalmazottja volt az üzemnek, mint 15 évvel korábban. A hutában már csak mindössze négyen dolgoztak, vagyis a munkáslétszám majdnem harmadára csökkent. 1648 után a huta állapota ugyancsak romlott és ez vezetett végleges bezárásához.²⁹

A XVI–XVII. SZÁZADI ÜVEGMŰVESSÉG EMLÉKEI

Az ablakok üvegezése

A XVI–XVII. századi üveghuták kezdetben szűk piaci igényeket elégítettek ki. A fennmaradt középkori eredetű bányavárosi huták termelése egyre inkább kizárólagosan csak a bányászat ellátására irányult. A főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrök működésük kezdetén az uradalmakat

látták el üvegtermékekkel és csak ezután kezdték el értékesíteni produktumaikat a környező városokban. Ez a tendencia érvényesült a dél-erdélyi szász huták esetében is. A felső-magyarországi és az erdélyi huták számadásaiból kiderül, hogy a huták főként ablaküveget gyártottak, az öblösüveg előállítása másodlagos jelentőségű volt. A XVII. század második harmadától érzékelhetően megnövekedett az öblösüvegek iránti kereslet és ennek következtében a huták termelési szerkezetében eltolódás következett be ez irányba.

A XVI. századtól mutatható ki az ablaküveg széles körű elterjedése, „tömeges” alkalmazása. Az üveglablakok többfélék voltak. Ezek a termékek általában kerek formájúak, ritkábban hatszögletűek lehettek. Zöld színű üvegből készültek, vagy pedig szintelen, áttetsző alapanyagból. Ezek alapján nyerték elnevezéseiket. A zöld színű ablaküvegeket általában *parasztkarikának*, a szintelen, áttetsző ablaküvegeket pedig *kristálykarikának* vagy *tányémak* hívták. Az üvegházkarikának ablaknyílásokba való rögzítése fa, ón vagy ólom segítségével történt. A hutáknak helyet adó uradalmak összeírásait vizsgálva szembevetve, hogy mindenütt általános volt az ablaküveg használata. A felső-magyarországi üvegcsűrők túlnyomó többsége Rákóczi-birtokokon volt. Az összeírások szerint a makovici uradalomban, a zborói várban „a felső palota pitvarában, az északi felső házban, a bejárók házában, a fejedelem házában, az erről nyíló bástyában, az úrfiak, a leányasszonyok, a fejedelemasszony házában és az ebből nyíló bástyában” kristály üveglablakok voltak 1636-ban. A pataki vár ablakai is kivétel nélkül üvegezettek voltak. Egy 1637-es kimutatás szerint Patakon nagy készleteket halmoztak fel, nyilvánvalóan az uradalmi épületek üvegezésére. „A felső sáfár házban 12 540 kristálytányér állott.” Borsi várban 1638-ban „az első pitvar, az úrfiak háza” ablakait fedte kristálykarika. Hasonlóképpen Munkács várban és uradalmi épületeken is üvegezettek voltak az ablakok. 1641-ben Makovicán a raktárakban 600 parasztüveg-tányért és 500 kristályüveg-karikát találunk. Megemlítenek továbbá olyan ablakkarikákat is, „amelyeken az Úr és az Asszony Nagyságoknak címere vagyon”. Ezek festett üvegek lehettek. A regéczi várban

1676-ban és 1678-ban az összeírók az ablakokról szólva ezt jegyezték fel: „...négy ablakjai, melyeknek egyikén vasrostély, a hármán egy-egy tollas vas, két ablakja lévén mindegyikében tollas vas 2, ablakra való vasdrótos hálók négy ablaka három, melyeknek egyike új, öreg vasrámás lévén, kristályüveges, öreg vasrostély rajta, kétféle nyíló, négy darabból álló vas-sarkak, hevederes, a táblák reteszkéivel együtt, parasztüveg ablaka egy öreg, egy kis ablak parasztkarikás”.³⁰ A Rákóczi-huták termékfőlése a számadói kimutatások szerint a gazdag szepességi városokban, Bártfán, Lőcsén, Eperjesen stb. értékesítették leginkább. Ezen kívül Kassát, Újhelyt, de még a távolabbi hegyaljai városokat, sőt Miskolcot is felkeresték a fejedelem üveggel kereskedői.³¹

Erdélyben – mint erre már utaltunk – a városokban fejlett üvegipar létezett. Az üvegesek a szász városok hutáiból és Lengyelországból szereztek be a tányérüveget. Kereskedőtevékenységük révén a szomszédos kelet-magyarországi városokba, így Debrecenbe is szállítottak árut. A dél-erdélyi fejedelmi huták alapítását követően a lengyelországi behozatal erősen visszaesett. A fejedelmi huták az uradalmi szükségletek biztosítása után egész Erdélyt, de még az Erdéllyel szomszédos délnyugati és északnyugati területeket is ellátták. 1647-ben a fejedelmi épületek ablakai mind üvegezettek voltak. Feljegyezték, hogy a fogarasi várban még a „tyúkász” pitvarának is „vagyon egy ewegh ablaklya”. 1648-ban a porumbáki udvarház raktáraiban óriási mennyiségű, 14 600 „ablakra való üvegtányér” várt értékesítésre. Az erdélyi huták ablaküveg-termelése a XVII. század közepétől jelentős mértékben növekedett. Ebben az időszakban több természeti csapás sújtotta a városokat és az újjáépítéshez sok üvegre is szükség volt. 1655-ben a kolozsvári tűzvészben 1800 lakóház pusztult el. Brassó házainak jelentős része pedig 1689-ben esett a tűzvész áldozatául. Az ablaküveg iránti keresletet fokozta az is, hogy a XVII. század az erdélyi udvarházi építkezés virágkora. Ez az épülettípus több lakóházat jelölt, amelyek a nemesség igényeit különböző szinten elégítették ki. Voltak csillogó, ónfoglaltatú üveglablakkal ellátott épületek, voltak fába foglalt üvegtáblájú ablakokkal ellátott objektumok, de voltak marhahó-

lyagokkal, papirossal vagy deszkával táblázott ún. *lantornás ablakú* lakóházak is. Megfigyelhető, hogy az udvarházakban csak az alsórendű helyiségekben volt egyszerűbb megoldású vagy „parasztüveges” ablak. A hagyomány szerint az első síküveg ablaktáblákat Haller János hozta Bécsből Magyarországra, amelyeket nagyon megcsodáltak. A felvidéki és az erdélyi huták a bécsi síküveg megjelenését követően rövidesen képesnek bizonyultak táblaüvegek gyártására. 1634-ben Makoviczán már „2 táblaüvegablak és 2 tábla, fában foglalt, fürdőző házra való üvegablak”-ot jegyeztek fel. 1641-ben pedig „öt tábla iveg ráma, 3 iveg ablak nagy táblás, ólomban csinált” szerepelt a kimutatásokban. Erdélyben is viszonylag korán, már az 1630–40-es években készítették ilyen típusú üvegeket.³²

Öblösüvegek gyártása

A XVI–XVII. századi huták öblösüveg-gyártásáról az írásos források csak a korszak második feléből közölnek hasznosítható információkat. A XVI. századi termékek meghatározására alapvetően a régészeti leletek szolgálnak kiindulópontul. Ezek alapján leszűrhető az az általános következtetés, hogy a huták döntően velencei modorban gyártottak öblösüvegeket, a termékek többségükben velencei formák utánzatai voltak, a mintául szolgáló üvegektől jóval egyszerűbb kivitelben.

Változatos típusú palackokat gyártottak. Tovább éltek a XIII–XIV. században elterjedt ún. *kettős kónikus üvegek* egyszerűbb változatai, amelyek elnevezésüket különleges formájuknak köszönhetik. A palack szűk szájnylását általában gyűrű veszi körül és a nyak a szájnylástól lefelé folyamatosan bővült, mintegy bugyrot képezve. Az így kialakított bugyrot ismét egy gyűrű zárta le, elválasztva az üveg felső részét a hordószerűen kiképzett alsó tagtól, amelyet szalmafonat vett körül, hogy a benne lévő ital hőmérsékletét hosszabb ideig a kívánt hőfokon tartsa. Gyakori palackformának tekinthető a hosszú, szűk nyakú, gömbölyű testű, tárolórészrel ellátott üveg is. A palack tárolórészének állandósult formájával szemben megfigyelhető, hogy a mesterek a nyakrész hosszának

és kiképzésének variálásával alakítottak ki összhatásban eltérőnek tűnő üvegeket. A XVI. század jellegzetes palacktípusa volt a „csali” palack vagy „kotyogós” üveg is. Az edény alaptípusát a gömb hasú tárolórészhez csatlakozó erősen leszűkített hosszú nyakrész jellemezte, amelynek széles szájrésze volt. Gyakori volt a nyakrész ívesen való görbítése és több csőből való összezsavarása. Az üveg alkalmas volt az egyházi szertartásokon használt bor és olaj tárolására, mivel a folyadék csak cseppenként adagolva folyt ki belőle. Széles csészéhez hasonlító szája miatt pohárként is használták.³³

A palackokhoz hasonlóan a XVI. századi *poharak* is változatos formájúak, díszítményűek voltak. Az egész Európa területén divatos *cseppek pohártípus* sajátos változatának azokat a nagyobb méretű ivóedényeket tekintjük, amelyeket az európai párhuzamokhoz képest nagyobb cseppekkel díszítettek.³⁴ A Pomázról, Pilisszentkeresztről, Sarvalyról, Esztergomból és Visegrádról előkerült töredékek nagy száma bizonyítja, hogy a késő középkorban kedvelt pohárféleség volt a zöld színű üvegből készült ún. *káposztatorzsa* üveg. Az ivóedény testét általában nagyméretű üvegcspepek díszítették.

A velencei üveggyártásnak köszönhetően terjedtek el Európa-szerte a változatos formájú és díszítésű *serlegek*. A Kárpát-medence területén gyártott üvegek általában vastagabb üvegfalúak voltak előképeiknél és viszonylag leegyszerűsített vonalvezetésű forma jellemezte őket. Gyakoriak voltak a félgömb, a tölcséres és a hordószerű kupával, vagyis kehelyrészrel ellátott darabok, amelyeknél a kehely különböző megoldásokkal csatlakozott a talprészhez. A félgömb és a tölcséres formájú kelyhekhez rövid, két gyűrű közé fogott golyó alakú nádusz tartozott. A hordószerű tárolórészrel ellátott ivóedényeknél a talprész a kupától indult ki, tölcsérszerűen. A serlegek díszítményei a felhőszerűen húzott elcsavarodó felületkezelés nyomán és rátétekkel, függőleges bordázatok kialakításával keletkeztek.³⁵

A XVI. századi hutáink jellemző termékei voltak az egyszerű formájú, de változatos díszítésű *üvegtányérok* is. Közülük az „a la facon de Venise” stílusú hazai termék-előállítás jellemző példái azok

az edények, amelyek felületét sugarasan szétfutó fehér festés díszíti.³⁶

A gyakori palack-, pohár-, kehely- és tányértörédek mellett szórványosan más funkciójú üvegek is előfordulnak a leletanyagokban. Vélhetően XVI. századi erdélyi huták termékeit tisztelhetjük a cserépkupákra emlékeztető, hengeres testű ivóedényekben. A világoszöld vastag üvegű kupák testét szimmetrikusan elhelyezett rátétes díszítmények ékesítik.³⁷

A bizánci mécsesformák hagyományait őrizték meg a késő középkori huták világítóeszközei, melyek jellemző formáját a kehelyszerű tárolórész leszűkülő, vékony üveggömbben végződés adja meg.³⁸ Ezeket a lámpatesteket csillárfoglalatokban használták egyesével és többedmagával.

A XVI. századi üvegművességet reprezentáló tárgyi emléanyag összességében azt bizonyítja, hogy a hazai huták velencei üvegek utánérzetét sejtető üvegeket készítettek. Mellettük a német, cseh üvegformák és üvegdíszítési eljárások is egyre gyakoribbakká váltak. A változások ellenére a velencei üveg tekintélye még mindig domináns volt. A XV. század örökölte azt a szokást, hogy az előkelők asztalára Itáliából hozták az üveget. 1560-ban Nádasdy Tamás nádor Péchy Márton bízta meg velencei üvegek vásárlásával. Péchy levelében így válaszolt: „az kegyelmed parancsolattját az üvegek felül megértém és mivel az Veneczés követ küldte Kgd-nek egy ládával, én azt vélem, hogy nem szükség vennem, hanem csak asszonyomnak és öngs-ának egynéhány apró üvegeket, melyeket megveszek és öngs-nak megviszek.”³⁹ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is hódolt a velencei üvegnek. Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy velencei munkásokat telepített hutájába, hanem az is, hogy több alkalommal rendelt magának üveget is Velencében.⁴⁰ A főúri érdeklődés utolsó nyomait a XVII. század végéről jegyezhetjük fel, amikor Bercsényi Miklós és II. Rákóczi Ferenc velencei üvegeket vásárolt. II. Rákóczi Ferenc egy pazarul metszett kristálypoharat, vagy talán serleget vásároltatott, amelyet díszes aranyozott ezüstbe foglaltak.⁴¹

A főuraink a cseh üveg térhódításától már kristályüvegekkel is gazdagították kincstáraikat. 1606-ban Bocskai István arra kérte Illésházy nádort,

hogy szerezzen be neki Bécsben kristályüvegeket. Thurzó György Borbála nevű lánya lakodalmára 50 kristályüveget rendelt meg 1612-ben. Bethlen Gábort sem hagyták érzéketlenül az új típusú díszüvegek, hiszen 1623-ban 57 kristályüveget vásároltak neki Nagyszombaton és még 13 kristálypoharat Krakkóban ugyanebben az évben. Apaffy Mihály fejedelem hagyatékának összeírói igyekeztek hangsúlyozni az egyes pazar üvegek cseh eredetét.⁴²

A XVII. századi huták földrajzi elhelyezkedése és az öblösüvegek térhódítása között szoros összefüggés fedezhető fel. A királyi Magyarországon a korszak jelentős részében az öblösüveg gyártása másodlagos jelentőségű volt, mivel a fejlett üvegiparral rendelkező Cseh–Morvaországból és Lengyelországból olcsó, ugyanakkor kiváló minőségű divatos üvegeket lehetett beszerezni. A külföldi üvegáru egyik beszerzési központja Nagyszombat, a másik pedig Krakkó volt. A Nyugat-Magyarországon élők pedig közvetlenül Bécsben, vagy a stájer városokban elégíthették ki szükségleteiket. A hazai huták leltáraiban általában egyszerű palackokat, poharakat és különféle háztartási eszközöket, úgymint mécseseket, lámpákat, tányérokat szerepeltettek. A szegényes választékról tanúskodnak a várak, uradalmi épületek leltárai is. 1634-ben a Rákócziak pataki várában az öblösüvegeket mindössze 74 darab illatszerez üveg képviselte. A sütőházban és a konyhában a több száz fatál és fatányér mellett csak néhány üvegpalack volt. 1639-ben már viszonylag jelentős mennyiségű üveget vettek számba. A „felső sáfár” házban 5200 kristálynak nevezett, vagyis színtelen, áttetsző üvegből készült palackot, poharat tároltak. A nagy mennyiségből arra gondolhatunk, hogy ezek értékesítésre szánt üvegek voltak, netán a hegyaljai mezővárosok számára.⁴³ A Patakkal szomszédos Újhely gyakran feltűnik a forrásokban, mint az üvegkereskedelem központja. Elképzelhető, hogy a Rákócziak hutáiban gyártott üvegeket Újhely vásárain értékesítették. 1634-ben az ungvári uradalmi központban is több száz üveget tároltak. Köztük illatszerez üvegeket, metszett és közönséges poharakat, sok üveggyöngyöt, kisebb-nagyobb fedeles és fedél nélküli kristálypoharat, billikomot, kristálypalackot

és mécsest. A Patakon, Borsiban és Ungváron tapasztalt üvegféleségek szerepeltek a Rákócziak központi üveggyártó helyén, a zborói huta depozitóriumban tárolt üvegek között is 1642-ben, amikor 7200 öblösüveg várt értékesítésre. Az egyes tárgytypusokat vizsgálva megállapítható, hogy a fő termékcsoporthoz a palacküvegek és a poharak jelentették, ezeken belül változatos méreteket és funkciókat figyelhetünk meg. A termékek felsorakoztatásakor a jellemző tulajdonságokat is rögzítették a kimutatások készítői. Ezekből arra következtethetünk, hogy az üvegek nagyobb része zöld színű közönséges „parasztüveg” és színtelen, áttetsző „kristályüveg” volt. A cseh–morva és lengyel üvegdíszítési technológia meghonosodására utalnak az üvegek „metszett” jelzővel ellátott megkülönböztetései.

A Rákóczi-hutákban a kezdetektől fogva a lengyel mesterek tevékenysége volt a meghatározó. Mellettük hamar megjelentek a cseh–morva és német származású üvegesek, az új üvegstílus elterjesztői is. A zborói huták magas művészi színvonalú termék-előállításra is képesek voltak. Nyilvánvaló, hogy a különleges és értékes üvegeket egyedi megrendelésekre készítették. Az épen fennmaradt tárgyi emlékek tanúskodnak erről. Igényes kivitelről, magas művészi érzékről tanúskodik a zborói uradalom sztebnyiki hutájának üvegcsillárja, amely egykor Felsővízköz templomának berendezési tárgya volt. A négykarú, opál, kékeszöldes és mézszárga színű golyókból álló girlandok között a világítótest központi elemét velencei módra alakították ki a csillárkarokkal együtt. Divald Kornél a XIX. század végén még több hasonló, feltehetően a felsővízközi csillárral azonos helyen készült csillárt vagy csillártörödéket talált Felső-Magyarország különböző vidékein.⁴⁴ A Sáros megyei boglyárkai templomban volt egy hatalmas amfora alakú mécses, amelyet falába forrasztott gyűrűiben színes forgók, levelek és lecsüngő tarka virágok díszítettek. A Liptó megyei Dubrava templomában két ehhez hasonló világítóeszköz létezett. A hibbei, ugyancsak Liptó megyei evangélikus templom hatalmas velencei ízlésű csillárját a gyertyatartó karokon ékesítették virág- és levéldíszek. Hasonló csillárral dicsekedett a Zólyom megyei dubroviczai templom is.

A templomok úrasztali edényei között is fennmaradtak egyedi gyártmányú, kiemelkedő értéket képviselő üvegek. Ilyen a feketekúti görög katolikus templom kelyhe, amely ma a feketevízközi üvegcsillárral együtt a bártfai múzeumban található. A feketekúti kehely formája az ezüstből vagy ónból készült kelyhekre emlékeztet. A tejüvegből formázott kehely kupája tojásdad alakú. A gömb kiképzésű náduszhhoz lefelé tölcészerűen kiszélesedő talprész csatlakozik. A kupán 1636-os felirat olvasható és Szent Péter és Pál opak zománcfestésű alakja látható.

A felvidéki huták sajátos palackformája, a rövid nyakú, hasáb testű ún. *pincetokba való palack* XVI. századi eredetű. Erre utalnak egyértelműen a levéltári források. 1542-ben fordul elő először a pincetok neve, mint *Palaczke tok*. 1554-ben olvashatjuk a következőket: „*Az palaczke tokba tölttettem bort higgadni*”, 1550-ben pedig „*pinche tok mynd palaczke nélkül*”.⁴⁵ A XVII. században már közzismert és nagyon elterjedt edénytípusnak számított ez az üvegfajta, mint erre a vagyonszámlák utalnak. A formába fúvással készült üveg onnan nyerte elnevezését, hogy egy rekeszekre osztott láda, a pincetok szolgált az üveg tárolórészekül. Az általában 6 rekeszre osztott fedeles ládában, a kibélelt, kipárnázott rekeszekben a pincetokba való palackok lehetővé tették a bor biztonságos szállítását. A palackok kezdetben színtelen, áttetsző üvegből készültek. A XVII. századra az üvegek mindinkább elszakadtak a tárolóeszközöktől és önállóan reprezentatív palackokká váltak, amelyeket most már gazdagon díszítettek is. A XVII. században a cseh üvegdíszítési mód térhódításával gyakorivá vált a metszéssel, gravírozással, csiszolással történő ékesítésük. A fennmaradt pincetokba való palackok közül talán legszebb Krompachi Holló Zsigmond csavaros nyakú üvegpalackja, amely 1666-ból való és meglepően magas fokon reprezentálja a kor szak gravírozó művészetét.⁴⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található üveg stílusjegyei alapján Sáros vármegyei hutában készült. Ezt erősíti az is, hogy a Holló család – amint erre nemesi előnevük utal –, Felső-Magyarországról

Feketekúti üvegkehely 1636-ból.
Sárosi Múzeum, Bártfa (Fotó: Olga Nováková)

származott, ahol a kamarai szerveknél vezető hivatalokat töltötték be. A többször publikált üveg hasábos testének előoldalán a Holló család összetett címere látható. A címerképnek medallionszerű keretet biztosító gravírozás mentén kétsoros latin felirat olvasható, amely azt hitelesíti, hogy az edény Korompai Holló Zsigmond felső-magyarországi főperceptor, eperjesi pénzügyi felügyelő számára készült (GENEROS DOMINUS HOLLO DE KROMPACH SACR MA CEASAR REGAE QUE ALATTIS AVIAE FAMILIARIS AC PROVINC ARCIUM REGNI HUNGARIA SVPERIOR GENERALIS PERCEPTOR NEC NON SUPREMUS POSTAR MAGISTER EPERIESSIENSIS). Az előlap fennmaradó szabad felületét fantasztikus állati és növényi elemekből álló gazdag díszítmény borítja. Az üveg további három oldalán finoman gravírozott figurális ábrázolások hirdetik a jezsuitáknál nevelkedett, udvarhoz hű kamarai tisztviselő katolikus hitét. Az üveg hátlapján a koronás Szűz Mária, Patrona Hungariae holdsarlóra tekeredő kígyón tapos baljában a kis Jézussal, jobbában pedig jogarral. A keskenyebb oldalak medallionjaiban Holló Zsigmond védőszentje, Szent Zsigmond ördöggel viaskodó alakja kapott helyet.

Erdélyben a XVII. században az öblösüvegek fokozatos térhódításának lehetünk tanúi. A XVI. század végén és a XVII. század első három évtizedében jelentős mennyiségű üveg származott külföldről. *Bécsből* aranyos tükröket, *veres poharakat*, *kristálypoharakat*, metszett poharakat hoztak be. Lengyelország területén, Krakkóban és Jaroslavban a poharakon és az üvegtányérokon kívül *üveggolyóbisok*at (ezeknek a kor szokásai szerint különleges gyógyhatást tulajdonítottak), *égett bornak való üveget*, *pincetok*ot vásároltak rendszeresen. Érkezett üveg Eperjesről és Sátoraljaújhegyről is, feltételezhetően a sárosi huták fontos elosztóhelyeiről. 1632-től a kereskedelemben jellemzőbbé vált a kivitel. Rendszeressé válik az *Erdélyi Wueg*, vagyis az erdélyi üveg kivitele Magyarországra, konkrétan Nagybányára, Nagykárolyba, Váradra és Debrecenbe. A külföldre szállított

erdélyi üveg porumbáki és kománai termék volt, mivel ebben az időszakban csak ezek a fejedelmi huták üzemeltek.⁴⁷

A porumbáki és a kománai huták az értékesítésre szánt üvegek mellett, fontos feladatnak tekintették termelésükben a fejedelmi udvartartás ellátását. Ebből következően a használati eszközök között az üveg jelentős hányadot képviselt. 1632-ben a fogarasi várban 38 öblösüveget használtak gyógyvizek tárolására. 1648-ban a fejedelemszony kománai udvarházában 280 *lengyel pohár* mellett 35 *apró, begyes pohár*, 50 *hosszú kotyogós üveg* és 128 *lapos palack* volt. Mellettük már sok illetszeres üvegcsét is használtak. A hutákból a fejedelmi háztartásba érkezett üvegekről részletes tájékoztatást ad Bornemisza Anna 1677–1688 között vezetett gazdasági naplója. A több száz üveg-edény funkciója szerint *Ejteles és félejteles üvegekupa*, *alma és körtvélyforma sotus üveg*, *aqua vitének való sotus üveg*, *üvegekupa*, *fedeles üvegekupa*, *kristálypohár* és *lábas kristálypohár*, *fedeles és fedetlen csészé*, *csuprocška*, *korsócška*, *rőzsaecetnek való lapos üveg*, *patikaládába való üveg*, *orvosságnak való apró üveg*, *orvosságnak való üveg*, *apró bugyogós korsó*, *széles szájú tőkeforma üveg*, *szo-ros szájú tőkeforma üveg*, *ugorka szőni való üveg*, *ibrik*, *cseber*, *kicsi korsó* és *kicsi mosdó*, *üvegmoxsár*, *üvegcsákány*, *üvegbuzogány*, *galamb*, *csiszolt pohár*, *habos kupa*, *liliumforma kristálypohár*, *égett bornak való üveg*, *apró üvegtálacska*, *üvegtányér*, *apró üvegtányér*, *fekete ón sotus üveg*. A feljegyzésekben gyakran nincs felsorolva az üvegfajta, csak legfeljebb annyit jegyzett fel Bornemisza Anna, „Külömb-külömbféle üveget” hoztak, vagy „sotus üveget”, „üvegedényeket szokás szerint”. A fejedelemszonymok rokoniaknak is ajándékoztak üvegeket. Ennek tulajdonítható az, hogy Teleki Mihály (nagynénje volt Bornemisza Anna) uzdiszentpéteri udvarházában 1679-ben több mint félezer különböző formájú és funkciójú üveget használtak. A fejedelmi és az uzdiszentpéteri udvartartások bőséges üvegtárházait látván joggal feltételezhetnénk, hogy az erdélyi udvarházakban mindennapos használatban voltak az üvegek. Bunta Magda több mint 50, 1627 utáni vagyonleltárt vizsgált át, hogy az ún. „udvarházi pompá”-ról részletes képet kapjon.⁴⁸ A vizsgálódás meglepő eredménnyel zárult. A vizsgált inventáriumok alapján csak néhány kas-

Korompai Holló Zsigmond pincetokba való palackja, 1666. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kardos Judit)

Kotyogós üveg
Déri Múzeum, Debrecen

télyban és udvarházban használtak üvegedényeket. 1624-ben a kistarcsai udvarházban mindössze 6 darab *víznek való üvegpalack* volt. Öt évvel később Szentdemeteren csak egy „*hitván*” *pincetok* és ebben öt *üvegpalack*. 1646-ban Magyarbükksön az „asszony házában” az üveggészletet *kilenc lapos palack* képviselte, amelyekben „*különb-különb-féle víz*”-eket tartottak. A felsoroltakon kívül az udvarházi inventáriumok sorát idézhetnénk, de ezekben legfeljebb egy-egy üvegpalackot, lámpást vagy poharat fedezhetnénk fel. Ezek alapján úgy tűnik, hogy igazat kell adnunk Apor Péternek, aki azt állította, hogy a szokásokhoz, hagyományokhoz ragaszkodó erdélyi nemesség nem nagyon igényelte az öblösüvegeket.⁴⁹ Ennek igazolására két esetet idézünk fel, amely Apor véleménye szerint az erdélyi nemesség üveggel szembeni viselkedését tükrözte. „Hoztak Lengyelországból a régi időkben is olyan ejteles, felejteles üvegpalackokat, de hogy akkor ittak volna belőle, nem láttam, hanem Hidvégi Nemes János, tanácsúr és háromszéki főkapitány lévén, ő kezdett olyan

üvegből innya... Történik azonban, hogy nagyjait Cserei János is ott lévén ebéden, neki is az üvegpalackot beadják, nem tudván belőle innya, addig szija és szija az üveg felső srófját, azalatt kiesik a feneke, az bor kiömlik; mond Nemes János: itt mondhatnánk, ökört tudna palackból innya.” A másik történet szerint „Bethlen Gábor, bezzeg ő sem iszik vala kristályból, ő is a többi között egyszer vendégséget csinál vala, jelen van gróf Mikes Mihály is, de nem mondja vala, adj uramnak egy kristály bort, hanem: Sándor, Gergely, essekura (ez kedves szolgálja vala) uramnak adj egy darab bort. Azt vagy fazékban, vagy kupában adták be, mikor ivott, erősen ivott, s Mikes Mihály akkor vonogatja magát az italtól, mond Bethlen Gábor: Uram, kelmed talán kerestályra vágj. Akkor kereskedni kezd a zsebiben, kiveszen egy kopott erszényt nem ért volna két polturát, kiveszen egy sustákot, avagy négy polturát, s adja az inasának, mondván: eredj öcsém, hozz kerestályt ökelminek, mert ökelme kerestályra vágj. Így csufolá meg az kristállyal innya kívánókat.” Valójában Apor Péter példái szélsőségesnek tekinthetők, ugyanis ezeket az eseteket a régmúlt szépségének, erkölcsösségének bizonyítására szánta, minden új, a hagyomány ellen vétő dolgot tiltakozással fogadott. Az üvegben is haszontalan, a múlt értékeit elhomályosító tárgyat látott, s ezzel bizony sokan lehettek így kortársai közül. Bizonyára a konzervatív gondolkodás véleményének summázatát adja a *Metamorphosis Transylvaniae* szerzője, amikor így ír az üvegről: „Erdélyi magyar, székely, szász, három náció, aki még tartod az eleidtől rád maradott ezüstpohárt, kupát s kannát, mikor ezeket megnézed, mit gondolsz, miért csináltatták volt ezeket a tü eleitek? Bizony nem más okból, hanem ha leejtették, annak az cserepe is jó volt, ha hirtelen megszűkültek pénzből, zálogba vehették, s mindjárt adtak pénzt zálogjára, még időre, mikor a pénzt megszerezhették, kiváltották, és így akinek ezüstpórtékája volt, volt annak pénze. Lássuk, ejtsd el az üveget, vajon jó-e a cserepe? Igyekezzél zálogba vetni, ha vajon ad-e valaki pénz zálogjára? Szegény Erdély, csak ezen bolondságra ma hány ezer forintod megyen ki!” Apor Péter kénytelen volt elismerni, hogy az üveget már sokan használták. „...tisztá égetett

bort ittanak, honnan is az úrasszonyok apró pincetokokban úgy a nemes és a főasszonyok is úgy kínálták, s kivált az idegen embert.” Elmondja, hogy vendégség alkalmával „mikor a gyümölcsöt beadták, kivált dinnyeéréskor, olyan hosszú szájú üvegekben, melyeket kotyogós üvegeknek híttak, és Porumbákon, Fogarasföldön csináltak, a meggyes bort rendre beli töltve úgy állott a jeges cseberben, mindenkinek asztalához egy-egyét beadtanak, azután még többet, azt olyan jóízűen kotyogdogolák itták.”

Az Apor Pétertől üvegek használatára idézett példák közvetve magyarázatul szolgálnak arra, hogy mi lett a hutákban gyártott üvegek sorsa. A köznép, de különösképpen a városok módosabb rétege korábban és jobban familiarizálódott az üveggel, mint a nemesség.

Az 1632-től gyűjtőfogalomként használt *Erdelyi Wueg* elnevezés konkrét tartalmára, az *erdélyi üveg* csoportjába tartozó tárgyak funkcióbeli sajátosságaira bőséges információ utal. Bornemisza Anna gazdasági naplója közel 50-féle üvegtípus meghatározására ad lehetőséget. A porumbáki és a kománai huták 1677 előtti inventáriuma segítségével sokkal árnyaltabbá tehetjük az erdélyi üveg fogalomkörbe tartozó üvegskálát. 1677 előtt több olyan üvegféleség szerepel a különböző nyilvántartásokban, amelyeket Bornemisza Anna, a fejedelemsasszony nem jegyzett fel. 1632-ben megemlíti a *kotyogós üveg* elnevezését. 1648-ban megkülönböztetnek *hosszú* és *rövid szárú kotyogós üvegeket*. Az említett időszakokban nagyon sokféle poharat készítettek: *apró hegyes pohár, öreg lengyel pohár, sima pohár, apró fehér sima pohár, aqua vitének való pohár, egyben járó pohár*. Gyártottak különféle hasáb alakú üvegeket: *apró szegletes fehér palack, nagyobb fehér szegletes palack, négyszögletű palack, apró sárga szegletes palack, nagyobb sárga szegletes palack*. A hagyományos típusú üvegpalackok sokféleségére utal a *gömbölyeg palack, a gerezdes sárga és fehér palack, az apró lapos palack* elnevezés is. A termékek felsorolásában szerepelnek még *üvegcancsók, csuprok, ampolnák, üvegbotok* is. A Bornemisza Anna feljegyzéseiben szereplő tárgytipusokat kiegészítve a korábbi időszakok hutaletáraiban található elnevezésekkel, megállapítható, hogy a XVII. században az ablaküvegeken kívül 70–80 közöttire

tehető az Erdélyben gyártott üvegtípusok száma és ezekből számottevő példány öröklődött át az utókorra.

Az erdélyi huták termékeinek feljegyzésekor a színtelen, áttetsző, színes vagy különlegesen díszített üvegek esetében megkülönböztető jelzőt használtak. A színtelen, áttetsző üvegek elnevezése *átallató, kristály, tiszta* vagy *fehér* üveg volt. Ily módon különböztették meg őket a más színű üvegből készülettől, kiváltképp az olcsóbb zöld vagy zöldeskék színű produktumoktól. Az üveghuták termékeinek nagyobb része palacküveg volt, amelyekben vizet, bort, orvosságokat, gyógyszer-növények oldatait, rózsacetet stb. tároltak. Az ilyen üvegek mindennapi igényeket szolgáltak, s ezért felesleges is volt a díszítésük. A palacküvegek látványos és már-már díszüveg számba menő csoportját képezik a szögletes testű palackok és pincetokok, valamint a kotyogós üvegek. A kis és nagy méretben, rövid vagy hosszú nyakkal ellátott kotyogós üveg sajátosságát – csakúgy, mint a palackok többségénél általában – a formája határozta meg. A tárolásra és bor fogyasztására szolgáló, nagyon elterjedt üveget – mint ezt Apor Péter leírása is bizonyította –, nem díszítették. A szögletes testű üvegek és ritkán más palackféleségek díszítése már gyakorinak mondható.

A XVII. század második felétől csiszolással, gravírozással és festéssel igyekeztek egyedivé, különlegessé varázsolni ezeket az üvegeket. A hasáb testű, csiszolt és gravírozott díszű üvegek kiemelkedő emléke Mikes Mihály és Bethlen Drusián palackja 1693-ból.⁵⁰ A négyoldalas hasáb testű üveg díszítménye a csiszolás, a gravírozás és az aranyozás harmonikus kombinációja. Előlapján barokk kartusban, gazdag keretezésben a keresztre feszítés jelenete, hátoldalán pedig hasonló módon Agnus Dei ábrázolása látható. A letompított sarkok melletti keskeny oldalakon szőlőtőke ábrázolás, mint a keresztény vallás tartalom szimbolikus kifejezése figyelhető meg. A megrendelők neve a palack aranyozott ezüstkupakjára vésve olvasható a családi címer és az évszám társaságában.

A XVII. század végi kristály stílusú üvegművességnek vannak olyan emlékei is, amelyek nem a hasáb testű edények vagy pincetokok csoportjába sorolhatók. E tárgytipusok egyik különleges

darabja, amelynek a testét hat felragasztott, fogóval becsipdesett üvegszál osztja gerezdekre. Az egyes gerezdekben váltakozva köszörült szőlő–szőlőlevél és szimmetrikusan szembeforduló ornamentika váltogatja egymást. A tárgy a fúvott és a kristálystílus közötti átmeneti periódus jellegzetes emléke, minden valószínűség szerint az 1648 után Porumbákon dolgozó német mesterek keze munkája.

A XVII. századi erdélyi gravírozott palackok és díszüvegek mellett metszéssel és gravírozással díszített serlegek, poharak is a fennmaradt emléksanyag részét képezik. A Segesvári Történeti Múzeum becses műkincse az a kehely, amely formáját kerek talp, ballusztos nódusz és tölcészerű pohártest képezi. Az edény cuppáján három medallionba foglalt gravírozott díszítmény található: halmon álló szőlőkaró, erre felkúszó levelekkel, kacsokkal és fürtökkel; ágyúcső, dob, zászló alkotta harci jelvénykompozíció; valamint koronás kétfejű sas, a Habsburg-címer. A medallionok közötti teret virágokból és levelekből kombinált motívumok töltik ki.⁵¹

A csodálatos szépségű metszett és gravírozott üvegek láttán joggal vetődik fel a kérdés, hogy kik voltak az üveg készítői, a művészi kivitelezés mesterei. A forrásokból egyértelműen kiderül, hogy az 1640-es évektől a még mindig uralkodó és az üvegek formáját, formai szépségét előidéző velencei modorú üveggészítés mellett a cseh kristálystílusnak is utat nyitott az erdélyi üvegművesség. Ezzel megteremtődött a metszett és gravírozott díszüvegek készítésének a lehetősége, melyre döntően jellemző volt az üveget készítő és díszítő személyének szétválása és a díszítmény forma fölötti uralma. 1648-ban a porumbáki huta mesterei németek voltak. Ez évben jegyezték fel a huta inventáriumában az eszközök között: „üveg cífrázó ráspoly 2 db.”. A kifejezés jelentéstartalmára ma már nehezen következtethetünk, de az feltételezhető, hogy az e korban előretörő, divatos üvegírányzat képviselői a német mesterek lehettek. Hogy mire voltak képesek a német mesterek az „üveg cífrázó ráspoly”-lyal? Erre a választ nem tudjuk, de minden bizonnyal csak egyszerűbb díszítésre. A XVII. század végi metszett és gravírozott díszü erdélyi üvegek azt mutatják,

hogy a díszítőmesterek magas fokon űzték hivatásukat és a művüket esztergapadokon nyugvó korongok, tárcsák segítségével érték el. Márpedig ilyen eszközök a hutaletárakban nem szerepeltek. Ezek után egyértelműnek fogható fel, hogy a hutákban gyártott üvegeket, mint alapanyagot, városi üvegművesek díszítették. Ezt bizonyítja Mikes Mihály és Bethlen Drusián üvegpalackján fellelhető „MW” szignó, ami nem más, mint Michael, vagy Matthias Werner kolozsvári üveges mesterjegye.

A XVII. század végéről származó emléksanyagból kiemelkedő jelentőségű egy áttetsző vörösbarna matériából készült hatoldalas, hasáb testű palack, amelynek vállai kerekítettek és nyakrésze csavarmentes ónkerettel ellátott. A nagyszebeni Bruckenthal Múzeumban őrzött öblösüvegen párhuzamos elrendeződésben ágon ülő kiterjesztett szárnyú madár, gyöngyvirág és kék, zöld, sárga, fehér, piros, vörösbarnás színű indaszerű motívumok figyelhetők meg. A gazdagon díszített palack az erdélyi színes üvegek kérdésköréhez közvetlen utalás. A porumbáki és kománai üvegcsűrőkben a tökéletes színtelenség hiányosságait rendszerint kékes-zöldes színnel álcázták. A tudatos, esztétikai célzatú színezés az üveghuták működésétől kezdve gyakorlat volt. Ennek során leginkább a kék színű matéria nyerésére törekedtek. A XVII. század elejétől az üvegedényeket az intenzív kék szín jellemezte, míg a század végére a kék színű edények színe visszafogottabbá vált. Az üvegek színezése a palackokon és a poharakon kívül minden üvegtípusnál jellemző volt. A kék üvegmateria használata leginkább a különféle kancsótípusú edényeknél figyelhető meg, még akkor is, ha csak kobaltkék üvegszálat helyeztek a színtelen, áttetsző üvegtestre, vagy annak jellegzetes szájpere mére. Erdélyben a kobaltkék színű üvegek előállítása azért is nem ütközött különös nehézségbe, mert a színezőanyagként használt „zapferá”-t és „smalté”-t e vidék bányái számottevő mennyiségben biztosították. A kék színű üvegek mellett az 1640-es évektől követhető nyomon a kéktől eltérő színű üveganyagok használata a mézsárgától az opál- vagy csontüvegig bezáróan.⁵²

A fejedelmi udvarhoz közeli előkelő család úzdiszentpéteri udvartartásának inventáriumában

Bethlen Drusián és Mikes Mihály palackja 1693-ból. Erdély, Porumbák (?)
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

Üvegpalack, XVII. század vége. Erdély, Komána vagy Porumbák (?)
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Kancsó, 1615. Erdély
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

Korsó, XVIII. század közepe. Erdély
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

olvasható először a kék üveg elnevezés: „kék kristálycsésze”, tölcséres szájú kék kristálykancsó, aprószerű kék kristály füles kancsó.” A korabeli összeírásokban az ivó- és tárolóedények funkcióját egyaránt betöltő „kék üveg kancsópohár” kifejezés is felbukkan. A kék színű üvegmatériából gyártott üvegek a XVI. század 40-es éveitől indultak hódító útjukra kancsók, korsók formájában. A fennmaradt emléanyag döntő része a formába fúvással végzett üvegtézés jellemző jegyeit hordozza. A harmonikus forma és a szemet gyönyörködtető kék szín összehatását gyakran a készítőforma hatására keletkezett bordázatok, csavarások teszik teljessé. Az üvegtézési forma hatását magukon viselő optikai díszű kék üvegek mai szóhasználatból élve „tömegigényeket” elégítettek ki, háttérbe szorítva a színes zománcfestéssel díszített kék üvegeket.

A színes zománcfestéssel díszített emlékeink sorát egy 1615-ös évszámmal ellátott kobaltkék színű, lapos talprészből kinövő gömbös testű és hengeres nyakú kancsó nyitja. Fülén csuklóban járó gombos ónfedő. Az edény testén kettős körben fehérrel, vörössel, sárgával, kékkel és zölddel színezett gyümölcsös leveles indák futnak körbe. E tárgyat időrendben egy 1630–50 közötti időszakból származó korsó követi, amely formája alapján ítélve azonos lehet a Bornemisza Anna naplójában szereplő „körtvény-forma sutus üveg”-gel. A karéjos talpon álló körte formájú üveg testén körbefutó vonalak közötti mezőben sárga, fehér, zöld és vörös színű virágos és leveles ágakból álló kompozíció fut körbe. A kancsó és a korsó formája és díszítési módja habán határról tanúskodik. Különösen tükröződik ez egy 1630-as évszámot viselő korsón, amely szintén körte formájú. A kívülről tejfehér színűnek látszó edényt sokáig tejüvegből készült korsónak tartották. Az újabb vizsgálatok során azonban bebizonyosodott az, hogy az edénytest áttetsző zöldes üveg, amelyet vékony tejfehér mázzal vontak be. Teste kobaltkék és vörösvörös opak zománcfestéssel díszített.⁵³

A XVII. századi erdélyi üvegművességet a különböző külföldi hatások (italiai, lengyel, cseh-morva, német), korabeli népi fazekasság formái és a habánok működése is befolyásolta. A habánok,

Kancsópohár, XVII. század vége. Erdély
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

eredeti nevükön „újkeresztények”, eredetileg egy eretnek szekta tagjai voltak. Antitrinitáriusoknak is nevezték őket, mivel tagadták a Szentháromság tanát. Az őskeresztény tanokhoz és életformához való visszatérést hirdették közösségi elvek szerint szerveződött kommunákban, az ún. Haushaben-ekben éltek, ez utóbbiról kapták közkeletű elnevezésüket. A német parasztháború bukása után a megtorlás és az üldöztetés miatt először Itáliába menekültek, majd az inkvizíció újabb vándorlásra készítette őket. Így jutottak el Ausztria déli, délkeleti tartományaiba, majd innen a Batthyányak nyugat-magyarországi birtokaira és Pozsony környékére.⁵⁴ A habánok kiváló iparosok, elsősorban kerámiaiparosok voltak. Az általuk készített kerámiákat fehér ónmáz fedi, ami szép tejfehér színt kölcsönöz a tárgyaknak. A mázra került dekorációt a motívumok és a használt színek is sajátos, egyedi jelleggel ruházták fel. A díszítmények négy alapszíne a lila, a kék, a sárga és a zöld volt. A XVI. század végétől a habánok híres fazekas-

Kancsó, XVIII. század eleje. Erdély
Déri Múzeum, Debrecen

központjai a Pozsonyhoz közeli Szobotiston, Lévárdon és Kosolnán alakultak ki. A XVII. század elején az ellenreformációs törekvések újabb vándorlásra kényszerítették a hitükhöz ragaszkodó habánokat. Egy részüket a Rákócziak telepítették le sárospataki birtokukon, másik részüket pedig a vallási toleranciát hirdető Bethlen Gábor fogadta be Erdélyben. Az erdélyi habán kolónia Alvincon és közvetlen környékén élt és űzte magas szinten mesterségét. A habánok történelme nem szól arról, hogy üveggyártással foglalkoztak volna. Azonban a kék színű erdélyi üvegek formái, opak zománcfestésű díszítményei egyértelmű hatásokról tanúskodnak, az 1630-ból származó korszón pedig a habán kerámiákra jellemző összes díszítésbeli és technikai sajátosságok megtalálhatók. A kék kancsók külsőleg hasonlítanak a habán kerámiákra. A színes zománcfestéssel festett díszítményekre a habán színvilág alapszínei jellemzőek. A fehér kancsó készítési módja szinte azonos a habán kerámiáéval.

A már teljesen kész, használatra is alkalmas zöld üvegtestet vonták be ónmázzal, amelyre nyers állapotban festették rá a díszítményt. Vagyis ugyanúgy, mint a már egyszer kiégetett agyagtestre. Száradás után pedig az üveget újraégették. A színes zománcfestést és az üveg ónmázzal történő bevonását azért is csak a habán mesterek végezhették, mert a második égetésre szolgáló berendezések a hutákban nem voltak, csak a fazekasok rendelkeztek ilyennel, akik a bemutatott üvegek készítésekor már a fejedelmi birtokon éltek.

Erdélyben a színes üvegekből készült korszók, kancsók, kancsó poharak és bokályok nagyon kedveltek voltak. A fogarasi vár feltárásai barna (kakaóbarna) üvegtörödékeket hoztak felszínre nagy mennyiségben. A feltárások XVII. század elejére hitelesített rétegei alapján – valamint annak figyelembevételével, hogy az Olt menti fejedelmi ura-

Tintatartó, XVIII. század eleje. Erdély
Déri Múzeum, Debrecen

dalmak központja a fogarasi vár volt –, hitet kell adnunk annak a nézetnek, amely szerint a XVII. század közepén a dél-erdélyi huták kedvelt színe volt a barna. 1648 után a kékes-zöldes, valamint a mézszárga üvegmasszából fúvott és formázott edények váltak divatossá, természetesen a kék üvegek mellett vagy árnyékában. A XVII. század közepe táján jelentek meg az opál- vagy a tejüvegből készült edényformák. Ennek az üvegtípusnak a sajátosságát az adja meg, hogy a megolvasztott szintelen üvegmasszába szarvasagancsból égetett csonthamut keverték. A lehűlés után a foszforsavas mész kicsapódott, opálos árnyalatot előidézve az edények testén. Ha a fény visszaverődött az üvegről, vagy áthatolt rajta, kékes vagy vöröses színű lett, opalizált. A szarvasagancsból nyert csonthamuvál kevert üvegmasszához ónoxidot adagolva nyertek tejüveget.⁵⁵ A XVII. századi emlékanyag nem tartalmaz tejüvegeket, amiből arra

következtethetünk, hogy ilyen típusú materiából nem is gyártottak termékeket. Az első opalizáló üvegre Bajoni János, az úzdiszentpéteri udvarház leltárkészítője utal: „öreg sotus (egyik csíkos, másik tiszta) üvegpalack Nr. 2.” A Bajoni János által leírt edény szintelen, áttetsző, csíkos vagy mustrával díszített opalizáló üvegpalack lehetett.⁵⁶ Ez a díszítő-eljárás nagyon régi múltra tekint vissza. Az egyiptomi, a görög, a római üvegművészet is alkalmazta ezt a díszítőtechnikát, amelynek XVII. századi – de még inkább a XVIII. században elterjedt – eljárása a következő volt. A még képlékeny állapotban lévő edény falára színes fonalakat forrasztottak és addig hengerelték, amíg az belenyomódott az üvegmasszába. Majd ezután tovább fújva az üveget különböző segédeszközök igénybevételével a kívánt mustrát kialakították az üveg testén.

Bornemisza Anna gazdasági feljegyzéseiben 1686. május 30-i keltezéssel egy nagyon érdekes bejegyzést olvashatunk. Eszerint 25 db „fekete, ónsotus üvegeket” hoztak Porumbákról a fejedelmi udvarba. Ez a bejegyzés azért rendkívüli jelentőségű, mert az európai üvegyártás mesterei csak a XIX. század elején fejlesztették ki a fekete üveg előállításának technológiáját. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy Erdély üvegművesei a XVII. század utolsó évtizedében valóban készítették-e fekete üvegeket?⁵⁷

Ennek az izgalmas kérdésnek a megválaszolása ma még lehetetlen, mivel nem rendelkezünk bizonyító értékű produktumokkal. A fogarasi vár ásatásaiból kerültek elő feketének tűnő üvegek töredékei. A kémiai vizsgálatok során nyilvánvalóvá vált, hogy a töredékek nem fekete színű üvegtárgyakból származnak, hanem fekete színhatású üvegekéből. A Bornemisza Anna által fekete üvegnek nevezett termékek is fekete üveg színhatású edények lehettek csupán.

[JEGYZETEK]

- 1 LAZARUS, Peter 1974. A holland és az angol üvegyártás szorosan összefonódott. Az angol üvegek metszése holland üvegesek munkája nyomán vált híressé.
- 2 VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 137–139.
- 3 SCHMIDT, Robert 1912. 236–237 és 254–257.; HAASE, Gisella 1976. 15–16.
- 4 URESOVA, Lubise 1973. 134.
- 5 A cseh üvegkereskedők a XVIII. században már szinte a világ minden országába eljuttattak. Cadizon keresztül Amerikába is szállítottak üveget. Állandó lerakataik voltak Londonban, Konstantinápolyban,

- Amszterdamban, Párizsban, sőt Velencében is. Vö. VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 142, 146.
- 6 1736-ban Giuseppe Briati Csehországban mint portás leste el a cseh üvegtárgy készítés titkát, és hazatérve, Velencében meghonosította az új üvegtárgy készítés és technikai eljárásokat. Erről részletesen szól DIVALD Kornél 1912. 357.
 - 7 PÉCH Antal 1984. 213.
 - 8 TAKÁTS Sándor 1899. 246.
 - 9 BOGDÁN István 1973. 36.; SZINNYAY Katalin–KOCIS Ferenc–ZÁDOR Mihály 1992. 132.
 - 10 DÉTSHY Mihály 1964. 152.
 - 11 TAKÁTS Sándor 1907. 632.
 - 12 Vö. VERES László 1997. 35.
 - 13 HANGAY Zoltán 1987. 139–140.
 - 14 TAKÁTS Sándor 1907. 635.
 - 15 Vö. BORSOS Béla 1974. 47.
 - 16 TAKÁTS Sándor 1900. 189–190.; A Batthyány-birtokon levő hutára I. BORSOS Béla 1974. 46. A XVI. században fennálló üveghuta működésére későbbi adatok utalnak. A következő század 80-as éveiben a pápai ferences rendi konvent arra kérte Batthyány Kristófot, hogy „ablakra való kristályüvegre méltóztassék maga üvegbányájáról com-mitálni”. KEMÉNY Lajos 1906. 188–189.
 - 17 KOVÁCS Gyöngyi 2002. 69–70.
 - 18 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 26.
 - 19 LĂZĂRESCU George–STĂNCESCU Nicolae 1972. 53.
 - 20 LANDER Gusztáv 1930. 106.
 - 21 Jobbágyösszeírás 1594–1603. MOL. P. 56. Bethlen Lt. 263/7.
 - 22 BINDER Pál 1994. 81.
 - 23 BINDER Pál 1994. 82. Érdekes adalékot közöl a rozsnyói száz huta utóéletéről. 1793–1805 között tehát valamivel több, mint 10 évig ismét felélesztették a XVI. századi huta helyén az üvegtárgy készítést.
 - 24 BUNTA Magdalena 1980. 223.
 - 25 KRAUS Georg 1965. 46.
 - 26 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 43.
 - 27 TAKÁTS Sándor 1907. 636.
 - 28 VERES László 1997. 29–30.
 - 29 BUNTA Magdalena 1980. 229–230.
 - 30 MAKKA László 1954. 238–241.; Történelmi Tár 1889. 246–258.
 - 31 MAKKA László 1954. 464.
 - 32 Történelmi Tár 1878. 682.
 - 33 Vö. VERES László 1997. 125–126.
 - 34 L. MESTER Edit 1997. 13.
 - 35 Vö. MESTER Edit 1997. 15.
 - 36 H. GYÜRKY Katalin é. n. 93.
 - 37 L. H. GYÜRKY Katalin é. n. 28.; Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 18. sz. kép.
 - 38 Vö. DAVIDSON, Georg Robert 1975. 129.
 - 39 Történelmi Tár 1904. 579.
 - 40 SÁGHELYI Lajos 1938. 126.
 - 41 THALY Kálmán 1895. 564–565.
 - 42 BORSOS Béla 1974. 50.
 - 43 MAKKA László 1954. 238–241.; Történelmi Tár 1889. 246–258.
 - 44 L. DIVALD Kornél 1912. 368.
 - 45 SZAMOTA István 1902–1906. 740.
 - 46 Vö. BORSOS Béla 1974–75.
 - 47 L. BUNTA Magdalena 1980. 228.
 - 48 B. NAGY Margit 1973. 54.; BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 27–28.; TAKÁTS Béla 1984. 20–25.
 - 49 APOR Péter 1972. 14., 19., 20–23.
 - 50 L. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 10. kép.
 - 51 A hagyomány szerint a pohár Georg Kraus krónikáiról hagyatékából került a segesvári evangélikus egyházközség tulajdonába. A tárgy a segesvári ev. egyházközség tulajdona. Fotóját I. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 130. 16. kép.
 - 52 Vö. BORSOS Béla 1974. 53.
 - 53 Vö. VARGA Vera 1989. 11–12.
 - 54 KATONA Imre 1974. 61–63.
 - 55 Az opál- vagy csontüveg és a tejüveg leírását először Antonio Neri közli 1622-ben megjelent *L'arte vetraria* című művében.
 - 56 MAKKA László 1954. 464.; B. NAGY Margit 1973. 54.
 - 57 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 56–57.

AZ ÜVEGGYÁRTÁS VIRÁGKORA

ÜVEGKÉSZÍTŐ KÖZPONTOK A XVIII. SZÁZADBAN ÉS A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XVIII. század első felében rendkívüli horderejű változások következtek be a török uralom alól felszabadult ország életében. A Magyar Királyság különleges jogállásából következően igen érdekes elképzelések születtek az ország integrálására, újjáélesztésére. Ezek azonban, mint Kollonits Lipót *Einrichtungswerk*-je rövidesen idejtmúlt politikai attitűdökké váltak az események sodrásában.

A XVIII. század első felében elkezdődött a gazdaság újjászervezésének, reorganizációjának időszaka és ezzel párhuzamosan a lakatlanná vált országrészek benépesítése. A bécsi udvar globálpolitikai elképzelései tükrében nyilvánvalóan csak a Habsburg Birodalom egyik tartományának tekintette Magyarországot a maga különleges státuszával egyetemben. Az összbirodalmi gazdasági elképzelések szerint Magyarország sajátosságaiból, természetföldrajzi adottságaiból következően a mezőgazdaság és a bányászat, valamint az ezekkel összefüggő elsődleges ipari tevékenység (vagyis az ipari nyersanyagot termelő iparágak) kapott megkülönböztetett elsőbbséget.

Az ország lakatlanná vált területeinek benépesítésére sok lehetőség adódott. A legjellemzőbb azonban a belső migráció és a külső telepítés útján történt népesséskiegyenlítődés volt. A belső vagy spontán migráció lényege abban állott, hogy a hátrányos helyzetű vidékek lakossága jobb megélhetés reményében a kedvezőbb területek felé vette az útját. Természetesen a mostoha, hegyvidéki területeken élő lakosság igyekezett letelepedni a jobb életkörülményeket biztosító sík vidéki, mezőgazdasági területeken. A népvándorlás a jobbágyság jogi körülhatárolását tekintve spontán jellegű volt, vagyis szököttjobbágy-vándorlás. A Magyarország benépesítését célzó szervezett betelepítések délről, délkeletről és nyugatról egyaránt történtek. Az előbbieket inkább politikai megfontolásokról mentesen, szervezetlenül, de jelentőségükben a Magyar Királyság történetére mélyreható következménnyel zajlottak. Az ország nyugati területeiről beáramló német ajkú lakosság a török uralom alatt néptelenné vált városok kézművesekkel, kereskedőkkel történő benépesítését, a Tisza–Duna közötti és menti területeken pedig

űveghuták Magyarországon a XVII–XIX. században
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

a mezőgazdaság magas szintű ágazatai meghonosítását, elterjedését szolgálta.

Magyarország XVIII. századi történetének első felében kezdődött el az itt lakók tágabb és szűkebb értelemben vett környezetének megváltoztatása is. A tágabb földrajzi, lakókörnyezet megváltoztatásában a különféle új fa- és növény-típusok meghonosítása volt rendkívüli fontosságú az intenzív szőlőtermesztés kiterjesztésével egyetemben. Ehhez csatlakoztak a mocsaras vidékek lecsapolására tett első kísérletek, valamint a folyószabályozás első lépései. Az ország életének e fontos időszakában jelentős módosulás következett be a települések szerkezetében és az itt lakók szűkebben vett lakókörnyezetében. Kezdetét vette az Alföld különböző tájegységein a tanyásodás. A XVIII. században szinte valamennyi kárpát-medencei település arculatát jellemzően alakították a vallási, etnikai sajátosságból eredő körülmények, különösen a szakrális építkezés területén. Ezen belül is döntő jelentőségű volt a barokk építészet hatása. A világi építmények

is a korszak divatjának megfelelően jöttek létre. A királyi városokban és a módosabb mezővárosok főutcáin egyre-másra jelentek meg a kor igényeinek megfelelő nemes-polgári lakóházak. A XVI–XVII. század reneszánsz stílusú, de még erősített udvarházait, nemesi kastélyait felváltották a tágas parkokkal övezett, kényelmes és biztonságos építmények, amelyek ablakai üvegezettek voltak, s háztartásai igényelték az egyszerű közhasználati üveget, valamint a dísz tárgyként funkcionáló üvegtárgyakat egyaránt.

A XVIII. század első felének makropolitikai elképzelései gátat emeltek a kárpát-medencei üveggyártás fejlődése elé. Mindez következett abból, hogy a Habsburg Birodalom északnyugati és nyugati vidékein igen fejlett üvegipar létezett. Cseh–Morvaország, Szilézia, Ausztria keleti tartományai e korban „világszínvonalú” üvegekészítés területei voltak. A makrogazdaság szintjén az adottságokat figyelembe véve senki sem kezdett volna üveggyártásba ott, ahol sem munkáskéz, sem pedig piacképes kereslet nem volt.

A magyar üvegipar fejlődését a török uralom alóli felszabadulás, az ország újjáépítése, majd a Rákóczi-szabadságharc után bekövetkezett békes korszak sokrétűen, kedvezően befolyásolta. A XVIII. századra a középkori bányavárosi huták beszüntették termelésüket, hiszen a XVI–XVII. századi városi és uradalmi officinák könnyűszerrel biztosíthatták a bányák ellátását. A XVII. század első harmadáig a középkori kolostori és bányavárosi huták helyét a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrők vették át. A már létező üveggéztő központok közül az erdélyi fejedelmi üveggyártó helyek és a Felvidék Rákóczi-uradalmain létesült üveggéztő központok kontinuitása figyelhető meg csupán a XVIII. században.¹ Az összes többi üveggyártó hely a XVII. század végén, vagyis a török uralom alól felszabadult ország részen keletkezett, vagy pedig az ország gazdasági reorganizációjának időszakában létesült. A XVIII. században a főúri uradalmak központjaiban emelt üveggéztő műhelyek termőföldben szegény, emberi letelepedésre úgyszólván alkalmatlan területeken keletkeztek. Létrejöttükben meghatározó szerepe volt a hatalmas kiterjedésű uradalmi erdőségeknek, amelyek a hagyományos erdőgazdálkodás lehetőségeit figyelembe véve nem szolgáltatott komolyabb jövedelmet tulajdonosaiknak. Jól példázza ezt az ország egyik legjelentősebb kincstári uradalma, a diósgyőri korona-uradalom helyzete, amely Borsod vármegyében a Bükk hegység túlnyomó részét is magában foglalta. Az erdőbirtokok szinte kimeríthetetlen mennyiségű nyersanyagot biztosítottak az építőipar és a fa hasznosítására épülő kézművesipar számára. A fa azonban olyan könnyen és olcsón beszerezhető volt az országban, hogy az uradalom jelképes összegeket kérhetett csak, ha nem akarta a fát eladatlanul látni. Egy szekér fa 30 krajcárba került a XVIII. század első felében. Száz hordódonga kifaragására szolgáló fa 20 krajcár, ezer szőlőkaró nyersanyaga pedig 1 Ft körül mozgott. Egy szarufának szolgáló gerenda mindössze 2 krajcár volt.² A fa alacsony árát figyelembe véve egyértelmű, hogy a nagy erdőségekkel rendelkező uradalmak minden olyan iparág meghonosításában érdekeltek voltak, amelyek a fa hasznosítását szolgálták. E iparágak sorában fontos hely jutott az üveg-

iparnak is, hiszen az üveggéztés talán legfontosabb alapanyaga a fa. Az elégetett fa hamujából nyerték a hamuzsirt. Fával fűtötték a kemencéket és fából építették az üzemet, a munkások szálláshelyeit. Ha az egyes hutákban felhasznált hamuzsír készítéséhez szükséges fa mennyiségét vesszük vizsgálat alá, akkor tapasztalható, hogy milyen nagy erdőségeket kellett kiirtani az üveggyártás érdekében. Az átlagos kapacitású üzemek közé sorolható *béli huta* (Bihar vármegye) hetente 3 mázsa hamuzsirt használt fel az 1750-es években. Átlagosan 10 hónapig tartott a termelés, mivel a karbantartás 2 hónapot igényelt. 1 mázsa hamuzsirt 40–50 mázsa hamuból nyertek, amihez 60–70 m³ fát égettek el. A huta évi hamuzsír-szükségletének biztosításához 8–9000 m³ fát kellett kitermelni. Egy másik adat szerint a Nógrád megyei Szuhahután – amely kisebb üzemnek számított –, az 1780-as években 150 véka hamuzsirt használtak fel. Ennek az előállításához is megközelítőleg 8000 m³ fára volt szükség.³ A XVIII–XIX. századi átlagos kapacitású üveghuták faszükségletét a hamuzsír készítéséhez és a fűtésre felhasznált fa mennyiségét figyelembe véve évente 500 000 m³-re becsülhetjük, ha igazak az üveghuták számára vonatkozó adataink.

Johann Matthys Korabinsky 1786-ban Pozsonyban megjelent statisztikai és geográfiai munkájában 32 üveghutát említ az 1711–1785 közötti időszakból.⁴ Pontosabban olyan területeket jelöl meg, ahol üveggyártást folytattak. Korabinsky adatai nem utalnak arra, hogy az egyes üzemek működése milyen időszakot ölelt át, s egyazon időpontban egyszerre hány üvegcsűrben készítették üveget. Munkáját azért sem tekinthetjük pontosnak, mert nem számolt a kis üzemecskék bizonyos időszakonkénti vándorlásával.

A XVIII–XIX. századi huták többsége – hasonlóképpen a korábbi évszázadok üzeimeihez – 30–40 évenként új helyre költözött. Jóval egyszerűbb feladat volt a hutát egy fában gazdag területen felépíteni, mint úttalan utakon, ráadásul hegyvidékeken a fát az üzemhez szállítani. Számtalan esetben megfigyelhető, hogy a huták szomszédságában kisebb-nagyobb falvak, ún. *hutateleplések* jöttek létre, amelyek elnevezése is utal az üveggyártásra, illetve a huták vándorlására. Ó-, Új-, Közép-,

Kis- és *Nagyhuta* stb. helyneveinkben a folytonos költözés, vándorlás oldódik fel. Korabinsky több esetben a települések bemutatásakor nem volt tekintettel a huták átköltöztetésére, és ezért munkájában az egyes üveggéskészítő helyek úgy tűnnek fel, mintha a régi és az új telephelyeken egyaránt folyt volna termelés. Pedig valójában a régi telephelyeken legfeljebb a kiszolgáló létesítmények, a kvarc-őrítő- és törőmalmok maradtak meg egy ideig. Az 1786-ban megjelent statisztikai-geográfiai munka jellegénél fogva a létező településeket vette számba. Így nem szerepelnek és nem is szerepelhetnek benne azok az üveggéskészítő telephelyek sem, amelyek mellett még nem alakultak ki települések. Korabinsky a nyilvánvaló tévedések ellenére jóval pontosabb, a valósághoz sokkal közelebb álló képet vázol fel a korabeli üvegipar nagyságáról és területi kiterjedéséről, mint más források, akár a Mária Terézia-kori felmérések, akár a helytartótanácsi kimutatások. Különösen az utóbbi forrásban tapasztalhatunk nagy hiányosságokat. Ez érthető is, hiszen a XVIII. század végén a bécsi udvar politikai és gazdasági törekvései miatt a vármegyék inkább eltitkolni igyekeztek az ipari létesítményeket.

Korabinsky helytálló adatait az összeírásokban, a korszak ipartörténetével foglalkozó feldolgozásokban szereplő ismeretekkel és az újabb kutatási eredményekkel kiegészítve, a XVIII. században 65 üveghuta működése bizonyítható Magyarország területén, az alábbi földrajzi megoszlás szerint:

Erdély és Magyarország keleti része	19 üveghuta
Felső-Magyarország	29 üveghuta
Dunántúl és Délvidék	17 üveghuta
Összesen:	65 üveghuta

A manufaktúráis jellegű, szinte középkori mód-szerekkel folytatott magyar üveggyártás fénykora a XIX. század derekáig tartott. Az 1830–1840-es években felépültek az első üveggyárak, amelyek közhasználati üvegeiket tömegtermelésre berendezkedve állították elő. Gépi berendezéseket alkalmazva nagy szériában gyártották a palackokat, kancsókat s más edényféleségeket. Hagyományos

hutatechnikával dolgozó üzemek a XIX. század elején is szép számmal jöttek létre, de a huták számarányát tekintve ez a fejlődés semmilyen vonatkozásban nem hasonlítható össze a XVIII. századival.

A XIX. században szinte évtizedenként megjelenő statisztikai munkák alapján leszűrhető, hogy Erdélyben és a Dunántúlon többségében a XVIII. századi üzemek működtek tovább, legfeljebb új, fában gazdag területre települtek. Csak Felső-Magyarországon figyelhető meg nagyobb számban új üveghuták alapítása, azonban ezek is további fejlődésükben, alkalmazott technológiájukkal inkább a gyáripari jellegű termék-előállítást honosították meg. *Fényes Elek* 1839-ben megjelent statisztikai-geográfiai munkájában 69 üveggéskészítő helyet sorolt fel az ország területén. Megállapítása szerint Erdélyben és az ország keleti részén 9, Felső-Magyarországon 39, és a Dunától nyugatra eső részeken 19 üzem működött.⁵ Ha a korszak statisztikai munkáinak adatait hasznosítjuk és ezeket kiegészítjük az újabb kutatási eredményekkel, akkor bizonyossá válik, hogy Fényes Erdélyre, az ország keleti részére és Dunántúlra vonatkozó adatai meglehetősen pontatlanok. Nem tünteti fel az ekkor már nyilvánvalóan működő hutákat *Bikalján* és *Újhután* Szatmár megyében, *Kristyorban* Hunyad megyében, és nem szerepel felsorolásában az Élesd melletti *fekete-erdői*, továbbá a *kettősmezői*, *almaszegi* és *csikóújfalu* üvegcsűr sem.⁶ A Dunántúlon pedig nem szól a *soproni* és a *sombegyi hutákról*, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Fényes adatait kiegészítve más kutatási eredményekkel, összesen 85 üzem létezése igazolható a XIX. század első felében Magyarország területén.⁷

Erdély és Magyarország keleti részei	22 üveghuta
Felső-Magyarország	42 üveghuta
Dunántúl és Délvidék	21 üveghuta
Összesen:	85 üveghuta

Azonban, mint már említettük, ezek közül sok már nem sorolható a hagyományos eljárásokkal dolgozó üzemek közé. A Dunántúlon a magyar üveggyártás történetében 1800-ban egyedülálló kez-

deményezés történt. Egy *Oesterreicher* nevű füredi orvos olyan üvegtüszítési eljárást fedezett fel és szabadalmaztatott, amelynél a fő alapanyag nem a hamuszír volt, hanem a kőszén és a kvarchomok. A bécsi udvar a XIX. századig szívesen támogatta minden olyan kezdeményezést, amely a kőszén hasznosítására irányult. Így támogatták az új szabadalomra épülő soproni huta megalapítását is. A huta 1801-ben már 4800 pezsgőspalackot, majd egy évvel később 4500 mázsa üvegárut szállított Bécsbe. Ez a termékmennyiség már sértette az osztrák érdekeket, s a bécsi udvar akadályokat gördített az üzem további fejlődése elé. Az üveghuta alapításakor szerződésben rögzítették, hogy állandó, alacsony áron a brennbergi kőszénbánya biztosítja a szenet az üzem számára. Később az árat folyamatosan emelve, olyan helyzetbe hozták az üzemet, hogy gazdaságtalanná vált a termelés, s be kellett zárni az üveghutát. Természetes, hogy ezt az üzemet nem sorolhatjuk a hagyományos technikával dolgozó magyarországi huták közé.⁸ Csakígy az 1840-es évekre már termelő *Pichler*, *Perger* és *Kubinka* gyárat, vagy *Zahn* György *zlatnói* üveggyárát sem. A felső-magyarországi üzemek több mint 50%-a volt XIX. századi alapítású, s ezek nagyobb részében már gyáripari jellegű termelés folyt. 1856-ban hivatalos felvétel készült a monarchia gyáriparáról. Ez a statisztika Magyarország 5 közigazgatási kerületében 46 üzemről adott számot. A 46 üzem felsorolásában és felszerelésének bemutatásában 29 XVIII. században vagy a XIX. század kezdetén alapított üveghuta szerepelt. Ezek közül a század végére szinte mindegyik beszüntette a termelését, vagy modern üveggyárrá alakult át, mint a parádi huta.⁹

Észak-Magyarország

A XVIII–XIX. században a Kárpát-medence legjelentősebb üvegipari területe a Kárpátok és az – mai, újabb keletű földrajzi elnevezéssel élve – Északi-középhegység erdős területein alakult ki. Ez a megállapítás érvényes az itt működő üveghuták számát, a termelés nagyságát és színvonalát egyaránt alapul véve. Pozsonytól Munkácsig, a hegyvidékes, erdőkkel borított és folyóvölgyek ál-

tal tagolt területen félkörben a XVIII. században 29, a XIX. században pedig 42 üveghuta termelt, amelyek között 6 volt XVII. századi alapítású.

A termék-előállítás szerkezetét és az értékesítési lehetőségeket figyelembe véve éles határvonal húzható meg az egyes üvegtüszítő centrumok között. A Kárpátok völgyeiben és déli lejtőin, Pozsony, Zólyom, Nyitra, Árva, Liptó, Szepes, Ugocsa és Ungvár megyékben a termelésben meghatározó volt az ablaküveggyártás. A termékek vásárlói részint a környező városokból kerültek ki, részint pedig a délebbi Duna menti és alföldi településeken igyekeztek az árut értékesíteni. A XVIII. században nagyléptékű vándorkereskedelem alakult ki. Mivel az üvegárusok a hutákhoz közeli szlovák falvak lakosai voltak, a szakirodalom „tót házalókereskedelem” jelzővel illette ezt a tevékenységi formát. Hogy a „tót atyánkfiai Mária Teréziától az üveggel való házalásra valaha is kiváltságot vagy szabadalmat kaptak volna, annak semmi nyomát nem találtuk, alighanem kitalálták, hogy ilyen szabadalomlevél van” – írta Sághegyi Lajos 1938-ban. Számunkra aligha lényeges, hogy a szlovák ajkú népesség rendelkezett-e üvegkereskedésre jogosító privilégiummal. Ennél sokkal fontosabb az, hogy a XIX. század végéig, egyes tájegységeken a XX. század elejéig az ablaküveg értékesítésében és az ablakok üvegezésében meghatározó szerepet töltöttek be. A XVIII. század elejére a sárosi Rákóczi-huták is ablaküveg készítésére specializálódtak. A munkások – így elsősorban Sztebnnyiken – alkalmasszerűen még készítették egy-egy remekmívű tárgyat megrendelésre, de nem ez volt a huta működésére a jellemző. A huták termelése nagyobb részt szünetelt, s ekkor legfeljebb a felhasználatlan üvegmasszából *robotbárcák*at készítettek. A robotbárcák a jobbágyok kötelező munkavégzését igazolták. Aszerint, hogy kézi vagy ígásrobotot végeztek, sarlóval vagy szekérkerékkel illusztrált mintegy 2 cm átmérőjű üvegkorongot kaptak a munkások. A bárcák másik oldalán a Rákóczi-birtokok egy részét öröklő Rákóczi Julianna férje, Aspremont gróf nevének kezdőbetűje szerepelt. A numizmatikusok körében kedvelt robotbárcák különböző színű üvegből készültek, nyilvánvalóan attól függően, hogy milyen massa maradt

Pincetokba való palack, XVIII. század eleje. Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

„Habos” díszű kancsó, XIX. század. Zempléni hutatermék
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

viszsa az olvasztótégelyekben. Kizárólag ablak-üveg-készítéssel foglalkoztak a Zólyom megyei Miklóshutában is, ahol egy 1770 körüli jelentés szerint elég jelentős mennyiségű volt a termelés. A huta bérlóje és 5 munkása naponta „60 darab nagy kerek üvegtáblá”-t, „100-at valamivel selejtesebbet, 100 közönséges minőségűt, vagy selejtest és egy darab nagy négyszögletű ablaktáblának való üveget” készített fejenként.¹⁰

A felvidéki huták többségében az öblösüveggyártás másodlagos jelentőségűvé vált a XVIII. század folyamán. Ez több okra is visszavezethető. A hegyvidéki falvak lakossága nem igényelte kiváltképpen az üvegből készült tároló- és ivóedényeket. Ez nemcsak az átlagosnál szegényebb életmódjukból következett, hanem abból is, hogy a rendelkezésükre álló természetes anyagokból maguk is elkészíthették háztartási eszközeiket. A királyi Magyarország fővárosának számító Pozsony lakói, a gazdag bányavárosok és szepességi települések átlagon felüli életmódot folytató

polgársága a kristályüveget, a kor divatja szerint díszített öblösüveget igényelte. A huták ezért a kisebb volumenű, de ugyanakkor minőségi üvegáru készítésére helyezték a hangsúlyt. A Zólyom megyei *sziklai huta* a körmóc- és selmecbányai pénzverő intézet tulajdonában állott. Alapvető feladata ugyan a választóvíz tárolásához szükséges üvegek készítése volt, de emellett évente 200 darab „nagyobb, finom üvegedényt” is gyártottak itt. Egyszerű közhasználati üveget is előállítottak, de csupán 3–4 hetet fordítottak évente az ilyen produktumok készítésére. A sziklai hutához hasonló profilú üveggyártás folyt a Liptó megyei bányaváros, Bócza üzemében is. A Felvidék egyik legjelentősebb hutája a bajmóci vár uradalmához tartozott Nyitra megyében. A Handlova nevezetű település határában emelt üvegcsűr 1710 táján kezdte meg működését. Az üzemben szüntelen, áttetsző kristályüveget gyártottak. Havonta 75 tucat poharat és ugyanennyi palackot. A Felvidék nyugati peremén a fejlett üvegiparral rendelkező

Cseh-Morvaország közelségében csak speciális termékképesítésekkel lehetett életben maradni. Így Trencsén vármegyében a Zliecho melletti huta ablaküveg-készítésből tartotta fenn önmagát. A Pozsony környéki huták pedig a vidék bortermeléséhez szükséges edényképesítések gyártásával foglalkoztak és a városi üvegesmesterek számára készítették üveget. Kis-Kosolna XVII. század végi alapítású hutája bortároló edényei, főleg kék színű üvegkancsói révén szerzett elismertséget magának. Pozsony másik hutájában, Stompfán pedig metszett, gravírozott díszű üvegművesség folyt. A kosolnai huta kristálypalackjai, pincetokba való üvegei a pozsonyi üvegesek körében voltak keresettek, akik az üvegeket megrendelik igényei szerint festéssel vagy metszéssel, gravírozással díszítették.

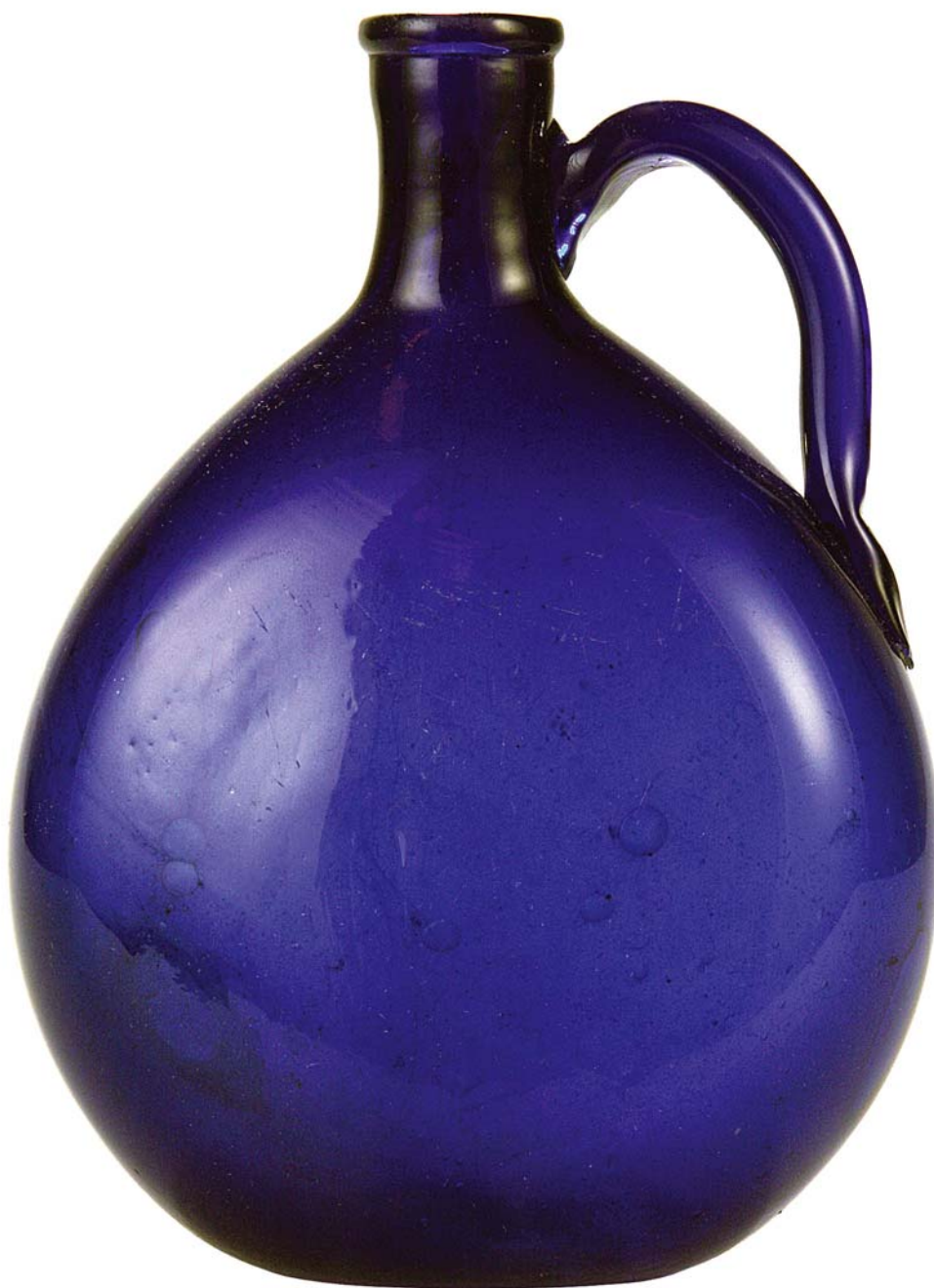
A Felvidék üvegekészítő központjai közül az 1760-as években alapított Zólyom megyei *véglesi* és *hrinyovai* hutákra volt jellemző a tömegigények kielégítését célzó termék-előállítás. Zólyom vármegye kedvező földrajzi adottságait, a kereskedelmi útvonalak előnyeit kihasználva Eszterházy Miklós herceg a kezdetektől fogva könnyen értékesíthető öblösüvegek gyártására rendezkedett be. Miklósfalva határában, Végles pusztán a szlovák származású mesterek kezdték el az üveggyártást, akik különböző űrmértékű palackokat (köztük 20 icceseket is), kancsókat, pálinkásüvegeket és kisebb-nagyobb poharakat gyártottak. Rövid időn belül a herceg újabb hutát építtetett, szintén a Miklósfalva határához tartozó Hrinyova pusztán, ahol a termelés nagyon hamar túlszárnyalta a befektető elképzeléseit.

A felvidéki huták történetének részleteit a források hiányossága miatt nem ismerjük. Az Északi-középhegységben létesített üvegcsűrők múltja viszont bőséges információkat tartalmaz. E vidéken a huták alapításában II. Rákóczi Ferenc járt élen. Ez nem véletlen, mert a XVII. század végén ő volt az ország leghatalmasabb földesura, s birtokai döntő többsége az ország északi és északkeleti részén helyezkedett el. A XVII. század utolsó éveiben a Rákócziak trencsénai, beregi és szepességi uradalmában épültek új üvegcsűrők. Így kezdődött el az üveggyártás *Oblažon*, *Vorotniczán* és *Kurimán*. A régi hutákat moderni-

Butélia, XIX. század eleje.
Pozsony környéki hutatermék (Kis-Kosolna?)
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

záltak *Makoviczán* és *Munkács*on. II. Rákóczi Ferenc 1707. január 8-án kérte meg Pozsony vidéki dandárparancsokát, galánthai Balogh Istvánt, hogy munkácsi üveghutájába habán üvegeseket telepítsen át: „a stomfai üveghutákban értvén, hogy finom üvegcsiszoló mesterek légyeneke, Kglmed egynehányat az mennyit lehet feleségestül és portékástul szekérre rakván és melléjük kíséretet rendelve küldje Krucsay Márton prefektusunkhoz, kiket Őkglme itt jó földön az üveghutára rendelve, irántok tétet proviziót.” Így akarta a fejedelem a kurimai és a munkácsi üvegcsűrők technikai színvonalát emelni. II. Rákóczi Ferenc nagykorúsítása után, 1694-ben vette át családi birtokait, köztük a Zemplénben lévő regéci uradalmat is. Sógorával, Aspremont gróffal többször bejárta birtokait és több intézkedést tett uradalmi gazdasági fejlesztése ügyében. 1698-ban a regéci birtokait járván és vizsgálván, döntött az erdők fának hasznosításáról, üveghuta alapításáról. Az 1698. február 28-án Fonyban írott rendelete így szólt: „Mi Felső

Boroskorsó, XIX. század eleje. Parádi hutatermék
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Vadászi Rákóczi Ferenc, fejedelem, Nemes Sáros vármegyének Fő Ispánya stb. Regéczi Hegyekben levő hutánkban Thomas Hutnik nevű hutásnak állítván, és azt kezekben bocsátván, illy képpen végeztünk vele: esztendőknék forgása alatt tartozik nekünk kész pénzu beli adóval, 100 magyar forinttal. Item más fél ezer eöreggh kristályos karikával, ezer pedig paraszt karikával és eöttven pohárral. Ha pedig mi számunkra mivel, kristály karikáknak ezeréért 12 Ft, parasztért 6 Ft, pincetokra

való sotos wöveg palackokért akar nagyobb, akar kisebb egytül 12 pénz lészen.”¹¹ Az alapítólevélből egyértelműen kiderül, hogy a huta feladata az uradalom ablak- és öblösüveggel való ellátása volt. A bérleti szerződésben előírt üvegmennyiségen túl a bérlő szabadon határozhatta meg az üzem termelési profilját, és a felesleges árut értékesíthette. A huta első bérlője és egyben hutásmestere lengyel származású volt, akit a makovicai uradalomból telepítettek be. Hutnik Tamás 4–5 lengyel üve-

Palack optikai díszítéssel, XIX. század. Zempléni hutatermék
Déri Múzeum, Debrecen

gessel kezdte az újonnan alapított huta üzemeltetését. A Rákóczi-szabadságharc után Trautsohn herceg lett a régéci uradalom tulajdonosa. Mivel Hutnik Tamás nem fogadta el a herceg által ajánlott új szerződést, 1716-ig munkások hiányában szünetelt az üveggyártás a zempléni hegyekben. 1716-ban sikerült a hercegnek ismét hozzáértő mestert találni Kohanovszky György személyében, aki újraindította az üveggyártást, majd ezt követően átadta fiának, Bálintnak az üzem irá-

nyítását. Mindkét mester lengyel volt, a Krakkó környéki Sandomierz hutákból származtak. Kohanovszkyék irányítása alatt egyre jelentősebbé vált a tokaj-hegyaljai borvidéken értékesíteni kívánt öblösüvegek (palackok, kancsók, korsók, poharak stb.) gyártása. Az előállított termékek döntő része a hegyaljai mezővárosi polgárok igényeinek megfelelően készült. Kohanovszkyék hamar felhagytak a hagyományos formájú „karika-ablaküveg” gyártásával: 1730 táján táblanyújtó

kemencével szerelték fel az üzemet és ettől kezdve síküveget, vagyis mai értelemben vett ablaküveget is készítettek.

A regéci uradalom hutája az 1740-es évek végére teljesen felhasználta a környező erdőségek fáit. 1758-ban a régi telephelytől 5 kilométernyire építették fel az új üveghutát, amelynek bérloje egy szlovák származású, Csupka József nevű üveges lett.¹² Ekkortól lett a régi huta körül kialakult település neve Óhuta, míg az újé Újhuta. Az új üzem és telephely a régihez hasonlóan épült. A huta faszerkezetű, zsindellyel fedett volt, négy ajtóval ellátva. Ebben azonban már nem négy, hanem öt kemence állott. Ezek közül egyet-egyet faszárításra, hamuzsír-főzésre és kőégetésre használtak. Két kemencében pedig az üveg olvasztását végezték. Az olvasztókemencék közül a nagyobbik egyben a *táblanyújtó kemence* is volt, amelynek kiszélesített és vaslappal fedett elején a zsákformára fújt üveget „kisimították”, hengerelték, miután két oldalán a fújt üveget kiterítették. A műhelyépületet a bérlo által fogadott szlovák üvegesek lakóépületei vették körül, amelyek szintén faszerkezetűek és zsindellyel fedettek voltak. Csupka József közel 3 évtizedig volt bérlo. Az ő ideje alatt vált a huta Tokaj-Hegyalja üveggészítő centrumává, mert az üzem termelésének döntő részét a borospalackok képviselték. A palackok jelentős hányada hasáb testű üveg vagy finom borok tárolására szolgáló butélia volt. Csupka kezdte el gyártani a lapos testű, „golyvás nyakú” korsókat is, amelyek igen kedveltekké váltak a borosgazdák körében. 1776-ban a Trautsohn család kihalása miatt a regéci uradalom kamarai kezelésbe került, és az üveggészítés a kincstári érdekek miatt ablaküvegek és közönséges borospalackok gyártására korlátozódott.

1807-ben új tulajdonosa lett a regéci uradalomnak, Bretzenheim Károly herceg lett az új földesúr, aki németországi birtokait adta cserébe a császárnak a regéci és a sárospataki területekért. A herceg a tokaji bor északi államokba és Oroszországba történő szállításának szorgalmazója volt. Ezért különös jelentőséget tulajdonított a bor tárolására, fogyasztására szolgáló üvegedények készítésének. Az uradalmi hutát először egy zsidó kiskereskedőre, Fried Ezsaiásra bízta, hogy célját valóra váltsa. Az 1840-es években az öb-

lőüvegyártás fejlesztésére új üzemet létesített Középhután. 1849-ben az uradalom összeírásában ekképpen olvashatunk erről: „a regéci üveghuta az előtt az Új Hutában volt s onnan Ferdinánd herceg alatt Közép Hutára tétetett át, az előbbeni leromboltatván s a mostani egészen újból készítettén.” A Középhután létesített üzem az egykorú leírás szerint a következőképpen nézett ki: „üveg-olvasztó kemence és üveggészítő ház sindely fedél alatt, 14 öl hosszú, 7 öl széles... Üvegnyújtó kemence sindely fedél alatt, 11 öl hosszú, 5 1/2 széles. Üvegyári legények laka sindely fedél alatt 6 2/3 öl széles. Hamuzsír-főző ház sindely fedél alatt, kötöző malom, sindely fedél alatt, hossza 5 öl, szélessége 3 öl.” A leírásból megállapítható, hogy a huta épületei a XVIII. század eleji, de továbbmenve a középkori üvegyártó helyek képét mutatják. A régi üvegyártástól való eltérés mai fogalommal élve a termék-előállítás szerkezetének módosulásában és a piacorientáltságban figyelhető meg. Bretzenheim herceg 1849-ben új vezetőt állított üzeme élére Roscher Lajos személyében, aki cseh-morva üvegeseket vont be a termelésbe. Roscher a Tokaj-Hegyalja igényeit ki-elégíteni szándékozó termelés szerkezetét kívánta átalakítani úgy, hogy a nagyobb városokban, így Kassán is piacképes legyen. Ezért a huta mellé csiszoló és gravírozó berendezéseket telepíttetett és kísérletet tett az üvegfestés meghonosítására is. Úgy tűnik, hogy a hagyományos üveggészítés modernizálása eredménytelen kísérlet volt. 1857-ben a Kassán megrendezett felső-magyarországi Első Műtermény és Iparkiállításán mindössze két darab üveghenger bemutatására vállalkoztak. Az egykorú leírások szerint az üveghengerek bemutatásával az üzem vezetői az új kísérletezésre akarták irányítani a figyelmet. Az üzem termékei túlságosan egyszerűek és közönségesek voltak.¹³

1875-ben a Bretzenheim család kihalásával báró Waldboth-Bassenheim Frigyes tulajdonába került a regéci uradalom egy része, többek között a középhutai üveggészítő műhely is. Az üzem új bérloí a budapesti Goldstein testvérek, a hagyományos piaci lehetőségek kiaknázására törekedve továbbra is parasztüvegek gyártására helyezték a hangsúlyt. Így elmaradt a huta modernizálása. A középhutai üzem továbbra is fatüzelésű ke-

mencékkel működött, pedig ebben az időben már a huták többsége áttért a regenerátoros gáz-tüzelésű kemencékre. A hutában a készítményeket még mindig fúvással állították elő. A regéci uradalom hutájának fejlődése a XIX. század második felében a munkások létszámának emelkedésében és az üzem kapacitásának növekedésében mutatható ki. Telkes Simon 1895-ben, az iparfelügyelők gyárvizsgálati jelentései alapján a regéci hutáról a következőket írta: „az üzemben évenként feldolgoztak 2000 q kvarcot, 1000 q homokot, elhasználtak 5000 m³ fát. A gyárnak van egy hét-tégelyes olvasztókemencéje, tégelyenként 120 kg ömlesztett üveganyagra, egy csiszoló és egy súlyos kvarctörő műhelye, melyek egy-egy lóerejű vízikérékkel rendelkeznek. A vízesés magassága 0,5 méter. Éves termelése 1500 q közönséges, csiszolatlan öblös üveg.”

Telkes Simon 1895-ben írt üvegipari monográfiája a középkortól ismeretes technológiával dolgozó üzemek közé sorolta a regéci uradalom üveghutáját.¹⁴ E behatárolás tökéletesen megfelel a valóságnak. Az 1916-ig folyó regéci üvegyártás két évszázados történelme során mindig középkori hutákra jellemző technológiát juttatott érvényre, biztos piaci háttérrel rendelkezve. E piaci háttér pedig a tokaj-hegyaljai borvidék volt. A XIX. század végén és a XX. század első évtizedében a közlekedési útvonalaktól távoli regéci huta termékei annyira kedveltek voltak, hogy az első világháborúban harcoló magyar katonák a pléhkulacsokkal szemben előnyben részesítették a regéci hutában gyártott üvegkulacsokat.

II. Rákóczi Ferenc volt a parádi üveghuta alapítója is. A deprői uradalom, s benne Parád települése is 1708-ban került örökség révén a fejedelem tulajdonába. A huta alapításának körülményeiről csupán egy szűkszavú német mondat utal 1712-ből, amikor a Rákóczi-birtokok idegen kézre kerültek: „Der Fürst Rákóczy hat in der Rebellion eine Glashütte aufrichten lassen”.¹⁵ Ezt azt jelenti, hogy a fejedelem az üveghutát a szabadságharc ideje alatt alapította. Az alapítás pontos éve tehát 1708. volt. A szabadságharc lezárulása előtt, Rákóczi csillaga lehanyatlásának időszakában a fejedelem már nem törődhetett a hadsereg ellátásában mellékesnek tűnő manufaktúrák felállítá-

sával. Mégis a parádi üveghuta létesítése azt bizonyítja, hogy a fejedelem a magyar ipartörténet egyik kimagasló személyisége megfontolt és pillanatnyi döntései alapján is, hiszen: „... nem volt ékes tervezetbe foglalt iparpolitikája, de bizonyos, hogy Mátyás király óta – Erdélyt nem számítva – a tulajdonképpeni Magyarországon a XVIII. század kezdetéig senki sem tett nála többet a magyar ipar érdekében.”

A Parád mellett alapított üveghuta a kezdetektől fogva öblösüvegek gyártását tekintette feladatának. A különféle típusú üvegeknek az Eger–Gyöngyös vidéki szőlőtermesztő területeken volt nagy keletje. A parádi huta alapítása azért is különös jelentőségű, mert alapító mesterei magyarok voltak nevük alapján, 1717-ben a deprői uradalom új birtokosa, Althán Károly lett. A földesúr az uradalom birtokbevételekor arról is számot adott, hogy a Parád határában emelt üvegcsűr néhány éve már üzemen kívül volt. Althán Károly gondoskodott a termelés feltételeinek biztosításáról, miután munkásokat telepített be uradalmába, és a kor jellemző technikai színvonalát képviselő üzemet létesített. Althán gróf német mestert és bérlőt bízott meg az üvegyártással. Az üvegesek öblösüveg készítésére rendezkedtek be, amire a huta 4 kemencés hagyományos megoldása és az inventárium termékskálája egyaránt utal. A hutában formába fúvott palacküvegeket készítettek, amelyeket Eger és Gyöngyös vásárain értékesítettek. A deprői uradalomban elkezdődött üvegyártás az 1740-es években lendült fel, amikor az udvari kamara elnöke – a XVIII. század egyik legjelentősebb „vállalkozója” –, Grassalkovich Antal lett a tulajdonos. Az új birtokos 1767-ben fában gazdag vidékre, Újhutára (ma: Parádsasvár) telepítette át az üzemet, melynek már a korábbinak 4–5-szörösét kitevő munkásgárdája volt. 1771-ben 15 szakmunkás dolgozott itt, akik felerészben magyarok, másik részben pedig szlovákok voltak. 1777-től a huta Észak-Magyarország egyik legjelentősebb üvegekészítő centrumává vált. Ez évben Orczy József, a XVIII. század egyik legjelentősebb nemesi-vállalkozói dinasztiájának tagja bérbe vette Grassalkovich Antaltól a deprői uradalmat. Orczy József többek között nagy gondot fordított az üvegyártás fejlesztésére, amire a huta bérleti

díjának megemelkedése, valamint a felhasznált nyersanyag mértéke utal. 1785-ben a hutában 700 mázsa hamuból nyert 30 mázsányi hamuzsírral évi 150 mázsa üvegárut állítottak elő. A készáru egy részét Eger–Gyöngyös vidékén értékesítették, míg a többi részt Pesten, Kecskeméten, az Alföld különböző vidékein le egészen Temesvárig.

1792-ben lengyel bérlő lett a parádi huta gazdája. Leszkovszky János 25 évig tartó bérleménye idején 1803-ban felállították az első köszörülőműhelyt a hutában, ami lehetővé tette az Európában honos új kristálystílusú termék-előállítását. Bár átmeneti nehézségek jelentkeztek a parádi üzem történetében, de 1819 után a huta a korszerű üveggéztési technológia megtestesítőjévé vált Magyarországon, a gyáripari jellegű termék-előállítás meghonosítójává.¹⁶

A Rákóczi család mellett a fejedelemhez közeli Bercsényiek és Károlyiak jártak élen az üvegyártás meghonosításában a XVIII. század elején. Bercsényi Miklós üveghutáinak történetéről igen keveset tudunk. A fejedelem barátságával kitüntetett gróf – valószínűleg barátja példáját követve –, Ung megyei birtokán Breznótól északra Krajnán és Kemencén kezdett üvegyártásba. Valószínű, hogy a huták nagyon rövid ideig működtek, mert a XVIII. századi források e vidéken csak *Tót-Poléná*-t tüntették fel, mint az iparág képviselőjének helyszínét.¹⁷ A Károlyi család, a fejedelemhez kezdetben nagyon közelálló, majd ellentmondásos viszonyba kerülő familia szomszédi viszonyt alakított ki a Rákócziakkal, mikor a regéci uradalommal szomszédos füzéri domíniumot 1686-ban megszerezték. A Károlyi család a XVIII. századi Magyarország iparfejlesztésében rendkívüli szerepet töltött be. A füzéri uradalomban a XVIII. század elején kezdtek üvegyártásba, 1742-ből származó összeírás szerint Hollóháza közelében létesítettek először üveghutát a Rákóczi-szabadságharcot követő években. A huta – mint ezt bérleti díja bizonyítja –, igen kicsi lehetett, mert az 1750-es évek második felében csak nyári és őszi időszakokban termelt. A hollóházi üveghuta 1780 körül már csak mint ipartörténeti emlék létezett,

mivel egyik 1783-ból származó leírásban ekképpen szerezhettünk tudomást róla: „az alábbiakban volt még itt egy üveghuta, de már annyira szét-hullva található, hogy annak többé semmi hasznát nem lehet venni.” Az üzem tönkremenetelével azonban nem fejeződött be az üvegyártás Hollóháza határában. 1786-ban Károlyi Antal egy másik völgyben, egy, a korábbinál jóval nagyobb hutát építtetett és a bérlőnek kötelességül szabta: „Hogy pedig ezen hutának annál nagyobb híre és becse legyen, tartozni fog az árendás fél, maga hasznára nézve is jóféle üveget csinálni, olyat, amilyen a csehországi szokott.” A huta „természkő fundamentummal, tölgyfaágasok és kötések közé foglalt üveglakokkal, zsindelyfedél alatt, 8 öl hosszú, 4 öl széles épület”. Az „üvegdepo kőfal lejáratokon tölgyfaágas, palánkossal oldallalakkal, zsindely fedéllel, 10 öl hosszú, 4 öl széles” volt. A hamuzsírfőző ház fala természkő volt, teteje zsindelyezett. 10 faabroncsos hordó szolgálta a fahamu áztatását és ezeket 3 csatorna kötötte össze. Az üzemben gyártott termékek minőségével nem volt elégedett a földesúr, mert az üveget alig lehetett eladni az eperjesi és kassai lerakatokból. Ez volt az oka annak, hogy 1831-ben Károlyi felszámolta a hutát és helyén kőedény manufaktúrát létesített.¹⁸

A Bükk hegység déli lejtőjén, vízben és termőföldben szegény vidéken 1712 táján honosodott meg az üveggéztés. A huta 1898-ig tartó története során még három helyre vándorolt. A diósgyőri koronauradalom által betelepített első üvegesek lengyel és német származásúak voltak. A Diósgyőrtől „hat negyed óra” távolságra levő Márkus-völgyben épített üzem három épületből állott. Törőmalomból, égetőkemencéből és hutaépületből. A Márkus-patak vízi energiájával működtetett, két törőtönkkel felszerelt törőmalomban készítették elő az üvegyártáshoz szükséges nyersanyagokat. Ezeket a hutaépületben dolgozták fel. A fából emelt és zsindellyel fedett hutában 4 kőből épített kemence helyezkedett el. Az egyes kemencék közvetlen megközelítésére az épületet négy bejáratlalt látták el. A kemencék összekötetésben álltak egymással, hogy a felesleges hő elvezessék és ezáltal a fűtés fáradságos munkáját könnyítsék. A legnagyobb méretű kemencében

égették, finomították a szabad ég alatt álló égetőkemencében kifőzött hamuzsírt. Ugyanakkor ebben a kemencében olvasztották folyékony üvegmasszává az üveg nyersanyagait. Ez a nagyméretű kemence volt egyben a *műhelykemence* is, mert a benne megolvasztott masszából állította elő hat munkás a különböző üvegtermékeket. Egy két kémménnyel ellátott kemencében a fűtéshez és a fahamu készítéséhez szükséges faanyagot szárították. Az ablaküvegek előállítására pedig egy széles szájú kemence szolgált. A negyedik ún. *hűtőkemence*ben fokozatos tűzön hűtötték a késztermékeket, mert az üveg ismert fizikai tulajdonsága miatt szabad levegőn hűlve megrepedt, elpattant volna.

Az első bükki üveghuta az 1750-es évek derekára elhasználta a környező erdőségek fát, s ezért új, fában gazdag területre kellett telepíteni. 1755-ben épült fel az üzem Újhután. A hutatelepen mindössze két épület állt kezdetben: a faszerkezetes és zsindellyel fedett huta és az ugyancsak fából épült hutásmesteri lakóház. Az új üveghutának a régivel szemben volt egy nagy hátránya. Nem volt a közelben folyóvíz, amellyel biztosíthatták a törőmalom üzemeltetését és az üvegekészítés vízszükségletét. Így a törőmalom a régi telephelyen az ekkor már Óhutának (ma: Bükkszentlászló) nevezett településen működött. Innen szállították a nyersanyagokat a mintegy 5 kilométer távolságra levő üzembe.

Az 1755-ben épített huta első bérelője szlovák származású üveges volt, aki 9 szakmunkást hozott magával a Zólyom megyei Végleshutából. Öt üvegfúvót, két hamuégetőt és egy-egy fűtőt, kemencemestert, sótos csinálót. Amíg az első huta ablaküveg-készítéssel foglalkozott, Sztraka Ferenc már öblösüvegeket gyártott, amelyeket Miskolcon és a város környéki bortermő vidéken értékesített. A bükki üveggyártás 1775-től indult virágzásnak, amikor Simonides János, egy morva származású üveges 20 évre megszerezte a huta bérleti jogát. Simonides a Felvidék közép- és nyugati részeiből telepített be munkásokat. Számuk 1795-re elérte a 39 főt és így az újhuta üzem – a Fazola Henrik alapította vasgyár mögött – Borsod vármegye második legjelentősebb ipari létesítményévé vált. A hutában ablaküvegen kívül boroskancsókat, palackokat, butéliákat, pá-

linkásüvegeket és változatos formájú poharakat készítettek, amelyeket a Miskolc–Sajószentpéter környéki borvidéken, Gömörben és az Alföld északi részén értékesítettek.

Az uradalmi hutát 1790-ben telepítették új helyre, a mai Répáshutára. A több mint négy évtizedig itt folyó üveggyártás állandó nehézségekkel küzdött. A település főútvonaltól való nagy távolsága, a folyamatos munkáshiány és a nyersanyagok beszerzésének nehézségei miatt a bérlők egyre-másra tönkrementek.¹⁹ A bükki üveggyártás csak 1834-ben indult ismét fellendülésnek, amikor a kor színvonalának megfelelő üzemet építettek Répáshutától 6 kilométernyire a Gyertyánvölgyben és morva üvegeseket telepítettek be. Ezt az időszakot már a gyáripari jellegű termék-előállítás jellemezte, amely 1898-ban, a sajószentpéter-i üveggyár alapítását követő években zárult le.

Az Északi-középhegység negyedik jelentősebb üvegipari központja Nógrád megyében alakult ki. A vidék első üveghutáját 1686-ban a Zichy család divényi uradalmában létesítették. A szlovák származású munkások az átlagosnál jobb minőségű üveget készítettek. Bél Mátyás véleménye szerint „olyan áttetsző, hogy a cseh üveghez hasonlítható” volt. Az 1770. évi úrbéri összeírásban feljegyezték, hogy „minden fajtáját készítik és árulják az üvegnek”. Ebben az esztendőben Divényhután volt Nógrád vármegye gácsi posztómanufaktúra utáni második legjelentősebb ipari létesítménye. 32 család élt itt az üvegekészítésből. A XVIII. század végétől azonban egyre nehezebb helyzetbe jutott az üvegekészítés Divényhután. Az értékesítési nehézségek miatt hosszabb-rövidebb időközönként szünetelt a termelés. 1820-ban a források egy újabb fellendülő időszakról tájékoztatnak. Ekkor „négy legény ablaküveget, négy pedig szép, fehér öblös és metszett üveget készítenek”.²⁰ Úgy tűnik, hogy a fellendülés csak átmeneti lehetett, mert az 1828. évi összeírásban Divényhuta kapcsán azt tartották feljegyzésre érdemesnek, hogy a lakosok ősei üvegesek voltak, de már nem folyik a településen üveggyártás, mert a szakemberek elköltöztek.

A Mátra nyugati és északi nyúlványai által képzett völgyekben a XVIII. században több kis

üvegcsűr létesült. Hasznos település közelében a Kövecses patak mentén 1744-től a pásztói apátság üzeme állott. Munkásai cseh-morva mesterek voltak. Nem sokkal feljebb a XVIII. század második felében az Almási és a Dessewffy család is létesített egy-egy hutát, amelyeket Felső- vagy Dezsőfi-hutának, Legfelső- vagy Almási-hutának neveztek, míg az apátságot ettől kezdve Alsó-Hutának hívták. A Hasznos, Kövecses-patak melletti területeken a XIX. század közepén hagytak fel az üveggéztéssel, és az egykori szlovák munkások leszármazottai faeszközök készítésével és napszámból tartották fenn magukat. Sorsukban osztoztak a Szuhahuta (ma: Mátraalmás) és Balasi-huta üvegesei is. Szuhahután 1777-ben szlovákokkal együtt betelepült szudétanémetek foglalkoztak üveggéztéssel. Palackokat, butéliákat, rosolios üvegeket és patikai edényeket állítottak elő, amit a környező vásárokon és Pesten értékesítettek. A Balasi-hutát 1809-ben építették fel a Zólyom megyei Viglász hutából áttelepült szlovák üvegesek. A kis nógrádi üzemek megszűnéséhez az vezetett, hogy a XIX. század 30-as éveitől sorra alakultak a gyáripari jellegű termék-előállítását meghonosító manufaktúrák, amelyek már gépekkel felszereltek voltak és olcsó, de ugyanakkor látványosan díszített üvegeikkel elárasztották a piacot.²¹

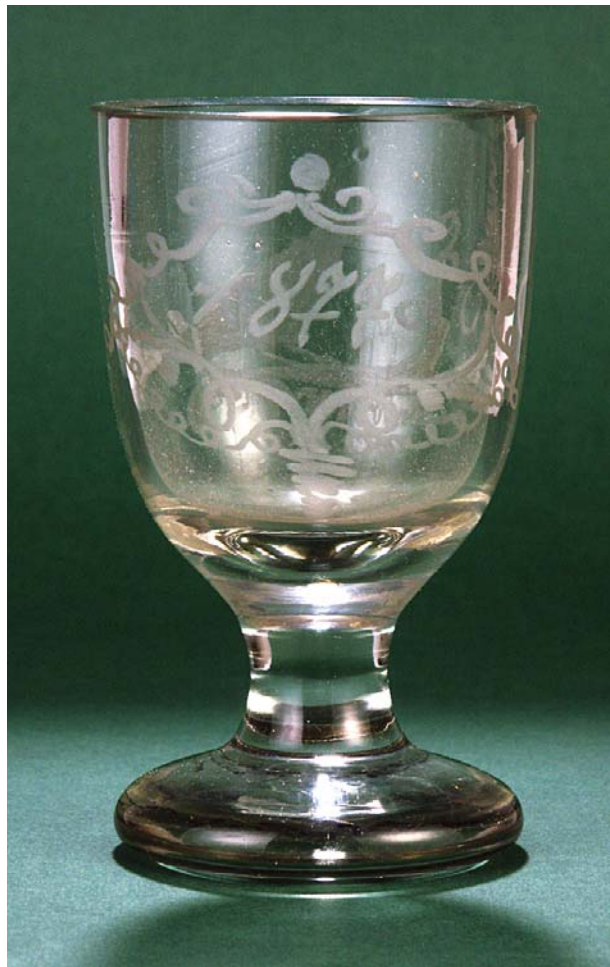
Kelet-Magyarország

A XVIII. század elején az Erdéllyel határos északi és északkeleti erdős vidékeken jelentős üvegipari központok alakultak ki. Kiemelkedő szerepet vállalt az üveggyártás meghonosításában a Károlyi család. A magyar üvegipar történetével foglalkozó monográfiák egyöntetűen arról tájékoztatnak, hogy a XVIII. század legjelentősebb hutái Porumbákon és Száldobágyon voltak. Ennek az egyébként helyes megállapításnak van egy óriási hibája, amely Száldobágy nevével kapcsolatos. A XVIII. században két Száldobágy is létezett – mindkettő Bihar vármegyében, az egyik magyar, a másik pedig román falu volt – de egyikben sem gyártottak üveget és egyik sem volt a Károlyi család birtokában. A Károlyiak Szatmár megyei erdői uradalmában létezett a híres üveggéztető hely, *Száldobágy*. Az üvegipari monográfiák szer-

zői helytelenül olvasták ki a forrásokból a település nevét és a rossz név a mai napig élt a köztudatban. Az a megállapítás is helytelen volt, hogy Száldobágyon 1722-ben kezdődött el az üveggyártás. Mert ettől korábban, már 1718-ban befűtöttek a kemencékben. Károlyi Sándor, Rákóczi egykori brigadérosa már 1707-ben gondolt arra, hogy erdői uradalmában üveggyártáshoz fog, mint erről „Az üveg csinálásához mennyi és micsodás matéria” című tervezet tanúskodik. Károlyit nyilván a hadi események gátolták tervei valóra váltásában. A végül is 1718-ban beindult termelés szép eredményeket, jelentős hasznot hozott. Mindez köszönhető annak, hogy Károlyi kitűntető figyelmet szentelt az üveggyártásnak. Szakipari munkát tanulmányozott, cseh mestereket alkalmazott és előírta tisztartójának, hogy milyen üvegeket készítsenek: „...az mienmű edények és eszközök kedvesek, olyanokat csináltasson, mivel az újság közönségesen szokta az emberek szemét hizlalni, újabb és újabb formákat igyekezzék csináltatni. Az üvegkarikák, serespoharak és lábasok, úgy a pincetokban való palackok a legkedveltebbek, tehát azokat igyekezzék bővebben csináltatni... Ablaküveg táblához értő legényt szerezzen... Mikor legtöbb kristálymatéria leszen, három vagy négy függőlámpást, hat vagy kilenc, legfeljebb 12 gyertyára valót tiszta fejezen csináltasson Kigyelmed rubint-színfestő czüküt és egyebeket csináltasson, de én az leginkább szeretem talpas poharaknak az lábán való gombjában. próbálja meg kroat mázból is pincetokban való palackokat csináltatni... rubint szín és viola szín poharakat is csináltasson.” Az 1723-ból származó utasításból egyértelműen kiderül, hogy Károlyi jól ismerte a vásárlóközönség igényét, tudta, hogy a hagyományosan használt formájú és funkciójú edényeket, mint a pincetokba való palackokat és a poharakat jól lehet értékesíteni. De azt is látta, hogy a módosabb vásárlóréteget minőségi üvegáruval lehet meghódítani. Ezért készíttetett czüküs díszű poharakat, vagyis olyan talpas poharakat, amelyek szárába rubin színű spirálokat helyeztek el velencei módra. Károlyi annyira érdeklődött az üveggyártás iránt, hogy maga is tervezett üvegeket, amelyeket csontüvegből gyártatott le. Szorgalmazta az üveggyöngyök, vagy másképpen kalárisok készítését,

Talpas pohár, XIX. század közepe. Kelet-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Talpas pohár, 1877. Kelet-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

amit főként az erdélyi köznép kedvelt nagyon.²² A szoldobágyi huta 1726–1727. évi számadásai-
ból a korabeli Magyarországon egyedülállónak
számító termékskála bontakozik ki. 1726-ban 40
héten át folyt a termelés, aminek 1640 *finomka-
rika*, vagyis színtelen áttetsző ablaküveg, 25 990
zöldkarika, 39 450 *aprókarika*, 557 *kristály- és csont-
karika*, 514 000 *kaláris*, 5668 kötés *öblösüveg* volt
a végeredménye. 1727-ben az előző évvel majd-
nem megegyező termelés *öblösüvegeit* fajtánként
is felsorolták, s ez lenyűgöző termékválasztékot
dokumentál. A hutában készült *orsóüveg pálinkához
való, füles pohár, polturás pálinkás üveg, mogyorós üveg,
fertályos üveg, zöld pohár, kancsó, körtvély üveg, béka
üveg, méhseres fekete üveg, lopó, hordócska, fekete botella,
1–2 iccs apothekariusnak való üveg, kürtös magas pohár,
sárkányfejű pohár, lámpás, golyóbisos wixirglosz (tréfás
üveg), szenteltvíznek való üveg, gyertyatartó, csengettyűs*

*karaffina, lapos boroskancsó, fűdeles kancsó, tekenős po-
hár, békás pohár, sótartó, hosszú nyakú botella, fűtyölő
pohár, ámpolna, karaffina, rosolis pohár, köpöl, füles po-
háracska.* A piaci igényeket szem előtt tartó terme-
lés és a rendkívüli választék ellenére az 1730-as
évektől az üzem működésében állandó gondok
jelentkeztek. Alapvető probléma volt a szakem-
berek hiánya. 1725-ben Farkas István felügyelő
arról panaszkodott a grófnak, hogy a hutás mes-
ter szerződése lejárt, „tovább nem marad. Hanem
a szebeni hutában vagyon egy mester, ha másun-
nan nem, el lehetne hívni készíteni Bányához való
üvegeket, táblákat, kristály munkákat.” Valószínű,
hogy a szebeni mestert nem lehetett szerződtet-
ni, mert 1728-ig egy felvidéki üvegesre, Fúrós

Boroskorsó, XVIII. század vége. Kelet-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Pálinkásbutykos, XVIII. század. Kelet-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Pálinkásbutykos, XVIII. század. Kelet-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Gásparra bízták a szakmai irányítást, majd egy magyar származású mesterre, Gróf Sándorra, de úgy tűnik, nem sok sikerrel. Károlyi 1735-ben ekképpen kesergett naplójegyzetei szerint: „megfordulván ott (mármint Szoldobágyon) nem kevés kedvetlenséggel kellett szemlélnem szoldobágyi hutámnak majd utolsó pusztulásra jutását...” a hozzáértő mesterek megfogyatkozása miatt. 1736-ban Stancz Flórára, egy Partium-beli üvegesre bízta az üzemet. Az új hutamesternek szóló instrukcióban előírta, „Lészen kötelessége az is, hogy oláh vagy magyar örökös jobbágyaim fiait, a fickókat magához édesgesse, azokat az üvegcsinálásra tanítsa, és annak idejében beállítsa, hogy jövendőmben magam jobbágyaimból állíthassam fel hutámat.”²³

A huta tevékenységét az állandó szakmunkásihiány mellett időről-időre nyersanyagproblémák is akadályozták. A környező erdőségek nem biztosítottak elegendő fát a fűtéshez és a hamuzsír-

égetéshez. Évente 2000 vékányi hamut kellett összeszedni az uraság váraiból és falvaitól, mivel az erdőkben csak 200 vékányit tudtak égetni. Az üvegtisztításhoz használt arzént, valamint a különféle festőanyagokat Lengyelországból szereztek be igen magas áron. A költségek csökkentésére sok esetben hazai nyersanyagokkal próbálkoztak, de ennek az lett a következménye, hogy a termékek selejtessé váltak. Stancz Flóra csak egy évet töltött el Szoldobágyon. Ekkor Károlyi Sziléziából hívott be üvegeseket egy bizonyos Johann Padtscheider vezetésével. Az új hutásmester rögtön felismerte a termelést bénító nyersanyag gondokat és látta, hogy az üzem korszerűsítésre szorult. Károlyi István az új hutásmester feltételeit elfogadta ugyan, de már teljesíteni nem tudta, rövidesen bekövetkezett halála miatt. Padtscheider rövid ideig tartó működése azért volt rendkívüli fontosságú a huta történetében, mert ekkor elkezdődött a modern kristálystílusú,

metszett és gravírozott díszű üvegek gyártása.²⁴ A szoldobágyi üzem a termelést akadályozó nehézségek ellenére az egyik legmagasabb színvonalon dolgozó huta volt Magyarországon, amelynek termékei nemcsak Kelet-Magyarországon és Erdély északi részein voltak kedveltek, hanem vízi úton Belgrádig és Olténiáig is szállították. A szoldobágyi üveghutáról szóló utolsó híradás 1743-ból való. Károlyi Sándor örököse, Ferenc gróf feleslegesnek tartotta az üzem korszerűsítését, fenntartását és mert az uradalomnak volt egy másik üzeme is, amelynek fejlesztését látta célszerűbbnek.

A Károlyi család másik üveghutája *szelestyei huta* néven vált közzismertté, nyilvánvalóan a ma is működő utódjáról, a szelestyei üveggyárról. Az üzem történetéről mind ez idáig zavaros elképzelések keringtek. Ennek lényege úgy foglалható össze, hogy Szelestyén 1770 körül kezdődött meg az üveggészítés, és emellett a közeli Pabikón is volt egy hutája a Károlyiaknak, amely 1762-től termelt.²⁵ A valóság ezzel szemben az, hogy Máramarosban, a somkúti járásban lévő Pabikón (Bičán) Károlyi István 1720-ban hívott életre egy üveggészítő telephelyet, amelyet egykor Óhutának is neveztek. Bél Mátyás egykorú beszámolója szerint a letelepített munkások Cseh-Morvaországból származtak, akik „kristálytisztá üveget” fújtak. 1726-ban már festett és metszett díszű üvegeket is készítettek, ami ritkaságszámba ment ekkor a Magyar Királyság területén. A hutának 3 üvegfúvó és 1–1 festő-metsző munkása volt.²⁶ Úgy véljük, hogy az ezt követő évtizedekben a huta szerepe elhalványult a szoldobágyi telephely jelentősége mögött, mert a Károlyi család levéltárában megőrzött iratok csak kis bevételt nyújtó ipari üzemként tartják számon.

1761-ben 5 évre csak 100 forint volt a bérleti díja. A hutát 1772-ben telepítették Pabikótól 3 kilométernyire új, nyersanyagokban bővelkedő területre, a ma is létező *Alsóhutára* (*Iegheriste*). Az áttelepítés, az üzem felépítése már Károlyi Ferenc műve volt, aki a szoldobágyi telephely megszűntetése után itt látta reálisnak elképzelései megvalósítását. Alsóhután az 5 kemencés üzemben 9 üvegfúvó és 2–2 üvegfestő-üvegmetasztót alkalmaztak. A termelés kis részben fúvott öblösüve-

gek gyártására, nagyobb részben pedig metszett díszű üvegek készítésére terjedt ki. Alsóhután 29 évig gyártottak üveget.²⁷ Az üzemet 1801-ben telepítették át *Szelestye-Újhutára* (*Poina Codrolni*), megteremtve ezzel a máig létező szelestyei üveggyár alapját. A szelestye-újhutai üzem kezdetben ugyanúgy nézett ki, mint a magyarországi huták többsége. Fából épült és zsindellyel volt fedve. Négy kemence szolgált üveggyártásra, vagyis tipikus XVIII. századi technológiával történt a „...táblaüvegek és közönséges üvegek, melyek között értetődnek a palatzkok, poharak, üvegkorcsók és egyéb apró szerű mindennemű üvegcsék”. Úgy tűnik, hogy a Károlyiak csak ideiglenes megoldásnak szánták a faépületet és a hagyományos hutatechnológia alkalmazását. 1827-re már a kor igényeihez igazodó kétkemencés, metszőműhellyel ellátott manufaktúra képe bontakozik ki a forrásokból. Egy olyan üzemé, amelyet Petőfi Sándor is megcsodált, s 1847-ben útirajzában is megörökített: „Néhány napi mulatás után (hanem ilyen mulatást nem kívánok még izének se!) Erdődről Nagy-Bánya felé indultam. Pünkösds első napját Szelestyén töltöttem, az üveghutában, mit még sohasem láttam, s így rám nézve igen érdekes volt. Láttál-e már üveget fújni? barátom, azoknak az embereknek ez olyan könnyen megy, mint nekem a versírás; az ördög gondolta volna! Azt tudtam, hogy minden üvegnél egy-egy tüdő szakad meg, hát pedig dehogy. A vidék gyönyörű, regényes, erdős völgy Erdély tőzsomszédságában. Különösen gyönyörködtem este, midőn minden sötét volt, csak a hutából világított rám pokoli tűz. Körös-körül a roppant sötétség, s közepütt ez a láng... olyan volt a világ, mint egy haragos félszemű szerencsenóriás.”²⁸

Magyarország keleti részének másik jelentős üveggyártó helye a nagyváradi püspökség *béli uradalmában Hagymás* határában jött létre 1741-ben. A hutát 1780–1783 között telepítették át végleges helyére, az aradi országút mellett fekvő Bélbe. A béli huta termelékenysége és termékeinek színvonalja nem közelítette meg a szoldobágyit, de mindenképpen jelentősebb volt e tájegység hutáinak többségénél. Az üzemben 9 legény kezdte meg az üvegfúvást, s 1748-ban már „üvegmetasztóház” is volt a huta mellett. A XVIII. század

Gyertyatartó, XVIII. század. Kelet-Magyarország (Szoldobágy?)
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

derekáig 10-féle poharat (*talpas metszett pohár, nagy talpas metszett pohár, nagy fedeles metszett pohár, rozsólios kis pohár, ürmösnek való pohár, harmincas, negyvenes, ötvenes, hatvanas meszelyes pohár*), 6-féle palackot (*ic-cés, másfél, két-, három-, négy- és húszic-cés*), különféle ürtartalmú *zöld befőttes* üvegeket, butéliákat, metszett és metszetlen *kancsókat*, gyertya- és tintartatókat, gyógyszerzártári üvegeket, orvosságos tégléket készítettek. Ezek mellett nagy mennyiségű ablaküveget és még toronyórákhoz való üvegeket is. A termékek felsorolásából is kiderül, hogy a huta elsősorban az egyházi igényeket elégítette ki. A béli termékek a környék templomait gaz-

dagították, de eljutottak egészen Kalocsáig is.²⁹ A püspökség csehországi mestereket alkalmazott. 1740–1750 között a termelés értéke egyötöde volt a szoldobágyi hutáénak, 1300–1700 forint között váltakozott. Miután a huta átköltözött Bélbe, a piaci lehetőségek is alapvetően megváltoztak. Az öblösüveg iránti nagyobb kereslet az ablaküveggyártás visszaszorulását eredményezte. 1749-ben 26 440, 1768-ban 94 750 üvegkarikát gyártottak, 1793-ban már csak 409-et. Az utóbbi esztendőben 59 278 kötés *öblösüveg* várt eladásra. Ennek nagyobb része közönséges öblösüvegek (*vitrorum ordinarium*), kisebb hányada pedig kristályüveg volt. A számadásokban a kristályüvegek két fajtáját tüntették fel: „*cristallum ordinarium*” és „*Cristallum incolorum*”. Ez azt jelentette, hogy a XVIII. század végétől közönséges és különlegesebb minőségű kristályüveget is készítettek Bélen. Közönséges kristályüvegből 732 kötést, különleges minőségű kristályüvegből pedig 66 kötést gyártottak a XVIII. század utolsó éveiben.³⁰

Béli szintű termék-előállítás folyt a Károlyi-hutákhoz közeli Kővár vidékén, *Butyászá*n is. A butyászhutát Teleki Ádám alapította 1743-ban. Közel 10 évig csak egyszerű, zöld színű üvegpalackokat gyártottak. Azonban Teleki olyan berendezésekkel kívánta ellátni hutáját, amelyek lehetővé tették számára a finom üveg készítését. 1755-ig folytak az építkezések. Orosz favágók és ácsok dolgoztak az építkezéseken. 1755-ben került sor az első kristályüveggyártásra, melyek többnyire metszett díszűek voltak. 5 cseh–német üvegesmester és egy metsző képezte az üzem szakmunkásgárdáját. A nyersanyagellátást a környék jobbágysai biztosították. 1756-ban a huta raktáraiban a következő termékféléseket tárolták: *kristálypohár, sima pohár, kristálykancsó és -palack, kék edények (fertyálos, félfertyálos és polturás üvegek, kék kancsó, kék kristálykancsó, kék kristálypohár) és orvosságos üvegek*.³¹ Az erdélyi huták közül a butyászhutájának üzem termékei között szerepelt a legnagyobb mennyiségben kék üveg, ami mindenképpen specializálódásra utal a termelésben. A források adatai szerint azonban bármennyire is jelentős volt a kristály- és kék üveggyártás Butyászá, a huta létezését, fennmaradását a közönséges öblösüvegek előállítása és értékesítése biztosította. 1759-ben a

butyászhuta termékeinek felsorolásakor olvasható először a *parasztüveg* elnevezés minden közelebbi megjelölés nélkül. „Parasztüvegeket szépeket csinálnak, hogy már szebbek nem kellenek.” 1761-ben 1200 kötés parasztüveg várt elszállításra, értékesítésre. Köztük olyan egyszerű és praktikus üvegek, mint *légyfogók*, *kancsók*, *poharak* és *korsók*, *gyertyatartók*. A XVIII. század utolsó harmadára már szinte csak parasztüveg-készítéssel foglalkoztak a hutában.³²

Amint a forrásokból kitűnik, a butyászhuta működésében is a szakértő munkaerő állandó biztosítása jelentette a legnagyobb nehézséget. Ennek az erdélyi üvegiparban jelentkező állandó gondnak az érzékeltetésére, szemléltetésére felidézünk egy esetet, amely a szakmunkások ide-oda vándorlása, szökése miatt nagy feszültséget okozott a Károlyi- és a Teleki-huták között a XVIII. század dereka táján. 1755-ben egy *Schüller Antoni* nevezetű hutásmester elszegődött Butyászára. De mint kiderült, 1754-ben a Károlyi-hutából szökött el, ahol a bérlőnek, a szoldobágyi hutából megismert Stancz Flórának jelentős összeggel tartozott. Útközben elfogták, tömlöcbe vetették, és Teleki Ádám váltotta ki, a mester minden adósságát magára vállalva. A mester kötelezte magát, hogy mindaddig nem távozik a butyászhutából, amíg adósságát le nem dolgozza. 1757-ben viszont már Antoni ismét Flóra keze alatt dolgozott Károlyi hutájában. Teleki embereivel kerestette a mestert és visszakövetelte. Stancz Flóra Teleki embereit Károlyi Ferenchez utasította, mire ott azt a választ kapták, hogy „...kinék mi baja Antonival...mert úgy tudják, hogy nem Ő Nagysága (Teleki Ádám) hozatta Bécsből Antonit, hanem Eő Exelenciája (Károlyi)”. Schüllert kiváló mesteremberként tüntették fel a források. Alkalmazása, mint látható, szinte létszükséglet volt a huták számára. 1759-ben azonban már a Károlyi-hutából is megszökött, egy ideig a Bánffy-hutában dolgozott, majd arról értesítették a grófot, hogy a regéci hutában kell keresni őt, innen pedig 1761 decemberében – miközben Teleki is kerestette – Selmechánya környéki hutába távozott. Hat évvel később pedig újabb kedvező ajánlatra onnan is megszökött, és ismét Butyászán tűnt fel, mint hutásmester.³³ A szakmunkások csábítása szinte állandóan nyo-

Kancsó, XIX. század eleje. Kelet-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

mon követhető az erdélyi huták történetében. 1757-ben az erdődi huta bérlője arról panaszkodott, hogy az üvegtábla-csináló 3 emberével tőle eltávozott, mert Teleki tisztjei régóta csalogatták. A butyászhuta számtartója 1758-ban azt ajánlotta Telekinek, hogy „a porumbáki hutában vannak supranumerarius Mester Emberek”, és talán onnan kellene hutásmestert szerezni. Ugyanebben az évben Teleki a „Püspök Hutájából”, a béli uradalomból szerzett „kristálycsinálókat”.

Erdély

A XVII. századi híres fejedelmi huták történetét a XVIII. század elején hosszú évtizedekig köd takarja. Az erdélyi fejedelemség megszűnte után az Olt menti uradalmak kincstári kezelésbe kerültek; majd bérlet útján hasznosították őket. 1757-ben Bethlen Gábor és öccse, Miklós vásárolta meg a *porumbáki* uradalmat. Ekkortól követhetjük újra nyomon a huta történetét, amely nyilvánvalóan a XVIII. század elején is termelt. Az utoljára

Likőröspalack, XVIII. század. Erdély (Bél?)
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

1725 környékén felújított üzemben a környékbeli magyar és román jobbágyok kisegítő munkáját igénybe véve 9 szakmunkás dolgozott, nevük alapján ítélve cseh-morva és német származásúak lehettek. Az átvételkor készült leírás a XVIII. századi huták szokványos képét tárja elénk egyetlen lényeges eltéréssel, hogy csiszoló- és gravírozóműhely is tartozott hozzá. A raktárakban jelentős mennyiségű, értékesítésre váró üveg állott. 13-féle típusú színtelen áttetsző üvegből készült palack, 26-féle típusú kancsó, 3-féle serleg, 7-féle talpas pohár, 4-féle csontüveg, 16-féle kristályüveg és 24-féle közelebből meg nem jelölt zöld üveg. A *porumbáki huta* 1762-ig a Bethlen testvérek közös kezelésében állott. A források szerint Bethlen Gábor tekintette szívügyének az üveggészítést, mivel ő állapodott meg 1761-ben Bécsben egy Boschwa nevű üveggessel, hogy 6 jó szakmunkással letelepszik Porumbákon. Hoz magával üvegfestőt és metszőt is, de ugyanakkor ötöt vagy hatot megtart a régi üvegesekből is. 1762-ben Bethlen Gábor

megvásárolta öccse részét, így mint kizárólagos tulajdonos, egyre jelentősebb fejlesztésekbe kezdett és nagy hangsúlyt helyezett az értékesítés megszervezésére, ami a korabeli földesurak között szokatlan, általában lenézett tevékenység volt. Lerakatok létesültek a porumbáki üvegek terjesztésére Kolozsvárott, Brassóban, Gyulafehérvárott és Szebenben. Bethlen a „Török Föld” felé is deportumokat állíttatott. Egy török kereskedővel megállapodott, hogy jelentősebb mennyiségű üveget értékesítenek a Havasalföldön. A kereskedő vállalta 3 hajó építését, hogy „Veres Toronymál rajtok üveget vigyen által” Havasalföldre. Bethlen Bécsbe is szállított „mustraüveget” értékesítés céljából, s tervbe vette, hogy a bánsági piacokra tutajjal viszik majd az árut. Valószínű, hogy ezek a célkitűzések nem valósultak meg. Ezt támasztja alá az, hogy a földesúr jobbágynak engedélyezte az üveg jutányos áron való beszerzését, majd értékesítését Erdély-szerte. A porumbáki üvegyártás minden bizonnyal sikeres üzleti vállalkozásnak bizonyult Bethlen Gábor számára, még akkor is, ha kereskedelmi elképzelései nem valósultak meg teljes mértékben. A termelés nagyságát, a forgalmazott üveg értékét a guberniumi jelentések 8000 Ft körülire becsülték az 1790-es években.³⁴

A XIX. század elején, 1804-től az árpási huta bérelője, Johann Baptist Fischer lett a porumbáki üvegcsűr árendátora is. Mivel szerződése 25 évre szólt, így jelentősebb fejlesztésekbe fogott. A többkemencés hutát egy zárt tüzelésű, többfunkciós kemencével szerelte fel. Növelte a metszőműhely kapacitását 9 újabb köszörülőpad munkába állításával, és fontos szerepet szánt a festőműhelynek is az üvegek díszítésében. 1832-ben a termékek döntő része továbbra is fúvással és formába fúvási eljárással készült, de az össztermelés majd harmadát tették ki a metszett és festett díszű üvegek. Az 1840-es években kincstári kezelésben találjuk a hutát, amelynek termelése ekkor szünetelt.³⁵ 1852-től cseh bérelő áll az üvegcsűr élén, aki a hagyományos profilt részesítette előnyben.

A XVIII. század elején Dél-Erdélyben kiterjedt birtokokkal rendelkezett a Teleki család. Az 1710-es évektől csatlakoztak az üvegyártással foglalkozó főúri familiákhoz. Első üveghutájuk 1715-ben már állott *Felsőárpás* határában egy

„Rücskös” díszű kancsó, XIX. század. Feketeerdői huta
Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda (Fotó: Nagy Gyöngyvér)

összeírás szerint. A másik Teleki-huta *Kercesorán* kezdte meg üzemét 1718-ban „öreg és apró” üveg-tányérokat gyártva. A Teleki család hutái bizonyára uradalmi szükségleteket elégítettek ki, ablaküveg-készítő műhelyek voltak kezdetben. Történetük megfelelő források hiányában csak hézagosan rekonstruálható. Feltételezhető, hogy gyakoriak voltak a termelési kihagyások, az időszakos stag-

nálások, következésképpen a bérlők is sűrűn váltogathatták egymást. A *felsőárpási huta* bérlője 1738-tól egy Fleissig nevű üveges volt, akinek a működése alatt a havasalföldi vajda megrendelésére nagyméretű táblaüvegeket készítettek. Az 1750-es évektől a táblaüveg maradt ugyan az üzem termelését meghatározó profil, mellette azonban egyre növekvő mennyiségben állítottak elő öblös-

Kancsó, XIX. század eleje. Erdély
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

üvegeket. Ezek egyszerű használati üvegek voltak. Az árpási huta történetében 1803-ban következett be jelentős változás, amikor egy cseh származású üvegmetsző, Johann Băptist Fischer vette bérbe. A következő évben a Teleki család engedélyével új hutát épített, melyhez egy üvegmetsző műhely is csatlakozott. Fischer bérleti szerződése 30 évre szólt. Az egyszerű öblösüvegek mellett poharakat és karaffnákat készített metszett díszítéssel. A kis üzem utolsó bérlője 1858-ban hagyott fel az üveggyártással.

A kercesórai Teleki-huta a karikaüvegek gyártásával 1728-ban hagyott fel, ettől kezdve táblaüveg-készítés volt az üzem profilja. 1735-ben, Teleki József halálát követően „Az üveg Csűr divattyá declinalt”, vagyis szünetelt a termelés. 1762 után Teleki László indította újra az üveggéskészítést Kercesórában, miután új épületeket emelt. A huta termelése azonban folyamatosan akadozott. Vagy nem volt bérlő, vagy pedig a nyersanyaghiány okozott fennakadásokat az üveggyártásban. Csak 1793-ban olvashatjuk a jószágigazgató Telekihez írott optimista hangvételű jelentését. Wesselényi

Dániel arról értesítette a Bécsben tartózkodó földbirtokost, hogy az új csehországi mesterek már kitapasztalták a helyi adottságokat és szép kristályüvegeket, táblaüvegeket és közönséges zöld árut kezdenek gyártani. A XIX. század elején az új helyre telepített üzem már metszőt is alkalmazott, de megszűnéséig, 1858-ig alapvetően a közönséges öblösüveggyártás dominált Kercesórában.³⁶

Az Olt folyó mellékén Dél-Erdélyben a XVIII. században és a XIX. század első felében 4 hagyományos, vagyis fatüzelésű, 3–5 kemencés üveghuta működött. Közülük a porumbákihoz közeli Felsőuca határában lévő üzem lehetett a legrövidebb életű. Működéséről mindössze egy 1738-ban felbukkanó adatból következtethetünk. Az árpási és kercesórai huták állandó gondokkal küszködő üzemek voltak és a XIX. században egyre inkább életképtelennek bizonyultak, ami megszűnésükhöz vezetett az 1850-es években. Dél-Erdélyben 1619–1899 között a porumbáki üveggyártás töltött be hegemon szerepet.

Székelyföldön, Erdély másik üveggyártó vidékén – különösképpen Háromszék területén – a XVII. század végétől megszámlálhatatlanul sok vállalkozás született. A nagyobb erdőbirtokosoktól kezdve a faluközösségeken át a kisebb erdőtulajdonosokig próbálkoztak üveggyártással, így módon erdők fájának egyik hasznosítási lehetőségét remélve. E vidéken a *zalánpataki üvegcsűr* volt a legrégebbi. Keletkezésének pontos évét nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy 1692-től fogva szerepel az oklevelekben. A szárazajtai és a zaláni erdők találkozásánál, az Ivánpataka mellett fekvő résznek, ahol az üvegcsűr települt, majd később Zalánpataka nevű kis település keletkezett, eredetileg Egyedmezeje volt a neve. Egy 1692. február 27-én kelt oklevél, mely az Egyedmezején álló üvegcsűrt első ízben említi, egyben az itt létesülő falucska keletkezésének időpontját is megjelöli, sőt, első lakóit is megnevezi. Kálnoky Sámuel háromszéki főkirálybíró a hozzá folyamodó Pope Leonde, Morár alias Polyák Vaszi, Rusz Péter, Rusz Stephan és Rusz Vaszil jövevény idegen em-

Tréfás üveg, XVIII. század eleje. Erdély
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Kancsó, XIX. század. Erdély, Bükkszád
Déri Múzeum, Debrecen

bereknek megengedte, hogy a szárazajtai erdőn, az ő tulajdonában lévő Egyedmezeje nevű helyen „falut csináljanak maguknak”,³⁷ azzal a feltétellel, hogy kötelesek lesznek az egyedmezeji üvegcsűr részére ölenként 15 pénzért fát vágni. Az üzem ablaküveggyártással foglalkozott kezdetben. Ezt bizonyítja Kálnoky Sámuel 1699-ből származó levele, amikor a leégett brassói templom (Fekete Templom) ablakainak üvegezésére 10 000 üvegkarikát ajánlott fel felebaráti szeretetből csak 80 forintért. Ugyanezt a mennyiséget a kolozsvári templomnak 100 forintért adta korábban.³⁸ A Kálnoky-huta 1759-ig magánföldesúri kezelésben állott. Ezt követően bérlet útján üzemeltették. 1754 végén már csehországi üveget

találunk bérlőként, aki tíz üveget hozott magával. A XVIII. század utolsó harmadában a 8–10 szakmunkás mellett általában 30–40 uradalmi jobbágy segédkezett a termékek előállításában. Ekkor ablaküveg-készítés, patikai üveggyártás, boros- és vizespalack-előállítás történt a hutában. Alkalmanként készítettek csak finomüveget.³⁹

1979 áprilisában a huta területén Kisgyörgy Zoltán és Karácsony Zoltán folytatott ásatásokat. Ekkor harmincnegylefélé üvegtöredék került felszínre, s ezek segítségével lehetett elvégezni az itt készült termékek listáját. Az üvegcsűrben az öblösüveggyártás uralkodóvá válását követően, a XVIII. század végétől ablaküveg, egyliteres fehér palacküveg, fehér színű söröspalack, hasáb és hengeres testű orvosságosüvegek, befőttes- és uborkásüvegek, légyfogók, lopók, tintásüvegek, üvegtálak, vázák, kancsók, korsók és talpas poharak készültek. Összességében tehát az egyszerű parasztüvegek gyártása volt a jellemző.⁴⁰ 1813-ban jutott az üzem termelése csúcspontjára, amikor 7500 sokk öblösüveg, vagyis megközelítőleg 100 ezer tárgy került ki a munkások keze alól. A termékek több mint 90%-át

Havasalföldre és Törökországba exportálták a XIX. század eleji bérlők, akik nagyszebeni görög, brassói görög és szász kereskedők voltak.⁴¹ A zalánpataki üvegcsűr 1860-ban szüntette be a termelését. Egyes szerzők a gyár kapuinak bezárását azzal indokolják, hogy az üveggyártó letarolta az erdőket és ez végzetes volt. Ennek igazát támasztja alá, hogy 1832-ben a huta utolsó bérlője, Simonai János az erdélyi üveggyártásban elsőként kényszerült a hamuzsír helyett szódát használni.

Butélia, XIX. század közepe. Erdély
Déri Múzeum, Debrecen

Székelyföld üvegekészítő centrumai közül a leghosszabb ideig működő és méreteiben is a legnagyobb a *bükkszádi huta* volt. Mint ahogy a Kálnokyak által alapított zalánpataki üvegcsűr esetében, ugyanúgy Bükkszádon is a majorsági árutermelésből befolyó pénzjövedelem elégtelensége készítette a Mikó család tagjait arra, hogy birtokaikon ipari üzemeket, földesúri manufaktúrákat létesítsenek. A szakirodalom eddig 1750-re tette a bükkszádi üveghuta alapítását. Mára már tudjuk, hogy az olvasztókemencékben 1700-ban fűtöttek be először Mikóújfaluban a Zsombortetőn, amelyet *Alsóüvegcsűr*nek neveztek később. Az uradalmi összeírások szerint 1738-ig ablaküveget „És az Urak számára szükséges üveg”-et készítettek itt a betelepített német és cseh üvegesek. 1782-ben – bizonyára immár harmadszor – került sor az üvegekészítő műhely áttelepítésére, mivel az üzem a közelben lévő erdőségeket felemésztette.⁴² Mikó Miklós, az alapító fia a család birtokában lévő erdők kihasználása végett a Felső-Fehér vármegyében lévő Sepsibükkszád (1877-től Háromszék vármegye) határában épített fel új üzemet. Sepsibükkszád több ezer holdat kitevő határának háromnegyed részét ekkor erdők borították. A település létét az üveggyártásnak köszönheti. Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című művében reális képet fest, amikor arról szól, hogy „A füstölő sötét gyár adott létet a falunak, s ekként teremté a lelketlen a lelkest, gyár gyártá a falut, melynek helyén még évtizedekkel is ezelőtt elhagyott vadon terült el.”⁴³ 1782-ben a huta körül még csak 12 család lakott. Az üveggyártás helyszínének szerencsés megválasztása miatt rövid időn belül település jött létre az erdőségekben. Az alapítás utáni 8 éven belül 18 család költözött ide. 1810-ben viszont már 61 volt a családok száma, ami több, mint 300 ember ittélését jelenti. Özvegy Mikó Miklósné feljegyzéseiből tudjuk, hogy Bükkszád lakóinak egyharmada, Mikóújfalú népének egy-negyede majdnem kizárólag az üveggyártásból élt. A német Mülner, Sterbauer, Hirn, Obermajer, Krájner, Hanzi, Gernik, Andronik, Schuster, Kestel, Herbszt, Maiek és más családok idegen telepek voltak, akiknek legfeljebb ház körüli kertjük volt. Mások kisegítő, vagy időszakos munkát vállal-

tak a hutánál, a hutában készült üvegekkel házaltak, vándor ablakosoknak csaptak fel. „Ha a huta nem volna, melyből véres verejtékű nagy munkájuk után pénzt kapnak és marhákat nem tartának, éhen is meghalnának, szántással vetéssel meg nem élnének.”⁴⁴ Mikó grófnő vallomása csak az igazság egyik felét, a szegénységet állította előtérbe. Elfeledkezett arról szólni, hogy a több épületet magába foglaló már-már gyárszerű üzemi létesítményből – melynek központi épülete 80 méter hosszú és 40 méter széles volt –, 1805-ben csak a Havasalföldön értékesített üvegekből 7–8 ezer forint folyt be kezeibe. Az 1830–40-es években pedig már évi 30–40 ezer forint volt a huta forgalma ablaküvegekből, parasztüvegekből és kisebb metszett üvegekből. Pedig ekkor még csak a hagyományos, XVIII. századi termelési mód jellemezte a hutát.⁴⁵ A gyáripari termék-előállítás feltételeinek megteremtésére csak az 1848/49-es szabadságharcot követő években került sor.

A jelenleg rendelkezésünkre álló források nem teszik lehetővé Székelyföld talán harmadik leghatékonyabb üveghutája, a *görgényi üvegcsűr* történetének bemutatását. Az üvegekészítő üzem felszínes ismereteink szerint 1760 táján kezdte meg működését és történelme a termelés megszűnéséig, 1894-ig terjedő időszakot öleli át.⁴⁶ Az üzemet a Bornemisza család alapította, hiszen a környéken gazdag és kihasználatlan erdőségek léteztek. A XVIII. század utolsó harmadának dokumentumai alátámasztják azt, hogy az üveggyártás meghonosításában nem lehet egyetlen és kizárólagos szempont a fa kellő mennyisége. A kvarc és a mész legalább annyira nélkülözhetetlen. Görgény közelében ezek a nyersanyagok nem állottak rendelkezésre, s ezért ezeket Naszád környékéről, valamint Homoródalmásról kellett beszerezni, majd nagy nehézségek árán a hutába szállítani.

A görgényi huta egyike volt a XIX. század legsikeresebb üvegekészítő vállalkozásainak. Története ebben az időszakban már a gyáripari jellegű termék-előállítást dokumentálja. A XVIII. század végi bemutatások viszont arról tájékoztatnak, hogy a kedvezőtlen nyersanyagbázisban, a huta felszereltségében, termelési színvonalában és nem utolsósorban szakember-ellátottságában messze elmaradt a korabeli üveggyártó helyek

mögött. Szinte kizárólagosan ablaküveg-készítő üzem volt e korszakban. Az ablaküvegeknek is az egyszerűbb változatát állították elő. A XIX. század végéig a Bornemisza család saját kezelésében tartotta hutáját, s ezért nem volt érdekelt fejlesztésében. A XIX. század második évtizedétől indult el a huta modernizálása, a gyáripari termelés feltételeinek megindítása, aminek eredményeként a XIX. század második felére Görgény Erdély egyik legjelentősebb üveggyárának adott helyet.

A hosszú életet megélt huták mellett Székelyföld területén több alapításról vagy kísérletről van tudomásunk, amelyek néhány év alatt megbuktak, vagy csupán tervbe vett vállalkozások maradtak. Az egyes uradalmi összeírások alkalmasszerűen megemlítik az üveggyártást, mint a birtoktest területén végzett jelentősebb ipari *tevékenységet*. Zalaiban 1740–50 között, Kovásznán és Zágónban az 1760-as években, Málnáson pedig 1770 táján szólnak a források üveggyártásról. Az 1790-es évek elején a sepsiszentiványi báró Henter család létesített üvegcsúrt a Bodza nevű lisznyói erdőrészen, amelyet azonban Lisznyó község lakossága

Márcos pohár, XIX. század. Délvidék
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Kulacs, 1836. Dunántúl, somhegyi huta
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém (Fotó: Oszkó Zsuzsa)

lerombolt a jogtalannak ítélt erdőhasználat miatt. Borszéken az 1775 táján telepített üveghutát ugyanazon személy bérelte, mint aki a borvízkutat is.⁴⁷ Kővári Lajos *Székelybonról* című munkájából tudjuk, hogy a borszéki kúthoz tartozó hutában „vagy tizenkét legény szüntelenül fújja az üveget és mégsem elég”.⁴⁸ Kővári utalásaiból az derül ki, hogy a borszéki kutak gyógyvizének palackozására jöttek létre a málnási és a kovásznai üvegcsűrök. A kis borvíz-palackozásra épült huták közül a zágoni és a kovásznai üzemek története 1858-ig követhető nyomon, Borszéken pedig az 1804-ben létesült huta 1870 táján szüntette be a termelését.⁴⁹ A kisebb erdélyi huták közül említésre méltó még a Kolozsvár közelségében telepített jezsuita üvegcsűr. 1724-ben a kolozsmonostori rendház kezelésében lévő hutát már mint működő üzemet jegyezték fel a forrásokban, amelyben ekkor csak ablaküveget készítettek, szegleteset és táblaüveget. 1757-ben a páterek a Jára patak völgyében pedig „Üveg Csúrt Tsináltanak”.⁵⁰

„Pocakos” üveg, XIX. század eleje. Dunántúl, vétyemi huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Dunántúl és Délvidék

A Dunától nyugatra és a Dráva folyótól délre elterülő vidék üveggyártása a Batthyány-birtokokon folytatott üvegkészítés kivételével XVIII. századi eredetű. Ennek nagyon sok oka volt. A Dunántúl sokat szenvedett a török hódoltság idején, s ezért

a XVII. században felesleges pénzkidobás lett volna üveghuta alapításába investálni. A táj természeti-földrajzi szempontból sem kedvezett különösképpen az üveggyártásnak. A Bakony kivételével a Zalai–Baranyai-dombság területén, vagy

Horvátországban és Szlovéniában összefüggő, fában gazdag erdőségek csak kisebb foltokban léteztek. A fejlett iparral rendelkező osztrák tartományok közelsége is bénítólag hatott, hiszen célszerűbb volt a szükséges üvegeket olcsó áron beszerezni, mint Nyugat-Magyarországon és a Délvidéken drágán előállítani. Ezt a megállapítást támasztják alá a nyugat-magyarországi és horvátországi várak, kastélyok inventáriumai, számadásai, valamint a városi polgárság építkezéseit, háztartási eszközbeszerzéseit dokumentáló iratok.

A XVIII–XIX. századi latin, német és magyar nyelvű statisztikai-geográfiai munkák a XVIII. században 17, a XIX. század első felében pedig 22 üveghuta létezését rögzítik. Az üvegcsűrőknek a Pilisi hegység, a Bakony, a Mecsek, a Somogy–Tolna–Zalai-dombvidék és az Alpokalja erdőségei adtak elsősorban helyet. Általános jellemzésül elmondható, hogy a vállalkozások többségükben néhány évtizedig éltek. A kedvező adottságú helyeken, ahol a befektetésre fordított tőke kellő munkaerővel is párosult, a huták hosszú ideig működtek. Vándorlásaik során speciális ipari települések, az ún. hutatelepülések születését követhetjük nyomon.

A Pilis hegységben az üveggyártásnak középkori hagyományai voltak. Egykoron kolostori huták működtek itt a szerzetesrendek gazdasági elvárásainak megfelelően. A XVIII. században az erdőségeket birtokló pesti *pálos rendház pilisszentkereszti birtokán 1703-ban létesített üveghutát*.⁵¹ A rend a török uralom alól felszabadult Pesten jelentős építkezésbe kezdett. Az eddigi provizórikus objektumaik helyén új templomot és ehhez csatlakozó rendházat építettek. Az építkezéshez szükséges ablaküveg előállítása tette fontossá az üveggyártás beindítását a pilisi erdőségekben. Felvetődik a kérdés, hogy nem lett volna-e egyszerűbb a mintegy 10 000 üvegkarika beszerzése másutt? Erre válaszként az hozható fel, hogy a közelben aligha. Másrészt a kor gondolkodásából következően – mint ez az ekkor uralkodó merkantilista gazdasági szemléletből is adódott – az önállóan előállítható termékek még akkor is fontosabbak voltak, ha másutt beszerzésük sokkal olcsóbb lett volna. A pálos atyák a felépített üzemüket egy *Hutás András* nevű mesterre bízták, mégpedig bérlet

Korsó, XIX. század eleje. Délvidék
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

formájában. Az éves bérleti díj 110 Ft volt. Ezen felül a bérlő köteles volt a rendház igényeinek megfelelő üvegszállításra, amelyért a szerződés szerinti fizetséget kapta. A fennmaradó termék mennyiség értékesítését a hutásmester maga végezhette. A Rákóczi-szabadságharc idején – a korszak hadjárásai és politikai viszonyai ismeretéből adódóan szükségszerűen – a termelés szünetelt. Csak 1715-ben fűthetett be újra András mester a kemencékbe. Ettől az időszaktól kezdve már döntően öblösüveggyártásra rendezkedett be az üzem, a termékek zöld és áttetsző üvegek voltak, melyek formába fúvással készültek. A pálosok 1715-ben újból megkötött szerződésükben külön hangsúlyozták, hogy András mester palackokat, főként pincetokba való palackokat tartozik árendája fejében készíteni. A korabeli üveggyártás színvonalát tekintve kis üzemnek számító üvegcsűr 1739-ben beszüntette a termelést. Bél Mátyás leírása szerint a hutában csak zöld színű üveget

tudtak előállítani. A Dunántúl nyugati részén, a Zselicségben rövid ideig működő kis üvegcsűrök történetének vázlata áll rendelkezésünkre. Az egyes üvegcsűrök története néhány évtized múltán az idők homályába vész. Az 1780-as években – alig egy évtizedig – üveghuta termelt *Szágy* és *Bakócsa* határában. Meglepően sokan, 15-en készítettek itt közösleges parasztüvegeket.⁵² Kitaibel Pál, a híres útinaplóíró arról számol be élményei közlésekor, hogy 1799-ben *Gödriszentmártonban* a borosgazdák szép üvegeket szerezhettek be a hutában járván. *Lukafán*, a Batthyány-birtokon 1780 táján indult meg a termelés a helytartótanácsi felmérések szerint, de hogy mi lett az üzem sorsa, arról egyetlen forrás sem szól.⁵³ Ugyanabban az időszakban működött Somogy területén a Czinderi-birtokhoz tartozó *Szentmihályfán* is egy üveghuta. Csakúgy Somogyban a mai Kaposkeresztúr szomszédságában *Hugoméron* is, ami szintén a Czinderi család uradalmához tartozott. Ezek a kis üveghuták a XIX. század harmincas éveinek végére megszűntek, feledésbe merültek javarészt, mert Fényes Elek 1839-ben megjelent geográfiai munkája már csak a hugoméri hutáról ad hírt. Fényes Elek művében a Dunántúl déli területének leghíresebb üzemeként *Hosszúhetény* hutáját jelöli meg, amely a XVIII. század végétől közhasználati parasztüvegekkel látta el a Dunántúl déli, délkeleti vidékét.⁵⁴ Mai ismereteink szerint a Kárpát-medence délnyugati vidékének – élettartama és piaci felvevőterülete alapján – legfontosabb üveggéskészítő központja a *szentlukai üvegcsűr* volt.⁵⁵ A Festetics hercegi birtokon levő település határában megítélésünk szerint a XVIII. század eleje óta foglalkoztak üveggéskészítéssel. A huta második áttelepítése után osztrák üvegesek rendezkedtek be közösleges és metszett díszű üvegek gyártására az 1770-es évek közepétől. A XIX. század első évtizedeiben Gálosfa és Bőszénfa határában, Szentluka pusztán 15 cseh és német származású üveges tevékenykedett a Festetics-uradalom jobbágynak segédletével ablaküveg, zöld és szintelen öblösüveg előállításán. 1810 körül üvegmetsző műhely is települt a huta mellett hozzáértő mesterekkel. A szentlukai üvegcsűr termelési kapacitását tekintve a XIX. század elején az egyik legnagyobb magyarországi öblösüveg-készítő üzem volt. Hangsúlyoznunk kell azt,

hogy a hutában, Ausztriához való közelsége ellenére csak egyszerű közhasználati, ún. parasztüvegeket készítettek. Ezt is igen nagy mennyiségben.⁵⁶ 1807-ben a zöld és fehér színű ablaküvegeken kívül 1779 schok volt a fehér üvegek, 4390 schok pedig a zöld üvegek száma. Az ebben az időszakban érvényes átszámítási arányokat figyelembe véve 70–70 ezer db szintelen, áttetsző üveg, és több mint 120 ezer zöld színű öblösüveg került ki a hutában dolgozó mesterek keze alól.

A zalai dombvidéken a török időszakban elnéptelenedett falvak helyére visszatért az erdő. Az összefüggő erdőségek fát helyben igyekeztek hasznosítani. Jó lehetőséget biztosított ehhez a közeli osztrák vidékeken könnyen értékesíthető hamuzsír főzése. A hamuzsír helyben történő ipari hasznosítása, vagyis az üveggyártás nem nagyon vonzotta a földbirtokosokat. Hamuzsír lett volna ugyan elegendő, de az üveg másik két fontos összetevője, a homok és a mész beszerzése komoly nehézségekkel járt e vidéken. Munkás is lett volna, ha Ausztriából vagy Horvátországból idecsábítják őket, de ki vesz drága és rossz minőségű üveget, ha van olcsó és jó minőségű osztrák áru? Nyilvánvalóan ezeket a kérdéseket tették fel az erdővel és tőkével rendelkezők, s a válasz is egyértelmű lehetett: felesleges kockázatot vállalni, a hamuzsír önmagában is jól fizet. A XVIII. század elmúltával akadtak csak bátor vállalkozók, akiknek köszönhetően Zalában is meghonosodott az üvegipar. Az úttörő szerepét Varsányi János „Körmendi Császári és Királyi Sóházánál való Contlorról” vállalta, aki 1806-ban a Mura menti Rátka pusztán (ma: Murarátka) építette fel üvegcsűrjét.⁵⁷ Az üzem munkásai osztrák származásúak lehettek, legalábbis nevük alapján ítélve. Varsányi 1807-ben 15 évre szóló szerződést kötött Pallini Inkey Imre erdőbirtokossal a huta fával való folyamatos ellátása érdekében. A szerződés szerint „papiros pénzben fizetendő” évi 3000 forintért korlátlan mennyiségben vághattak ki fát Varsányi emberei a huta számára. A *rátikai üveghuta* mindössze 5 évig működött. 1810 végén Varsányi János Pécssett járt üvegeladás végett és váratlanul meghalt. Halála után az üzem felszerelését eladták.⁵⁸ 1815-ben kísérlet történt a rátikai üveggyártás újraindítására. Rátka pusztát Simichen Antal

bellovári lakos 12 esztendőre bérbe vette ifj. Inkey Imrétől „...használó Öveget készítő Fabrikának felállítása végett”.⁵⁹ Simichen a bérleti szerződés értelmében évente 1000 öl fa kivágására is jogot szerzett. Simichen Antal vállalkozásának elindulásáról, az üvegekészítés újbóli feltámasztásáról azonban egyetlen forrás sem tájékoztat.

Zala és környéke legjelentősebb üvegekészítő központja Vetyemben volt (ma Vetyempuszt). A *vetyemi huta* a rátkaihoz hasonlóan 1806-ban épült fel Eszterházy Miklós birtokán. Az üzem alapítója és első bérlője Vojta Ferenc körmendi lakos volt. A vállalkozás sikerességét bizonyítja, hogy a huta körül nagyon gyorsan és dinamikusán fejlődő település alakult ki. 1819-ben 122, 1836-ban már 230 főre növekedett a kis falu lélekszáma. A nagy fellendülés Karger Aloysin bérlősege idején következett be. A hutásmester 1776-ban született a csehországi Gramborselriben és a 10–12 fős szakmunkásgárdáját cseh, osztrák, morva és horvát üvegesekből verbuválta. Az egykemenccs és 5 olvasztótégelyes üzemben ablak- és öblösüveg-készítés folyt. Az öblösüvegek nagyobb részét palackok tették ki. Ezen belül is jelentős arányt képviseltek az üzem specialitásának számító patikai-orvosságosüvegek és a nagyméretű tárolóedények. Az orvosságosüvegeknek a bécsi és a horvátországi Varasd patikáinak megrendeléseire teremtetek biztos piacot. A nagyméretű, 4–8 literes tárolóedények közül a rövid nyakú, lapított gömb testű „pocakos üvegek” tipikus vetyemi üvegeknek tekinthetők. Mellettük azonban gyártottak hengeres testű ballonüvegeket is.

A palackok többségét fűvással gyártották, ezért méretük és formájuk igen változatos. Ezt a változatosságot fokozza a felhasznált üveg színének sokfélesége is a moszat-zöldtől a barnáig, az opalizálótól a csontüvegig.⁶⁰ Az ivóedények is változatosak voltak funkciójukat, formájukat tekintve egyaránt. A pálinkáskupától a söröskorsóig, az egyszerű borospoharaktól a talpas, serleg formájú poharakig mindent készítettek. A leggyakoribb díszítményt a gravírozott és a préselt motívumok jellemezték. A vetyemi huta termékei az 1850-es évektől a Dunántúl nagy részén piacépészek voltak, kiváltképp miután a somhegyi és úrkúti huták beszüntették termelésüket a Bakonyban. A huta

történetének az ajkai üvegyár megalakulása vetett véget, mivel ez a hagyományos technológiával működő üzem sem volt képes versenyre kelni egy modern üvegyárral.

A Dunántúl szó szoros értelemben vett üveges vidéke a Bakonyban volt. Helytálló ez a megállapítás az üveghuták számának és a termelt üvegek mennyiségének alapján is. A hegység erdőkben gazdag uradalmaiban, mint általában az ország más részein is kezdetben az uradalmi önellátás volt a cél. Azonban hamarosan felülkerekedtek a piaci szempontok és előtérbe került az értékesítés. A dunántúli városok, borvidékek óriási mennyiségben igényelték az ablak- és öblösüvegeket, ezen túl az ország fővárosa, valamint az Alföld középső, nyugati térsége is. A piaci lehetőségeket kihasználva némelyik uradalom egy időben több üveghutát is működtetett. A termelés növelése elé egy idő után a rendelkezésre álló fa szűkös mennyisége emelt gátat. A fahamu hiányának enyhítésére, a háztartások fahamujának felvásárlására épülő speciális helyi kereskedelmi tevékenység alakult ki.

A Bakonyban a veszprémi püspökség birtokán kezdődött el először a XVIII. században az üvegekészítés. Egy osztrák határszéli hutából 1710 táján Rubner Ferenc János érkezett három fiával együtt, hogy üvegekészítő műhelyt létesítsenek Városlőd határában. A Pille nevű határrészen, 1747-től Városlődtől különválva önálló településen az 1730–40-es években már 8–10 Szalonak, Léka és Rohonc vidékéről származó mester fújta szüntelenül az üveget.⁶¹ Rubner halála után érdekes módon nem fiai közül, hanem az első munkáscsapat ideérkező Gasteiger családból került ki az új hutásmester. Gasteiger János Mihály a püspök sürgetésére 1753-ban egy újabb huta építését kezdte meg, miközben Pillén is irányította a termelést. A hutásmester abban reménykedett, hogy mindkét – helyi szóhasználatnál élve *öeg bányá* bérlője lehet. A püspökség nem méltányolta hűségese embere múltját. Döntését a minél nagyobb bérleti díj befolyásolta és ezért versenyhelyzetet alakított ki a régi és az új huta bérbeadásakor. Versenytársat keresett és talált Adler Ferenc dél-csehországi üvegesmester személyében. A hutakért folytatott vetélkedés végeredménye az lett, hogy Adler a pillei, Gasteiger pedig az új huta

bérleti jogát nyerte el.⁶² Az új huta neve kezdettől fogva Deutsch-Hütten volt. Ezt a hutára vonatkozó helyi bánya szóhasználattal magyarul Németbányának mondták, és így lett az új üzem mellett kialakult település neve is egyben.

Pillén a Csehországból érkezők 1762-ig készítették üveget, majd a település megszűnt, beolvastották Városlődbe. A Pilléről Németbányára áttelepült osztrákok 1757-ben fűtöttek be a kemencékbe és 1781-ig gyártottak itt üvegeket.⁶³

1771-ben Veszprém vármegye is elkészítette Mária Terézia rendeletére a területén lévő manufaktúrák teljesítőképességéről kimutatását. A beszámoló szerint a németbányai hutában 12 üvegfüvő dolgozott és a berendezés legfontosabb részét 3 kemence tette ki. Kis és nagyobb méretű kerek ablaküveget és 10-féle öblösüveget gyártottak évi 10 ezer forint értékben. Az öblösüvegek *közönséges ivópohár, asztali borospohár, nagyobb hatszögletű pohár, hosszú nyakú nagyobb üveg, finom 2 itzés palack, finom 1 itzés palack, közönséges 2 itzés palack, közönséges 1 itzés palack, kurtanyakú üveg vagy butélia* valamint *kis gyógyszerész üveg* néven szerepeltek a kimutatásban.⁶⁴ A huta fahiány miatt szüntette be termelését 24 évi működés után, mert „...annyira irtották, pusztították az erdőt az üzemhez szükséges fa végett, hogy a haszon a kárral nem állott arányban”.⁶⁵

Pillén 1761-ben járt le Adler Ferenc bérleti szerződése. A püspökség az új szerződésben feltételül szabta, hogy a hutások építsenek fel egy új üzemet az erre a célra kijelölt területen. A hutásmester fia, Adler Ferdinánd vezetésével a munkások már ebben az évben fel is építették az új üzemet, amelyet alapítóiról – Németbányához hasonlóan – neveztek el, s így vált az új telephely *Csehbánya* néven ismertté.⁶⁶ A huta termelési profilja 1771-ben megegyezett a pillői üzemével. A helytartótanácsnak küldött 1784–85. évi jelentés szerint 12 főt foglalkoztattak 3 kemencében olvasztott üvegmassza feldolgozására. A XVIII. század végére a különféle borosüvegek gyártása volt jellemző Csehbányán, mint ezt egy korabeli leírás és tanúsítja: „...a kereskedők helybe jönnek átvenni az árut, de hogyha borhiány van és kevés a katona az országban, akkor gyenge az elhelyezés”.⁶⁷ 1781 után már csak a csehbányai huta

volt a veszprémi püspökség egyetlen üvegekészítő műhelye. Miután Pillén befejeződött a termelés, majd 1781 tavaszán Németbányán is, az egykori munkások közül sokan áttelepültek Csehbányára. Ez már csak azért is könnyen történhetett, mert az osztrák származású üvegesek rokoni kapcsolatba kerültek a Dél-Csehországból betelepült munkásokkal. A csehbányai huta alapítója Adler Ferdinánd volt. 1777-ben bekövetkezett halála után öccse, Ferenc lett az üzem vezetője, akinek a felesége az első pillői üvegesek leszármazottja, Gleiszner Teréz volt.⁶⁸ A feleség szoros rokonsági kapcsolatban állott a pillői hutaalapító Rubner családdal is.

A csehbányai huta a veszprémi püspökség akaratából 1796-ban beszüntette termelését. Több adat utal arra, hogy a bérlemény nagyon jó befektetés volt az Adler család számára. Kezdetben 400, majd 1783-tól évi 1000 forint volt a bérleti díj. Az évenként gyártott üvegek értéke 10 ezer forint körül mozgott. Ha leszámítjuk a munkások bérét, a nyersanyagok költségeit, akkor még mindig jelentős summával gyarapodott Adlerék vagyona. 1782-től Adler Ferenc Veszprém városának legfőbb hitelezőjévé lépett elő.⁶⁹

A Bakony Eszterházy család birtokolta erdőseiben, a cseszneki uradalomban Lókút települése 1758-ban jött létre, miután 20 szlovák származású család letelepedését engedélyezték, akik „az erdősegek irtása, a rétek feltörése miatt hat évig adómentességet élveztek”. A falu megtelepedése után nem sokkal a ma is Óbányának nevezett pusztán az Eszterházyak megvetették első üveg-hutájuk alapjait.⁷⁰ 1762 szeptemberében Klyma Karián Károly és a cseszneki uradalom fiskálisa 12 pontból álló szerződést kötöttek üveghuta működtetésére. Az uraság engedélyezte, hogy Klyma Lókút településén hutát építsen az uradalom költségén, és az üzemet évi 450 forint bérleti díj befizetése ellenében 3 évig használhassa. Klyma Csehországból hozatott munkásokat, de önmaga nem szándékozott Lókúton letelepedni. Az irányítást Gleiszner Antalra bízta, aki – mint ezt már említettük – a pillői üvegesek első dinasztiájának leszármazottja, vagyis osztrák származású volt. Gleiszner igen rövid időn belül bakonyi, vagyis egykori pillői, németbányai üvegesekkel váltotta

fel a Klyma bérlő által behívott csehországi munkásokat.⁷¹ 1771-ben a *lókúti huta* termelési profilja azonos volt a cseh- és németbányai üzemekével.⁷² Az üzemből az 1770–80 közötti időszakban 6–8 hutamunkás tevékenykedett, 1780–90 között viszont már két tucatnál is több az ismert munkások száma. Lókút-Óbánya üvegkészítő műhelye alkalmazottai családtörténeti vizsgálata kiválóan példázza a XVIII. század végi ipar munkaerő-problémáit. Láthattuk, hogy a bakonyi huták között igen szoros kapcsolat létezett, az üvegkészítők vándorlása az egyik helyről a másikra szinte folytonos volt. A hutások közötti rokonsági kapcsolat jövőbeni tisztázása valószínűleg számtalan bizonyítékot szolgáltat majd a huták közötti kapcsolatra. A Gleiszner család geneológiájának tanulmányozása után többek között arra a következtetésre juthatunk, hogy a bakonyi és a somogyi üveggyártás sok szálon összekapcsolódott. Gleiszner Antalt testvére, Márton követte a lókúti huta vezetésében; akinek második felesége abból a Jáger családból származott, amelynek tagjai később Szentlukán (Lukafán) működtettek hutát. Jáger János (szül. 1763) nyilvánvalóan mostohaatyja, Gleiszner Antal hatására tanulta ki az üvegkészítés mesterségét, és létesített üveghutát a Festetics család nagy kiterjedésű zselicségi birtokán.⁷³

A *lókút-óbányai huta* termeléséről 1790-ből van utoljára információnk. Veszprém vármegye a Helytartótanácsához 1793-ban beküldött jelentésében már *Pénzeskút-újhuta* néven jelölte meg az Eszterházy család birtokán folyó üveggyártás helyszínét, „Óbánya-Antigua Huta”, mint egykori üveggyártó hely szerepelt a feljegyzésben.⁷⁴

Az Eszterházy család második bakonyi üveghutája *Pénzeskút-újhuta* néven vált ismertté. A Bakonyban állandóan jelentkező fahiány készítette az Eszterházy-birtokok kezelőjét arra, hogy új üveggyártó üzem építésébe kezdjenek, amikor megítélése szerint a vadregényes, főként vadászat szempontjából jelentős erdőségek veszélybe kerültek. 1791-ben kapott Gleiszner Károly és József utasítást arra, hogy kezdje meg az építkezéseket Pénzeskút közelében. A lókút-óbányai huta működését ekkor már beszüntették, tehát az uradalmi elvárásoknak az új huta kellett, hogy megfeleljen.

Amikor az Eszterházyak új bakonyi hutájának építése elkezdődött, Pénzeskút csak egy 7 házból álló település volt Zirc külterületén. E település azonban sohasem vált jelentőssé, aminek az volt az oka, hogy az Eszterházyak semmiféle támogatást nem nyújtottak az üveggyártáshoz és maguk az üvegkészítők sem kaptak kedvezményeket, mint ez e korban szokásban volt. A munkások inkább vállalták a bejárást a környező hutatelepülésekből, mintsem a letelepedést. S e szándékukban igazuk is volt, mert az Eszterházyaknak sokkal fontosabbá vált a vadászat, mint az üveggyártás. 1816-ban beszüntették az üvegkészítést.⁷⁵ A pénzeskút-újhutai üzem alig 16 évig tartó története azért tekinthető a bakonyi üveggyártás szerves részének, mert a termék-előállításban és a termelés irányításában ugyanazon családok vettek részt, akik az 1710-es években a veszprémi püspökség hívására a Bakonyba települtek. A huta bérlői abból a Gleiszner családból kerültek ki, amelynek tagjai Lókút-Óbánya működtetésében, oldalági rokonai révén pedig Pille, Cseh- és Németbánya felvirágoztatásában is meghatározó szerepet töltöttek be.

Pénzeskút-Újhuta üzemének teljes felszerelését 1815 végén Neumann Ábrahám, pápai zsidó kereskedő vásárolta meg, s ezzel hozta létre az Eszterházyak cseszneki uradalma újabb üvegkészítő üzemét, a Bakony legjelentősebb XIX. századi üvegkészítő centrumát. Mielőtt azonban ennek történeti taglalásába foglalnánk, szükséges bemutatnunk a vidék kisebb „üvegbányáinak” jellemzőit, a Dunántúl üvegiparára gyakorolt hatását.

A Zichy család a XVIII. század végétől törekedett arra, hogy bakonyi erdőségeiben az üveggyártást meghonosítsa. 1781 tavaszán Gasteiger János Mihály, az Eszterházy-féle pénzeskút-újhutai üzem vezetője indította el a termelést Úrkúton. A huta körül kialakított település, az ún. Glasschmölze 1785-ben 16 házból állott és 118 lélekszámú volt. A huta 1860-ig terjedő időszakából 25 üvegfúvó nevét ismerjük, akik közül nyolc vagy a saját személyében, vagy családjában valamelyik tagja révén Pilléről, Német- illetve Csehbányáról ismert. A munkások többsége a források tanúsága szerint már német, cseh-morva származású volt. Gasteiger János Mihály haláláig – 1802-ig – általa-

ban 10–12 szakmunkást alkalmazott, s az üzemben a hagyományos eljárásnak megfelelően 4 kemence szolgált az üveg előállítását. Gasteiger bérlősege idején csak üvegfüvók dolgoztak a hutában, a festést vagy a metszést, mint díszítőeljárást nem alkalmazták. Gasteiger János 1802-ben eltávozott Úrkútról, további bérleti viszonyt nem létesített. Gasteiger távozásának okát nem ismerjük. Csupáncsak feltételezhető, hogy tisztességesen tett szert az üveggyártásból, s úgy vélte, hitelezett pénzei kamataival együtt biztos anyagi létet teremtenek öreg napjaira. Gasteiger János visszavonulását követően az üveggyártás addigi patriarkálisnak mondható irányításától eltérő szellem, gazdasági következményekkel járó gyakorlat honosodott meg a Zichy család birtokán. A XIX. század elejétől, 1802-től az úrkúti üveg-huta új bérlőjét a szokásos *magister vitratius* elnevezés helyett már mint *Glasfabriken-Inhaber*-t, illetőleg mint *Direktor*-t említik.⁷⁶ Az új szemlélet és gyártási technológia meghonosítója Pfantzelt Antal volt. Apja pécsi polgár és szenátorként vált ismertté. Az új bérlő Pest város polgára volt és ugyanakkor az üvegescéh tagja is. Felesége, Adler Teréz révén feltehetően rokoni kapcsolatba került a híres XVIII. századi, Bakonyban tevékenykedő üvegesdinasztiával.

Pfantzelt Antal 1802–1824 között volt az úrkúti huta bérlője. 1821-ben nemességet szerzett és bevezették a Krassó vármegyei Tomest birtokába, s megengedték nevének Pánczéla történő átváltoztatását. A Zichy család tulajdonában lévő huta bérlője 1810–1824 között a szakmunkások számát 18–25 főre duzzasztotta fel és a közhasználati öblösüveg-készítés mellett megteremtette a szintelen, áttetsző üveg metszett díszítéssel történő eljárásának a feltételeit.

A Bakony hegység és egyben a Dunántúl minden tekintetben egyeduralkodó üveghutáját a pénzeskút-újhutai üzemet megvásárló pápai zsidó kereskedő, Neumann Ábrahám létesítette. 1815-ben Neumann 20 éves bérleti szerződést kötött Eszterházy herceggel az általa létesítendő huta használatára. Ennek a szerződésnek az értelmében Somhegy pusztán a már létező hamuszírfőző ház épülete mellett 15 lakóházat, kovácsműhelyt, raktárat és istállót kapott készen a

bérlő. 6 házban a földesúr házas zsellérei éltek, s ezek évi 20–20 Ft-ot fizettek a házért. A földesúr a Neumann Ábrahám által építtetett és felszerelt huta hasznából a kitermelt famennyiség arányában részesült. Ugyanis a kijelölt 132 holdnyi erdősegből Neumann köteles volt évenként 1000 öl fát kitermelni, ölenként 5 forintért. Gallyfáért 800 Ft-ot kellett fizetnie évente. A bor- és a húskimérés jogáért 300 Ft-ot, az árendás által használt házakért 20–20 Ft-ot, s az üzem épülete becsértékének 6%-át kamatként. Végül a munkások által megművelt földekért holdanként 2–2 Ft terhelte a bérlőt. Mindez azt jelentette, hogy Neumann József éves bérleti díja 7000 Ft körüli volt, ami a huta 40 000 Ft-ra becsült forgalmának mintegy hatodát tette ki.⁷⁷

Miután Neumann kereskedő a pénzeskúti hutát megvásárolta, megállapodást kötött a munkásokkal, hogy alkalmazza őket új üzemében. A munkások hosszú ideig átjártak a közigazgatásilag Bakonybélhez tartozó Somhegy-pusztára. Letelepedésük 1826 után indult meg, aminek köszönhetően a bérleti szerződés megkötése évében, 1815-ben létező 15 lakóházzal szemben 1828-ban már 46 lakóházat írtak össze Somhegy-pusztán.⁷⁸

Az 1830–1860 közötti időszakban 28–30 üvegfüvó dolgozott a somhegyi hutában. Legtöbbjük az 1791–1816 illetve az 1765–1790 között működött pénzeskút-újhutai és a lókút-óbányai üzem munkása, vagy munkásainak leszármazottja volt. Mindössze három munkás származott Úrkútról. Eszerint Somhegyen meglehetősen megállapodott munkásgárda alakult ki, akik az egykori osztrák üvegesek második-harmadik generációjából kerültek ki. Ezt egyértelműen alátámasztják a Hedl, Rankl, Puchinger, Libisch családnevek.⁷⁹

A somhegyi huta 45 éves történelme során változatlan származású és összetételű munkatársi gárdával, 1815-ben kialakított technikai színvonalon dolgozott. A bérlemény mindvégig a Neumann család kezelésében állott, Ábrahám 1810-ben bekövetkezett halála után fia, Neumann Salamon lépett a helyére. A szakmunkások száma 12–14 fő között váltakozott. Az üvegesek hagyományos hutatechnikával fejtették ki tevékenységüket a 4 kemencés üzemben. Fúvással és

formába fúvással állították elő a zöld, a kék és a színtelen, áttetsző üvegeket. Emellett táblaüveget, vagyis ablaküveget is készítettek. 1819-ben a felsorolt termékfélésegekből 10 000 schok mennyiségű üveg készült 40 ezer Ft értékben.⁸⁰

A bakonyi üveghuták közül Somhegyen készítettek először gravírozott díszű üvegeket. A különleges formájú palackokat, hasáb testű butéliákat és pincetokba való üvegeket a hután belül látták el finom, vonalas gravírozott díszítményekkel. A díszítmény minden esetben a forma hangsúlyozását jelenti, de közelebbről szemlélve sajátos egyedi kompozíciók, XIX. század eleji paraszt-polgári életjelenetek ezek. A somhegyi üvegek jelentős része gravírozott évszamos, monogramos, virágdíszes, állatalakos díszű. Többségük a XIX. századi népies vagy rusztikus üvegek legszébb alkotásainak tekinthető.

A Kárpát-medence délnyugati területeinek üveggyártásáról kevés adattal rendelkezünk a XVIII. század és a XIX. század dereka közötti időszakból. Azt bizonyosra vehetjük, hogy a török uralom alól felszabadult területeken általában csak későn, a XVIII. század végétől alakult ki üvegipar. Kivételnek tekinthető a bécsi udvar kezdeményezése a Temesi bánságban a XVIII. század elején. A török ellen indított felszabadító háborúban a délvidéki területek közül Temesvár és környéke, a Temesi bánság került legkorábban Habsburg-uralom alá. A Magyar Királyságtól függetlennek tekintett, határőrvidék szerepét betöltő és katonai kormányzóság alatt álló területen a vidék felvirágoztatásán fáradozó kormányzó, gróf Mercy tábornok alapított először üvegekészítő üzemet.⁸¹ Az 1720 táján létesített üvegcsúrt néhány évi működés után központi utasításra lebontották. A Drávától és a Murától délre eső területek csak II. József idején szabadultak fel véglegesen a török uralom alól. A gazdaság reorganizációjának kezdetén az első üvegcsúrt Pozsega vármegyében, a pakráci uradalomban épült fel az 1790-es évek kezdetén. A helytartótanács kimutatásai szerint közönséges öblösüvegeket és karikaüvegeket gyártottak itt. Néhány évvel később Walder Ádám, valószínűleg cseh-morva üveges vállalkozó létesített üveggyártó üzemeket. Közülük az egyik a Jankovácsi-uradalomban, Ivanopoljén üzemelt,

a másik pedig Verőce vármegyében, a nasici uradalomban, Breznice település határában.⁸² A helytartótanácsi nyilvántartások szerint Walder Ádám hutáiban is különböző formájú zöld és színtelen, áttetsző, közhasználatra szánt öblösüvegek gyártására helyezték a hangsúlyt. Mellettük az egyszerű karikaüvegeket kiszorítva táblaüveg gyártásába is kezdtek. A breznici hutában elsősorban ablaküveget gyártottak, évente mintegy 1500 schok mennyiséget, öblösüveg mindössze 300 schok készült. Ivanopoljén viszont az öblösüveggyártás volt a meghatározó. Öt üvegfúvó állított elő színtelen, áttetsző üveget 9000 schok mennyiségben, s egy üvegfúvónak volt a feladata a zöld színű palackok gyártása. A huta teljesítménye igen nagy, 2200 schok volt évente. Az öblösüvegek mellett Ivanopoljében ablaküvegeket is gyártottak az 1790-es évek végén, mintegy 120 ezer táblányit.

Horvátország legjelentősebb öblösüveggyártó műhelye 1828-ban Krassó vármegyében, Tomest határában alakult ki. A hutát a híres bakonybéli, úrkúti hutát felvirágoztató Pánczél család egyik tagja alapította 1828-ban. A pécsi és pesti üzleti kapcsolatokkal rendelkező Pánczél Antal cseh-morva, német és szlovák, de még olasz üvegeseket is hívott hutájába, melynek területét Koháry Ferencné Waldstein Antónia grófnőtől igen előnyösen szerezte meg 6 évre.⁸³ Évenként mindössze csak 1000 Ft-ot kellett fizetnie. Az ablaküveg és közönséges zöld, valamint színtelen és áttetsző öblösüveg gyártására berendezkedett hutában már az első évben 16 000 schok mennyiségű öblösüveget gyártottak, ami a korabeli huták teljesítményének ismeretében óriási mennyiség volt.

AZ ÜVEGHUTÁK BERENDEZÉSE, FELSZERELÉSE, AZ ÜVEGKÉSZÍTÉS TECHNIKÁJA

A Kárpát-medence területét a hegyvidékeken körben behálózó üvegcsúrról kevés ábrázolást ismerünk. Ezek is a XIX. századból származnak.⁸⁴ Az illusztrációkon kétféle üvegekészítő üzem jelenik meg. Az egyik egyszerű felépítésű,

a paraszti lakóházaktól legfeljebb méretében különböző épületeket mutat be. A másik pedig gyáripari jellegű termék-előállítás, modernebb gépi berendezéseket igénybe vevő üveggyárakat tár elénk. Az ábrázolások tulajdonképpen azt a kettséget tükrözik, amely az 1830–1840-es évektől a magyar üvegiparra jellemző volt. Még működtek a régi üveghuták, de mellettük már megkezdtek termelésüket a modernebb technikát alkalmazó üveggyárak. Számunkra elsősorban azok az illusztrációk szolgálnak tanulsággul, amelyeken régi alapítású, hagyományos technikával dolgozó üzemek láthatók. Az épületek földszintesek, falazatuk kőből vagy fából rakott, tetejük zsindellyel fedett és több bejáratuk van.

Az illusztrációknak megfelelnek a XVII–XIX. századi leírások, amelyek az üveghutákat tárják elénk. 1641-ben a makovici uradalom hutáját a következőképpen mutatja be az összeírás: „... ennek oldala boronafa, a földde diribdarab fenyődeszkából faszeggel sendelyezett...”⁸⁵ 1649-ben a porumbáki huta „Az csűrházra az udvarból nyílik nagy kapu fenyődeszkából csinált. A csűrházra az udvarról nyílik három ajtó fakó, fedezeti sindelyes, oldala boronából. Sem bent, sem kint nem tapaszos.”⁸⁶ A regéci uradalom üveghutája is egy 1726-os összeírás szerint „bükkfagerendák-ból épült, zsindellyel fedett... szokás szerint négy ajtóval ellátott”.⁸⁷ A diósgyőri koronauradalom 1775-re újonnan felépített üzeme 12 öl hosszú, 5 öl két láb széles volt, falát kőből rakták, tetejét zsindellyel fedték.⁸⁸ Ugyanebben az időben a béli huta épülete 12 öl hosszú és 6 öl széles volt, de ez fából készült. 1849-ben a regéci huta épülete 14 öl hosszú, 7 öl széles volt, és teteje zsindellyel fedett.⁸⁹ A somhegyi huta is hasonló méretű volt, ezt azonban kőből építették.⁹⁰ Anélkül, hogy a példákat tovább sorolnánk, megállapítható, hogy a kis erdei üvegcsűrök épületei a helyi adottságoknak megfelelően fából vagy kőből készültek, és méretük 12–14 öl hosszúságú, 5–7 öl szélességű volt. Rendszerint 4 ajtó biztosította a bejáratot. Az illusztrációk és a leírások adatait lényegében megerősítették a régészeti feltárások is. Az ország területén XVII–XIX. századi üveghuta feltárására eddig két helyen került sor. Az egyik *Mátraszentimrén*, amely egy 1741-ben épített üveghuta romjait tárta

fel, a másik pedig a zalai *Vétyempusztán*, ahol egy 1806-ban létesített üzem maradványai kerültek felszínre.⁹¹ A régészeti feltárások során megállapították, hogy az épületek mérete egyezett az összeírások adataival. Mátraszentimrén az épület oldala nem volt falazott, a kemencék fölé egyszerű ágasfás tetőszerkezetet húztak, ami csak az eső ellen nyújtott védelmet. Vétyempusztán már fából és kőből rakott oldalfalai voltak a hutának. A régészeti feltárások felszínre hozták az üzemek berendezését is. Mindkét helyen 3–3 kemence szolgált az üveggyártást. A *temperáló kemence* külső mérete 5x4 m volt. Ebben 900–1000 °C körüli hőmérsékleten végezték az üvegmassza olvasztására használt téglék előmelegítését, és az olvasztásra váró anyagok előkészítését. Különösen a kvarctartalmú kőzet, az ún. *békasó* előmelegítése volt fontos művelet. A gondosan kiválasztott kvarckavicsot előmelegítés után vízbe dobták, s az szinte szétrobbant apró darabokra, majd ezt tovább törték, vízzel mosták, ülepítették, hogy a kívánt szemcsenagyságot (0,2–0,5 mm) elérjék. Máskülönben a kvarckavics nem olvadt volna meg, 4x3,5 m külső alapterületűek voltak az ún. *hűtőkemencék*. A kész üvegáru szabad levegőre kitéve – a hirtelen hőmérsékleti változás miatt – elrepedt, tönkrement volna. A harmadik kemence az ún. *műhelykemence* volt. Ez volt a legnagyobb méretű. Ebben téglékben olvasztották meg az ömlesztett nyersanyagokat, és ezekből történt az üvegtermékek fúvása, előállítása. A mátraszentimrei és vétyemi hutákban használt kemencék szerkezetüket, kivitelüket, sőt méretüket tekintve is azonosak voltak. Ebből következtethető tehát, hogy a XVIII–XIX. században lényegében azonos módon készültek. A kemencék készítésekor először a földbe árkot mélyítettek, s ennek aljába sárba rakott köveket helyeztek el, majd az árkot patkó alakban nagy, görgetett patakkövekkel vetették körül. Ezt az alapozást boltozták át részben téglával, részben kövekkel. A kemencetér alatt hypocaustumszerű járat húzódott, melynek kezdetleges kiképzésű szájrésze, és a másik végén kéménynyílása volt. Három kemence tökéletesen elegendő volt az üveggyártásra. Ennél több kemencével csak akkor találkozunk, ha már táblaüveget is készítenek. Kevesebb pedig akkor,

ha a nyersanyagok előkészítését törőmalmokkal vagy a hutaépületen kívüli objektumokban, szűrőkben, törőkben végezték, és a hűtést a tulajdonképpeni műhelykemencében oldották meg. A régészeti feltárások és a gyakorlati, technikai ismeretek összevetése a már említett huták összeírásaival ismét tanulságos lehet, illetve megállapításainkat megerősíti: a makovikai üvegcsűrben 3 kemencét használtak. Porumbákon is három kemence volt, csak ezek funkciója, elhelyezése különbözött más huták berendezésétől: „Benne vagydon deszkából csinált kamara, annak ajtaja fakó, benne is még vagydon *fa-aszaló* kemence, Vagydon benne *arany választó kemence*, az közepin kemence, *kiben mivelnek*.” Úgy tűnik, hogy itt csak két kemencét használtak üveggyártásra. Az elsőben, a *fa szárasztóban* – mint neve is erre enged következtetni – csak a tűzifa kiszárítása történt, s ezt a kemencét fallal leválasztották a munkatérrel. Egy kemence szolgált a nyersanyagok olvasztására, és ebből dolgoztak a mesterek. Az *arany választó kemence* funkciója ismeretlen. A Bükk hegységben, Újhután (ma: Bükkszentkereszt) 1780-ban már négy kemencét használtak. Ebben az időszakban Magyarországon a nagyobb hutákban már mindenütt 4 kemence szolgált az üveg előállítását. A negyedik kemence a *táblaiüvegnyújtó kemence* volt.

Az üvegekészítő műhelyeknek vagy *officina vitriaria*knek – ahogyan általában a latin nyelvű források emlegették – csak központi magját jelentette a kemencéknek helyet adó hutaépület.⁹² Mellette kiszolgáló létesítmények sora állott. A nagy vízigény miatt az üzemek mindig folyóvíz mellett települtek. A műhely mellett állott a kőtörő malom, a hamuzsírégető, a tűzálló tégelyek és téglák, valamint a formák készítését biztosító fazekasház. A műhelyépület szomszédságában építették fel általában a hutásmester lakóházát, a szakmunkások és hozzátartozóik szálláshelyét. Mivel a termékekhez szükséges nyersanyagok beszerzését és az áru értékesítését a hutabérlők oldották meg, a telephelyen volt istálló, csűr, raktár is. Az állatok tartására a bérlők rendszeresen legelőt béreltek az uradalmaktól, sőt a munkások ellátására a korcsmáltatási jogot is haszonbérbe vették. A XVIII. század második felétől egyre gyakrabban festő- és köszörülőműhelyek is csatla-

koztak a műhelyépületekhez. Lényegében a huták területén egy kisebb telep alakult ki, ami a későbbi falu magját alkotta, ugyanis rendszerint a huták szomszédságában önálló falvak, ún. hutatelepülések is keletkeztek, amelyekben templom, kápolna, temető is helyet kapott az idők során. Ebben a magyarországi hutákra jellemző, általánosnak nevezhető képben legfeljebb csak annyi lehetett az eltérés, hogy egy-egy kiegészítő műhely (hamuzsírégető, kőtörő malom stb.) távolabb helyezkedett el. A XVIII. század egyik legjelentősebb magyarországi üveghutája, a béli üzem telephelyén, a műhelyépület mellett több melléképület állott, mint ez az 1748. és az 1760. évi összeírások alapján rekonstruálható. A hutaépületekben a kemencénél 9 üvegfúvó dolgozott, az olvasztótégelyek közül kettőben a kristályüveg készítéséhez szükséges materiát olvasztották. Az üveges kemence mellett egy deszkafallal leválasztott helyiség volt a „lignefactorok kamrája”. Itt keverték, állították össze a nyersanyagokat. A központi részen kívül – ahol az *üveges kemence*, a *hűtőkemence* és a *faszárasztó kemence* kapott helyet – egy külön helyiségben volt a *táblákat nyújtó kemence*, ahol az ablaküveg készítéséhez szükséges masszát olvasztották. Itt fújták és nyújtották az üvegtáblákat. A főépület 7 helyiségének egyikét *üvegmetszőknek a háza* vagy *politorium* elnevezéssel tüntették fel már 1748-ban a hutaeltár készítői. A huta területét kerítés vette körül. Az elkerített területen állott az *üvegraktár*, az istálló, a csűr és a mézsárszék, valamint a *racionalista háza*, a *butásmester háza* és a *fazekasműhely*, ahol egyrészt a kemencékhez szükséges „csudálatos téglák”, másrészt pedig az olvasztásnál használt edények készültek. A Hagymás patak partján állott a „békasótartószin” és a „békasótörő malom”, melynek kerekét és a hat zúzókálapácsát a víz energiája hozta mozgásba. A malom mellett helyezkedett el a kőégető kemence, ami feltehetően a kvarckavics izzítására, hevítésére szolgált. A huta elkerített területén kívül egy épületben, a „flusztfőző házban” négy kádban készült a hamuzsír.⁹³ Majdnem egy évszázaddal később közel hasonló képet kapunk a büki répáshutai és a parádi hutáról is. Répáshután, Diósgyőr közelében 11 hold 319 □-öl területen a hutaépület mellett helyezkedett el a *köszörülő ház*, a hutásmester és a legények szálláshelye, az istálló,

a csűr és a raktár. Itt volt a korcsma és a fazekasház is. Távolabb, a patak partján, a körbekerített területen kívül üzemelt a kőtörőmalom és mellette a hamuzsírőző.⁹⁴ A debrői uradalmat 1840-ben Grassalkovich Antaltól Károlyi György vette bérbe, és ekkor összeírást készítettek az uradalom ingó és ingatlan vagyonáról, benne természetesen a parádi hutáról is. Az összeírás szerint a huta területén az alábbi épületek helyezkedtek el:

„1. Az üveges mester lakása	1018,20 Ft
2. Az üvegmaster istállója, kocsiszin	275 Ft
3. Üveg depositorium, ezen épület hossza 9 öl, szélessége 4 öl, kőből és vályogból építve	270 Ft
4. Az üveg főző fazék műhely, ezen épület hossza 6 öl 1 sukk, széles 5 öl, foglal magában 2 műhely szobát, 2 kaminus kéményre, falai kőből, vályogból építve	231,31 Ft
5. Az üveg huta, ezen épület hossza 14 öl 9 sukk 6 czoll, széles 8 öl, ezen épület külső részén vagyon mindkét oldalán 8 öl 3 sükk és 2 öl 5 sukk széles fészter épület hozzá építve, ezen épületekben vagyon minden oldalán 2–2 kamra, a hutában benn két faszáraztató kemence, egy boltozott tiszta tűzhely. 1 földből készült üveghez való fazékok melegítő kemence és egy üvegtábla készítő kemencze	2117,10 Ft
6. Egy üveges legény lakás	
7. Az üveg köszörős lakása	
8. A köszörű malom, ezen épület 4 öl hosszú, 3 öl egy sukk széles, ezen épület kőből vagyon mésszel építve	315 Ft
9. Békasó törő malom, egészen fából a Kerész folyónál, 4 öl hosszú, egy öl magas kőfal	24 Ft
10. Békasó égető kemence, 2 öl 3 sukk hosszú, 22 öl széles, előtte két oszlopra kémény, az egész kemence bolthajtásos, kőből, téglából építve	106,40 Ft

11. Béka sók török lakása	21 Ft
12. Fő üveges legény lakása	29 Ft
13. Az üveg elosztó lakása	120,40 Ft
14. Szedunka üveges legény lakása	93,10 Ft
15. Az üveges táblás legény lakása	97,55 Ft
16. Libis üveges legény lakása	45,50 Ft

A huta teljes értékét 5365 rajnai forintban állapította meg az összeírás.⁹⁵

A nagyobb berendezések mellett a kéziszerszámokat vizsgálva már rendkívül változatos kép tárul elénk. Szinte ahány üveghuta, annyiféle szerzámot használtak a mesterek. A kománai hutában 1633-ban „egy öreg vágó vas”, „egy öreg vas kalán”, „egy vas bot”, „egy kisebb vas horog”, „lyukas vassip hat”, „vas ponterek és pelék(?)”, „vas borsilla ollo forma”, 4, „három tör vas”, „egy kis vasollo”, „egy kalapács”, „egy rézforma, kotyogós üvegnek való”, „két vonóüveg vonni való”, „három kemence szájában dorog vas” jelentette a szerzámkészletet. A porumbáki hutában ugyanebben az időszakban „1 öreg fritta mérő vaskalán”, „1 öreg szénvonó vas horog”, „egy hosszú üvegvonó horog”, „1 vasrud”, „1 öreg mivelő spilvas”, „5 apróbb mivelő spilvas”, „3 darab Spentel vas(?)”, „Térdivas 3”, „Barsvilla 4 darab”, „Spivas 5 darab üveg czifrázó ráspoly 2 darab”, „üveg metéllő olló 5 darab”, „egy kis csőgyengető üllő”, „két részből álló gerezdes rézforma” és „három darab siptartó vashorog” jelentette a kéziszerszámokat. 1755-ben a bükki Újhután „egy hosszú vaseszköz, amelynek segítségével a fatörzseket az égő kemencébe helyezik; a folyékony üveg keverésére szolgáló vasrud; Jó állapotban levő hosszú vaskanál; Vasabronycsok, amelyek egy fatörzsek kemencébe helyezésére szolgáló faeszköz két végéhez csatlakoznak; ugyancsak ilyenfajta kisebb vasabroncsok; kő és üvegzúzásra alkalmas vaseszköz; A fent említett zuzóeszközhöz tartozó abroncs; kőtörésre szolgáló nagyobb kalapács; az olvasztókemence nyílásának elfedésére szolgáló vasajtók; kőtörésre szolgáló kézi faeszköz; különböző nagyságú és formájú üveg készítésére szolgáló agyagformák, amelyeket a kemencemester köteles elkészíteni; hamuáztatásra szolgáló fakádak, vasüst, facsövek, az áztató kádhoz tartozó nagy új cső; vasfogó; agyagból készült domza

nevű eszközök előállítására szolgáló, hársfából készült öntőformák; az égő fahasábok megfogására szolgáló vafogó; ortó kapának nevezett vaseszköz” voltak a kéziszerszámok.⁹⁶ A regéci hutában 1842-ben a lényegesebb eszközöket német elnevezéssel jelölték. A 30 tételben felsorolt eszközök közül az illesztőbot, a nyújtórúd, a kiemelővilla, a keverőrúd, a berakócsatorna, a tartóvas, a vasrúd, a vágóvas és a rúdvas voltak a legfontosabbak.⁹⁷ A munkaeszközök felsorolásában csak ritkán szerepelnek az üvegfúvó pipák, mert ezek többnyire az üvegtésztők személyes tulajdonát képezték. A felsorolásokból érzékelhető, hogy az üvegtésztéshez szükséges szerszámok formájában lényegében évszázadokon keresztül jelentősebb változások nem következtek be. Egy 1699-ből származó kézikönyv az üvegtésztés 12 legfontosabb kéziszerszámát sorolja fel. Az üvegfúvó pipa mellett vascső, olló, csipesz, merítőkanál, lapát, villa, gereblye számított a legtöbbet használt kéziszerszámmal. Látható, hogy ezek az eszközök Erdélytől Felső-Magyarorszáig a hutaletárakban szinte kivétel nélkül megtalálhatók.⁹⁸

Az ismertetett berendezésekkel és kéziszerszámokkal lényegében a következők szerint történt a XVII–XIX. századi üveghutákban a termék-előállítás. Miután a homokot megtisztították és többszöri mosással eltávolították belőle a föld- és agyagszennyeződéseket, vagy a jobb minőségű üveg készítéséhez szükséges kavicsokat homokszem nagyságúra összetörték, a többi nyersanyaggal, mésszel és hamuzsírral összekeverték. Mivel így csak zöld színű üveget lehetett készíteni, ha szintelen, áttetsző termékek előállítása volt a cél, az alapanyagokhoz még különböző szintelenítő anyagokat is adagoltak. A hutákban barnakövet vagy nikkeloxidot használtak szintelenítésre. Ezek az anyagok az üveget vörösre festették, s ez – mint a zöld kiegészítő színe – semlegesítette, szintelenre változtatta az üvegtésztét. A nyersanyagokat egy-másfél napig olvasztották, folyamatos keverés, tisztítás után szirupszerű, folyékony tésztét nyertek. A téglés olvasztókemencéket kizárólag fával fűtötték. A kemencék alsó részén levő tűzhelyen a fa a rostélyon elégett, és a láng a fölötte levő kemencébe húzódott, ahol a téglák a téglapadon körben álltak. Ezek mindegyikének

megfelelt egy-egy, a kemence boltozatában levő nyílás, melyeken át egyúttal a láng és a füst is eltávozott. Mikor a nyersanyagok folyékony üvegtésztává álltak össze, megkezdődhetett a tárgyak készítése. Az üveghutákban ablak- és öblösüvegeket gyártottak, lényegében mindkét termékfésztés alapvető készítés módja a fúvás volt. Az évszázadokon keresztül változatlan formájú fúvópipa volt a tárgytésztés legfontosabb eszköze. Táblaüvegtésztés esetén az üvegfúvók egy olyan üvegtésztét fújtak, amelynek vastagabbik része a csőnél maradt. Ezt úgy tudták elérni, hogy a gömböt felfelé tartott pipával fújták. Ezt követően a gömb alsó részére vaspálcát forrasztottak és ennek segítségével gyorsan forgatták az üvegtét, amely először ellapult, majd teljesen korong formájává változott. E művelet közben az üveg kihűlt, megmerevedett. Már a XI. században is ilyen módon készültek az ablaküvegek, s ettől kezdve *koronaiüveg*nek vagy német nyelvterületen elterjedt kifejezéssel élve *holdüveg*nek nevezték az ilyen termékeket. Hűlés után a korongokból négyszögletes táblácskákat vágtak ki, melyek igen fényesek voltak, s mivel puha állapotban szilárd testtel nem érintkeztek, nagyon vékonyak is. Az így készült táblaüvegeket az összeírásokban *Bund-üveg*eknek nevezik, a *bund* kifejezés a minőséget és a formát is jelöli egyben. E táblaüvegek mennyiségének kifejezésére a hutákban a *schok* megjelölést használták a XVIII. századtól. A *schok* 0,75 m² felületet kitevő üvegtáblácskákat jelentett.⁹⁹ A korona- vagy holdüvegekhez hasonló módon készültek az *üvegtészték* vagy *karikaiüvegek* néven jelölt ablaküvegek is. A fúvópipát függőlegesen tartva, az üvegtésztét laposra esett össze. Ezt követően nem forgatták az üvegtét, hanem eredeti formájában meghagyva használták ablakozásra. A nagyobb méretű táblaüvegeket, az ún. *Schok üvegeket* is fúvással gyártották. Az üvegfúvók nagy üvegtésztéket készítek, s ezek kiterítésével nyertek táblákat. A munkás a gömböt először lefelé tartva fújta, hogy az üveg inkább alul gyűljön össze. Ezután felfelé tartotta, s ekkor a gömb összelapult, így alakult ki a henger megfelelő nagyságú átmérője. Ekkor a vastag üvegtét újból felmelegítették, majd folytonos lóbálás közben újra fújták, amíg hosszúkás, zsák alakú forma nem keletkezett belőle.

Majd a fenék felrepszése következett, s a mester addig lóbálta, amíg alul nyitott teljes hengerre nem változott az üveg. A pipáról lepattintott hengert táblanyújtó kemencében újból felmelegítették, agyaglemezen kiterítve kisimították.¹⁰⁰

Az öblösüvegek gyártásakor az üvegfúvó a megolvadt masszából lényegében annyit emelt ki, amennyi a kívánt tárgy megformálásához szükséges volt. Palack készítésekor a pipa végén levő izzó anyagot gömbbé fújta, majd lóbálással megnyújtotta, hosszúkas formájúvá alakította. A tárgyformálás további műveletei már a munkapadon történtek. Az üvegfúvóknak mindig segített egy gyerek, aki a kifúvott termékek alá vaspálcát, *ragadóvasat* forrasztott, hogy a pipáról lepattintva, a tárgy továbbalakítható legyen. A ragadóvas segítségével tudták tartani a meleg tárgyat, hogy éles, még deformálódott szájrészét simává alakítsák, fület helyezzenek a tárgyra vagy pedig olyan díszítményekkel (rátétek, üvegfonalak) lássák el, amelyeket csak ekkor lehetett alkalmazni. A kész üveget a ragadóvas segítségével vitték el a hűtőkemencébe, s hirtelen rántással, mozdulattal távolították el a vasat a tárgy aljáról. A XVII–XIX. századi üveghutákban készült termékek alján mindig felfedezhető a ragadóvas nyoma, egy köldökszerű repedés, amelyet az üvegek köldökének is neveztek. A hutaletárakból kiderült, hogy az egyes üzemekben üvegekészítő formákat is használtak. Az öblösüvegek fúvással történő előállítására viszonylag komoly szakértelmet kívánt. A Magyarországra bevándorolt mesterek természetesen saját országukban nem tartoztak mindig a legkiválóbbak közé. Láttuk, hogy néhány év, évtized után a huták környéki falvak jobbágyságai közül is többen üvegekészítőkké váltak. Lényegében a formák gyakori alkalmazása a hutában dolgozó szakmunkások felkészületlenségéből is következett. Ugyanis jóval egyszerűbb feladat volt az üveget egy előre elkészített formába fújni, mint szabadon kialakítani a tárgyak alakját. Másrészt az üvegekészítő formák alkalmazása gyorsította is a termelést, s később, amikor kötelezővé vált a hiteles üvegek gyártása, segítette a pontos mérettartást. A formák segítségével nagyon gyakran az üveg díszítését is el lehetett végezni, ha a „fazékcsinálók”, formakészítők már eleve mintázatokkal készítették a for-

mákat. Az öblösüvegek mennyiségének kifejezésére a hutákban többféle megjelölést használtak: *kopa*, *köteg*, *schok*, *bund*. Mindegyik mértékegység egy meghatározott számú és űrmértékű öblösüveg együttesét fejezte ki. Egy *schok* öblösüveg alatt általában 60 db, összesen 30 liter űrtartalmú edényt értettek. A *bund* mértékegységét fehér öblösüvegekre használták inkább, egytized *schokot* jelentett, átlagosan 3 darab egyliteres edény. Ha zöld üvegre alkalmazták a *bund* mértékegységet, akkor egyhuszad *schokot* fejezett ki, azaz átlagosan összesen 3 db 1,5 liter űrtartalmú üveget.¹⁰¹

MŰVÉSZETI HATÁSOK, JELLEGZETES DÍSZÍTŐELJÁRÁSOK

A XVII. század utolsó, valamint a XIX. század második, harmadik évtizede közötti időszak emlékényaga a velencei és a nyugat-európai üvegművesség elemeit összetartó kohézió hatását tükrözi. A Kárpát-medence eltérő fejlettségű, változatos társadalmi szerkezetű térségeiben alkalmazható és alkalmazkodó művészi hatások, technikai megoldások, díszítőeljárások révén jellegzetes arculatot mutató üvegművesség fejlődött ki egyedi, speciális vonzásokkal is gazdagodva. A XVIII. század elejére a velencei üvegművészet közvetlen vagy közvetett hatása teljesen megszűnt. Az utolsó itt dolgozó velencei mesterek 1630 táján tértek vissza Erdélyből szülőföldjükre. Főuraink közül dokumentumokkal igazolhatóan II. Rákóczi Ferenc vásároltatott magának utoljára velencei üvegeket. Őt követően már csak cseh kristályüvegeket szereztek be a társadalom előkelőségei a bécsi üzletekből. A velencei üvegművészet iránti érdeklődés utolsó, konkrét megnyilvánulásait az Ung és a Szatmár megyei huták tevékenységeiben fedezhetjük fel. Bercsényi Miklós, II. Rákóczi Ferenc fejedelem hűséges embere behatóan foglalkozott az üvegművesség mesterségének elméleti kérdéseivel. Hogy e tudománynak minden fortélyát elsajátítsa, megvásároltatta a híres olasz arkanista *Antonius Netius*

Rákóczi–Luzsenszky-kupa, XVIII. század eleje.
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kardos Judit)

De arte Vitraria című könyvét.¹⁰² Így próbálkozott érvényre juttatni a velencei üvegyártás kimagasló újításait a hutáiban készített termékeken. Bercsényi hutái Krajnán és a Breznótól északra levő Kemenczén üzemeltek a gróf száműzetésbe vonulásáig. A Szatmár megyei szoldobágyi hutában az 1730-as években rövid időre alkalmazták csak a velencei üvegművészetre jellemző, az edények nodusába helyezett színes üvegspirál díszítést. Károlyi Sándor utasította a hutásmestert „rubinszínű festőczükü” használatára és arra is, hogy „a talpas poharak lábában való gombokba tegye” a vörös fonalakat.¹⁰³ A Károlyi utasítására készült velencei stílusú talpas poharak fennmaradt darabjai közül kiemelésre érdemes a Mária Terézia apja, VI. Károly tiszteletére gyártott üveg, amelynek kupáján az egyik medalionban a császár metszett portréja, míg a másikban szíven csókolódzó galambpár látható a szájperemén körbefutó „Vivat Kaisser Carollus der VI.” felirat. A pohár

Talpas pohár, XVIII. század vége. Erdély, Porumbák
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

körte idomú nodusában bíborvörös üvegcsálak csavarodnak spirálvonalba. Mindkét üveg fotóját Borsos Béla közölte az 1994-ben megjelent *A magyar üvegművészet* című monográfiájában. Akkor az üvegek Borsos tulajdonában voltak.

A velencei üvegművészet uralmát megtörő cseh üvegyártás által elterjesztett kristálystílus lassan és csak meghatározott területeken nyert teret. A cseh példák hatására elsősorban azok a huták készítették gravírozott, cseh ízlésű üvegeket, ahol cseh és német hutamestereket alkalmaztak. A cseh hatás a földrajzi közelség miatt elsősorban a felvidéki hutákat érte. Az öblösüveg gyártására specializálódott üzemek a XVIII. század hatvanas éveire kivétel nélkül rendelkeztek metszőműhelyekkel és hozzáértő szakemberekkel. Az új művészeti stílus iránt érdeklődő II. Rákóczi Ferenc gazdagon díszített tüzáranyozott ezüsből kalapált, színes zománcokkal ékesített foglalatú, hasábosan csiszolt kupája minden valószínűség szerint a cseh stílus

Talpas pohár, XVIII. század. Észak-Magyarország
Déri Múzeum, Debrecen

meghonosodásának kezdeti időszakából származik.¹⁰⁴ A Stompfáról Munkácsra áttelepített üvegesek alkotását medalionokba gravírozott madarak, virágok, leveles ágak borítják.

Kelet-Magyarországon az üveggyártáshoz értő tulajdonosoknak köszönhetően 1726–1780 között valamennyi üzemben alkalmazták a cseh üvegdíszítő eljárást. A Károlyi-huták legszebb termékei e korszakból származnak.¹⁰⁵

A cseh hatás Erdélyben, az Északi-középhegységben és a Dunántúlon jóval később és lényegesen kisebb mértékben érvényesült. Erdélyben a XVIII. században csupán két hutában hódoltak a cseh üvegművészetre jellemző divatos díszítő-eljárásoknak. Porumbákon már a XVII. század elején készültek gravírozott díszű üvegek, de az eljárás hamarosan feledésbe merült. 1761-től al-

Gyertyatartó „czükiüs” dísszel, XVIII. század eleje.
Kelet-Magyarország, Szoldobágy
Déri Múzeum, Debrecen

A debreceni kovácscéh pohara, XIX. század eleje.
Kelet-Magyarország. Déri Múzeum, Debrecen

kalmazták ismét a díszítőeljárást, miután Bethlen Gábor Bécsből üvegmeteszőket telepített be Johann BAPTIST FISCHER hutásmester vezetésével. Nem véletlen, hogy az első üvegek a porumbáki uradalom tulajdonosának készültek. Az egyik egy vastag talpú talpas pohár, amelynek kupáján levélkoszorúkkal ékesített Bethlen-címer látható és GB vagyis Bethlen Gábor monogram olvasható.¹⁰⁶ Székelyföldön Bükkszádon 1781-ben cseh üvegesek letelepedésével kezdődött el az üvegmetezés. Árpás üveggyártó műhelyét 1803-ban szerelték fel üvegmetező berendezéssel és cseh meteszőt alkalmaztak itt is. Majd a sorban következett Zalánpatak, ahol 1805-től indult meg a metezett díszű üvegek gyártása. Észak-Magyarország Alfölddel határos hegyvidékén, az Északi-középhegységben a huták nagy száma ellenére csak Parádon és Répáshután létesítettek metezőműhelyeket, de ezeket is csak a XIX. században. Parádon 1803-ban, Répáshután pedig csak 1834-ben. A Dunántúl és a Délvidék területein a

Pincetokba való üveg csizmadiacéh attribútumaival, 1842. Erdély. Déri Múzeum, Debrecen

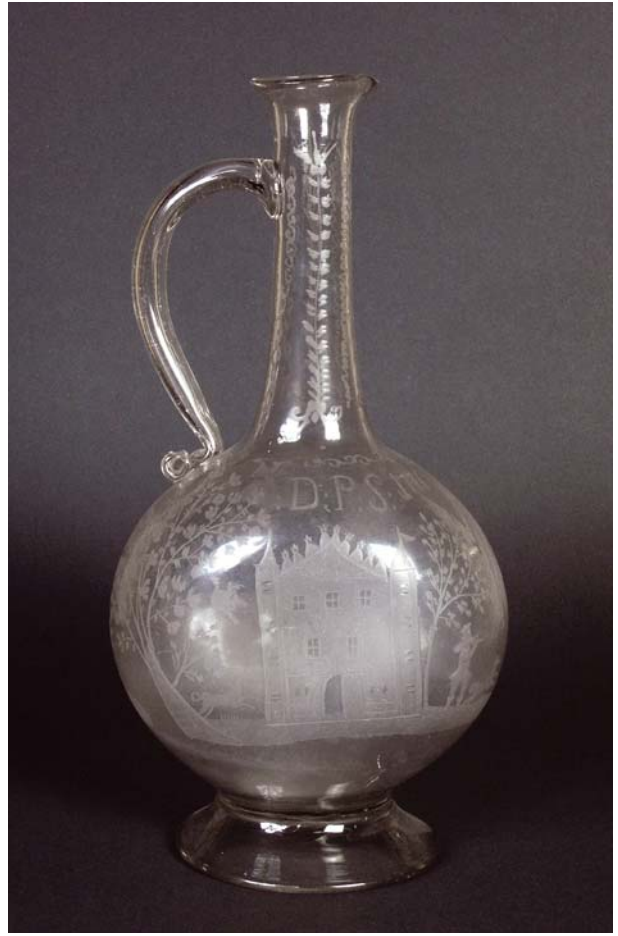
XVIII. században egyedül a rövid életű Somogy megyei Szentluka hutájában voltak adottak a feltételek metszett és gravírozott díszű üvegek gyártására. 1806-tól rövid időre a zalai vétyemi huta is alkalmazta a díszítőeljárást. A cseh módon történő üveggészítés Somhegyen honosodott meg tartósan, a huta történelmének teljes időszakára kiterjedően. A somhegyi üveg márkanévvé válva gravírozott üveget jelentett az egész nyugati országrészen. Az egyszerű motívumoktól, vagyis az évszámoktól, feliratoktól kezdve a falusi életjelek megörökítéséig terjedően igen változatos volt az üvegek díszítése, amelyeket a parasztok, kismesek és alkalmanként a városi polgárok rendeltek meg ízlésüknek megfelelően. A XVIII. századi metszett és gravírozott díszű emléktárgy korabeli külföldi, elsősorban cseh-morva párhuzamaival történő összehasonlítása azt bizonyítja, hogy a királyi Magyarország területén a cseh

kristálystílus még nem honosodott meg. Csak az arra jellemző technikai eljárások alapvető fogásait alkalmazták. Néhány kivételtől eltekintve a díszítmények különösebb szakértelmet nem igénylő leegyszerűsített, stilizált motívumokból állottak. A mintakészlet feliratokból, levélkoszorúkból, nemesi címerekből, virágokból, indákból, kacsokból stb. állt össze. Gyakoriak voltak a foglalkozásra utaló szerszámok, szimbólumok is. Viszonylag ritkán találkozunk figurális ábrázolásokkal. Ezek kivitelezése is elnagyolt, technikai és esztétikai tekintetben a cseh üveggyártásra jellemző mércétől távol esnek. Bizonyosra vehető, hogy a mívesebben kimunkált ábrázolásokat városi céhes mesterek készítették.

Az üvegmetzés és vésés XVIII. századi jellemző eszköze esztergapad forgó tengelyére helyezett kő- vagy fémkorong volt. Metszés során általában kőkorongot használtak, amely forgás közben az állandóan ráhulló kőpor segítségével mélyítette az üveget. A megmunkált részek azonban érdesek voltak. Simává és ragyogóvá válásukat csiszolással érték el. E művelet során parafavagy filckorongot használtak, amelyekre forgás közben szemcsés vasoxid került. A vésés vagy gravírozás eszköze néhány milliméteres átmértől 5–10 cm-ig terjedő nagyságú fémkorong volt, ami finom karcolatokból, vonalakkal álló kompozíció kialakítására volt alkalmas. A metszéssel mély vajatok képződtek az üvegek felületén, a kerek felületeken síkok keletkeztek. Az egymást keresztező bevágások mentén különféle mintákat lehetett kialakítani. A kör vagy ovális metszések felhasználásával rózsákat, csillagokat és hasonló díszítményeket formázhattak. Metszéshez vastagabb falú, tiszta, hibátlan, színtelen, áttetsző üvegre volt szükség. A vékony falú üvegek nem viselték el a mélyreható felületi beavatkozást, a hibás üveg pedig pillanatokon belül eltörött volna. A XVIII. században és az azt követő évtizedekben – a kis északi hutákban még a későbbi időszakban is – csak a piacokra való palackok és a poharak készültek vastagabb üvegből, természetes tehát, hogy ezek díszítésekor volt gyakoribb a metszés és a vésés. Megfigyelhető a tárgyakon, hogy a gravírozás általában az üvegfal vastagsága és nyilván a metszésnél egyszerűbb, kevesebb szakértelmet

Pálinkásbutykos, XVIII. század közepe. Erdély
Déri Múzeum, Debrecen

Korsó, 1775. Erdély
Déri Múzeum, Debrecen

igénylő technikája miatt uralja a kompozíciót, s ha mód nyílt rá, a metszést is ily módon helyettesítették.

Az üvegművességet ért külföldi hatások közül jelentőségénél fogva kiemelésre méltó az *opak zománcfestés*, a *színes*, mindenekelőtt a *kék színű üveg* alkalmazásának széles körűvé válása. A nyugati, elsősorban német zománcfestésű üveg hatása a XVIII. századi emlékek egy kisebb csoportjára és egy meghatározott díszítómód termékeire terjed ki. A köz- és magángyűjteményekben gyakran előfordulnak olyan szintelen, áttetsző anyagból készült üvegek, amelyek magassága általában 13–16 cm közötti. Az üvegek többsége formába fúvással készült, négy–nyolcoldalú hasáb testűek, élein legömbölyítették. Alacsony, rövid, sokszor ónkupakos nyakrészüket többnyire melegen ragasztották a testhez. A butykos néven ismert üvegek pálinka, szerelmi bájital vagy orvosság tartására

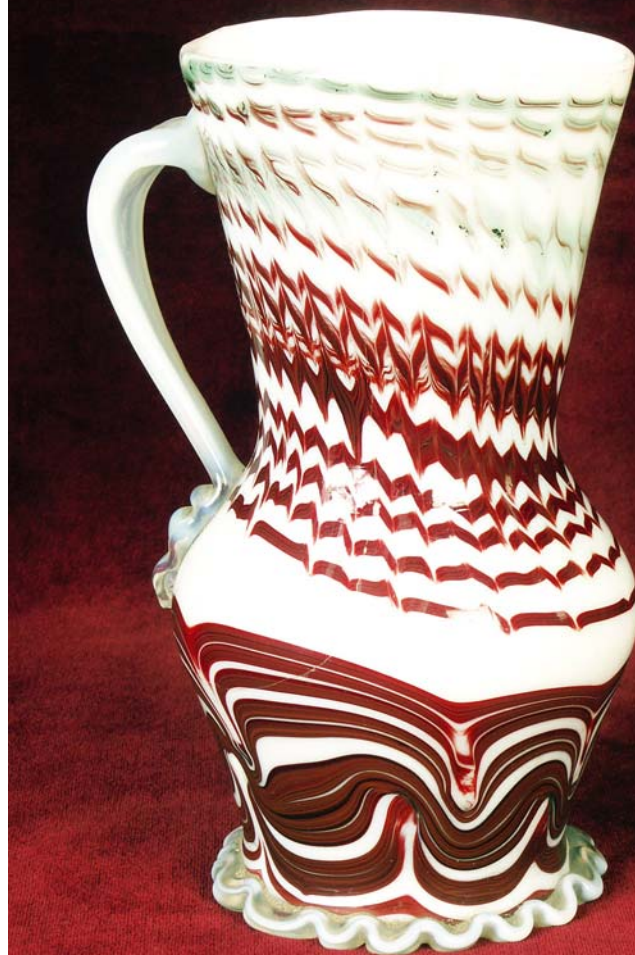
szolgáltak. A kész üvegtesteket utólag díszítették opak zománcfestéssel, amelyet beleégettek az üveg testébe. Az üvegművészettel foglalkozó kutatók hosszú ideig figyelmen kívül hagyták az opak zománcfestéssel díszített butykosokat, mert többségük csupán fehér, sárga, barna, vörös és zöld színű virágdíszítménye jellegzetesnek tűnő, ami alapján készítési helyük nem állapítható meg. Az emléktárgy egy része feliratos és évszámossal. A kizárólag német felirattal ellátott butykosokat többen német eredetűnek vélték és emiatt zárták ki a kárpát-medencei üvegművesség emlékeiből. Nem számoltak azzal az egyértelmű ténnyel, hogy e vidéken jelentős német kolóniák léteztek és igényeiket a helyi huták is kielégítették. A butykosok figurális ábrázolásainak viseletét vizsgálva, több esetben megállapítható, hogy ezek jellegzetes magyar viseletet tükröznek. Ez bizonyíték arra, hogy a németek mellett magyarok is készítettek maguk-

Bokály rátétes dísszel, XVIII. század eleje. Erdély
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

nak pálinkásbutykosokat. Úgy tűnik tehát, hogy a formájában és díszítményében német hatást tükröző üvegtípus a XVIII. században nemcsak kizárólagosan németek által használt üvegféleség volt. Az opak zománcfestéses díszítőeljárás alkalmazására a hutaletárak alapján a legtöbb üzemben a feltételek adottak voltak, sok esetben még a festők nevét is ismerjük.

A XVIII. századi erdélyi üvegek egyik jellegzetes csoportját képezik a mives zománcfestéssel díszített butykosok. Az árpási huta termékei fehér, kék, piros, zöld, sárga zománcfestéssel díszítettek, funkciójukat tekintve a szerelmi bájjal és a pálinka tárolására szolgáló üvegeket egyaránt megtalálhatjuk köztük. A szerelmi bájjalaloz üvegek jellegzetes díszítménye a piros szíven egymással szembeforduló, csőrükkel zöld leveles ágat tartó galambpár vagy a poharat tartó nő- és férfialak. A pálinkásbutykosok díszítménye rendkívüli változatosságot tükröz, a német nyelvű feliratostól a kezében poharat tartó gavallér alakjáig. Ezek az üvegek többnyire porumbáki termékek, amelyek

„Habos” díszű bokály, XVIII. század eleje. Erdély
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

a közeli szász lakta vidékek megrendelői kívánságára készültek.

A felvidéki múzeumokban őrzött festett díszű üvegek feliratuk és évszámuk alapján a XVIII. század harmadik és utolsó előtti évtizedei közötti időszakban készültek a városokban élő nagyszámú zipszer népesség megrendelésére. A butykosok kivétel nélkül pálinka vagy más égetett italok tárolására szolgáltak. Többségük díszítménye stilizált növényi ornamensekből komponált feliratos és évszámos. Ezekről és a figurális ábrázolású darabokról sem lehetett megállapítani a készítésük helyét. Az tűnik nyilvánvalónak, hogy az üvegeket a korabeli felvidéki hutákban állították elő és díszítették.

Az opak zománcfestést, mint díszítőeljárást a butykosokon kívül a patikaedényeken alkalmazták még gyakrabban. Fel-feltűnik egyes reprezentatív díszű üvegféleségeken, így a pincetokba való palackokon, poharakon is. A patikaedények díszítményei az esetek többségében az üvegben tárolt szer latin nevére utaló növényi elemekből

Csontüveg palack, XVIII. század. Észak-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Opálüveg pohár, XVIII. század eleje. Észak-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Csontüveg poharak, XIX. század eleje. Kelet-Magyarország
Déri Múzeum, Debrecen

Pohár, XVIII. század. Észak-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

komponált medalion vagy kartus, ritkábban a patikák elnevezésére utaló szimbólumok. A pince-
tokba való palackokon a központi motívumok
évszámmal és monogrammal keretelt családi cí-
merek, céhszimbólumok, aranyozással is hangsú-
lyozott állatábrázolások. A poharakat különleges
alkalmakkor díszítették színes zománcfestéssel.
Erdélyből ismertek az ún. eljegyzési poharak,
amelyek különösen szép példánya Franciscus
Czekelius számára készült 1750-ben Porum-
bákon. A nagyméretű, majdnem 15 cm-es magas-
ságú, lefelé szűkülő kupás testű pohár egyik olda-
lán fekete zománcfestéssel kivitelezett szíven ülő
galambpár látható. Az ellenkező oldalon leveles
ágakból képzett mezőben német nyelvű felirat és
évszám: „VIVAT FRANCISCUS CZEKELIUS
WER IST DER uns beijde so VERLIEBTE
SCHEIDE ANNO 1750.”¹⁰⁷

A külföldi hatások közé sorolható még a ha-
bánk üvegek díszítésében való szerepvállalása
is, ami már a XVI–XVII. században is figyelemre

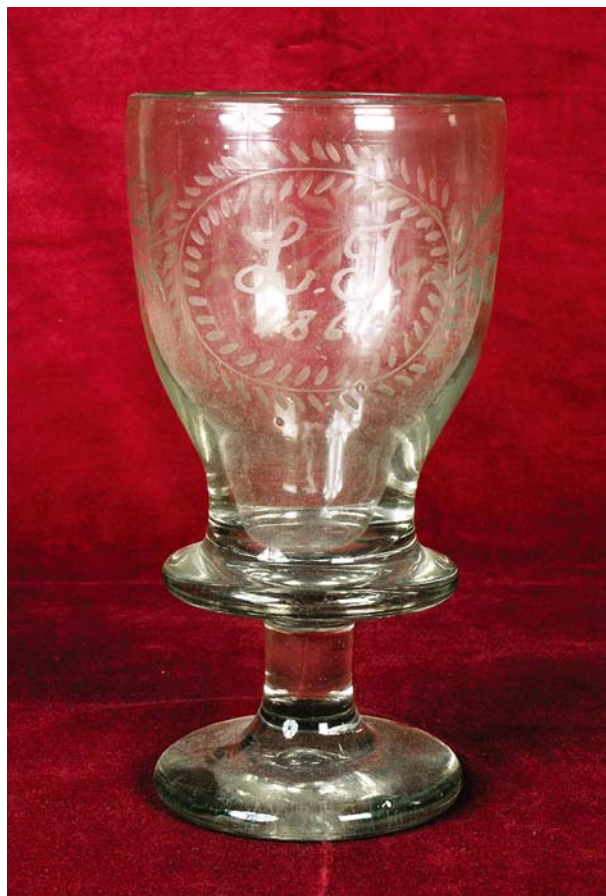

Kancsó pohár, XVIII. század. Erdély
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

méltó volt. A habánk hatás a XVIII. századra terjedt
ki a magasabb minőségében, de már az európai
díszítőművészet formakincsével rokon összbe-
nyomást keltve. Különösen az opak zománcfes-
téssel díszített opálüvegek és kéküvegek formai
és díszítménybeli megoldásai mutatnak rokon
vonásokat a korabeli habánk fajanszművészettel,
illetve annak utóéletével, a poszthabánként azo-
nosított művészeti stílussal. Az opálüvegek kö-
zül formájuk és díszítményük alapján egyértelmű
habánk hatást idéznek a főként Erdélyben gyár-
tott írásos mustrájú bokályok. Jellegzetes színes
zománcfestésű habánk virágok díszítik a XVII–
XVIII. század fordulójáról ismert opálüvegből
készült kisméretű, keskeny nyakú, hasábos testű
tintatartókat. A XVII. században a felvidéki és az
erdélyi hutákban a habánk bizonyítható közre-
működésével kezdődött el a kék színű üvegek, el-
sősorban a kancsók gyártása. A XVIII. században
a kék színű üvegtárgyak előállítását általánossá vált, s
ennek is tulajdonítható, hogy egyes vidékeken a szí-

nes és a festett üvegeket a nép nyelvén „újkeresztény üveg”-eknek hívták.

A hagyományos technológiai eljárásokat alkalmazó huták a XVIII. században és a XIX. század első évtizedeiben termékeiknek kicsiny hányadát díszítették metszéssel, gravírozással vagy színes zománcfestéssel. Ezek az üvegféleségek általában megrendelésre készültek, funkciójukat tekintve pedig dísztárgyaknak szánták őket. Áruk is tükrözte ezt, hiszen csak a társadalom módosabb rétegei engedhették meg maguknak beszerzésüket. Minden korra jellemző az, hogy a feltörekvő társadalmi réteget a gazdagság látszatát kifejező tárgyak is reprezentálnak az uralkodó elithez való csatlakozás reményében. Az üvegből készült dísz-
tárgyak bizonyos esetekben rangot, előkelőséget kifejező divatos áruk utánzására is szolgálhattak. Az opál- vagy a csontüvegből készült edények a fajansz, majd pedig a porcelántárgyak helyettesítésére szolgálhattak. Nem véletlen tehát, hogy a rokokó porcelán hatása kimutatható, amikor az üvegek az anyag porcelánszerűségén túl zománcfestésű és aranyozott díszítményeikkel is utánózták a különös értékű tárgyakat. A fúvott stílusú

Talpas pohár, 1862. Észak-Magyarország, zempléni huta
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Pohár lyuggatott díszel, XVIII. század eleje.
Észak-Magyarország, bükküi üveghuta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

üvegek egy-egy tárgycsoportjába tartozó edényeken, az üvegcancsókon, a poharakon és a serlegeken gyakran érzékelhetjük az ötvösművészetre jellemző formákat, technikai megoldásokat.

A huták többségében készített termékek nagyobbreszt a korabeli társadalom középrétegének vásárlói igényeit elégítették ki. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy az elit háztartásának mindennapos használati tárgyainak is megfeleltek, hiszen az ezekkel szembeni elvárás inkább a használhatóság volt. A XVIII–XIX. századi üvegek díszítményei általában egyszerű, különösebb technikai megoldásokat nem igénylő eljárásokon alapultak.

A legegyszerűbb díszítőeljárásnak tűnő megoldás a szép edényforma kialakítása az üveg sajátosságát leginkább kifejező színtelen, áttetsző anyag kombinációjával. Ennek a díszítőeljárásnak az érvényesítése sokkal nehezebb, mint általában gondolnánk. Évezredeknek kellett eltelni, amíg a rómaiak megoldották a tökéletes színtelenítés problémáját és az üveg for-

májának technikáját megteremtették. A velencei üveg diadalra jutása is részben a római hagyományok felelevenítésének köszönhető. Az egyenletes falvastagságú, tökéletes üveghatást tükröző és szép formájú üveg csak egyetlen személy alkotása lehet, az üvegfúvó munkásé. Miután az üveg lekerült a fúvócsőről kész, befejezett mű volt, ha nem kívánták utólagos díszítőeljárásoknak alávetni. Ily módon készült a gömb és hengeres testű poharak többsége, így készítették a poharakat, a korsókat és az üvegfúvó fantáziájának utat biztosító tréfás üvegeket is.

A XVIII. században – de majd a XIX. században is sok helyütt –, az üvegekészítők jelentős része nem volt felkészült arra, hogy egyetlen munkafolyamattal, fúvással készítsen üveget. Ezért a hutákban – az emléanyagban is jól kimutathatóan – az üvegek nagyobb hányadát formába fúvással állították elő. A gyártói eljárás lényegét az jelenti, hogy az edény előre elkészített formák hatására nyeri el alakját és jellegzetes díszítményeit. A forma homorú vagy domború kiképzései bordázatokat, gömbszerű mélyedéseket vagy kidudorodásokat eredményeznek a formába belefűjt üveg felületén. Sok esetben fémszálakat, dróthálót is tettek a formába a díszítmények elérésére. Ehhez hasonló, gyakran alkalmazott megoldás az is, amikor a még meleg üveg falában lyuggatással légbuborékokat, zárványokat képeznek. A formába fúvás végeredményeként az üvegek jellegzetes díszítményei a fény és árnyék ellentétes hatásainak fokozására szolgálnak, ún. *optikai díszek*.

A fúvott és a formába fúvott üvegeknél gyakran alkalmazott díszítőeljárás a rátétes díszítés. Ennek során a meleg üvegtestre izzó üvegszálakat, csíkokat, lapocskákat, korongszerű formákat stb. helyeznek, amelyek lehetnek az üvegtestekkel azonos és attól eltérő színűek. A rátéteket változatos vonalvezetéssel, felületük alakíttatásával tehetik még komplikáltabb, bonyolultabb díszítményekké. A rátétes díszítmények leggyakoribb megoldásainak a *fonalas díszítmények* tekinthetők, amelyek alkalmazása az üvegművesség történelmének minden időszakára jellemző. A fonalak elhelyezése igen változatos. Készültek ugyanolyan áttetsző, színtelen vagy zöld színű üvegből, mint maga az edény, de lehetnek kék, vörös vagy homályos fehér szálak

is, amelyek vonalvezetése logikusan következik az edény formai felépítéséből. Az üveghólyagok felszínére tapasztott színes fonalakat a képlékeny edény felszínébe belenyomva – pl. vas- vagy márványlapon történő benyomással – új hatású üvegek keletkeztek a fúvás során. A fonalas díszítmények alkalmazása a XVIII. századi üvegek jelentős részénél megfigyelhető.

A korszak üvegeinek egyik legérdekesebb és művészileg talán legértékesebb csoportját az *írássos, foltyott, mustrával díszített opálüveg edények* alkotják. Az eljárás nem egyéb, mint a fonalas, rátétes díszítési mód továbbfejlesztése, a színes üvegmasszákból gyúrt jáspisüvegeket mintául véve. Az ókori, majd a velencei jáspis-, kalcedon- vagy achátüvegeknél különböző színű, átlátszatlan üvegrészeket keverték el a képlékeny alapanyagban, ezek így a természetes márványok és féldrágakövek felépítéséhez hasonló szerkezetűek lettek. A XVII. századtól készített írássos mustrájú üvegeknél a színes üvegfonalakat behengerelték az edénytestbe, amelyet a fúvás során rendeztek jáspisüvegekre emlékeztető motívumokhoz. A külföldi üvegeknél az edények formaadása a szálak edénytestbe való besajtolása után befejeződött. A magyar opálüveg edények esetében a fúvás továbbfolytatódott, a kész edény jóval nagyobb volt, mint a szálak felrakása előtt. A mesterek a mintázatok tágulását sok esetben csíptetőkkal összefogva akadályozták, késleltették, és így alakultak ki többek között az opálüveg bokályokon megfigyelhető pávafarokra emlékeztető mustrák. Külföldi párhuzamok híján feltételezhető, hogy habán kerámiaművészet és az oszmán-török hatást tükröző, XVIII. századi magyar fazekasművészet folytatott mázú mustrái és márványozásai is előképül szolgálhattak.

Az írott források semmiféle támpontot nem adnak arra vonatkozóan, hogy a XVIII. századi hutákban alkalmaztak-e különleges díszítési módokat. Olyan eljárásokat, amelyeket Csehországban, Sziléziában és Ausztriában kísérleteztek ki a XVIII. század elején. A nagy technikai tudást

Butélia, XVIII–XIX. század. Észak-Magyarország,
zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

igénylő üvegdíszítő eljárások, a Mildner-üvegekre jellemző medalionok, kettős falú üvegek, jég-üvegek stb. készítésére sem a mesterek, technikai felkészültségük alapján pedig a huták sem voltak felkészülve. Nem szabad, hogy a nagy technikai virtuozitást igénylő üvegek magyar tárgyú ábrázolásai megtévesszenek bennünket, mert a külföldi díszítőművészetben a magyaros témák felhasználása elég gyakori volt.

A XVIII. században domináns díszítőeljárások és a korabeli társadalom ízlése, vásárlói szándéka, anyagi lehetősége között egyértelmű kapcsolat mutatható ki a hagyatéki leltárak, hutainventáriumok segítségével. A forrásokban egyre gyakrabban találkozhatunk *úri üveg*, *parasztüveg* elnevezésekkel. Az elnevezésekhez gyakran tárgytípusok is csatlakoznak. Az úri üveg fogalma a metszett és gravírozott díszű, opak zománctfestésű üvegekkel kapcsolódik össze leginkább, valamint tökéletes anyagból készült „kristály”-nak nevezett palackokkal, poharakkal. A többi üvegféleség megjelölésénél gyakori a parasztüveg elnevezés. Egyértelmű tehát, hogy az üvegcsűrők termeléséből az úri osztály és a nép számára készített áruk mindjobban elkülönültek. A XVIII. századi gazdasági és társadalmi sajátosságokból egyértelműen adódik, hogy a jelentős számú üveghutában túlnyomórészt parasztüvegeket gyártottak, amelyek fúvással, formába fúvással készültek és a forma hatását tükröző optikai díszekkel, valamint rátétes eljárásokkal nyerték el esztétikai sajátosságaikat. A parasztüvegek időtlenséget közvetítenek felénk, hiszen gyűjtőterületei a gótikus, a reneszánsz, a barokk és a rokokó stíuselemeinek, amelyeket azonban önállóan olvaszt egybe sokszor az egyes elemek felismerhetetlenségéig. A parasztüveg időtálló abban az értelemben, hogy ragaszkodik a fúvott üveg stílusához, a formai szépség és a funkció egyfajta harmonizációjához. Egyet kell értenünk Borsos Béla pregnáns, időtálló megállapításával, amely a parasztüvegek jelentőségének igen fontos szerepet tulajdonít XVIII. századi üvegművészetünkben, elismerve azt, hogy e rusztikus művészet virágzása egészen az 1860-as évekig nyomon követhető.¹⁰⁸

„A parasztüvegeknek lényeges szerepük van abban, hogy a XVII–XVIII. századot a magyar

üveg virágkorának nevezhetjük. Ezen a területen találkozunk a legváltozatosabb, legötletesebb és az általános európai formakincstől leginkább függetlenül formákkal. Itt találják nemzeti sajátosságaink legtökéletesebb kifejeződésüket. A magyar parasztüveg alkotja a maga időtlenségében az összekötő kapcsot, amelyen keresztül érintkeznek egymással az egyes fejlődési állomások, a középkor végétől egészen a legújabb korig.” A XVIII. század és a következő század nagy tere a parasztüveg virágzásának időszaka. A különböző díszítőmódok emlékeit egységbe foglalja a bennük megnyilvánuló helyi, talán magyar ízlés. Minden üvegtípust reprezentáló, csoportos jellemző az erős olasz hatás abban az értelemben, hogy majd minden díszítőtechnika Itáliára vezethető vissza, de még jellemzőbb a fúvott stílus megingathatatlan uralma.

AZ ÜVEGEK ÉRTÉKESÍTÉSE, A HUTÁK PIACKÖRZETEI

Az értékesítés problematikája nagyon kedvelt téma a néprajzi szakirodalomban. A vásárok, piacok árucserében betöltött szerepét, kultúrákövetítő funkcióit az eddigi kutatások szépen feltárták, meggyőzően rekonstruálták. A kutatások során a kis- és a nagytájon belüli munkamegosztás, a termékek cseréje sokoldalúan bizonyított. Ha az e témakörre vonatkozó hatalmas irodalmat áttanulmányozzuk, csak ritkán találunk utalásokat az üvegtárgyak értékesítésére.¹⁰⁹

A termelés és az értékesítés az üvegyártásban is elválaszthatatlan kategóriák. Azonban ha e fogalmak időbeni érvényesülését követjük nyomon, akkor egy adott korszak gazdasági, társadalmi sajátossága határozza meg egymáshoz való viszonyukat. A XVII. században a nagy kiterjedésű domíniumok üvegcsűrjeit kimondatlanul is azzal

Korsó, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország, zempléni huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

A XVII–XVIII. századi üveghuták piackörzetei
(szerk.: Veres László. Rajz: Sáfrány Andrásné)

a céllal hozták létre, hogy az erdők fáinak hasznosításán túl az uradalmi önellátást is biztosítsák. Ebből következően az üvegablak és öblösüveg formájában egyaránt az uradalmi épületeken és épületekben jelenhetett meg először. Ajándékozás, mecenatúra révén kerülhettek egy-egy üveghuta termékei más háztartásokba, templomokba, iskolákba. Az uradalmi igények kielégítése után vált jellemzővé a piacra való termelés. Több üveghuta először azokat az előnyöket használta ki, amelyek a földesúri vásártartási joggal együtt jártak. Az uradalom területén tartott vásárokat keresték fel az árusok az üvegekkel. Természetesen nem lehet éles határt vonni az uradalmi egységen belüli és kívüli értékesítés között, mert – különösen Erdély területén – sok esetben kereskedők révén már rögtön távoli területekre is eljutott az üvegáru.

A XVII. század végétől az uradalmi önellátás mellett már az értékesítés is meghatározó szerepet töltött be a huták alapításában. Ez egyértelműen kitűnik a regéci uradalom hutája alapítóleveléből is, hiszen II. Rákóczi Ferenc különbséget

tett uradalmi használatra és értékesítésre szánt termékek között. A Kálnoky család által alapított üveghuta is a kezdetektől fogva fontosnak tartotta az értékesítést, hiszen a tulajdonos ezért is ajánlotta fel megvásárlásra az üvegeket Brassó városának a templom beüvegezéséhez. A piaci szempontok szem előtt tartása nagyon jól megfigyelhető, Károlyi Sándor szoldobágyi hutája kezdettől fogva az erdélyi lakosság által kedvelt üvegfajtákat gyártotta, amelyeket a legjobban lehetett értékesíteni. A XVIII. század végétől már minden üveghuta esetében a piacra való termelés, az értékesítés határozta meg az üveghuták alapítását, s a huták léte is egyre inkább a termelékenység, az értékesítés függvényévé vált. Ha gondok jelentkeztek az értékesítésben, akkor az üzemek hamarosan beszüntethették a termelésüket. Ezzel is magyarázható az, hogy a XVIII. század végén, XIX. század elején alapított üvegcsűrök rövidebb életűek voltak, mint a korábban létesített uradalmi officinák. Természetesen a XVII–XIX. században az üveghuták alapítását előidéző három jellemző

szempont szintén nem abszolutizálható, hiszen más elképzelések is döntő szerepet játszhattak egy-egy üzem létesítésében. A XVIII. század elején a legjelentősebb üzemek már piacra termeltek. De mellettük nagy számban jöttek létre olyanok, amelyek csak az uradalmi önellátást biztosították továbbra is. Ugyanis, különösen a török alól felszabadult területeken, az uradalmi építkezések továbbra is nagy mennyiségű ablaküveget igényeltek. Az üveggyártás meghonosításában különösen Felső-Magyarország déli, délnyugati részein és a Dunántúlon figyelhető meg, hogy még hosszabb ideig az uradalmak ablak- és öblösüveg-szükségletét kellett biztosítani az üvegcsűrőknek.

A XVII–XIX. században a hasznosítás oldaláról kétféle üveghutát különböztethetünk meg: földesúri kezelésben és bérletben levő üvegcsűrőket. A tulajdonosi hasznosítási forma azonban nem hozható egyértelmű kapcsolatba az értékesítéssel. Egy-egy üveghuta árucserében való részvételét nem az határozta meg, hogy földesúri kezelésben vagy pedig bérletben volt. A földesúri huták is foglalkozhattak és foglalkoztak értékesítéssel, illetve bérletben levő üzemek is termelhettek kizárólag csak uradalmi szükségletre. Ilyenkor a termékek után az uradalom fizetett a bérlőnek. A bérleti viszony kialakításának alapvető oka az volt, hogy így az uradalom közvetlen beavatkozása nélkül termelhették meg azt az árumennyiséget és hasznót, amelyet az uradalom tisztartói irányításával csak nagyobb ráfordítással érhettek volna el. A nyersanyag, a munkaerő folyamatos biztosítása a bérlő gondjává vált, és természetesen az ő feladata lett az értékesítés is. Feltehetően a nemesi mentalitás is szerepet játszott abban, hogy a bérleti forma meghonosodhatott. Több esetben tapasztalható az, hogy az ipari tevékenység, a kereskedelemmel való foglalkozás „megalázó cselekedet” volt egy-egy főnemes számára.¹¹⁰ Ugyanakkor utalnunk kell arra is, hogy az eredeti üveghuták fejlődésében a bérleti viszony gátat is jelentett. Az uradalmak csak rövid időszakokra, 3–5 évre kötöttek bérleti szerződéseket, s ez az időtartam nem ösztönzött beruházásokra. Az uradalmi tulajdonosok szinte minden esetben kikötötték azt, hogy a bérleti idő lejárta után a hutások által emelt építmények uradalmi tulajdonba

mennek át. Ez azt a veszélyt jelentette a munkások számára, hogy ha valamilyen ok miatt befejeződik a termelés és nem találnak maguknak új munkahelyet, ha nem akarnak elszakadni régi lakóhelyüktől, akkor könnyen uradalmi zselléreké válhatnak. Csak a XIX. század második évtizedétől kezdve került sor olyan szerződések megkötésére, amelyek akár 25 éves időtartamra is szóltak. Ennek hatása rövid időn belül érződött, tulajdonképpen az üveggyárak keletkezését, a hutabérlők beruházásra való hajlandóságát a bérleti idő kitolódásának tulajdoníthatjuk. A magyar üveggyártás újjáépítését követően az üveg értékesítésére utaló első adatokra az erdélyi üveggyártás területén bukkanunk. A porumbáki üveghuta alapítását követően 5 év múlva már a fejedelem emberei megjelentek Kolozsvárott, ahol az üvegeket értékesítették. 1632-től a *harmincadkönyvek*ben az Erdélyből kivitt áruk között megjelent az *Erdely Wuegh*. Ez a megjelölés nyilvánvalóan azt tükrözte, hogy a harmincadosok szerint Erdély területén gyártott üvegeket vittek ki. A kereskedelem útvonala Magyarországra vezetett, Nagyvárad, Nagykároly és Debrecen megjelölésekkel. Azonban a vámtételekben szereplő üvegek nem képeztek számottevő mennyiséget, ami arra enged következtetni, hogy az üvegek nagyobb részét inkább Erdélyben értékesítették.¹¹¹ Ekkor még csak Porumbákon és rövid ideig Kománán gyártottak üveget. A hutainventáriumok is az Erdélyen belüli értékesítést támasztják alá. A porumbáki huta számadásaiban az eladott üvegek ára magában foglalta a bele töltött bor értékét is. 1649-től a porumbáki huta termékeinek nagyobb része már árusításra készült. Ebben az évben a huta raktáraiban levő 4780 öblösüveget *vásári üvegnek* nevezték, ami nyilvánvalóan arra utalhat, hogy az erdélyi vásárokon adták el ezeket a termékeket.¹¹² A XVIII. század elejétől kezdve az erdélyi és az Erdéllyel szomszédos vármegyékben elhelyezkedő huták már nagy mennyiségű üveget értékesítettek, s egyre inkább kialakult az egyes üzemek piackörzete. A szoldobágyi huta öblösüvegeit Nagyvárad és a távolabbi Nagykároly és Szatmár kereskedői árusították. 1725 novemberében *Helbenstrait János* nagyváradai üveges vörös és kék zsinóros talpas poharakat és *buszas poharakat* rendelt a Károlyi-

hutából, az erdélyi üzemekből pedig pincetokba való palackokat és gyertyatartókat, mert ezekre volt nagy igény.¹¹³ A szoldobágyi huta üvegeinek jelentős részét az uradalom jobbágjai tutajokon szállították a Tiszán egészen Belgrádig, érintve útközben a városok piacait. A béli huta üvegeit a püspökség nagyváradai üzletében forgalmazták, s a kereskedők révén Kalocsáig, Gimesig, sőt Kassáig eljutottak a termékeik. A huta elsődleges feladata a XVIII. század elején még a püspökség templomainak szertartásokban használt üvegekkel való ellátása volt. A XVIII. század végén és a XIX. század elején, amikor a termelés jelentősen megnövekedett, kereskedők és a huta jobbágyfalvak lakosai foglalkoztak az üvegek értékesítésével. Felkeresték az erdélyi vásárokat, de gyakran távolabbi helyekre is eljutottak. Menyháza, Sebes, Nagyhalmagy, Szentanna, Kőrösjenő, Arad, Lippa, Temesvár, Déva, Karánsebes, Lugos, Nagykároly, Békéscsaba, sőt Dorog vásárain gyakran megjelentek a béli üvegek árusítói.¹¹⁴

A porumbáki huta földrajzi helyzetét kihasználva és élve a kedvező vízi szállítási lehetőségekkel, Erdély déli területeit, Havasalföldet és a bánsági piacokat látta el üvegekkel. Brassón, Temesvárott, Szebenben és Gyulafehérvárott voltak a huta legjelentősebb kereskedelmi lerakatai. A Maroson az uradalmi jobbágyság tutajokkal szállították az üvegeket a bánsági piacokra. A Bethlen testvérek – az uradalom és a huta tulajdonosai – 1761-ben „török Földön depositumok”-at állítottak fel, és néhány évvel később egy Musztafa nevű török kereskedővel kötöttek szállításra szerződést. A török kereskedő 3 hajót építtetett, s a „Veres torony”-ig szekerekkel szállított 10–12 ezer forint értékű üveget hajókon vitték tovább Havasalföldre.¹¹⁵ A XVIII. század második felére Erdélyben az üvegek értékesítése jól érzékelhetően két szálon történt. A finom üvegeket kereskedők vásárolták fel és értékesítették üzleteikben. A parasztüvegeket pedig a huták szomszédságaiban levő falvak lakói juttatták el a vásárlókhoz. Székelyföld egyetlen finom üveget előállító üze me, a Kálnokyak zalánpataki üvegcsűrje termékeit 1771–1781 között *Toma és Manole Calfocini brassai kereskedők* értékesítették, majd ezt követően a szebeni *Marcu-üzletház* tagjai. 1795-ben

az üzletházban levő zalánpataki üvegek mennyisége 4285 magyar forint értékű volt, s az árusításból származó tiszta haszon elérte az 1500 forintot. A Marcu család más üveghuták termékeinek értékesítését is monopolizálta. 1792–1793 táján a rozsnyói huta termékeinek értékesítésével is ők foglalkoztak. A termelésbe is közvetlenül beavatkoztak úgy, hogy a hutabérleőknek nagyobb kölcsönöket folyósítottak. A rozsnyói huta tulajdonosának 1000 Ft kölcsönt nyújtottak. A Marcu-üzletház szerepét a XIX. század elején Erdélyben a *Dimitrie Hagi Ghidru* vezette kereskedőtársaság vette át.¹¹⁶ A parasztüvegek értékesítése azonban továbbra is a hagyományos módon folyt. A kis huták közhasználatra szánt üvegeit a környező települések lakói szekerekre rakva fuvarozták a vásárokra és addig voltak úton, amíg el nem adták az üvegeket. Kercesóra és a környék jobbágyságainak urbáriumai szerint a lakosok jutányos áron vásárolhatták meg az üveget és kereskedhettek vele. A butyászai huta lerakata Kolozsvárott, Teleki Ádám házában volt, mert „innen könnyű kivinni a piacra az üveget”. A XVIII. század derekán Szilágycseh, Margitta, Nagykároly, Beszterce, a XVIII. század végétől pedig Kolozsvár, Marosvásárhely, Szamosújvár és Beszterce voltak az üvegekkel megrakott szekerek célpontjai. Ezeken kívül minden olyan településen értékesítették a butyászai üvegeket, ahol a vásártartási jog a Telekieké volt.¹¹⁷

Az üvegek értékesítését nyomon követve, Felső-Magyarországon differenciáltabb kép alakulhat ki a források alapján. Mint már korábban utaltunk rá, nemcsak a termelés, hanem az értékesítés szempontjából is külön kell választanunk ez országrész északi és déli területeit. Az északi, nagyobb múltú központok öblösüvegeit a városok kereskedői értékesítették, s ezek döntő többségben finom üvegek voltak. Tehát az értékesítés formája hasonló volt, mint Erdélyben. Itt az ablaküveggel való kereskedelem vált igazán jellemzővé. A XVII. század második felében az ablaküveg forgalmazási lehetőségeit kihasználva jött létre a *tót vándorkereskedők országos céle*, melynek tagjai főleg Trencsén, Nyitra, Zólyom és Hont vármegyékből származó parasztok voltak, akik az országot járva, a városok és falvak hetivásárain csipkével, cérnával, gombbal, kendővel, vászonnal és üveggel ke-

Porciósüvegek, XVIII–XIX. század. Észak-Magyarország, Erdély
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

reskedtek. Első szabadalmukat 1633-ban nyerték, szabályzatuk pedig 1688-ból való. Központjuk Besztercebánya volt. A Felső-Magyarország északi részén levő huták ablaküveg-fölöslegét ők hordták szét az országban. Egyes vélemények szerint itt keresendő a „vándorüvegesség”, a „vándoripar” forrása.¹¹⁸ A *tót vándorkereskedők céhének* létezésével, működésével kapcsolatban kételyek merültek fel, s a kutatás levéltári forrásokkal nem tudta alátámasztani ezt. Az azonban már kétségtelen, hogy a cég működési területül megjelölt vármegyéken túl még Liptó és Gömör vidékén az üvegáruval való kereskedelem a XVII. századtól jelentős méreteket öltött.¹¹⁹ E vidéken több üveghuta működött. Közülük is talán a legjelentősebb az 1747-től működő *gápelő üveghuta*, amely Nyitra megyében üzemelt. Itt az üvegedényeken kívül nagy mennyiségű táblaüveget is gyártottak. A környező falvak közül Temes, Csávoj, Poruba lakói üvegáruval kereskedtek, Bélapataki lakosai pedig vándorablakosok lettek. A *murányi buta* megszűnése után a XVIII. században a település lakói már csak ablakozással foglalkoztak.¹²⁰ A ke-

reskedelembe betöltött szerepük miatt különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a gömri fuvarosoknak, a *furmányosoknak* – ahogyan Miskolcon és környékén is nevezték őket –, akik a hegyvidék és az alföld közötti gazdasági, kulturális kapcsolatot biztosították. Gömör területén az ipari fejlődés, a termelés a XVII. századra olyan fokot ért el, hogy a vármegyén belüli cserekereskedelem, majd később a piac, nem tudta a termelők kínálatát befogadni, s ezáltal a termelés és a fogyasztás között bizonyos feszültség jött létre. A táj kedvezőtlen talaj- és éghajlati viszonyai miatt nem volt kifizetődő a mezőgazdasági termelés, illetve az ipar fejlettsége, termelékenységére lehetővé tette, hogy a mezőgazdasági termékek hiányát széles körű árucserével biztosítsák. Az ipari termékek mezőgazdasági cikkekre való cseréjére a legjobb feltételeket az Alföld biztosította. A XVII–XVIII. századra az egykori jobbágyi jogállású szekeresgazdákból fokozatosan fuvarosok lettek, akik kereskedők is voltak egy személyben. Fölvásárolták a gömri ipar legjelentősebb termékét, a vasat, de emellett más árukkal is kereskedtek, így többek

Üvegábrázolások Hollósy Simon (1857–1918) *Az ország bajai* című festményén (1893)
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

között mézzel és üveggel is. A gömori fuvarosok áruikkal ellátták Magyarország nagy részét. A *jolsvai fuvarostársulat* tagjai a szentpéteri, debreceni, kecskeméti, keresztúri, gyöngyösi, tokaji, miskolci, szatmári, szikszói, pesti, újhelyi, varanói, gálszécsi, nagymihályi, ungvári és szegedi úton szállították áruikat. A kövi fuvarosok egészen Aradig fuvarozták a gömori ipar termékeit.¹²¹ A fuvarostársulatok révén jelentős mennyiségű üvegáru juthatott el délre, még akkor is, ha tudjuk, hogy a vasáru, a vászontermékek és más ipari készítmények mellett az üveg értékesítése másodlagos volt. Az ablaküvegek értékesítésével Felső-Magyarország déli területein levő üvegutak közül csak a Zempléni-hegység üzei melletti települések lakói foglalkoztak. Ők a hegyközi huták (*Ó-Radványi Huta*, *Sompataki Nagy Huta*) (ma: Nagyhuta) és *Sompataki Kishuta* (ma: Kishuta) ablaküvegeit vásárolták fel és azzal kereskedtek, illetve be is üvegezték az ablakokat. Kishuta lakóiról feljegyezték, hogy zsellérek, és egész évben üvegesmunkákkal kereskedve az országot járták, ezért robotjuk nagy részét pénzben váltják meg.¹²² A többi, Alfölddel határos területen működő üvegcsűrök az öblösüveg értékesi-

tésében voltak kedvezőbb helyzetben. Egyrészt az Alföldhöz való közelségük jelentett komoly előnyt, hiszen a törékeny öblösüvegeket nem kellett olyan messziről szállítani, mint a Felső-Magyarország északi részén levő hutáknak, másrészt pedig közvetlen szomszédságukban helyezkedtek el az ország jelentős szőlőtermő területei, Tokaj-Hegyalján, Miskolc–Sajószentpéter környékén és Eger–Gyöngyös vidékén. E területek szinte „korlátlan” felvevőpiacot biztosítottak az öblösüvegek számára. A történelmi borvidékeken, különösen a Hegyalján már évszázadokkal ezelőtt szokásban volt, hogy egy-egy jobb évjáratú borból a szőlősgazda palackozott, pincéjében félretett magának ünnepélyes alkalmakra: keresztelőre vagy esküvőre.¹²³

A borokat nagyobb távolságokra, külföldre hordókban szállították. Palackos borokat csak helyi kereskedelembe értékesítettek. A borospalackokat és a bor tárolására, fogyasztására szolgáló öblösüvegeket a regéci, a bükki, a parádi és a nógrádi huták szállították a szőlősgazdáknak és uradalmaknak egyaránt. A sárospataki uradalom pincészetében 1827-ben 1953, 1842-ben pedig már 5675 palack minőségi bort tároltak.¹²⁴

A Felső-Magyarország déli részén elhelyezkedő huták a XVIII. században és a XIX. század nagy részében döntő mértékben parasztüvegeket állítottak elő. A huta környéki falvak lakói értékesítették az üvegeket a környék vásárain. A bükki huták öblösüvegeit a kisgyőri, mocsolyási parasztok zsúpszalmába kötözve szállították rendeltetési helyükre.¹²⁵ Egerben 1755-ben már rendszeresen megjelentek a környék hutáinak üvegeivel az árusok. A hetivásáron 17 krajcár volt a helypénz egy szekér parasztüveg után, és 3 krajcár, ha az üveget háton vitték eladni.¹²⁶ A háton vitt üveg nyilvánvalóan ablaküvegre vonatkozik. Itt kell megjegyeznünk, hogy Nógrád, Heves, Borsod és Zemplén (itt a regéci hutára kell gondolni) üzemeiben a termék-előállításban az ablaküveg-készítés dominált a XVIII. század végéig, azonban az ablaküveg jelentősebb részét az uradalmi építkezéseken, a mezővárosokban használták fel. Viszonylag jelentéktelenebb mennyiségű ablaküveg jutott távoli kereskedelemre. A huták szomszédságaiban kialakult települések lakói is foglalkoztak ablakozással, de szerepük a korábban bemutatott területek mellett elhalványul.¹²⁷ A Felső-Magyarország déli területein elhelyezkedő üveghuták a XVIII. század végétől kezdték el termékeiket az Alföld városaiiba, településeibe szállítani. Nógrád üveghutái a helyi szükséglet kielégítése után Pest megyébe fuvarozták az üvegeket. A parádi huta Pest, Eger és Kecskemét vásárait szállított elsősorban, de a XIX. század elejére az üvegekkel megrakott szekerek még Temesvárig is eljutottak. Az 1785. évi Helytartótanácsnak küldött jelentés szerint az üveg *kopája* „nemének különbségekhöz képest 1 Frt-tól 3 Frt-ig adatik el helyben közönségesen a környékbelieknek”.¹²⁸ Ezután természetesen a környékbeli falvak lakói szállították tovább az árut. *Fáy András* 1819-ben leírja, hogy „az üveg részben helyben adatik el, rész szerint inkábbára a Török határok felé fuvaroztatik le”.¹²⁹ A bükki huták is a XVIII. század végétől kezdték hagyományos piaci területükön kívül is értékesíteni az üvegtermékeiket. A fuvarosok Pelsőc, Tornalja, Rozsnyó, dél felé pedig Szikszó, Nagyálló, Debrecen és Nyíregyháza vásárait vitték az öblösüvegeket, s pénzért vagy terményért árusították azokat.¹³⁰ A zempléni hegyvidéken az öblösüveget előál-

lító regéci huta termékeit elsősorban a hegyaljai mezővárosok „sokadalmain” árusították, illetve a hutai parasztasszonyok a batyukba kötött üveget háton hordták szét a környező falvakba, és terményért cserélték. Nemcsak búza, árpa, gabona vagy liszt volt a csereeszköz, hanem egyes helyeken, így Hollóházán és Telkibányán keménycserép edényekért cserélték a butéliákat, kancsókat, korsókat. A regéci hutában tároló- és ivóedényeket gyártottak elsősorban. A hollóházi és telkibányai keménycserép gyárakban viszont étkezéshez szükséges edényeket: tányérokat, tálakat, szilkéket. Tehát a szűkebb táji környezeten belül a háztartásokban meglévő kétirányú szükségletet cserekereskedelem útján elégítették ki.¹³¹

A felső-magyarországi és az erdélyi huták csak elvétve szállítottak közhasználati üveget a Dunántúlra. E terület üveggel való ellátása a délen, nyugaton és az északkeleti területeken elhelyezkedő üzemek feladatává vált. A dunántúli üveghuták piaci körzeteit a következőképpen osztották meg: Szalonak és Léka hutái Vas, Győr, Sopron megyéket és Veszprém megye egy részét látták el üvegtermékekkel. A bakonyi huták Veszprém, Komárom és Fejér megyék területén értékesítették produktumaikat. A zselicségi üzemeknek Baranya, Somogy és Tolna voltak a piackörzetei. A zalai vétyemi huta pedig Vas és Somogy megye kis részén, Zalában és a Muraközben, az egykori Eszterházy hercegi hitbizományi területeken biztosította az ellátást.¹³² A dunántúli huták piackörzetei lényegében a megjelölt megyék voltak. Azonban így nagyon leegyszerűsített képet kapunk az értékesítésről. Ezért célszerű az egyes huták piacterületeit közelebből is vizsgálat alá venni. Dunántúl legnagyobb múltú üveges területe a Bakonyban alakult ki. A XVIII. század második feléig a kis üvegcsűrők az uradalmi szükségleteket elégítették ki, ugyanis nem találunk a forrásokban értékesítésekre való utalásokat. A XIX. század elején is többnyire a Bakony településein történt az értékesítés, különösen nagy felvevőpiacot biztosított Szentgál kisnemesi települése. A „somhegyi üveg” azonban már rendszeresen felbukkant Komárom, Veszprém, Fehérvár és Pápa vásárain, és a Balaton-vidéki szőlőtermő helyeken nagyon kedveltek voltak az itt gyártott üvegek. A Todesco

Mécsesek, XIX. század.
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Mór és Ede birtokán alapított úrkúti huta produktumai pedig egészen a pesti vásárokgig eljutottak.¹³³ A déli területeken a szentlukai és a vétyemi huta piackörzetei voltak számottevők. A lukai üvegekkel megrakott szekerek a környék településein túl elsősorban a Bácskába indultak, s ott Bácsalmás, Bácsszentistván, Cservenka, Hajós és Hegyes vásárain értékesítették az üvegeket. A hutának nagy felvevőhelye volt Baja, ahol a helybéli üvegmeisterek foglalkoztak a termékek értékesítésével. Volt olyan év, amikor Pock József és Tirmayer Ferenc üvegkereskedők közel 8000 Ft értékű üveget vásároltak, s nyilvánvalóan azután a környéken továbbértékesítették az árut. Nagyobb tételekben (1000 Ft körüli értékben) Mohács, Mecseknádasd, Pécs, Siklós, Szabadka és Szigetvár lakosai is vásároltak a szentlukai üvegekből.¹³⁴ Vétyem tulajdonosa a megye városainak vásárain értékesítette az üvegeket, de speciális gyártmányaival, palackokkal és gyógyszerári üvegekkel osztrák területekre, egészen Bécsig eljutottak a huta árusítói.¹³⁵ A du-

nántúli huták termékeinek értékesítését nyomon követve tapasztalható, hogy a vándorüvegesség nyomai úgy, mint Felső-Magyarországon, nem fedezhetők fel, s az öblösüvegek értékesítésében is elsősorban a városi üvegesek, illetve a zsidó házaló kereskedők játszottak szerepet.

ÜVEGEK A PARASZTI HÁZTARTÁSOKBAN

A múzeumok gyűjteményeiben található üvegtárgyak formái, díszítménybeli jellemzőinek meghatározásával is behatárolható az az időszak, amikor az üvegek a paraszti háztartások megszokott tárgyaivá váltak. A tárgyak közlései alapján bizonyosra vehető, hogy az üveg használata a XVII. század végén, a XVIII. század elején kezdődött el, s ezt követően fokozatosan egyre jelentősebb szerepet töltött be a parasztság hétköznapi és ünnepnapj életében egyaránt. Nem azt akarjuk ezzel hangsúlyozni, hogy az üveg valami rendkívüli jelentőségre tett volna szert, hiszen a fából, cserépből készült edények hegemoniáját még a legkisebb mértékben sem veszélyeztette. Hanem csupán azt, hogy bizonyos területeken, és egy meghatározott időszaktól kezdve, az ablaküvegek mellett az üveg ivó- és tárolóedények alakjában megjelent, és helyet követelt a paraszti háztartásokban is.

Az épen fennmaradt üvegtárgyak vizsgálata a módszer sajátosságaiból következően természetesen távolabb időhatárok megjelölésére nyújt lehetőséget. Az üvegtárgyak használatának terjedését sokkal pontosabban megragadhatjuk a levéltári források, illetve a levéltári forrásokat hasznosító feldolgozások alapján. A vizsgálat során nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy az üveg bármilyen hasznosítási formájában mindig értéket képviselt, s ennek tulajdonítható, hogy még a XIX. században is rendszeresen szerepelnek a hagyatéki leltárakban, végrendeletekben. Az árak alakulását a különböző limitációk és a huták kimutatásai alapján vázolhatjuk. Bethlen Gábor 1627-ben kelt árszabálya szerint: „...Az

Töltséres Mesterekről. Az mely töltseres maga ónnyából és ivegből csinál ablakot, egy talnyert adgyanak két pénzre; ha pedig iveg Talnyert ad, és az Töltséres maga ónnyából csinálja a, adgyanak edgyet másfél pénzre. Ha mind ónnyát, mind Talnyérát maga adgya, egyet egy pénzre. Iveg Talnyernak ezeréért, kit az országban csinálnak, vegyék két forinton. Ha ki pedig más Országból akar hozni alkodgyék az Áros emberrel.”¹³⁶ Abaúj vármegye 1669. évi árszabása azt mondta ki, hogy „...egy öreg kristálytányér, üvegestül foglalásával 5 dénár, közönségesen tányér üvegestül 3 dénár”.¹³⁷ A lőcsei 1706. évi árszabás szerint „...Eövegseknek: Egy öreg kristály tányér üvegből, foglalásával 2 dénár. A ki maga üvegét adj a öreg üveg befoglalásával üveges ónnyával 2 dénár. Ha ad üveget és címot principálisa egy üveg foglalásátul másfél dénár.”¹³⁸ Rákóczi Ferenc ugyanabban az évben adott ki limitációt. Ő a következőképpen határozta meg az árakat: „Nagy ablakra való ráma fiókostól 30 dénár, középemű 21 dénár, kisebb 18 dénár. Egy ablak kívül-belül való bélleléséért 36 dénár.”¹³⁹ Pest vármegye 1724-ben az üvegesmunkák árát így határozta meg: „Egy hüvelyk széles átlátszó ablaküveg vagy a mátrai permonánia vagy a tisztelendő pálos atyák dömsödi olvasztójából vagy akármilyen Magyarország területén belül előállított üvegből, ha pesti üvegesek betartják azt, hogy helyben az effajta üvegből ezer darabot körülbelül 16 frtéért adnak, és ezrenként körülbelül 50 font ólmot és 14 font ónt használnak el, akkor az effajta üvegért ólommal, ónnal és munkabérrel fizetni kell 3 ½ dénárt. Ha a készített az effajta 7 hüvelykes üveget maga adja, fizet az üvegesnek a munkáért ólommal és ónnal együtt 2 dénárt. Egy 5 és fél hüvelyk széles átlátszó közönséges üvegért ugyanazokból az üvegolvasztókból, ha az üvegesek maguk biztosítják, hogy ezer effajta üveget 10 frtéért adnak, és ezer darabhoz körülbelül 36 font ólomra és 8 font ónra van szükségük, ólommal, ónnal és a munka bérével együtt fizetni kell az üvegesnek 2 ½ dénárt. Hatszögletes, egyszerű, közönséges 5 vagy 4 és fél hüvelyk széles ablaküvegért a felsorolt üvegolvasztókból, ólommal és munka bérével együtt 1 ½ dénárt. Bécsinek nevezett 8 hüvelyk széles kettős ablaküveg, ha az effajta üveget maguk szerzik

be, és ezer darabhoz körülbelül 8 font ólmot és 30 font ónt használnak fel, egy ilyenért fizetnek ólommal, ónnal és a munka bérével együtt 6 dénárt. Egy 8 hüvelykes bécsi üveglemmez kör alakú magyar üvegolvasztókból szállítva és készítve ólommal, ónnal és munkával együtt 4 ½ dénár.”¹⁴⁰ Az 1744. évi erdélyi limitáció alapján „mostani mód szerint egy üvegkarikát magáért, melyet 6 szegletre vág, erdélyi üvegből maga ónjával tégyen be a mester den. 06. Kisebb karikát maga ónjával, ama üvegből den. 05. Ha pedig mindent a gazda ad hozzá a felsőbb speciestek munkájából den. 02. Második speciestek munkájából den. 01. Egy erdélyi üvegből, melyet 6 szegletre dolgoz ki, adják ezeritől fl. 20. Második rendbélitől fl. 15. Akik pedig üvegtáblákból csináltatnak ablakokat, minthogy az üvegeseknek munkájuk drágábbnak találhatik, ezeknek árok limitáltassék a locorum Magistratibus...”¹⁴¹ Nógrád vármegye 1744. évi árszabása szerint „Ablakba való nagyobb karika Divinyi-Hutából ujonan olomba csinálva 5 den. Kisebb 4 den. Ha régi olomba bé teszi nagyobb 2 ½ den. Annál kisebb régi olomba 1 ½ den”.¹⁴² Abaúj vármegye ugyanebből az évből származó limitációja szerint „Egy öreg Kristály Üveg karika foglalásával edjűtt és ugyan üveges onnyával 5 dénár, vagy 2 ½ krajcár, Közönséges Üveg karikát foglalásával edjűtt 3 dénár vagy 1 ½ krajcár; Az ki pedig maga üveget ad Öreg Üvegeknek bé foglaltatik 3 dénár vagy 1 ½ krajcár; Ha ad üveget és olomot az Gazda egy üvegesnek bé foglalásátul 2 dénár vagy 1 krajcár; Ha fában foglaltatik nagy üveg 2 dénár vagy 1 krajcár; Kisebb üveg ugyan (vagyis fában foglaltatva) 1 ½ dénár vagy ¾ krajcár”.¹⁴³ Az 1756. évi Fejér megyei árszabás így készült: „Egy olyan üvegnek, melyet a hutában 1 garason vesznek, ablakra való becsinálásával együtt az felső részen való ablaknak egy darabjából obveniál azelőtt 15 den. most lesz 10 den. Az alsó részben való táblából obveniál azelőtt 30 den. most lesz 25 den. Kisebb hasonló materiából való darabtól, kit Bruch-Scheibnek neveznek ugymint kristályüvegből azelőtt 4 den. most lesz 4 den.”¹⁴⁴ Miskolc város 1760-ban úgy határozta meg az üvegesmunkák árát, hogy: „Egy nagy kristály karika bé foglalása az Üveges onnyával 6 krajcár; Közönséges üveg foglalása ónnyával együtt 3

krajcár, Gazda üvegevel bé foglalásánál 3 krajcár; A gazda Üveget is ólmot is ad be foglalásánál 2 krajcár.”¹⁴⁵ Borsod vármegye 1813. évi árszabása az „üvegesek limitációja”-ban csak egy munkát tüntetett fel, a táblaüvegezést. Nyilvánvaló, hogy erre az időszakra a karikaüvegek használata már teljesen kiszorult. „Egy Üveg Táblának betétele 36 krajcár” volt.¹⁴⁶ A különböző időpontokból származó limitációk alapján nyomon követhető az ablaküvegek árát, megállapítható, hogy 1627 és 1813 között jelentős mértékben csökkent az üvegek ára, és az üvegezésért számítható munkadíj.

Az ablaküvegek árának és a munkadíjnak alakulása 1627–1813 között

Év	Ablaküveg fajtája	Ára
1627	üvegtányér	2 den
1669	kristálytányér	5 den
	közönséges	3 den
1706	kristály	4 den
	közönséges	2 den
	nagy ablakráma	30 den
	közepes	21 den
	kis	18 den
1724	kristály	3,5 den
	közönséges	2 den
1744	nagyobb karika	6 den
	kisebb karika	5 den
	nagyobb karika	5 den
	kisebb karika	4 den
	kristály karika	5 den
	paraszt karika	3 den
1760	nagy kristály karika	6 krajcár
	közönséges karika	3 krajcár
1813	üvegtábla	36 krajcár

Az ablaküvegek értékét akkor érzékelhetjük igazán, ha figyelembe vesszük az árszabások más tételeit is, hogy az ablaküvegek áráért milyen termékeket lehetett vásárolni. Az árak összehasonlítása során nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy egy-egy ablakra 104–120 darab üvegharika kellett, mérettől függően, és így már egy ablak beüvegezése 3–4 forintba rúgott. 1669-ben egy pár csizma ára 2–3 Ft között mozgott. Egy nadrág 24 dénárba került. 1744-ben egy fekete szűr 1 Ft 25 dénár vagy 5 kiló losonci mész 2 Ft. 1 süveg 12 dénár, egy másfél öl hosszúságú,

2 ujjnyi vastagságú deszkából 100 darab 6 Ft. 1760-ban a szűrök ára 1 Ft 2 dénár és 1 Ft 70 dénár között váltakozott, minőség szerint. 1813-ban, amikor egy ablaktábla 36 dénár volt, egy pesti vagy nagygyőri cserépkályha felállításáért 1 Ft-ot kértek. Tehát megállapítható, hogy az ablakok üvegezése a XIX. század elejéig, amikor már a táblaüveg kezdett tért hódítani, meglehetősen költséges volt.

Az ablaküvegek felhasználása – mint erre részben a limitációk is utalnak – elsősorban a városokban kezdett tért hódítani, ahol a céhekben dolgozó üvegesek foglalkoztak az ablakok üvegezésével. A XVII. század végétől az üvegescéhek számának gyors növekedését követhetjük nyomon. Nyilvánvalóan ez a török uralom utáni városfejlődésnek köszönhető elsősorban, de bizonyára a céhek számának emelkedése összefüggésben állott az üvegyártás fejlődésével is. Egy-egy városban vagy nagyobb településen a XVII. század második felében és a XVIII. század elején még csak néhány üveges tevékenykedett, így többnyire más iparosokkal együtt alkottak közös céheket. Esztergomban 1699-ben az üvegeseket az asztalosokkal, ácsokkal és esztergályosokkal találjuk közös céhben. 1703-ban Szombathelyen az üvegesek az asztalosokkal együtt tömörültek céhszervezetbe, mert „...most kevés Számmal volnanak, az Asztalos Mesterek, az Eöveghiaro Mesterség alkalmatos és merő öszvő függendő az Asztalos Mesterseggel, az Eöveghiaro Mesterséghez az io Öszvőfoghas Hathatosságáértis magok Czehiekben akarván foglalny...”. Gölniczbányán 1640-től alkottak az üvegesek az asztalosokkal közös céhet. A III. Ferdinánd által kibocsátott céhlevelet 1730-ban erősítették meg. Kassán 1700-ban jött létre az asztalosok és üvegesek közös céhe. Pozsonyban csak 1752-ben. Budán a török alóli felszabadulást követően már több üveges dolgozott. Az 1696. évi városi számadáskönyvek szerint a piaci bódék béréért az üvegesek havonta 15 krajcárt fizettek, azonban csak a XVIII. század elején tömörültek közös szervezetbe más iparosokkal. Az 1476-ban keletkezett budai üvegescéh felbomlása után, a török uralom alóli felszabadulást követően, Kassán alakult először önálló üvegescéh 1714-ben. Majd

Befőttesüvegek, XVIII–XIX. század.
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

ezt követte 1752-ben a pozsonyi és 1756-ban a pesti üvegescéh megalakulása.¹⁴⁷ A XVIII. század végére a városok többségében szinte mindenütt voltak már üvegescemesterek, akik más iparűzőkkel együtt alkottak vegyes céheket.¹⁴⁸

Az üveggyártás fejlődése és az üvegcsiparok kialakulása, gyors terjedése ellenére a XVII. században és a XVIII. század nagy részében is csak a módosabb rétegek kiváltsága maradt az ablakok üveggel való fedése. Erre egyértelműen utalnak a limitációkban közölt árak is. 1679-ben Sárospatakon egy gazdag nemes kőházat építtetett. „Ablak Ramakert és Uvegekért” 45 forintot fizetett. A kő vágásáért, vagyis a kitermeléséért és a telekre szállításáért 98 forintot kellett fizetni.¹⁴⁹ Ebből is látható, hogy ha valaki üvegezett ablakokat akart készíttetni, akkor nagy terheket kellett magára vállalni. A falvak és mezővárosok lakóházainak többségén *lantornás ablakok* voltak, vagy

vasrostélyokkal, fatáblákkal zárták el a nyílásokat. Szegeden a lantornás ablakok voltak jellemzőek. Csak 1725-ben csináltattak először üveges ablakot, „a fában csinált ablakokért 7 Ft-ot” kellett fizetni.¹⁵⁰ Hódmezővásárhelyen az ablakokat vasrostélyok és fatáblák fedték. 1749-ben utalnak a források először üvegablak létezésére.

Ekkor egy bizonyos Rakai András Becsei Gergely üvegablakát betörte. 1759-ben pedig Pap István kanászt ítélték 9 garas kártérítésre, mert részeg állapotban Cserző Tóth Mihály házára ment „az üveg ablakát egészen össze törte”. A városban a XVIII. század végétől működött üveges, aki 500 nagyobb és 230 kisebb táblaüveget szerzett be Úrkútról.¹⁵¹ Nógrádban a XVIII. század nagy részében még a nemesek lakóházain is zsalugátérek voltak az ablakok. Ezzel szemben egy 1739-ből származó adat szerint egy Murányi Gergely nevű füleki jobbágnak üvegezettek voltak az ablakai,

mint ezt feljegyezték, „üveges Ablakjai, Táblai, Ablak bélései is” elpusztultak a tűzvész következtében. Úgy látszik azonban, hogy ez a XVIII. században nagy ritkaságnak számított Nógrádban is, mert később, 1782-ben már csak tábla, vagyis deszka fedte egy legendi juhász házának ablakát, melyen „egy ismeretlen ember” kopogtatott, egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv megörökítése szerint. 1825-ben a varsányi juhász ablaka kendermaggal teli zsákkal volt betömve, amelyet éjszaka kihúztak, elloptak.¹⁵² Az üveghutákhoz közeli, nagyobb városokban, így Miskolcon is csak lantornás, rostélyos vagy táblás ablakok voltak a XVIII. században. A városban csak az uradalmi épületek és módos polgárok lakóházainak ablakai voltak üvegezettek. 1773-ban egy gazdag kereskedő egy egri üveggel, bizonyos Carolus Geistlrel végeztette el az ablakok üvegezését, és 4 Ft 30 krajcárt fizetett a munkáért. A diósgyőri koronaúradalom hivatali épületeinek ablakozásáért 1775-ben 663 Ft 47 krajcárt fizettek ki.¹⁵³ Az ablaküvegek árát és a városban lévő épületekről szóló híradásokat figyelembe véve egyértelmű, hogy a környékbeli paraszti lakóházak túlnyomó többségének ablakai is üvegezetlenek voltak. A kisméretű, kéttenyényi nyílásokat belülről deszkatolóval, keretre feszített marhaböndővel (lantorna) vagy olajos papirossal takarták el. Az Órségben még századunk elején is legfeljebb sárba tapasztott üvegszemek fedték a palatábla nagyságú ablaknyílásokat. Korábban a kicsiny ablakokat a boronaközökbe beépített toló-táblákkal zárták.¹⁵⁴

A nagyobb méretű, egy- vagy kétszárnyas, tokos ablakok a XIX. század elejétől terjedtek el először csak a mezővárosokban, majd a század második felétől a falvakban is. A többnyire négyrészes ablakszárnyak üvegezettek voltak. Ezek az ablakok a lakáskultúrában is változásokat hoztak, ugyanis megoldották a rendszeres szellőztetést, gyakran függöny is került rájuk, de azért még mindig értékesnek tartották őket, ugyanis kívülről rácsokkal, zsalugáterekkel védték. Hont vármegye 1817. évi limitációjában már ezekről az újabb típusú ablakokról tesznek említést, amelyek „Egy nagyobb 2 lábnyi hosszúságú paraszti Rámás ablak”-ok voltak. Emellett 1 és 1,5 lábnyi ablakokat is megkülönböztetnek. A XIX. századi

összeírásokban az ablakokról alig olvashatunk, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy már csekély értéket képviselt, így a lakóházak bemutatásakor, értékeinek számbavételekor nem tértek ki ezekre.¹⁵⁵

A különböző árszabásokban csak elvétve fordulnak elő az öblösüvegek árai. Az üvegből készült edények forgalmi értékét a különböző dokumentumok segítségével rekonstruálhatjuk csak. A regéci huta alapítólevelében szerepel egy Magyarországon gyakori és kedvelt üvegtípus, a pincetokba való palack ára. 1698-ban egy ilyen üvegedény akár kisebb, akár nagyobb méretű volt, 18 dénárért ért. A Károlyiak szoldobágyi hutájában készült üvegek árát nem határozták meg darabonként. Egy hutaletárban az azonos típusú üvegek összmenyiségének árát határozták meg. Az alapmértékegység a köteg volt, ami összesen 30 liter űrmértékű edényt jelentett. 1 schok kéticés butelia 3 krajcár, palack 9 krajcár, kancsó 1 Rft 30 krajcár, szenteltvíztartó 1 Rft 30 krajcár volt.¹⁵⁶ Fejér vármegye 1756. évi limitációja szerint „egy iccés srófos kristálypalack” 20 dénár, „egy iccés fehér üveg sróf nélkül” 25 dénár, egy „pintes palack srófstul” 35 dénár volt.¹⁵⁷ A bükki üveghutában készült öblösüvegek ára közelebbi meghatározás nélkül 1775-ben 25–35 dénár között váltakozott.¹⁵⁸ Nógrád vármegye 1774. évi árszabása szerint „egy ittész Palack” 4 dénárba, „Egy Ittész butellia” pedig 3 dénárba került. Ugyancsak Nógrádban több mint 60 évvel később, 1806-ban az iccés palackok ára párosával 6 krajcár, a buteliák párja szintén 6 krajcár volt. A rosolios üvegek párját 3 krajcárért, a patikába való üvegek kötegét pedig (1 köteg = 2 nagyobb vagy 6 kisebb edény) 3 krajcárért árusították.¹⁵⁹ Az üvegből készült edények értékének pontosabb meghatározását segíti, ha figyelembe vesszük a korabeli fazekastermékek árait. 1744-ben a kétfülű mázas fazekak ára 5–40 dénár között váltakozott, mérettől függően. Egy tejesfazék 3 dénár, egy közönséges vizeskorsó 2 dénár, a fél- és másfél iccés méretű korsók ára pedig 2–5 dénár között váltakozott a Nógrád megyei árszabás szerint. Abaújban „egy Pintes belől s kívül mázos széles szájú korsó” 3 dénárba került, mindenféle mázatlan fazék $\frac{1}{2}$ dénár, a talak ára nagyságtól függően 1–4 dénár között váltakozott.

A fazekastermékek és az öblösüvegek árának összevetése azt bizonyítja, hogy a XVIII. század elejétől az egyszerű öblösüvegek ára nem volt magasabb a fazekastermékek áránál. Különösen vonatkozik ez a palackokra és a butéliákra. A szintelen, áttetsző üvegek vagy a nagyobb méretű edények értéke sem haladta túl a hasonló kategóriába tartozó fazekastermékek árát, tehát az üvegek beszerzése és paraszti használata nem ütközhetett csak pénzügyi akadályokba.

Az erdélyi üzemek és Magyarország keleti részein elhelyezkedő huták termékei között nagy mennyiségű volt a vásári üveg, parasztüveg. Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy már a XVII. század második felétől, főként az erdélyi háztartásokban szinte mindenütt fellelhetők voltak az egyszerű, közhasználati üvegek. A XVIII. század elejétől pedig Magyarország nagy részén a paraszti háztartásokban mindenütt használhatták az üveget. Valószínű, hogy azért nem mutatható ki meglétük a paraszti használatban, mert a különböző kimutatások, vagyonszeleírások, végrendeletek csak az értékesebb üvegeket sorolták fel, a 2–3 dénáros palacküvegekről – különösen, ha azokat már régóta használták – nem tartották érdemesnek megemlékezni. Úgy tűnik a források tanulmányozása alapján, hogy csak az értékesebb üvegeket tüntették fel, amelyek az egyes paraszti háztartásokban a XVIII. század elejétől nyomon követhetők. A bemutatást kezdjük először falusi templomokban megtalálható üvegtárgyakkal. A hivatalos egyházlátogatók a különböző borsodi templomokban a XVIII. században a következő üvegtárgyakat írták össze: *Cserépfalu* templomában 1754-ben „egy újkeresztény kristály korsó”, *Ládbesenyőn* 1711-ben egy „kristály pohárka”, *Ládbázán* 1757-ben egy „öreg kristály korsó”, *Radnóton* 1735-ben „egy kristály pohár”, ugyancsak 1735-ben *Sajóbáonyban* „egy virágos kristály pohár”, *Szentsimon* és *Varbó* templomában egy-egy „kristály pohár”, *Bükkaranyoson* 1757-ben „egy kristály fedeles korsó”, *Barkón* pedig 1801-ben „Egy hajdan metszett, fedeles, kristály poharat” vettek számba. Ezek a tárgyak egyes feltételezések szerint *borzovai* és *szilicei újkeresztény*, vagyis *habán üvegek* voltak, és az egyszerű üvegedények értékének többszörösét képviselték.¹⁶⁰ A források a

XVIII. század elején még a paraszti használatban levő üvegek kis számáról tájékoztatnak. 1735-ben és 1753-ban miskolci pincefeltörések alkalmával a polgárok hagyatéki leltárában az összeírt javak között 1–1 üvegbutéliát találunk.¹⁶¹ A XVIII. század második felében viszont már egyre emelkedik a paraszti használatban levő üvegek száma. 1761-ben egy Nógrád megyei, *litkei* egésztelkes *jobbágy* hagyatéki leltárában „Pálinka kis Icze-Negyven Nyolc” darab volt. A megyében a paraszti háztartásokban ebben az időszakban mindenütt sok pálinkásüveg lehetett, mert a paraszti udvarnak a XVIII. század elejétől fontos építménye volt a *pálinkafőzőház*. Szinte minden gazdagabb jobbágy udvarán volt a megye középső és északi részén. A pálinkát szilvából főzték.¹⁶² 1782–1790 között készült ozorai iparosok leltáraiban is nagy mennyiségű üvegtárgy szerepelt. Egy kötélverő lakásában 2 db „Mészölős Pohár”, 3 db „Ordinár Üveg Pohár”, 1 db „Ordinár Pálenkás Pohár”, 2 db „Iczés üveg”, 1 db „Mészölös üveg”, 5 db „verdungos pohár” és egy lapos üveg volt. A használati üvegek száma összesen 14 darabot tett ki. Egy bogárnármester-nél csak 1 „verdungos üveg” és 1 db „pálinkás kis üveg pohár” volt. Egy kalaposmester háztartásában 5 db „Iczés üvegek”, 1 „mészölös”, 8 „öveg pohár”, 3 „Iczés korsó”, tehát összesen 17 üvegtárgy. 1790-ben egy ozorai szabómester háztartásában csak egy „Dékénybe Takart üveg”-et találtak. 1791-ben Biró József ozorai asztalos háztartásában nem találtak feljegyzésre érdemes üvegeket, de volt a lakóházban 42 darab „Üveg alatt való Képek Nagyob Kissebb”.¹⁶³ Makón már a XVIII. században általános volt a végrendelkezés, évente mintegy 9 végrendeletet írtak. A XIX. század elejétől részletesen felsorolták a vagyontárgyakat is, de egyetlen üveget sem találunk benne, nyilvánvalóan csekély értékük miatt.¹⁶⁴ 1780–90 táján a felső-magyarországi „testamentumi végzések”-ben sok utalás található a paraszti használatban levő üvegekre. Nem ritkák ebből az időszakból az olyan kimutatások, amelyek 15–20-féle üveget sorolnak fel. Ezek főként poharakra, ecetes- és befőttesüvegekre, sótartókra, korsókra és különböző butykosokra vonatkoznak. Így többek között *Csabán* egy jobbágy háztartásában 22 darab üveg volt. „Butella 2, etzetes üveg butelka 7, 2

Szenteltvíztartó, XIX. század eleje.
Bükki huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Cumisüveg, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország, bükki huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

metszett, 2 dupla finsa, 1 simpla talpas, 4 jecges és 1 füles pohár, 1 kis talpas pálenkás pohár.”¹⁶⁵ Az üvegek száma a XIX. század elején tovább növekszik a források szerint. 1801-ben egy miskolci mezővárosi polgár hagyatéki leltárában már 43 darab üveg szerepel, mint értéket képviselő tárgy. 13 pohár, 21 közönséges palack, „5 mecset Butelia, 3 talpas kispohár” és egy sőtartó.¹⁶⁶ Biharban, *Kismarján* egy módos gazda, kismemes javai között 1806-ban „10 meszelyes formájú üveg poharak, Két pintes palack, 7 ivópohár, Három üveg sőtartó, Kettese fekete, két kis pálinka ivó üvegek, Egy eczetes üveg, egy pinczetok 4 palackokkal” szerepelt a 276 tételben felsorolt használati tárgyak között.¹⁶⁷ 1839-ben egy Nógrád megyei, *varbói* (Vrbovka) kismemes kamrájában voltak az egyszerű közhasználati üvegek. Így „Hatvan darab üveg gyertya öntő, Gyümölcs befőzéshez való üvegek, hat savanyú vizes butéliák, két nagy etzetes üveg, üveg dugók egy kosárba”.¹⁶⁸ Zemplén megyében a háztartásokban, különösen a mezővárosokban már olyan nagy mennyiségű használati üveg szerepelt, hogy szinte napjaink háztartásai is megirigyelhetnék. Sárospatakon egy bizonyos Orosz Pálné hagyatéki leltára szerint „egy zöld pálinkás butykos, 9 kicsi kanna, egy üres pincetok, két szalmás üveg, 15 sima apró butéllia, 3 és 2 iccés palackok, 27 sima boros pohár 8 virágos pohár, 5 aszuszóllónak való boros pohár, 2 sőtartó üveg, 1 kék virágú pohár, 6 olajos butella, 3 ecetnek való butella, 1 füles pohár, 8 ürmösnek való pohár, 5 ecetes üveg, lekvárnak való üveg, 9 kisebb nagyobb butella, 2 pálinkás kis pohár” szerepelt 1818-ban.¹⁶⁹

A felsorakoztatott példák bizonyítják, hogy a XIX. század elejére, közepére rendkívül nagyszámú, változatos formájú és funkciójú üvegedény található a paraszti háztartásokban, illetve a mezővárosi polgárok lakásaiban. Az Alföld mezővárosaiban már nem ilyen széles körű a választék, nyilvánvalóan a kerámiaedények használata és gyakorisága miatt, de azért itt is számottevő. 1843-ban Gál Gergely nagykőrösi armalista háztartásában 10 üvegedény volt. Ezek között 3 darab almáriomban levő iccés palack, 1 darab meszelyes pohár, 3 darab verdungos pohár, s a szobában 3 darab porciós butéllia. A lakóházakban és a hozzá

tartozó melléképületekben 100 darab cserépedény volt. Cegléden Kapu Pál nemesember házában 1845-ben 4 darab apró üveg, 4 darab kisebb-nagyobb üveg, 5 darab savanyúvizes üveg volt. A 13 üvegtárggyal szemben 76 cserépedény, 45 fából és fémből készült edény volt a lakóházban. A szőlőben 17 cserép-, a tanyán pedig 31 cserép- és 15 fa- és fémedény szolgált háztartási célokra. Az üvegtárgyak használata – mint ezt az árak is mutatták – nem volt feltétlenül összefüggésben a vagyoni helyzettel. 1851-ben a ceglédi Kubinyi János vagyonösszeírásában egyetlen üvegtárgy sem szerepelt. Kubinyinak 2 fertály tanyai földje és 4,5 hold szőlője volt. Ugyanakkor egy birtoktalan kecskeméti zsellér, bizonyos Csicsa Panna lakóházában a 96 cserépedény mellett volt 3 üvegpohár is.¹⁷⁰

Az üvegek, különösen az öblösüvegek fokozatos térhódítása közben szembeűnő, hogy ezek a használati tárgyak a parasztság körében a gazdagság látszatát keltették. Ha megvizsgáljuk a XVIII. századi kéziratos liturgikus énekeskönyveket, akkor azt tapasztaljuk, hogy a paraszti származású illusztrátorok különös előszeretettel ábrázoltak üvegtárgyakat. Nagyon szép példát találunk erre a sajpálfalai irmologionban (énekeskönyv).¹⁷¹ Az 1753-ban készült irmologion egyik illusztrációja Jézus Simon farizeusnál elköltött vacsoráját ábrázolja. Bizonyítható, hogy a görög katolikus egyházközség számára készült énekeskönyv illusztrációja előképe ukrán fametszőtől származik, aki a XVII. században készítette művét. A sajpálfalai rajzoló a fametszetes ikonográfia pontos követése mellett, mint mellékes tárgyakat, saját környezetének emlékeit jelenítette meg az esemény bemutatásakor. Az eredeti fametszeten látható ón- és nemesfém poharak, kancsók helyett általa ismert üvegedényeket rajzolt az énekeskönyvbe. Olyan üvegedényeket, amelyek Felső-Magyarország nagy részén ismertek voltak. A XIX. századból ismeretek azok a dél-dunántúli, szaruból készült sótartók, tükrösök, amelyeken szintén üvegtárgyakat fedezhetünk fel.¹⁷² Minden bizonnyal e tárgyaknak volt XVIII. századi, vagy talán még korábbi előzményük is. A sótartókon és tükrösökön szereplő ábrázolások is minden esetben az adott tájegységen ismert és elterjedt üvegtípusok pontos

mását tükrözik felénk. A sótartókon és tükrösökön nagyon gyakran egy üvegbutéliát tart a lány a kezében, hogy kedvesének poharába bort töltsön. A szűk nyakrészből kiinduló homorú vagy hengeres testű, lapos talprészben végződő üvegedények rokon darabjait szinte a mai napig felfedezhetjük a különböző dunántúli gyűjteményekben. Hasonló típusú üvegedények ábrázolásai gyakran előfordulnak a parasztság körében kedvelt dunántúli kalendáriumokban is. Így többek között az 1811-ben Komáromban megjelent „Magyar és Erdély Országai új és ó Kalendárium” fametszetén is. A „Kérlek a’ Bátyátok Plutónak lelkére, / Ne taszítsatok a’ Poklok fenekére, / Fogadom fekete hosszú szakáltokra, / Nem szorulok többé pálinkátokra” feliratú fametszet az Európa-szerte közzismert történetet, a „Dunus országi részeges parasztnak” póruljárását ábrázolja, akivel szemben a „Svékuss Hertzeg” ördögnek öltözött udvari komédiásai ingerkednek, kezükben pálinkával teli üvegbutéliákkal.¹⁷³ A különböző ábrázolásokon még véletlenül sem szerepel cserépedény. Az üveg ábrázolása bizonyára annak is tulajdonítható, hogy az ábrázolt helyzetek ünnepélyességének is jobban megfelelt. A paraszti lakóházak szobáiba többnyire olyan üvegedények kerültek be, amelyeket különleges alkalmakkor, ünnepnapokon használtak csak, többnyire pedig az almáriomban, a kredencen vagy a komódon elhelyezve, szinte dísz tárgynak számítottak. Az egyszerű közhasználati üvegek, a palackok, ballonok, korsók, tejes- és befőttesüvegek stb. inkább a kamrában vagy a pincében kaptak helyet. Az egyszerűbb üvegek száma jóval több volt, mint a lakószobákban levő üvegeké. Az 1830–40-es években tokaj-hegyaljai mezővárosok lakosainak pincéiben, kamráiban nagyon gyakran 200-nál is több üvegpalack és másféle tárolóedény volt. *Božena Nemcova*, a cseh széppróza egyik megteremtője, 1851-ben magyarországi útinaplójában többek között arról számolt be, hogy Felső-Magyarországon „ha nincs valakinek legalább száz üveg befőtteje, nem is lehet valamirevaló háziasszony”.¹⁷⁴

A bemutatott vagyonleltárakból kiderült – s ezt még csak tovább erősítik az újabban folyó inventáriumkutatások is¹⁷⁵ –, hogy az üveg állandó térhódítása ellenére az egyes háztartásokban a

cserépből, fémből és fából készült használati tárgyak száma jóval magasabb volt, mint az üvegeké. Az üvegedény megszokott, mindennapi használati tárggyá válásának anyagi okokra visszavezethető akadályai nem voltak, mint ez a cserép- és üvegedények árainak összevetéséből kiderült. Jelentős szemléletváltásra lett volna szükség ahhoz, hogy a cserépedények hegemoniáját az üvegedények megtörjék. Természetesen az sem hagyható figyelmen kívül, amikor a parasztság üvegtárgyakkal szembeni magatartásáról szólunk, hogy az üvegedények sokkal törekenyebbek voltak, mint más edényfélések, tisztításuk is jóval nehezebb volt, s a hutától távoli településeken beszerzésük sem ment olyan könnyen.

A PARASZTÜVEG, MINT NÉPMŰVÉSZETI TÁRGY

A paraszti háztartások XVIII–XIX. századi eredetű üvegeit a néprajztudomány hosszú ideig nem tekintette vizsgálatá tárgyának. Az üvegekkel szembeni mostoha bánásmód – mint erre a bevezetőben érintőlegesen utaltunk – lényegében három alapvető okra vezethető vissza. A tárgyi emléanyag hiánya, a tudományos feldolgozások elmaradása, valamint a népművészet egészéről alkotott nézetek akadályozták meg azt, hogy az üvegből készült használati tárgyak jelentőségüknek megfelelő helyet kapjanak a népi kultúráról alkotott sokszínű képben.

A néprajzi anyaggyűjtés gyakori formája az, hogy a kutatók a jelenből kiindulva, recens adatokat gyűjtve próbálnak közelíteni a múlt, a paraszti kultúra korábbi rétegei felé. Ez a módszer, ha nem párosul megfelelő történeti látásmóddal, azt a veszélyt rejti magában, hogy a kutatási eredmények az időtlenségben lebegve, nem rögzítik helyesen a paraszti kultúra egy-egy történelmi periódusra jellemző vonásait. A jelenből, vagy a közelmúlt eseményeinek, állapotának vizsgálatából kiindulva nehezen érhetők el a paraszti háztartások egykori, XVIII–XIX. századi eredetű üvegtárgyai. A paraszti tárgyi környezetben a múlt század má-

sodik felétől döntő többségben gyári készítésű, szériában előállított üvegtárgyak figyelhetők meg. Ilyen üvegtárgyakat talált *Fél Edit* 1936-ban Kocs községben,¹⁷⁶ vagy ilyen gyáripari produktumokra utalnak már a ceglédi *inventáriumok* adatai is 1850–1900 között.¹⁷⁷ A tárgyi anyaggyűjtést nehezítette az, hogy a régi üvegtárgyakat – a néprajz és az iparművészet érdeklődése hiányában – elsősorban jó szemű magángyűjtők fedezték fel, és féltve őrzött régiségként tartották otthonaikban. Őket is elsősorban a gazdagon díszített, datált tárgyak érdekelték. Az egyszerű használati üvegek pedig kiszorultak a háztartásokból, mert olcsó gyári üvegekkel lehetett őket pótolni, vagy megsemmisültek. Az üveg minden mai anyaggal szemben jóval törekenyebb. Ha elrepedt vagy kilyukadt, akkor már nem lehetett használni, lehetetlen volt tökéletesen összeragasztani, megfoltozni. A használók a törött, repedt tárgyakról így könnyen megváltak, mert semmire sem lehetett őket alkalmazni. A paraszti háztartásokban fennmaradt és többnyire jellegtelennek tűnő, különösebb művészi igényről tanúságot nem tevő üvegek nem keltették fel a kutatók figyelmét. A gyáripari termékek pedig természetesen nem inspirálhattak oly módon, mint más paraszti használatban levő tárgyak, amelyeket a parasztok maguk készítettek, vagy a városi iparosoktól szereztek be, de mindenképpen archaikus vonásokat tükröztek. Amikor Magyarországon a módszeres néprajzi tárggyűjtések elkezdődtek, a hagyományos technikával dolgozó kis erdei huták döntő többsége már beszüntette a termelését, s helyüket modern üveggyáraknak adták át. Csak néhány kis üzem (mint pl. Regéc), próbálkozott meg léte meghosszabbításával úgy, hogy olyan termékeket állítottak elő, amelyek az üveggyárak érdeklődési területén kívül estek. Ezeket a termékeket a huták környéki falvakban értékesítették, élelemre vagy különböző használati tárgyakra cserélték őket. Világítóeszközök, légyfogók, tányérok, egyszerű háztartási vagy borászattal összefüggő eszközök voltak a cserére vagy eladásra felajánlott tárgyak.

A múlt század végén az üveggyártással foglalkozó munkák is hozzájárultak ahhoz, hogy az üvegből készült tárgyakat lebecsüljék. A monográfiák szerzői előszeretettel hangoztatták, hogy

Pincetokba való palack, XIX. század közepe. Észak-Magyarország
Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa

Petróleumlámpa, XIX. század közepe. Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Pincetokba való palack, XIX. század eleje. Észak-Magyarország
Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa

Talpas pohár, XIX. század közepe.
Déri Múzeum, Debrecen

Palack rátétes dísszel, XVIII. század vége. Észak-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Magyarországon nem volt számottevő üvegyipar, azt is idegenek honosították meg. Az ezredéves évforduló ünnepi lázában égve, a XIX. század második fele üveggyárainak művészi termékeit reklámozták inkább. A régi üvegek közül pedig híres történelmi személyiségek velencei vagy cseh üvegeit tartották figyelemre méltónak, publikálásra

érdemesnek.¹⁷⁸ A paraszti használatú üvegtárgyak néprajzi aspektusú feldolgozásának elmaradása egyértelműen összefüggött a tárgyi anyaggyűjtés hiányával. Ebben kétségtelenül az volt a döntő mozzanat, hogy a századfordulón, századunk elején a népművészet egészéről kialakított nézetek lehetetlenné tették a még fellelhető üvegtárgyak

összegyűjtését, számbavételét. A század elején, amikor még szép számban lehetett volna üvegtárgyakat gyűjteni, a népművészeti kutatás a sajátosan paraszti, autochton műfajokat kereste. A paraszti használatban levő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta továbbá az is, hogy ismeretlen volt a készítési helyük, és ugyanúgy lehettek a nemesség, a polgárság mindennapi életéhez kötődő tárgyak, mint a parasztságéhoz. A felszínes, a szakirodalomban megfogalmazott téves nézetek miatt minden üvegtárggyal szemben feltételezték, hogy előállításán minden tekintetben komoly technikai előkészületeket, nagyobb ipari berendezéseket igényel. A paraszti használatban levő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta továbbá az a divatos nézet is, amely egy „magasabb” kultúra elemeit vélte felfedezni minden olyan tárgyban, amely a szokványostól eltért.

Az 1950–60-as évektől kezdve az egykori huták környékén levő településeken összegyűjtött üvegek múzeumi gyűjteményekbe kerültek. Ezeket kiegészítették a jóval korábban összegyűjtött magángyűjtemények jelentős tárgye gyűjtése, így olyan anyag halmozódott fel, amely többirányú kutatásra inspirált. A levéltári források feltárásával elkezdődött az erdei üveghuták történetének rekonstrukciója, majd a népművészet fogalmának, vizsgálata tárgyának változásával a népi kultúrába való beillesztése. A parasztüvegek iránt megnyilvánuló érdeklődésre a népművészet fogalmának átalakulása volt nagy hatással. Ennek köszönhetően az üvegből készült használati tárgyak feltűntek a népművészeti kiállításokon, és helyet kaptak a népművészeti monográfiákban is.¹⁷⁹

A népművészet fogalma, vizsgálatának tárgya és módszere rendkívül bonyolult, összetett

Butélia, XIX. század eleje. Dunántúl
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém (Fotó: Oszkó Zsuzsa)

kérdéskör. A népművészet egészéről alkotott közkeletű felfogás a használati tárgyak díszítésében, művészi megformálásában nyilvánul meg elsősorban. Nem tesz különbséget az általánosan használt és a köznapi tevékenység szféráján kívüli, különös műgonddal készített, gazdagon dí-

Kancsó festett dísszel, XIX. század közepe. Kelet-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

szített tárgyak között. Ma már nem lehet vitás, hogy a népművészet történeti képződmény, s mint *K. Csilléry Klára* megállapította, az elemzés, az értékelés nem képzelhető el a fogalom alakulása beható tanulmányozása nélkül. A népművészeti kutatások történetének bemutatása, a vizsgálatok céljának és az alkalmazott módszereknek az elemzése nagyon fontos lenne, hogy a stílusfejlődés legfőbb tendenciáit megismerhessük. A népművészeti kutatás történetének ma még csak a kezdetén tartunk. A feltárást nehezíti az, hogy a népművészeti tárgyak publikálási módszere a történeti tárgyalás kívánalmainak csak ritkán felelt meg.¹⁸⁰ Természetesen ez az elemzés sem vállalkozhat a népművészet fogalmának, kutatásának teljes történeti bemutatására. Csak azokat a csomópontokat igyekszik megragadni, amelyek rávilágítanak az üvegtárgyakkal szembeni viselkedés hátterére, illetve a népművészet fogalmának megváltozásával lehetővé tették a parasztüvegek beillesztését a népművészetbe.

A néprajztudomány népművészet egészéről kialakított álláspontja lényegében a századfordulón és a XX. század első évtizedeiben kavargó sokféle áltudományos, művészi elképzelésekkel szembeni polémiaiban született meg. A népművészet egészéről alkotott képet kezdetben írók, művészek, rajztanárok festették sokszínűre. A népművészet hőskorában a tárgyi anyag művészet szempontjából való értékelésében két alaptendencia bontakozott ki. Az egyik irányzat elképzeléseiben a paraszti háziipar és az iparművészet egymást inspiráló és kiegészítő nézetei fogalmazódtak meg.¹⁸¹ E nézetek képviselői abból indultak ki, hogy a gyorsan és tömegesen termelő gyáripár elpusztította a háziipart, megfosztotta a tárgyakat szépségüktől, s az ezzel összhangban jelentkező díszítés teljesen háttérbe szorult. Olyan új művészet megteremtésére van szükség, amely az anyagot és a szerkezetet visszahelyezi régi jogaiba, és a díszítményekben a nemzeti sajátosságok jutnak kifejeződésre. *Körösfői Kriesch Aladár*, a mozgalom egyik vezéralakja a nemzeti sajátosságokat, a „magyar ornamentiká”-t azért tartotta fontosnak érvényre juttatni, mert „a szem, a lélek megkívánja a szépet, a szemnek nemcsak a festett képben, kifaragott szoborban kell gyönyörködnie, hanem mindenben, ami körül vesz minket. A művészet nincs lekötve a vászonra, kőre, ott kell lennie annak mindenben, a széken, a késünkön, a levestányérokon”.¹⁸² A másik irányzathoz tartozók az anyagtól függetlenül a magyar, azaz a nemzeti ornamentika felfedezésétől várták a magyar nemzeti stílus megteremtésének, továbbfejlesztésének lehetőségeit. Elképzeléseik szerint valamikor az ősidőkben létezett egy tökéletes forma, egy összefüggő világkép, amely a történelem folyamán szétesett, és ezekből a töredékekből egy valamennyi tárgyon érvényesülő egységes magyar művészi formanyelv alakítható ki. Különösen *Huszka József* munkáiban fejeződött ki az a szándék, hogy a motívumkincset a romantikus keleti eredet, a lovas nemzetre jellemző nemes faji származás bizonyítékeként vonultassa fel, az ősi, nemzeti alapértékeket mindenáron alátámassza.¹⁸³ A romantikus népművészeti felfogás a vele összekapcsolódott ősi, nemzeti, tiszta értékkomponensekkel – a keleti színpompával és színorgiával, mint a keleti

képzelet tartozékaival – kimutatható hatással volt az ipar- és képzőművészetre, valamint az új építőművészetre. E hatásnak köszönhetően jelentek meg a pécsi *Zsolnay gyár* termékein a *Zsolnay Teréz* és *Júlia* által tervezett „magyaros” díszítmények. A *gödöllői művésztelep* alkotói az erdélyi népművészetben, „Kalotaszeg szivárványszínű világá”-ban találták meg az ősi, harmonikus egységet, és alkotásaikat mindig áthatotta „a civilizációk fényes erkölcsi tisztaságának hitt világa” érintetlen formában megőrződése feletti ujjongó felismerés.¹⁸⁴ A néprajzkutatókat nem a népművészet más művészeti ágakat inspiráló hatása, szemléletmódja készítette vitára, hanem az idealisztikus, tárgyakról, történeti tényekről függetlenül áltudományos nézetek, melyek leginkább *Huszkó* írásaiban fejeződtek ki. Az írók, művészek, rajztanárok és amatőrök által kialakított nézetek jelentősége abban foglalható össze, „hogyan felébresztette és tartósan ébren tartotta az érdeklődést a néphagyomány csírázó fejleményei iránt”.¹⁸⁵

Bátky Zsigmond 1906-ban *Útmutatójában* már leszögezte – s ez lényegében az áltudományos nézetekkel szembeni állásfoglalásnak is tekinthető –, hogy a kultúra „...nincs népekhez kötve, hanem egyes kisugárzó pontokból más népekhez is áttérjed és a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak időleges hordozói”.¹⁸⁶ Bátky valami nagyon fontosat érzett meg, olyat, amely a szociális vagy kulturális antropológia képviselőinek nézeteiben kristályosodott ki. Az antropológusok az emberi kultúra vizsgálata során a kapcsolatok szövevényeinek elemzését állítják előtérbe. Az emberi társadalmak, a kultúra rendezése közben dolgozták ki paraszti társadalom, paraszti kultúra vezérfogalmaikat. Tehát nem saját nemzeti identitásuk eredeti rétegeit keresve fedezték fel a parasztságot. A paraszti kultúrát egy összetett kulturális rendszer részegységének tekintik. Ezért elvetik a paraszti önellátásban, zártságban megőrződő kultúrát változatlan, eredeti voltáról vallott felfogásokat.¹⁸⁷ Lényegében a kultúra változatlanságáról, örök voltáról vallott nézetekkel szállt szembe *Györfly István*, amikor munkáiban a felszínen megjelenő, csillogó világ helyett az archaikus, régi formákra irányította rá a figyelmet, és hangsúlyozta a tárgyak különböző történelmi korokban

Szenteltvíztartó, XIX. század eleje. Kelet-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

való vizsgálatának jelentőségét.¹⁸⁸ *Bátky Zsigmond* és *Györfly István* kutatási eredményeit, és a hozzájuk hasonló nézeteket vallók publikációit *Viski Károly* szavaival élve, az „ázsiai” hagyatéknak tartott népművészetten nevelkedett közönség „...földrúdulással fogadta s szívesen vette a magyar ornamentika olyan elméleteit, amelyek a mai szűcs- és szűrhimzések elemeit közvetlenül a honfoglalók ásatag fémemlékeivel kapcsolták össze”.¹⁸⁹

A magyar népművészetről az első szintézist *Bátky Zsigmond*, *Györfly István* és *Viski Károly* készítette.¹⁹⁰ 1928-ban a prágai Nemzetközi Népművészeti Kongresszusra készített munkájukban a népviseletek, a népi építkezés, a szűcs- és szűrőszabó munkák, a pásztorművészet, a himzés, a bőrmunka és a faragott paraszti szerszámok álltak előtérben. A festett bútor, a kerámia visszafogottabb szerepet kapott, és csak jelzésszerűen esett szó a kékfestésről, a mézeskalácsosságról és

a templombelsőkről. Az összeállításban az önálló paraszti műveltség hangsúlyozása kapott szerepet, az átmeneti, városias műfajokat nem vették figyelembe. Az 1928-as műfajstruktúrának – mint ezt *Hofer Tamás* bizonyította – szinte a közelmúlt népművészeti kiadványáig követhető hatása volt.¹⁹¹ Egy olyan népművészeti fogalom született, amely köthető volt a jobbágysághoz, majd a jobbágyság felszabadulása után a parasztsághoz. Ez a népművészeti fogalom kirekesztette a „félnépi” műfajokat, mint pl. a vallásos kisplasztika, útszéli keresztek, kékfestés, mézeskalácsosság stb. Lényegében az 1928-ban felállított műfajstruktúra ragadható meg fő vonásaiban *A magyarság néprajzában*. A *Díszítőművészet* c. fejezetet *Viski Károly* írta. A fejezet összefoglalásában Viski is ugyanazt vallotta, mint amit Györffy az ősidőkben elképzelt tökéletes formát abszolutizáló, romantikus, áltudományos nézetekkel szembeni elutasító cikkében fogalmazott meg 1930-ban: „...nincs anyagtól független általános ornamentika. A népművészet műfajok, anyagok, tájak szerint eltérő, és történetileg állandóan változó díszítő rendszerek együttese.” Viski megállapítása szerint „olyan díszítményt vagy díszítőelemet nem találtunk, amely valamennyi tárgycsoportban megvolna olyan alakban, hogy az egész magyar díszítőművészetet jellemezné... A díszítőművészetnek éppen úgy annak hagyományos módjai, alkotóelemei, mint más művészetnek... Egy részük távoli földrészek és régmúlt idők megnyilatkoztatásaival egyezik, más részük térben és időben csak szűkebb körre terjed.”¹⁹² *A Magyarság Néprajzában* sor került a népművészet fogalmának pontosabb körülhatárolására is. Viski „a nép tárgyi művészkedése”-t nevezte népművészetnek, mint mondta: „Ha szabatosan akarunk szólni, a tárgyakon jelentkező művészetet a nép díszítő-művészetének nevezzük.” Viski ugyanúgy, mint Györffy és Bátky is, a nép alatt egyértelműen a parasztságot mint társadalmi osztályt értette belső tagoltságával együtt, a népművészetrel pedig a parasztság művészetét jelölte. Hogy mi minden tartozik a népművészet keretébe, és milyen ismérvek alapján dönthető el az, hogy egy tárgy e fogalmi körhöz tartozik-e vagy sem, erre csak egy általános jellegű választ kapunk: „...mindez akkor válik népivé, ha a nép elfogadja, esetleg át-

hasonítja, közösségébe iktatja – hagyományként nemzedékről nemzedékre örökíti.” Viski tehát kiválóan megérezte a népművészeti tárgyakkal szembeni hármas feltételt, követelményt. Vagyis alapvetően meghatározó jelentőségű a tárgyalkotó, a tárgyat elfogadó és hagyományaiban továbbörökítő nép. Nem fogadta el viszont Viski népművészeti alkotásoknak az egyes személyek által készített művészeti tárgyat. „A személytelen népnek nincs szoros értelemben érett művészte (képzőművészte), ha egyesek (mint például a személy szerint elhíresedett székely Molnár Dani, az állatmintázó) alkottak is önmagáért való (l’art pour l’art) művészi tárgyakat.”¹⁹³ Viski véleményével szemben joggal vetették fel a kérdést, hogy valóban a nép alkotása-e mindaz, amit sajátjának vall. Kétségkívül nem, hiszen az új alkotások mindig egy ember kezdeményezésére születtek meg, s ezek csak akkor váltak a nép sajátjává, ha elfogadták azokat, és hagyományként nemzedékről nemzedékre örökölték tovább. A Viski által megfogalmazott népművészet hármas kritériumához szorosan ragaszkodva sohasem lehetett volna a városokban élő céhes iparosok parasztság számára készített termékeit, a gyáripár alapanyagainak felhasználásával előállított viseletdarabokat és más használati tárgyakat a népművészet körébe sorolni. Már Viskiék is eltértek az eredeti meghatározásaitól akkor, amikor a céhes iparosok produktumait vagy a gyáripár által előállított anyagok felhasználásával készült tárgyakat, viseleteket teljes természetességgel a népművészeti tárgyak közé sorolták. Ez a későbbiek során sem jelentett gondot a kutatók számára. A nem parasztok által készített tárgyak inkább arra ösztönöztek, hogy a vizsgálatok minél árnyaltabb, sokoldalúbb kép megalkotásához vezessenek. A Viski által készítőnek megjelölt nép, vagyis parasztság köre változott csupán oly mértékben, hogy a népművészeti tárgyakat a parasztság és a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegeknek a körében érvényesülő tárgyalkotó, díszítő- és ábrázolóművészet eredményének tekintették.¹⁹⁴

A Bátky, Györffy és Viski által kialakított népművészeti fogalom alkalmazásából fakadó hibák kiküszöbölése főként *K. Csilléry Klára*, *Domanovszky György*, de különösképpen *Fél Edit* és *Hofer Tamás*

érdeme. Fél Edit és Hofer Tamás hívta fel a figyelmet arra, hogy: „Az egyes európai népek néprajza, mint nemzeti tudomány, egymástól többé-kevésbé különböző utakon fejlődött, s eltérő módokon tűzte ki vizsgálódásai körét. A magyar néprajz a provinciális művészet határterületeire alig fordított figyelmet. Nálunk az érdeklődés főként a népművészet eredeti, paraszti megnyilvánulásai felé fordult: a cifraszűrök, a pálinkás butélikák, a tükrösök és a juhászkancsók felé. A mellettük »városiasnak« tetsző tárgycsoportokat – így a népies vallásos plasztikát vagy nyomtatásokat – kevésbé vizsgálták, alig gyűjtötték.”¹⁹⁵ Ha a szomszédos országokban a népművészetről kialakított véleményeket vesszük vizsgálat alá, akkor valóban az tapasztalható, hogy eltérő módon tűzték ki vizsgálódásuk tárgyát. A német területeken és Csehszlovákiában is a népművészetet a parasztművészettel azonosítják. Természetesen a sajátos gazdasági-társadalmi fejlődésből következően a parasztság megjelölés mást takar, mint Magyarországon. *Friedrich Jan* a népművészet fogalma alatt egy nép sajátos képalkotásának összességét érti. *Dagobert Frey* a népművészetet a nemzeti népcsoport kifejeződési formájának tartja, a népművészetet egyértelműen a parasztművészettel azonosítja. De vannak természetesen olyanok is, akik elvetik a paraszt és népművészet egybevetését, mint *Ottó Lauffer* vagy *Friedrich Adama*, hogy a sokféle nézetből néhányat kiemeljünk. A népművészet állandóságának vagy történeti fejlődésének megítélésében is sokszínű a kép. *Robert Forrer* úgy véli, hogy a népművészet a parasztművészet, a nagy művészet mögött jelentkezik, parodizálja azt. *Friedrich Adama* szerint a magas kultúra fejlődésében mindig a népművészet a konstans tényező, s mint konstans elem, a kontinuitást biztosítja. Többen hangsúlyozzák, köztük *Robert Wildhaber* is, hogy a népművészet fogalmának használata helyett célszerűbb lenne a csoportművészet alkalmazása. Az eltérő vélemények ellenére egy közös vonás azért felfedezhető abban, hogy a provinciális és a periférikus művészetek körébe tartozó tárgyak népművészet egészébe való tartozását hangsúlyozzák.¹⁹⁶ Hasonló vélemény tapasztalható a csehszlovák kutatóknál is. *Jaroslav Vojdis* és *Vera Hasalova* népművészet

körébe tartozónak tekintett minden olyan művészi megformálású tárgyat, amelyet a lakosság a XVII–XIX. században a falvakban és kisebb városokban használt.¹⁹⁷ *Fél Edit* és *Hofer Tamás* bizonyára a felsorakoztatott véleményeket is figyelembe vette akkor, amikor a provinciális művészet határterületeinek bevonását szorgalmazták. Nagy népművészeti monográfiájuk anyagának összeállítása tükrözi ezt, sőt arról is tanúbizonyságot tesz, hogy a „félnépi” populáris műveltségbe sorolható műfajok bevonásakor, a paraszti tárgyi környezet egészét sokoldalúan elemezve jártak el. A *Bátkey Zsigmond*, *Györffy István* és *Viski Károly* által kialakított és hosszú időn keresztül ható műfajstruktúrát kibővítvé hozták létre a kibővült népművészet fogalom tartalmának megfelelő keretet. Ezt az általuk megfogalmazott nézet szerint töltötték ki tartalommal: „Voltaképpen egészében kell nézni azokat a tárgyi környezeteket, amelyeket egy-egy paraszti társadalom az élete köré felépített, mivel ezekben minden használati tárgynak van, ha különböző mértékben is, művészi jelentése. Az egymást kiegészítő, az egymással összetartozó tárgyak együttese mutatja csak meg az őket elrendező, formáló esztétikai elvek rendszerét.”¹⁹⁸

A népművészet fogalmának, vizsgálati tárgyának változásait nyomon követve megállapítható, hogy a népművészet lényegében háromféle tárgyegyüttest tömörít magába. A népművészet eredeti paraszti megnyilvánulásai mellett, a népművészet periferiáján elhelyezkedő tárgyakat és a provinciális művészet alkotásait. Az utóbbi kategória kialakítása *Domanovszky György* nevéhez fűződik.¹⁹⁹ Megállapítása szerint a művészetben a provincializmus teljesen másféle értékrendet jelöl, mint amit a periférikus művészeti tárgyak képviselnek: „a történeti stílusok helyi, és minden esetben alacsonyabb rendű alkotásai tartoznak e kategóriába”. A paraszttüvegeket a népművészet napjainkban elfogadott fogalmának megfelelően, a hármas egységen belül a „városiasnak” tetsző tárgyak közé sorolhatjuk. Tehát a paraszttüvegek helyét a népművészet eredeti megnyilvánulásait reprezentáló tárgyak és a provinciális művészet alkotásai között határozhatjuk meg. Másfelől, más aspektusú megközelítéssel a paraszttüveg összekötő kapcsot, átmenetet jelent a népművészet és az iparművé-

szet között. Már Viski Károly is utalt arra, hogy „A nép tárgyi művészkedése tehát a magas szintű művészi iparával, azaz – járatosabb szóval: iparművészettel van rokonságban.”²⁰⁰ Az ipar-népművészet egyaránt tárgyalkotó művészet, hiszen mindkettő a hétköznapiak használati tárgyait jeleníti meg művészi formában. A két művészeti ág közötti leglényegesebb különbség abban fedezhető fel, hogy az iparművészet dísz tárgyakat állít elő, amelyek a lakóházak belső tereinek pompáját hivatottak szolgálni. A népművészet nem ismeri a dísz tárgy fogalmát. A tárgyaknak minden esetben megvan a funkcionális rendeltetésük. Igaz, hogy a paraszti tárgyi környezetben is találunk olyan tárgyakat, amelyek a parasztházak tisztaszobáiban kaptak helyet, és csak különleges alkalmakkor szolgáltak. Azonban ezek a dísz tárgyaknak minősülő darabok többnyire csak stílári megfogalmazódásukban köthetők a népművészethez. A parasztüvegek döntő többsége használatra készült, mint ezt a tárgyak bemutatásakor érzékeltettük. Csak a XIX. század második felében jelentek meg az ezredéves évforduló társadalmi megbékülést hangsúlyozó színpompás kavalkádjában olyan üvegek, amelyek kimondottan díszüveg szerepet töltek be. Ezeket azonban már többnyire üveggyárak készítették szériában, kimondottan díszüvegnek szánva. A parasztüvegeken csak ritkán figyelhető meg olyan díszítmény, amely a használat fölé kerekedne, uralná a funkcionális tökéletesen megfelelő formát. A tárgyak egyszerű díszítésük, funkcionális szerepük miatt esnek kívül az iparművészet, a művészettörténet vizsgálódási körén. A tárgyakat nem becsülik le ugyan, de lényegében a parasztüvegek megítélésében ugyanolyan sematikus, a tárgyak funkcióit alapvetően figyelmen kívül hagyó nézeteket vallanak, mint a népművészet hőskorában az eredeti örök motívumokat keresők, vagy ami Cs. Sebestyén Károly népművészeti felfogásában is tükröződött.²⁰¹ Az üvegművészettel foglalkozók megítélése szerint a parasztüvegek időtlen alkotások, amelyek időtlenségükben összekötő kapcsolatot jelentenek a magas művészet egyes fejlődési állomásai között. A parasztüvegek az üvegművészetben belül a konstans tényezőt jelentik, a különböző történelmi korok, az egyes fejlődési állomások

a középkor végétől egészen a legújabb korig a parasztüvegeken keresztül érintkeznek egymással. A parasztüvegek karakterét a felsőbb társadalmi osztályok kultúrájából alászálalt elemek adják meg. Kétségtelenül az üvegtárgyakon – mint általában a többi népművészeti műfaj tárgyain sem – nem érezhető közvetlenül a stílusok egymásutánisága. Az átalakulás folyamatának logikája sem érzékelhető a történelmi stílusok oldaláról. A történelmi stílusok lerakódó elemei elsősorban a hagyomány útján őrződtek meg az üvegeken.

A parasztüvegek használóinak körét már megjelöltük. Az adatok bizonyították, hogy a parasztság – mint rendkívüli módon tagolt társadalmi réteg – a XVIII. századtól egyre fokozódó mértékben használta az üvegeket, és igényt tartott ezekre a termékekre. Az öblösüvegek még nagyobb mértékű elterjedésének nem anyagi eredetű akadályai voltak, hanem elsősorban szemléletbeli okai, másrészt pedig az, hogy a tároló- és ivóedények alkalmazása magától értetődően a történelmi borvidékeken vált célszerűvé, praktikussá. Az sem mellékes természetesen, hogy a bortermő vidékek (l. Tokaj-Hegyalja) átlagon felüli színvonalon élő lakossága könnyebben megengedhette magának az üvegtárgyak beszerzését. Amikor a parasztüvegek használóinak körét behatároljuk, feltétlenül meg kell említenünk, hogy ezeket a tárgyakat az úri osztály tagjainak háztartásaiban is megtalálhatjuk, hiszen ez a parasztság által használt háztartási eszközök legtöbbször is érvényes. Mindig létezni kellett egy olyan vulgáris közkultúrának, ami nem volt „parasztosan” népi és „exkluzív” úri. A kastélyok, udvarházak konyháiban, kamráiban sütésre, főzésre és tárolásra ugyanolyan egyszerű kivitelű, ún. közhasználati eszközök is voltak, amelyeket a paraszti, mezővárosi polgári háztartásokban is felfedezhetünk. A különbség köztük legfeljebb a díszesebb kivitelben volt kitapintható.

A népművészeti tárgyakkal szembeni másik fontos kritérium az, hogy a parasztság vagy a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegek hozzák ezeket létre, illetve a hagyomány befogadó, mintegy „honosító” szerepe jusson érvényre. Az egyes üveghuták történetének vázlatos bemutatásakor, fejlődésük csomópontjai-

nak megragadásakor érintettük az üvegekészítők származását, utaltunk az üvegekészítés munkae-rőgondjaira. Megállapítható, hogy az üvegekészítő mesterek a XVII. században és a XVIII. század első felében főként lengyel, német és cseh-morva származásúak voltak Erdély és Felső-Magyarország területén. A Dunántúlon a XVIII–XIX. században létrejött üvegcsűrők első szakemberei is idegenek voltak, Ausztriából és Csehországból vándoroltak be. Azonban mindhárom területen a nyersanyagok kitermelését, az üvegáru fuvarozását, értékesítését a jobbágyfalvak lakói végezték robotban. Erdélyben magyar és román jobbágyok, Felső-Magyarországon többnyire szlovákok, a Dunántúlon és a Délvidéken pedig magyarok és délszlávok. Minden üveghuta történetében kimutatható, hogy néhány évtized múlva a segédmunkaerőt biztosító jobbágyok elsajátították az üveggyártás alapvető ismereteit, és üvegekészítőkké váltak. Egyes helyeken, mint a Bakonyban, az egykori üvegekészítők leszármazottai váltak üveggyártókká, és a mesterség nemzedékről nemzedékre öröklődött. A segédmunkaerőt biztosító jobbágyok alkalmazkodóképességének köszönhetően a XVII. századi és XVIII. század eleji alapítású hutákban néhány évtized múlva már majdnem mindenütt magyar, délszláv, román és leginkább szlovák származású üvegekészítőkkal találkozunk. Ezt követően a mesterség náluk is nemzedékről nemzedékre öröklődött. Az üveghuták 3–4, legjobb esetben 8–10 szakembere az uradalmak és a bérlők közötti szerződések értelmében a bérlők alkalmazottainak számított. A bérlőtől munkabért kaptak vagy részesedést, általában a megtermelt üvegek értékének 1/3-át. A munkások „nem tekinthetők urasági szolgáknak, jogállapotukban különböznek a lakosság többi részétől” – mondta ki egy kamarai rendelet 1735-ben. Az üveghuták termelésének biztosítására azonban jóval több munkáskézre volt szükség. A XVIII–XIX. században egy-egy üveghuta termelésének feltételeit 30–50 ember biztosította. Döntő többségükben segédmunkát végeztek. A fakitermeléshez, nyersanyagok (homok, mész-kő) kibányászásához szükséges segédmunkát vagy uradalmi jobbágyok végezték robot címén, vagy pedig a huták mellett kialakult települések

lakói a bérlőtől kapott fizetség ellenében. A huta-települések lakói jogállásukat tekintve taxás zselérek voltak, akik az irtásokon földműveléssel is foglalkoztak. Egy rendelet kimondta, hogy „földesúri földön első emberek, az irtásföldet árenda mellett bírják, nem pedig robotolás után”.²⁰² Összességében megállapítható, hogy a hutákban dolgozók társadalmi helyzetüket tekintve megközelítően a parasztság színvonalán állottak, de figyelembe véve azt a természeti környezetet, ahol éltek, életszínvonalukban mindenképpen a parasztság legszegényebb rétegeivel azonos nívón biztosították megélhetésüket. Eltekintve attól, amikor egyes hutákban a hutabérlők külföldről hívtak be szakmunkásokat és *finom üvegek*, metszett díszű tárgyak készítésébe kezdtek, a magyarországi üveghuták többségében az üvegekészítés alapvető technikai és díszítőeljárásait alkalmazó üveggyártók dolgoztak, akik egyszerű közhasználati üvegek, parasztüvegek előállítására voltak többnyire alkalmasak. A huták munkásai, mint ezt *Takács Béla* szépen megfogalmazta, „...tulajdonképpen maguk is parasztok voltak, akikben a művészeti készség generációkon keresztül öröklődött, elsősorban a parasztság számára készítették közhasználati edényeiket”.²⁰³

A parasztüveg általános jellemzésére elmondható, hogy mindenekelőtt a célszerűség dominál a tárgyakon, az üvegekészítők lemondtak a felesleges, szemet gyönyörködtető részletekről, hogy az üveg maradéktalanul betöltsé funkcióját. Azonban az ösztönös esztétikai érzékből fakadó dekorálási alkalmazásnak helyét még a legközönségesebb készítményeknél is megtalálják az üvegekészítők. A díszítés soha nem ment a célszerűség rovására, a tárgyak szépek, ugyanakkor a mindennapi életben használhatóak, a forma és a díszítmény harmonikus egysége jelenti mindenekelőtt a parasztüvegek népművészeti értékét. Ezért érintőlegesen vázolnunk kell azt is, hogy a stíluselemek vagyis az alkotás egységét hogyan sikerült az egyes korszakokban megteremteni.

Az áttekintett, bemutatott parasztüvegek emlékanyaga alapján a két korszakra történő tagolás tűnik a legalkalmasabbnak. A periodizáció során figyelemmel kellett lennünk arra, hogy ha egy üvegforma vagy díszítmény kedvelté vált,

akkor mellett hosszú időn keresztül kitartottak. Egyes formák és díszítványok mindkét időszakra jellemzőek voltak. A stíluselemek alapján a parasztüvegek első korszaka a XVII. század végétől a XVIII. század közepéig tart, míg a második periódus a XVIII. század második felétől döntő mértékben a XIX. század 50-es éveikig tartott, de egyes üveghuták létfenntartásukért folytatott küzdelmét figyelembe véve még a XIX. század végéig is kitolható. Az üveghuták az uradalmi igényeket kielégítő ablaküveggyártás szorító kötelékéből kiszabadulva, meglepően változatos formájú öblösüvegekkel jelentkeztek a piacokon. Az öblösüveg-készítés kezdeti szakaszát gazdag formavilág és viszonylag egyszerű díszítési mód jellemezte. A kiszínesedés és ugyanakkor a formai szempontból való letisztulás, olyan általánosan használt üvegek, mint a borospalackok, tejes- és befőttesüvegek, korsók, poharak végső formájának kialakulása, a XVIII. század második felétől ragadható meg. A XVII. század végén és a XVIII. század elején az öblösüveg előállításában az erdélyi üveghuták szerepe volt a meghatározó. 1648-ban 19-féle edénytípust vehettünk számba, s a század végére pedig már majdnem 30-féle öblösüveget. A XVIII. század elején egyes erdélyi hutákban már több mint 40-féle öblösüveget állítottak elő. Az egyes edénytípusokon belül az űrmérték alapján is jelentős változatosság tapasztalható. A sokféle edénytípus között az egyszerű, közhasználatra szánt öblösüvegek, a vásári vagy parasztüvegek aránya mintegy 50%-os volt.²⁰⁴ Az ország más részein főként a XVIII. század elején meginduló üvegekészítés csak a XVIII. század dereka tájára volt képes az erdélyihez és a kelet-magyarországihoz hasonló gazdag kínálatot produkálni. A parasztüvegeken az első periódusban különböző megoldású rátétek, fonalas díszek, s a készítő formák hatására előidézett optikai hatások jelentették a díszítványt. Az edények üvegfa- la az esetek többségében a vasoxiddal szennyezett anyaggal való küzdelmet tükrözi. A parasztüvegek első korszakának leglátványosabb, legdíszesebb üvegei az írásos mustrájú erdélyi kancsók voltak, amelyek azonban inkább már a dízüvegek csoportjába sorolhatók.

[EGYZETEK]

- 1 Vö. VERES László 1997. 45–46.
- 2 Vö. VERES László 1995. 16–17.
- 3 SZVIRCSEK Ferenc 1982. 60.; SZÓKEFALVY NAGY Zoltán 1964. 110–117.; BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 80.
- 4 KORABINSKY munkájában a következő helyeket sorolja fel, ahol üveghuták működtek: Bars megyében: Bukowina, Nemcschin (Nemcsény); Borsodban: Cschernej (Csernely); Hont megyében: Brezo, Gyügy és Derschenye (Derzsénye); Liptó megyében: Benedekfalva, Beschenova (Besenyőfalva), Botza; Máramaros megyében: Borkút; Nógrád megyében: Divén (Divény), Hutta; Nyitra megyében: Buschocz(?) Drahóc, Esztergál; Pest megyében: Fóth; Pozsony megyében: Hutti; Sáros megyében: Bártfa, Dubova, Gáboltó Glashütte (Szkleno), Richwald; Sopron megyében: Cshér (Csér); Szatmár megyében: Erdőd; Szepesben: Baldóc, Dubrawa; Temesben: Fibsch (Fibis); Trencsénben: Adamóc, Kis-Kosolna, Facskó (Facschkow) és Zliecho; Túróc megyében: Budisch (Budis), Dubowa; Vas megyében: Szalonak; Zólyom megyében: Besztercebánya, Bisztra és Cschaeschin (Csécsény). Vö. KORABINSKY, Johann Matthias 1786.
- 5 KORABINSKY adatait és a Mária Terézia-féle leiratra érkezett válaszokat a következő munkákban közölt hutafelsorolásokkal egészítettem ki: 1. Helytartótanácsi jelentés. 2. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983.; SZVIRCSEK Ferenc 1982.; LEHMANN Antal 1971.; TAKÁCS Béla 1970.; TAKÁCS Béla 1966.; ÉRI István 1966.; HOFFMANN, Herbert 1972.; VERES László 1979b. Az 1839. évi adatokat l. FÉNYES Elek 1839.
- 6 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 74.
- 7 FÉNYES Elek 1839. munkájában 56 működő üveghutát sorol fel az alábbiak szerint: Baranya: Hosszúhetény, Újbánya, Szentmártony; Somogy: Szentmihályfa, Lukafa, Szent-luka; Vas: Szalonak és Léka; Veszprém: Csehbánya, Németbánya, Űrkútbánya, Pénzeskút, Somhegy; Zala: Vétyem; Sopron: Sopron; Árva: Novotti; Bars: Újbánya, Fenyőkosztolány, Skiczovo, Ebedecz, Csárad, Kistapolcsány, Aranyos-Maróth; Hont: Csábrágh, Derzsénye; Liptó: Bócza, Gombás; Nógrád: Divényhuta; Nyitra: Aranyosd; Pozsony: Kis-Kosolna; Szepes: Nemessény; Trencsén: Zliecho; Zólyom: Szihla, Gyetva, Végleshuta, Miklósfalva; Abaúj: Szalánc, Sompaták, Regéc, Felsőbánya; Bereg: Munkács; Borsod: Visnyó, Újhuta, Répashuta; Gömör és Kishont: Forgácsfalva; Heves: Parád, Hasznos, Szuha; Sáros: Liptó, Sztebnik, Sarbova; Ung: Tót-Poléna; Máramaros: Técső, Ferencvölgyhuta; Ugocsa: Nagytarna; Bihar: Almaszeg, Élesd, Bél; Szatmár: Bikkalja, Újhuta; Hunyad: Kristyor, Zalánpaták, Bikszád, Borszék; Verőce: Jankovátz, Ivanopolje, Mariathal; Zágráb: Oresje. Fényes adatait kiegészítik: DEMIAN Johann 1805.; SCHWARTNER von Martin 1809–11.; NAGY, Ludovicus 1828.; BIELEK von Ladislaus 1837.
- 8 CSATKAI Endre 1935. 11–12.
- 9 KOSSUTH Lajos 1842.; SZVIRCSEK Ferenc 1982. 71–72.; TELKES Simon 1895. 9.; TAKÁCS Béla 1970. 37–42.; SZVIRCSEK Ferenc 1974. 123–128.
- 10 Az egyes felvidéki hutákra vonatkozó adatokat l. OL. C. 43. Helyitt. acta secundum referentes 1781. No. 71. pos. 60.; MÉREI Gyula 1951. 116–119.
- 11 OL. Kamarai Levéltár. Arch. Fam. Rákóczi de Felsővadász Fasc. 36. E. Rajcsány; 20. Fol. 9. No. 153. Arendataria Officinae Vitriariae Regiciensis. Vö. TAKÁCS Béla 1966a. 14.; TAGÁNYI Károly 1900. 142.
- 12 TAKÁCS Béla 1966a. 15–17.
- 13 TAKÁCS Béla 1966a. 26–39.
- 14 TELKES Simon 1895. 102.
- 15 OL. U et C. Fasc. 5. Nr. 12.
- 16 TAKÁCS Béla 1970.
- 17 THALY Kálmán 1887. 249.; HILDENSTAB György 1910. 118.
- 18 TAKÁCS Béla 1966a. 66–67.
- 19 L. VERES László 1979a.; VERES László 1979b.
- 20 SZVIRCSEK Ferenc 1982. 51–52.
- 21 SZVIRCSEK Ferenc 1982. 56–70.; SZVIRCSEK Ferenc 1983. 213–228.

- 22 TAKÁCS Béla–VERES László 2001. 272–273.
- 23 OL. P. 396. 57a.
- 24 TAKÁCS Béla–VERES László 2001. 283–284.
- 25 TAKÁCS Béla–VERES László 2002. 115–116.
- 26 OL. Acta statum fabricorum No. 23. Arch. palatinus Josephus 40 cs.
- 27 KÁROLYI László 1911. 79.
- 28 PETŐFI Sándor 1987. 33.
- 29 VERES László 1986a 132.
- 30 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 78–82.
- 31 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 89–90.
- 32 A korábbi időszakokban csak a vásáruveg vagy az erdélyi üveg elnevezése fordul elő Erdélyben az öblösüvegek említésekor. A parasztkarika kifejezés viszont a XVII. század elejétől használatban volt, mint egyszerű, zöld színű ablaküvegek elnevezése.
- 33 A munkások származására és az egyik hutából a másikba való településre I. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 95–96.
- 34 BUNTA Magdalena 1980. 221–222.
- 35 Die Vereinigte Glasfabriken... 1860. 32–33.
- 36 BUNTA Magda–KATONA Imre 1980. 93.
- 37 CSEREI Zoltán 1993. 72.
- 38 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 70.
- 39 CSEREI Zoltán 1993. 72–73.
- 40 Quellen III. ... 1896. 590.
- 41 TELKES Simon 1895. 346.
- 42 IMREH István 1979. 87.
- 43 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 71.
- 44 IMREH István 1956. 33.
- 45 Háromszék vármegye... 1899. 177.
- 46 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 112.
- 47 CSEREI Zoltán 1993. 75.
- 48 MAGYAR HÍRMONDÓ 1781. 760.
- 49 Vö. VERES László 1997. 44.
- 50 CSEREI Zoltán 1993. 75.
- 51 PROKOPP Gyula 1974. 212.
- 52 Vö. LEHMANN Antal 1971. 112.
- 53 L. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 97–98.
- 54 MÉREI Gyula 1951. 117.; FÉNYES Elek 1839.
- 55 VARGA Vera 1989. 64.
- 56 LEHMANN Antal 1971. 109–113.
- 57 MOLNÁR László 1980–81. 79.
- 58 VERES László 1997. 67.
- 59 Zala megyei Levéltár. Sellyey család iratai. IV. cs. Zala megyei peres és egyéb iratok. 1770–1844.
- 60 SÁGHELYI Lajos 1938. 229.; MOLNÁR László 1984.
- 61 ÉRI István 1966. 146–147.
- 62 Veszprémi püspökség Levéltára Conscr. et Acta 1745–1762.
- 63 L. ÉRI István 1966. 149–151.
- 64 SÁGHELYI Lajos 1938. 150.
- 65 ÉRI István 1966. 150.
- 66 ÉRI István 1966. 151–153.
- 67 MÉREI Gyula 1951. 117.
- 68 ÉRI István 1966. 152.
- 69 Veszprém megyei Levéltár Közgylési jegyzőkönyve 1782. 257.; 1783. 325.
- 70 Veszprém megyei Levéltár Urbéri tabellák. Lókút 1868.
- 71 ÉRI István 1966. 153.
- 72 MÉREI Gyula 1951. 117.
- 73 ÉRI István 1966. 154.
- 74 VERES László 1997. 67.
- 75 MÉREI Gyula 1951. 118.
- 76 ÉRI István 1966. 159.
- 77 Veszprém megyei Levéltár Közgylési jegyzőkönyvek 1824. 276., 278.
- 78 ÉRI István 1966. 161.
- 79 A munkások ősei az osztrák határ menti hutatelepülésekből (Szalonak, Léka, Lukafa) származtak.
- 80 ÉRI István 1966. 162.
- 81 A Temesi bánság első kormányzója gr. Mercy Claudius Florimond tábornok lett. Nagyszabású tervet dolgozott ki a térség ipari és gazdasági fejlesztésére. Vö. HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula 1935. IV. 434.
- 82 MÉREI Gyula 1951. 118.
- 83 MÉREI Gyula 1951. 204.
- 84 A krasznai huta látképét és a borszéki huta ábrázolását I. ORBÁN Balázs 1869. II. 113.; ORBÁN Balázs 1873. VI. 78.; TAKÁCS Béla 1970. 90–93.; Vasárnapi Újság, 1870. A Vas megyei thalheimi huta ábrázolása.
- 85 TAKÁTS Sándor 1899. 194.
- 86 OL. U et C. Fasc. 14. No. 38–42.
- 87 OL. Archivum Patakiense Rákóczi-Trautsohnianum. Acta Radicalia. titulus Regéc. Fasc. IX. Conscriptio et inventatio incliti dominii Regécziensis Anno 1726.
- 88 OL. Delin 6–579. A diósgyőri koronauradalom összeírása 1775.
- 89 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 78.; TAKÁCS Béla 1966b 37.
- 90 ÉRI István 1966. 161.
- 91 KOVÁCS Béla 1968. 205–211.; MOLNÁR László 1984. 210–211.
- 92 Az Erdély története című munka szerint az erdélyi lakosság manufaktúrákkal, hámorokkal, ipari üzemekkel való együttélése a friss nyelverterető képességben is megnyilvánult. Az üvegcsűr szavunkat is Erdélyben alkották a XVIII. század elején. Valószínűleg Pápai Páriz Ferenc fordította le így a latin officina vitriaria kifejezést. Vö. KŐPECZI Béla 1987. 929.
- 93 Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 78.
- 94 Jegyzőkönyv és végzés a diósgyőri m. k. kincstári uradalomhoz tartozó, Diósgyőr határában, valamint a telepítvényes községek határában fekvő, a m. k. kincstár tulajdonát képező ingatlanoknak a kincstár kezelési ágazatok szerinti elkülönüléséről. 1895. 47–48. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció. Ltsz. 53.4496. 1–2. L. még: VERES László 1979b. 32–33.
- 95 Vö. TAKÁCS Béla 1970. 34–36. Az irat eredetije OL. Károlyi család Lt. Lad. 1. Nr. 1–76.
- 96 OL. E. 696. Összeírások. Diósgyőr–Tokaji koronauradalmak 6/a. Uradalmi javak, jövedelmek. Conscriptio et Inventatio 1755/56. Huta Vitriaria Fasc. 4. Fr. 3. 321–322.
- 97 TAKÁCS Béla 1966b. 31–322.
- 98 Vö. FRECSKAY János 1877. 247–251.
- 99 A mértékegységet vö. LEHMANN Antal 1971. 134.
- 100 HALIK, Johann 1908. 34–36. Itt részletesen leírja a technikai folyamatot.
- 101 Vö. LEHMANN Antal 1971. 134.
- 102 THALY Kálmán 1887. 249; HILDENSTAB György 1910. 118.; SÁGHELYI Lajos 1938. 112.
- 103 Vö. TAKÁCS Béla–VERES László 2002. 120.
- 104 A tárgy a Magyar Nemzeti Múzeumban található. Vö. RIDOVICS Anna 2002. 465.
- 105 Vö. BORSOS Béla 1974. 78.
- 106 A tárgy fotóját és leírását I. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 128–129. 10. fotó.
- 107 Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 133.
- 108 L. BORSOS Béla 1974. 55.
- 109 Az 1781-ből származó debreceni Szent György-napi vásárrendtartás szerint a Varga utcában állt egy üveges sátor, a Hatvani utca végén egri, gyöngyösi üveges és tükrös árulta portékáját, nyilván parádi készítményeket. De volt az üvegárusok sorában debreceni, pesti, sőt csehországi is. A piacok, vásárok történetével foglalkozó szakirodalomban csak néhány, üveg értékesítésére vonatkozó adatot találtam.
- 110 VERES László 1991. 50–54.
- 111 Vö. VERES László 1986a. 131–132.
- 112 BUNTA Magdalena 1980. 226–227.
- 113 L. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 76.
- 114 Vö. VERES László 1986a. 131–132.
- 115 BUNTA Magdalena 1980. 227.
- 116 KŐPECZI Béla 1987. 1052.
- 117 Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 93. és VERES László 1986a. 132.
- 118 Vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 189–190. Sághegyi itt még Pechány Antal romantikus szemléletű munkájára támaszkodott. Pedig alapos a feldolgozás a szlovák vándoriparról és vándorkereskedelemről. Vö. SOMOGYI Miklós 1905.
- 119 GALLO, Jan 1968. 411–423.
- 120 PETERCSÁK Tivadar 1981. 438.

- 121 Adalékok a gömőri fuvarozás történetéhez. GALLO, Jan tanulmányának fordítását használtam fel. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára. Ltsz. 5567.
- 122 PETERCSÁK Tivadar 1973. 533–535.
- 123 PAP Miklós 1985. 167.
- 124 Vö. TAKÁCS Béla 1966b. 43–44.
- 125 VERES László 1979b. 43–44.
- 126 BREZNAY Imre 1933. 244.
- 127 Ennek bizonyítására a Diósgyőr környéki huta munkásainak ténykedését emeljük ki: 1750-től a diósgyőri koronauradalom területén az óhutai üvegesek végezték az üvegezési munkákat. Az avasi egyház (Miskolc) számadásai szerint a „huttás üvegesek”-nek fizettek az ablakozási munkáért. 1760-ban a ládi pálosok miskolci kerékgyártó házában 3 fába foglalt ablaka üvegezéséért szintén „huttabeli vitriarius”-nak fizettek. 1794–1872 között a kisgyőri református egyház számadásai szerint mindig hutások végezték az üvegezést. De sohasem lépték túl az uradalmi határokat. Vö. VERES László 1979b. 44.
- 128 Vö. TAKÁCS Béla 1970. 32.
- 129 FÁY András 1819. 22.
- 130 VERES László 1979b. 36–37.
- 131 TAKÁCS Béla 1966b. 51–52.
- 132 SZVIRCSEK Ferenc 1982. 61.
- 133 Vö. ÉRI István 1966.
- 134 LEHMANN Antal 1971. 112–113.
- 135 MOLNÁR László 1984. 224–225.
- 136 Vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 154.
- 137 Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1894. 152.
- 138 Történelmi Tár 1887. 759.
- 139 SÁGHELYI Lajos 1938. 155.
- 140 SÁGHELYI Lajos 1938. 192.
- 141 Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1895. 190.
- 142 Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (a továbbiakban: BAZmLt.) Acta Politica Mat. XVI. Fasc. 1. fr. 76.
- 143 BAZmLt. Acta Politica Mat. IV. Fasc. III. fr. 16.
- 144 Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1896. 342.
- 145 BAZmLt. Acta Politica Mat. XVI. Fasc. I. fr. 110.
- 146 BAZmLt. IV. 501/e. Borsod vármegye limitációja 1813-ban.
- 147 Az egyes üvegescéhek történetét részletesen bemutatja SÁGHELYI Lajos 1938. 194–200. A céhek közül a legjelentősebb a pest-budai üvegescéh volt. Részletes történetét L. BORSOS Béla 1974. 107–108. Ez szépen kiderül az 1828. évi összeírás adataiból is. Az üvegesek jelenlétére L. BACSKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 199.
- 149 ROMÁN János 1965. 95–97.
- 150 BÁLINT Sándor 1974/75. 281.
- 151 BARABÁS Jenő 1954. 475.
- 152 ZÓLYOMI József 1970. 28.
- 153 Vö. VERES László 1979b. 43–44.
- 154 Magyarság Néprajza I. 169–170.; BIRÓ Friderika 1975. 96–97.; GÖNCZY Ferenc 1914. 423.
- 155 Vö. ZÓLYOMI József 1970. 28.
- 156 KÁRFFY Ödön 1902. 375–381. Itt a termékek részletes felsorolása mellett az árak is szerepelnek.
- 157 L. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1896. 342.
- 158 BAZmLt. XI/601. A diósgyőri koronauradalom iratai 666. Diósgyőri Üveg Huttában Hutás Legények által különös üvegek véghez vitt Munkajarul reductio.
- 159 BAZmLt. IV. 301/b. Acta Politica Mat. XVI. Fasc. I. fr. 76.
- 160 Az adatokat L. TAKÁCS Béla 1977. 88–89.
- 161 Vö. VERES László 1979b. 44.
- 162 ZÓLYOMI József 1970. 44., 55.
- 163 SZ. BÁNYAI Irén 1979–80. 432–443.
- 164 TÁRKÁNY SZÚCS Jenő 1974. 493–495. A felsorolásokban nem találunk üvegtárgyakat. A végrendeletekből egyértelműen kiderül, hogy csak komoly értékű vagyontárgyak említését tartották fontosnak.
- 165 VERES László 1979b. 45.
- 166 A levéltárakból begyűjtött hagyatéki anyagok és vagyonösszeírások a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjából. Ltsz. 67.163.1. és 76.1396.1.
- 167 VARGA Gyula 1978. 283–286.
- 168 PRAZNOVSZKY Mihály 1981. 219., 227.
- 169 Zemplén LT. Bykeskuthy család levéltára No. 442.
- 170 Az adatokat L. NOVÁK László 1982. 41–49. és 50–63.
- 171 KÁRPÁTI László 1986. 33.
- 172 Ennek bizonyítására szép anyagot kapunk a szombathelyi Savaria Múzeum 1984-ben megjelent Népi díszítőművészet Vas megyében című katalógusából.
- 173 L. POGÁNY Péter 1978. 47–48.
- 174 DOMIN Károly 1963. 21.
- 175 L. legújabb eredményét: KOCIS Gyula 1988.
- 176 L. FÉL Edit 1941.
- 177 L. KOCIS Gábor 1988.
- 178 A téves megállapításokat és nézeteket vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 4. és TELKES Simon 1985. 20.
- 179 FÉL Edit–HOFER Tamás 1975.; vagy legújabban: BELLON Tibor–SZABÓ László 1987.
- 180 K. CSILLÉRY Klára 1977. 14–15. A népművészet történetét L. K. CSILLÉRY Klára 1971.
- 181 Vö. SÁRMÁNY Ilona 1977. 102.
- 182 L. VERES László 1980. 85.
- 183 L. HUSZKA József írásait: HUSZKA József 1883.; HUSZKA József 1898. stb.
- 184 HOFER Tamás 1984. 36.
- 185 L. KATONA Imre 1977. 92.; SÁRMÁNY Ilona 1977. 108–109.
- 186 BÁTKY Zsigmond 1906. 5.
- 187 HOFER Tamás 1975. 399.
- 188 Munkái közül különösen kiemelésre méltó e tekintetben: GYÖRFFY István 1912. 1–24.; GYÖRFFY István 1930.; GYÖRFFY István 1937. 114–139., 362–371. Györffy néprajzi felfogását, szemléletét L. HOFER Tamás 1984. 35–41.
- 189 VISKI Károly é. n. 275.
- 190 BÁTKY Zsigmond–GYÖRFFY István–VISKI Károly 1928.
- 191 HOFER Tamás 1984. 38.
- 192 VISKI Károly é. n. 379. és HOFER Tamás 1984. 36.
- 193 VISKI Károly é. n. 374.
- 194 DOMANOVSKY György 1981. 7–8.; K. CSILLÉRY Klára 1974. 199–200.
- 195 FÉL Edit–HOFER Tamás 1966. 16.
- 196 L. SCHWEDT, Herbert 1975. 169–182.
- 197 VOJDIS, Jaroslav–HASALOVÁ, Vera 1974. 3–7.
- 198 FÉL Edit–HOFER Tamás 1975. 7–8.
- 199 DOMANOVSKY György 1981. 14–15.
- 200 VISKI Károly é. n. 274.
- 201 Vö. BORSOS Béla 1974. 55.; SEBESTYÉN Károly népművészet-ről alkotott nézetét L. DOMANOVSKY György 1981. 27–28.
- 202 BAZmLt. Acta Politica Mat. III. Fasc. I. fr. 1422. Hutariari que servi... 1735.
- 203 TAKÁCS Béla 1966b. 58–59.
- 204 A XVII. századi üvegfeleségeket korábban részletesebben bemutattuk. A XVIII. század elejére vonatkozó rendkívüli változatosságot és sokféleséget vö. SÁGHELYI Lajos 1938. 172–173.; KÁRFFY Ödön. 1902. 375–378.; TAKÁCS Béla 1974. 20–25.

AZ ÜVEGHUTÁK TERMÉKEINEK FORMAI, FUNKCIÓBELI SAJÁTOSSÁGAI ÉS DÍSZÍTMÉNYEI

A magyar üvegipar XIV. századtól nyomon követhető fejlődési folyamatában jól érzékelhetőek a termék-előállítás jellemző vonásai. Megfigyelhetők a termékszerkezeten belül az ablak- és öblösüveggyártás korszakonkénti arányváltozásai, és megragadhatók azok a törekvések, amelyek a társadalom különböző rétegei igényének kielégítésére irányultak. A XVII. századtól – amikor a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrők az üvegipar korábbi szerkezeti kereteit szétfeszítették – a huták termelésében az úri osztály és a nép számára készített produktumok mindjobban elkülönültek. Az üveg művészetével foglalkozó szakirodalomban a használókat figyelembe véve többféle elnevezést alkalmaznak az üvegtárgyak azonosítására és csoportosítására. Az *úri üveg*, *finom üveg* terminológiák ellentéte a *rusztikus üveg*, *parasztüveg*, esetenként a *népi*, *népies üveg* megjelölés. Az utóbbi elnevezésekkel illetett üvegféleségeket erdei üvegeknek is szokták nevezni, ami a nyugat-európai szakirodalomban meghonosodott *Waldglas* kifejezés magyar megfelelője. Azonban az *erdei üveg* elnevezést nem célszerű paraszti használatú üvegek esetében alkalmazni. Az *erdei üveg* és a *Waldglas* nem ugyanazt jelenti, nem ugyanazt a tartalmat hordozza. Magyarországon

a sajátos gazdasági-termelési fejlődésből következően egy teljesen másféle társadalmi közeg volt az egyszerű öblösüvegek befogadója, mint Nyugat-Európában.¹

A különböző hutaeltárakban felsorolt termékek között az elnevezésük alapján nem tapasztalható olyan éles megkülönböztetés, mint a szakirodalomban. *Kristály-* vagy *parasztüveg*, *fehér* vagy *zöld öblösüveg*, *finom* vagy *vásári üveg* elnevezésekben elsősorban a termékek közötti értékkülönbségek érzékelhetők. A magyarországi üveghuták termékei között – minőségi szempontból és ennek megfelelően értékük alapján – csak a metszés és gravírozás meghonosodása, kiteljesedése után húzható éles határvonal. Ez azonban csak a XVIII. század dereka tájától vált jellemzővé a nagyobb üveghutákban. A kis üvegcsűrők többségében nem voltak gravírozó-metsző berendezések, s ezekben továbbra is hagyományos módon, a fúvásra épülő díszítőeljárások tették szebbé, eladhatóbbá a termékeket.

A XVII–XIX. századi források az üveghutákban készített termékek változatos, gazdag elnevezését tárják elénk. Ez önmagában is a bőséges kínálatra enged következtetni. Az elnevezések nyelvészeti, kultúrtörténeti szempontból nyilván

valóan jelentősek, de számunkra akkor válhat érdekessé, ha az elnevezések konkrét tárgyakkal, tárgyformákkal kapcsolhatók össze. Sajnos ez az esetek többségében szinte megoldhatatlan feladat, mert a speciális elnevezések csak ritkán utalnak konkrét formákra. Rajzok, illusztrációk sem állnak rendelkezésünkre, melyek a forrásokban szereplő elnevezések tárgyakkal való párosítását tennék lehetővé. Hasonló nehézségekbe ütközünk akkor is, ha a tárgyi emléanyagot egy-egy üveghutához kívánjuk kapcsolni, vagyis a készítés helyét akarjuk meghatározni. Az egyes huták üvegeiről sem ismertek minden esetben olyan források, illusztrációk, melyek alapján kimondható lenne, vagy teljes bizonyossággal eldönthetővé válna, hogy egy adott tárgy melyik huta specialitása volt. Hasonló nehézségekbe ütközünk az egyes üvegedények kormeghatározásakor is. A parasztüvegek formái időtlenek, az egyes tárgyakat – hacsak évszám vagy más időmeghatározásokat lehetővé tevő jel nem szerepel rajta – nagyon nehéz pontos gyártási időhöz kötni. Ebben a forma és a díszítmény összehasonlító vizsgálata nyújthat útmutatást. A művészettörténeti szakirodalom terminológiái, a hutainventáriumokban szereplő általános és konkrét elnevezések tehát nem könnyítik meg munkánkat a parasztüvegek azonosításában, tipologizálásában. Így elsősorban a múzeumi tárgygyűjtés során megszerzett információk jelentenek támpontot a helyes eligazodásban. A parasztüvegek formai és funkcióbeli meghatározásánál a használók által megjelölt elnevezéseket igyekszünk irányt adónak tekinteni. Ettől csak akkor térünk el, ha az adott tárgytípus elnevezése lényegesen eltér a forma alapján ismert általános megjelöléstől. Ha a tárgyak készítése más üvegekkel való összehasonlítás után sem dönthető el, akkor az adatgyűjtés során szerzett információk, a vásárlás, a tárgy megszerzésének helye és körülménye a perdöntő. Természetesen az üvegek díszítményei sokszor alapvetően meghatározhatják egy-egy üveg azonosítását.

Az öblösüvegek funkció szerinti csoportosítását megkönnyíti az, hogy a tárgyak többsége folyadékok tárolására, illetve fogyasztására szolgált. A további tárgyak nagyobb hányada az étkezéssel, a lakáskultúrával hozható összefüggésbe.

Mivel ezek többféle funkcióhoz is köthetők, egyes rendeltetésű üvegeknek nevezzük őket. Az öblösüvegek között kis mennyiségben találhatók olyanok, amelyek formájuk, funkciójuk és díszítményük alapján ritkaságszámba mennek, s ezeket csak alkalomszerűen használták. Ilyenek a tréfás üvegek, keresztelődények stb. Ezeket az üvegféleléseket a különleges rendeltetésű üvegek csoportjába soroljuk. Ha Bornemisza Anna naplója alapján meghatározzuk a porumbáki huta termékeit, akkor az alábbi üvegféleléseket vehetjük számba:

1. Ejteles és félejteles kupa
2. Alma- és körtvélyforma sötus üveg
3. Aqua vitének való sötusüveg
4. Üvegkupa
5. Fedeles üvegkupa
6. Kristálypohár és lábas kristálypohár
7. Fedeles és fedetlen csésze
8. Csuproccka, korsócska
9. Víznek való lapos üveg
10. Rózsacetnek való lapos üveg
11. Patikaládába való üveg
12. Orvosságnak való apró üveg
13. Orvosságnak való üveg
14. Apró bugyogós korsó
15. Széles szájú, tökforma üveg
16. Szoros szájú, tökforma üveg
17. Ugorka sózni való üveg
18. Ibrik
19. Cseber
20. Kicsi korsó és kicsi mosdó
21. Üvegmozsár
22. Üvegcsákány
23. Üvegbuzogány
24. Galamb
25. Csiszolt pohár
26. Habos kupa
27. Liliomforma kristálypohár
28. Égett bornak való üveg
29. Apró üvegtálacska
30. Üvegtányér
31. Apró üvegtányér

A 31-féle, XVII. században gyártott üveg szintén azt erősíti, hogy a termékek négy fő csoportba oszthatók funkciójuk alapján.² Természetesen a fő

csoportokon belül az elnevezés, a forma, a használat és a díszítmény az egyes tárgyak esetében újabb elkülönítésre ad módot.

TÁROLÓEDÉNYEK

Palackok

A magyar parasztság körében használt üvegek között kétségtelenül a palack fordult elő a legnagyobb számban. Az elnevezése 1395-ben bukkan fel először a forrásokban – mint erre már utaltunk – *palasch* és *flaska* néven. Eredeti jelentése szerint hosszú nyakú üvegből vagy más anyagból készült tartályt fejez ki.³ Ez nyilvánvalóan azzal a gömb testű, hosszú nyakú üveggel áll összefüggésben, amely Közel-Keletről terjedt el és vált kedvelté Európában a XII. századra. Ezt a palackformát egészen a XVIII. századig megtalálhatjuk Magyarországon. Erdélyben „kisebb gömbölyeg” vagy „gömbölyeg üvegpalackocska” elnevezéssel jelölték ezt a palackféleséget. Már utaltunk rá, hogy a Balkánon keresztül, a korinthusi hutából egy másik palackforma is eljutott Magyarországra, az ún. *golyvás palack*, melynek tárolórésze lapított gömb testű volt, nyakrészén pedig dudor, vagyis a „golyvának” nevezett kitüremkedés figyelhető meg.⁴ A két palacktípus Magyarországra kerülésének útvonalára azért utalunk, mert elképzelhető, hogy ez is összefüggésbe hozható palack szavunk eredetével. A palack szó a magyar nyelvbe átkerült déli szláv *plosky* alakja. A *flaska*, *flaskó* – ez utóbbi elnevezést napjainkban is gyakran használják – pedig a latin *flasca* vagy *flasco* átvétele.⁵

A palackoknál a XVIII. század végéig, XIX. század elejéig sem alakult ki egységes forma, amely különösen a gyáripari jellegű üvegekészítés után vált megszokottá. Minden magyarországi hutában készítettek palackokat. A porumbáki huta leltárában 1648-ban 12-féle palackforma szerepelt, amelyek segítségével gömb, hasáb vagy hengeres testű kis- és nagyméretű edényeket gyártottak. Hasonlóan nagyobb számú formát találunk más hutákban is, amelyek a palacküveg előállítását

Borospalack, XVIII. század vége.
Észak-Magyarország, zempléni huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Borospalack, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország, zempléni huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Borospalack, XVIII. század vége.
Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Borospalack, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország, zempléni huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

segítették. Azonban fúvással is sok palacküveget gyártottak, így a forma és a méret még változatosabb lehetett. A XIX. század második felétől már általában csak formába fúvással készültek a palackok, mert az államilag előírt hitelesítést csak így lehetett könnyen és gyorsabban biztosítani.

A különböző formájú palackok készítésére a gömb testű, hosszú nyakú üvegek formájának változtatása vezetett el. A „hagyományos” forma nyakának rövidülése és a tárolórész nagyobbodása mellett a rövidebb vagy hosszabb nyakkal készített, fokozatosan hengeressé váló formák és hasáb alakúvá változó tárolórészek is megfigyelhetők. A világos- és sötétzöld színű üvegből készült palackok mellett ritkábban színtelen, áttetsző, sötétbarna, már-már feketébe hajló sötétzöld színűek is fennmaradtak az emléanyagban. A XVIII. századtól gyakorivá váltak a tulajdon-

jegyes palackok. Az üvegből készült korongokat – amelyeken a megrendelő nevének kezdőbetűit vagy más, általa kért jelzéseket szerepeltettek – általában a tárolórész és a nyak találkozásánál helyezték el. A XIX. század második felében a tulajdonjegyekhez hasonló korongokkal hitelesítették az üvegeket. Ekkor a korongokon, vagy más néven üvegpecséteken az űrtartalom megjelölés kapott helyet. A palackok testén elhelyezett üvegpecsétek funkcióját a nyomdatechnika fejlődésével párhuzamosan a boroscímkék vették át.⁶ Tokaj-Hegyalját a XIX. század második felében – amikor a széles körű kereskedelem, a szállítási módok bővülése, a biztonságos csomagolás lehetővé tette a palackozott borok értékesítését – a regéci huta látta el borospalackokkal. A hutában lényegében a mai tokaji üvegekkel azonos formájú, hengeres testű és a tárolórésszel közel azonos

Palackok, XVIII–XIX. század. Észak-Magyarország
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

hosszúságú nyakkal ellátott palackokat gyártottak. A sötétzöld vagy szintelen, áttetsző palackokon általános volt az ovális alakú TOKAJ feliratú üvegpecsét. Ezt a palackformát más huták is átvették. A bükki hutákban, Répáshután, majd Gyertyánvölgyben is gyártottak ilyen formájú palackokat.

A palackok nemcsak a borászathoz kötődve váltak általánossá, elterjedté. Parádon rengeteg *csevicéspalackot* készítettek. Fáy András is megemlékezett arról, hogy 1819-ben a „savanyú vizet jól bedugott két ittzés üvegekben a fürdőnél 6 xron kaphatni.”⁷ A csevice fogalma az 1840-es évektől jelentősen megnövekedett. Fél-, háromnegyed és literes palackokban árusították a gyár lerakataiban, Debrecentől egészen Kassáig. A parádi huta 1895-ben 1 millió csevicéspalackot állított elő.⁸ Erdélyben pedig a *borvíz* forgalmazására készül-

tek nagyobb mennyiségben palacküvegek. Több erdélyi huta tulajdonosa egyben borvízkút-bérlő is volt, és a hutában előállított üvegekben értékesítették a borvizet. Miután a palackok tartalmát elfogyasztották, természetes volt a másodlagos felhasználásuk. Pálinkától ecetig, paradicsomléből olajig mindent tároltak ezekben a tárolóedényekben. Sőt még szenteltvizet is. A Csongrád megyei *Csókán* a legidősebb férfi családtag palackban vitte haza a templomból a szenteltvizet. Először a kenyeret hintette meg vele, majd az egész házat, végül pedig minden házbéli ivott a palackba töltött szenteltvízből. Szintén Csongrád megyében, *Gyevin* régi hiedelem volt, hogy ha a gazda Háromkirályok vizével telt üveget tett a feje alá, akkor azon az éjszakán nem halhatott meg.⁹

Borospalack, XVIII–XIX. század.
Észak-Magyarország, zempléni huta (?)
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Ballonok

Az elnevezés tartályt, nagyméretű tárolóedényt jelöl. Ez az edénytípus a palackok családjába sorolható, csak a lényegesen nagyobb méret különbözteti meg őket a korábban bemutatott tárolóedényektől. Formájuk is egy palackfajtára hasonlít, amelynek tárolórésze hengeres volt, és ehhez rövid nyakrész csatlakozott. A huták inventáriumai alapján megállapítható, hogy az országban mindenütt gyártották őket. Színtelen, áttetsző és zöld színű üvegből készültek. Gyakran óriás méretű, 20 iccés ballonokat is gyártottak, ami kb. 20 liter űrtartalomnak felel meg. A ballon elnevezés német eredetű, s ez alapján feltételezhető, hogy a XVII. századtól a magyarországi

hutákban működő német üvegesek honosították meg. Középkori előzményüket nem ismerjük.¹⁰

A ballonüvegeket bor, ecet vagy pálinka tárolására használták. A fennmaradt emléanyagban szinte minden darabon megfigyelhetők az edény vállára ragasztott üvegpecsétek, amelyeken az űrtartalmát jelölték. A ballonokat a közönséges palackokhoz hasonlóan csak nagyon ritkán díszítették. Festéssel, gravírozással pedig sohasem. A kisebb méretű ballonok között tűnnek fel olyanok, amelyek fala optikai díszítésű, a fény-árnyék hatását fokozó bemélyedésekkel tagolt. Ilyen ballonok zöld színű üvegből a Felső-Magyarország déli részén levő hutákban készültek. A formába dróthálót helyeztek, és ez határvonalas bemélyedéseket eredményezett az üvegek felületén. A nagyobb méretű edények alsó részén, a fennéssel majdnem azonos magasságban gyakran lyukat képeztek ki, amelyen keresztül az edény mozgatása nélkül el lehetett távolítani a tartályba töltött folyadékokat. A kisebb méretű üvegeket, általában 4–6 litereseket vesszővel, szalmával befonva korsóként is használták. Ezt az általánosan elterjedt edénytípust egyes huták különös előszeretettel gyártották. Ilyen formájú nagyméretű tárolóedények készítésére specializálódott a *vétyemi huta*. Termékeinek fala minden esetben rendkívül vékony, arról árulkodik, hogy itt kizárólag fűvást alkalmaztak a gyártás során.

A ballonüvegekkel állnak rokonságban a *pocakos üvegek*, vagy ahogyan még Zalában nevezik őket, *purliceres üvegek*. Lényegében ezek az edények is tartályok voltak, 5–10 literes űrtartalmúak. Csak zöld színű üvegből készült darabok kerültek elő. A lapított gömb testű, rövid nyakkal ellátott edényeket csak a Dunántúlról ismerjük, s e tájegységen belül is nagyobb számban Zalából. A rátkai és vétyemi huták specialitásai voltak, valamennyi ismert darabjuk a XIX. század első feléből származik. A minden esetben sima falú, díszítés nélküli, egyszerű edények formájukban más huták nagyobb méretű korsóira hasonlítanak. Azonban ez fül nélküli edény, és a tárolórésze sem annyira lapított, mint az ismert korsótípusoké. Parádon készültek még a zalai pocakos üvegekhez hasonló tárolóedények, de ezek is lapítottak voltak. Néhány adat utal arra, hogy a pocakos üvegeket

Pocakos üveg, XIX. század eleje.
Dunántúl, vétyemi huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Ballonüveg, XIX. század vége. Észak-Magyarország, bükki huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Ballonüveg, XIX. század eleje. Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

befonva, füllel ellátva korsóként is használták, s ekkor *demizson* volt a nevük. A vesszővel, hánccsal, szalmával vagy újabban műanyagokkal befont és füllel ellátott üvegeket az ország sok helyén ismerik demizson néven. A szó eredetileg egy szőrös, nagyméretű, keleti tökfajtának volt a neve, amelyet folyadék tárolására és ivóeszközként egyaránt használtak éppúgy, mint Magyarországon a kobaktököt. *Dam-haa-Dsann* volt az arab neve és *Damajanos* néven ment át a spanyol nyelvbe. A franciáknál a *Dame Jeanne* (Janka asszony), az angoloknál pedig *Demi John* névalakja ismert. Az utóbbi elnevezés magyar fordítása: *Félpocakos János*. A demizson magyar nyelvbe való kerülése egyelőre még tisztázatlan, de az kizárt, hogy a franciából vettük volna át, mert a demijon (vagyis demizson) szó a francia nyelvben ismeretlen.¹¹ Talán elképzelhető, hogy az angol *Demi John* és a magyar demizson elnevezés között valamilyen összefüggés lehetséges, különösen akkor, ha nálunk a vesszőbe vagy szalmába font üveg *pocakos üveg* elnevezése is ismert.

A fonott üvegek széles körben elterjedtek voltak. A Tisza mentén, Tiszanána, Kisköre vidékén ismert a fontüveg vagy fonott korsó elnevezés. Készítőik az üvegfonó munkához a Tisza füzesiinek vékony vesszeit használták. Az üvegeket feltehetően Parádról szerezték be. Dél-Baranyában és Debrecen környékén is ismert volt a fonott üveg és szalmás korsó elnevezés. Valószínű, hogy az itt élők a közeli hutákból szerezhették be a korsók készítéséhez szükséges üveg tárolóedényeket. Baranyában és Erdély területén is készítettek rövid nyakú, gömb testű tárolóüvegeket.¹²

Butéliák

A *Gombocz–Melich-féle etimológiai szótárban* levő magyarázat szerint a német *butella*, *butellje* szó átvételével, részint pedig a hazai latin felhasználásával keletkezett a butélia szavunk. Első említés a XVIII. század végéről származik.¹³ A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában* a butélia magyarázataként az olvasható, hogy a német eredetű *Buttel*, *butella*, *buttelje*, *bouteille* alakváltozásaként került a magyar nyelvbe, és 1752-ben bukkan fel először a következő mondatban: „A tokaji aszú szőlő bornak butéliája.”¹⁴ Az elnevezés eredete alapján

biztosra vehető, hogy ezt az edénytípust is német mesterek honosították meg Magyarországon. Az elnevezés már a XVIII. század elején ismert volt. A szoldobágyi huta termékeinek felsorolásában 1726-ban szerepel „kötéses butella” nevű üvegedény, a béli hutában is készültek 1742–1750 között butelia nevű palackok.¹⁵ A forrásokból szintén kiderül, hogy ez a tárolóedény-féleség különleges, finom borok tárolására szolgált.

A butéliát, ezt a gyakori edénytípust az ország hutáinak többségében készítették. Megszületését, gyakorivá válását annak is köszönhetette, hogy az üvegekészítő mesterek a butéliák gyártása során az üvegpalackok formáját az értékesebb, háztartásokban jobban megbecsült, már-már díszüvegnek számító igényességgel juttatták kifejezésre, és a formai szépségre való törekvés mellett később különböző díszítményekkel is ellátták ezeket. A butéliák formája kezdetben alig különbözhetett a palacküvegektől. A XVIII. századig ismert hosszú nyakú, gömb testű palacktípusok formáját fedezhetjük fel a regéci huták egyik butélia-típusában. A gömbölyű, labdaszerű testből kinövő hosszú, egyenes nyakon elmaradhatatlan a kettős, néha hármas gyűrű, amit mindig a díszítés után helyeztek el a palack nyakán. A gyűrűk az edény biztonságosabb fogását segítették elő. A kerek talppal vagy talp nélkül készült edény általában fél- és egyliteres űrmértékű volt. Ennél kisebb vagy nagyobb méretűek az emléktárgyakban nem fordulnak elő. Ezeket az edényeket a zempléni lakosság palackoknak nevezte, de mivel ezek is finom, általában aszúborok tárolására szolgáltak, és különleges díszítésűek, mindenféleképpen a butéliák közé sorolhatók. A fúvással készült zempléni butéliákon az Alexandriában kikísérletezett, majd a velencei közvetítéssel elterjesztett *szál- és fonáldísz* továbbélését figyelhetjük meg. Az egykor velencei *csipke- vagy millefiori üvegeken* teljes tökéletességében megjelent díszítőtechnika olasz mesterek közvetítésével jutott el Magyarországra. A XVI–XVII. században még nem jutott túlságosan nagy szerephez. Azonban a XVII. század végétől, amikor az úri és parasztüveg mindinkább elkülönült egymástól, a fonalas díszítési mód is jellemzővé vált a parasztüvegeken, mint alkalmazott, kedvelt felületdíszítés. A gömb testű zempléni butéliákon a fonalak alkalmazása

XVIII–XIX. századi butéliák.
Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Butélia, 1829.
Dunántúl, Somhegy
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
(Fotó: Oszkó Zsuzsa)

Butélia, XVIII. század vége.
Észak-Magyarország,
zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Butélia, 1829. Dunántúl, Somhegy
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém (Fotó: Oszkó Zsuzsa)

változatosan történt. Készülhettek az üvegedényekhez hasonlóan színtelen, áttetsző üvegből, de lehettek színesek is. A minden komplikáltságtól mentes, egyszerű dísz úgy jött létre az edények felületén, hogy a kissé felfúvott üvegre vékony üvegfonalakat csavartak, ami az üveg teljes kifúvása során elnyújtott, félköríves mintává rendeződött az edény testén. Ha a felfúvott hólyagra helyezett üvegfonalakat felfelé való huzigálással, „fésüléssel” egymásba olvasztották, akkor így a végeredmény nyújtott, láncszerűen elhelyezkedő

Butélia, XIX. század eleje. Dunántúl, Somhegy
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém (Fotó: Oszkó Zsuzsa)

mintázat lett. Koncentrikus körökben, láncszerűen kialakított minták mellett, függőlegesen és vízszintesen elhelyezve, rácsot képezve is alakítottak ki díszítményeket. Az edények többségének díszítésére tejüvegszálat használtak, s ezek színtelen, áttetsző üvegeken jelennek meg. De megfigyelhető színtelen alapon lila, piros, tejüveg alapon ugyancsak piros, piros alapon sárga vagy fehér fonáldísz is.¹⁶ Az ily módon díszített butéliák már ritkábbak. Hasonlóképpen ritkaságszámba mennek azok a gömb testű zempléni butéliák is,

amelyeknél a díszítés csak az üveg színezésében jelenik meg. Egyszerű piros, bordó, kék, lila és barna színű butéliák maradtak fenn, de az emlékanyagban tarka mintás is található, amit sokszínű, összekevert üvegmasszából készítettek. Ezeknél az edényeknél az egymásba folyó tejfehér, piros, kék, bordó színek márványszerűen hatnak.

A Zempléni-hegység falvaiban, de különösen Ó-, Új- és Középhután – mai közigazgatási néven Háromhuta – a fonáldíszítésű üvegeket „habos” üvegeknek nevezték. A „habos” butéliák a borospalackok mellett a regéci huta másik jelentős termékkéleségét képviselték. Ezeket is Tokaj-Hegyalján értékesítették elsősorban. A reneszánsz ízű díszítmény Erdély területén kívül egyedül csak a regéci hutára volt jellemző. A fonáldíszek elterjedését minden bizonnyal azoknak az olasz mestereknek köszönhetjük, akik Erdélyben az üvegfőzést meghonosították. A fonáldíszítés különböző megoldásait először a XVII. századi erdélyi üvegeken érzékelhetjük. E díszítőtechnika regéci meghonosodására csak az szolgálhat magyarázattal, hogy ez a huta állott a magyarországi üzemek közül a legszorosabb kapcsolatban az erdélyi üveggyártással. A források többször tájékoztatnak arról, hogy üvegesek erdélyi hutákból Regécre távoztak. Tehát ez a kapcsolat elsősorban a munkások révén jutott kifejezésre. Nagy hatással lehetett a regéci huta termelésére, hogy közelében a Károlyi család által alapított huták voltak. A Károlyiak – mint ezt már ismertettük – rendkívül sokat tettek az ország keleti része üvegiparának fejlesztése érdekében. Amikor a radványi uradalomban a XVIII. század második felében hutákat alapítottak, nyilvánvalóan Erdélyből telepítettek át munkásokat, akik ismerték a fonáldíszítés technikáját is. A Károlyi-huták közelsége – különösen a radványi uradalom üzemeinek bezárása után – közvetett formában a szakértelmet, majd közvetlen formában a munkaerő-utánpótlást biztosította a regéci hutáknak.

A zempléni habos színű butéliákhoz hasonlóan, talán a magyar parasztüvegek legszebb darabjai közé sorolhatók a *somhegyi butéliák*. A Bakony vidékén is csak palackoknak nevezik ezeket a csodálatos kivitelű tárolóedényeket, amelyekben jobb minőségű borokat tartottak. Amíg a zempléni darabok

Butélia, XVIII. század vége. Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

között XVIII–XIX. századiak egyaránt megtalálhatók, addig a somhegyi butéliák döntő többsége az 1830–1850-es években készült. Az 1815–1859 között működő somhegyi huta butéliát főként a szentgáli kisnemesek vásárolták. Szentgál lakói királyi vadászok voltak, és a királynak vaddal adóztak. A hagyomány szerint vadászat után kocsival vitték Bécsbe az adónak szánt vadat, háromszáz nyulat és háromszáz seregélyt. 1839-ben, amikor útlevélben biztosították a bécsi udvarnak szánt vadállomány vámmentességét, ebben

a dokumentumban három szarvas, 14 dāmivad, 26 nyúl és 240 húros rigó szerepelt. Szentgál címerében királyi vadász mivoltukra utalásképpen ugró szarvasra lövő vadász látható. Ez szerepel a község 1662-ből származó pecsétjén is.¹⁷ A szentgáliak részére készített butéliákon gyakran fedezhető fel a község címeréből átvett ugrószarvas-motívum, amelyet önmagában vagy a szarvasra lövő vadással együtt gravíroztak az edények testére. Kétféle formájú somhegyi butéliát ismerünk. Az egyik csoportba sorolhatók tárolórésze hasáb formájú, míg a másiké kúpszerű. A tárolórészekhez hosszú – kb. a tárolórész magasságának egyharmadát kitevő – nyakrész csatlakozik. A hasáb testű butéliák nyakrészén 1–2 fogógyűrű helyezkedik el, amelyeket utólag forrasztottak az üvegre, gyakran kék színű üvegből készültek ezek a fogógyűrűk. A kúpos testű butéliákon csak ritkán figyelhető meg a fogógyűrű. A gravírozott díszű somhegyi butéliák legszebb emléke egy nagyméretű, fogógyűrűkkel ellátott hasáb testű üveg.¹⁸ A 38 cm magas edény egyik oldalán ugró szarvasra lövő vadász, a másik oldalon pedig pipázó férfialak gravírozott képe látható. Felirata: „Éljen Cs. M. 1844.” A Cs. M. monogram Csapó Mihály vadászbíró nevének rövidítése. A pipázó ember – lehet, hogy Csapó uramat akarta az ügyes kezű gravírozó megörökíteni – figurája viselettörténeti szempontból is figyelemre méltó. Az igen széles karimájú kalap, zsinóros, prêmes szélű dolmány, szűk nadrág és csizma mindenképpen a XIX. század eleji szentgáli kismemesi viseletet idézi. A gravírozott jelenetet az edény formai felépítését követve pontokból, kacsokból, indákból, zezugos vonalvezetésű karcolatokból komponált keretelés veszi körbe, mintegy az edényt összetartó erő játékát követve, jelképezve, s így szinte ez a megoldás architektonikusan hat. Egy másik, ugyancsak hasáb testű, boltozatos vállmegoldású, kobaltkék fogógyűrűvel ellátott edény egyik oldalára lópatkolási jelenetet gravíroztak. A karóhoz kötött ló gazdája fogja a ló hátsó lábát, a kovács pedig kalapáccsal veri. Mögöttük szék, szerszámokkal. A butélia egyik, keskenyebbik oldalán növényekből kialakított medalionban kalapács és harapófogó gravírozott képe, míg ezzel szemben a másik oldalon szalaggal átkötött koszorú között „B. M.

Vivat. 1839.” felirat olvasható. A szerszámok és a patkolási jelenet alapján feltételezhető, hogy B. M. kovácsmester lehetett. A somhegyi butéliákon nagyon gyakran gravírozott életjelenetek szerepelnek. Ezeket többségükben a hasáb testű edényeken figyelhetjük meg, mert az alakok elhelyezésére nagyobb felületre volt szükség. Ismerünk szántási jelenetet, aratást megörökítő, káposztával megrakott szekeret bemutató hasáb testű butéliákat is. A kúpszerű tárolórészes butéliákon már nagyon ritkán szerepelnek gravírozott életjelenetek. Nyilvánvalóan azért, mert a kis felület, és az üveg ebből a megoldásból fakadó törékenyebb volta nehezebb feladatot jelentett a gravírozó mesterek számára. A kúpos testű butéliákon többnyire felirat és évszám szerepel az indákból, kacsokból, levelekből, virágokból kialakított medalionokban, ritkábban a szentgáli címerállat. A szabadon maradt felületeket pedig virágok (többnyire tulipánok) töltik ki, sokszor zsúfolttá, bonyolulttá téve a kompozíciót. Paraszti használatra szánt gravírozott butéliák csak Somhegyen készültek, mint ezt a magyar emléktárgy bizonyítja.

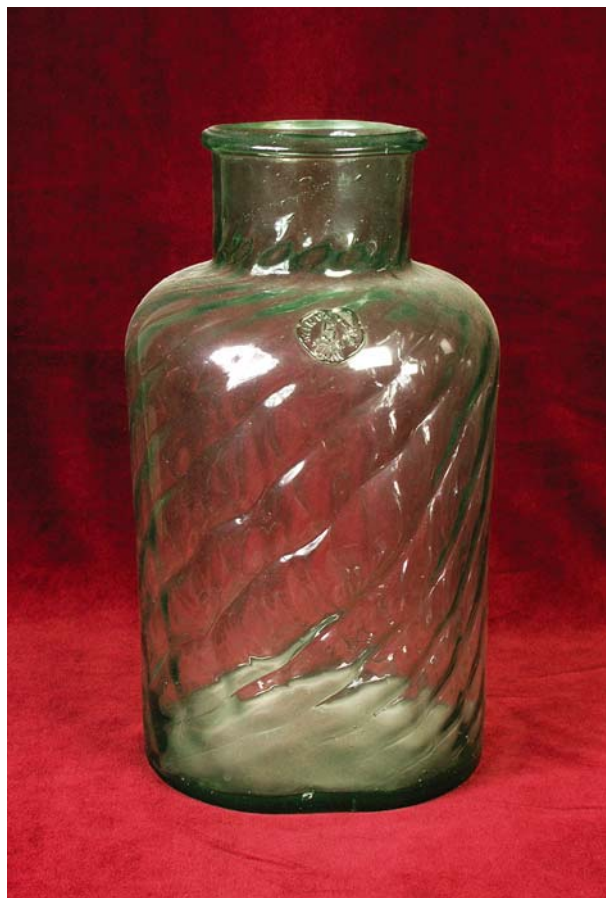
A butéliák színes zománcfestéssel való díszítése Erdélyben és Felső-Magyarország egyes hutáiban volt divatos. Amíg Erdélyben a XVIII. század derekától készültek alacsony hőfokon száradó, zománcfestéssel díszített butéliák, addig Felső-Magyarországon csak a XIX. század elejétől vált ez divatossá. Erdélyben a hengeres testű butéliákon az edények vállrészén színes, apró virágkoszorúkat helyeztek el, a többi részeket szabadon hagyták, vagy a levél- és virágmotívumok a tárolórész közepén vonultak körbe. A Pozsony környéki huták butéliáin bordó és kék virágokból diszkrétan kialakított mezőben gyakran vallási szimbólumok, szentek képei jelennek meg. A parádi festett edényeken szinte az egész felületet kitöltő élénk színű, az e korszakban „magyarosnak” nevezett virágos díszítés volt a jellemző. A Dunántúlon a gravírozott butéliák mellett a buborékos díszű edények is divatosak voltak. Főként a bakonyi hutákban gyártották ezeket. A kifúvott, de még képlékeny állapotban levő üvegbe szöveget szurkáltak, és az így keletkezett légbuborékok alakítottak ki egyszerű díszítményeket a szintelen, áttetsző anyagban. Ezt a díszítőeljárást más huták is

alkalmazták, hiszen egyszerű, könnyen alkalmazható volt. Az emléktárgy tanulmányozása alapján a dunántúli és az ország más részein készült buborékos díszű butélikák között eltérés figyelhető meg. Felső-Magyarországon és Erdélyben kisebb, kör alakú buborékokat alakítottak ki az edények testén, a Dunántúlon nagyobb, ovális alakú zárványokat. A légbuborékos díszítéshez hasonlóan, egyszerű eljárásnak számított a butélikák formába fúvással történő díszítése is. Az egyes darabokon megfigyelhető bordázatok, benyomódások a forma hatására keletkezett optikai díszek, amelyek a falvastagság változatosságának látszatát keltve, a fény- és árnyékhatás fokozását segítették elő.

Tejes- és befőttesüvegek

Ezeket a tárolóedény-féleségeket a XVII. századtól készítették. Bornemisza Anna naplójában, a porumbáki huta 1677–1688 közötti termékeinek felsorolásában szerepel először „széles szájú tökforma üveg”, „szoros szájú tökforma üveg” és „ugorka sózni való üveg”. A tökforma üvegek nyilvánvalóan a tejesüvegek elődjai. A másik üveg-típusban pedig feltehetően a befőttesüvegek első magyarországi megjelenését üdvözölhetjük. A XVII. század végén alakult zalánypataki üvegcsűrben is sok befőttes- és uborkásüveget készítettek, mint ezt a huta szemétegyűjteményének feltárása során előkerült töredékek bizonyították.¹⁹ A XVIII. század második felétől a tejes- és befőttesüvegek készítése általánossá vált Magyarországon, a hagyatéki leltárakban is folyamatosan nyomon követhetők.

Az emléktárgyban a tejes- és befőttesüvegek formája hosszú ideig lényegében azonos volt. A forma megfelelt a Bornemisza Anna által találozott tökformának. Feltehetően a gömb testű palackok nyakrészének bővülése révén alakultak ki ezek az edényformák. A XVIII. század végétől figyelhető meg a kétféle edénytípus formájának különválása. A széles szájú, körte formájú befőttesüvegek fala fokozatosan kiegyenesedett, először a szájától lefelé folyamatosan bővülő formát vett fel, majd a nagyméretű szájnyílással szinte azonos átmérőjű hengeres test alakjában vált jellemzővé. Ekkor az edény nyakrésze max. 1 cm magasságú

Befőttesüveg, XIX. század eleje. Észak-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

volt, és pereme kihajló. A napjainkban ismert befőttesüveg formája a XIX. század közepe tájától követhető nyomon, és a gyáripari termék-előállítás során vált véglegessé.

A tejes- és befőttesüvegek fúvással és formába fúvással egyaránt készültek. A tejesüvegek űrmérete néhány decilitertől 1–2 literig terjedt, a befőttesüvegek ezeknél lényegesen nagyobbak is lehettek. Díszüket elsősorban sajátos formájuk adta meg. A tejesüvegek talprésszel kialakított típusainak tárolórésze minden esetben gömböses, s a felső részen a gömb enyhén kihajló nyakrészben folytatódik. A nyak peremét gyűrű zárja. A másik típusnál az edény biztonságos állását a fenékrész visszanyomásával oldották meg az üvegekészítők. Így a tárolórész inkább kúp formára hasonlít. A tárolórész az edény aljától folyamatosan szűkül, majd hirtelen megtörve folytatódik. Ezen nem található körgyűrű, mint a másik típusnál. A befőttesüvegeknél már gyak-

Tejesüveg, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország, zempléni huta (?)
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Tejesüveg, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

rabban fedezhetők fel egyszerű díszítmények. A készítőforma hatására előidézett bemélyedések, harántvonalak tagolják az üveg falát. A befőttesüvegeken gyakran helyezkedik el a nyakrészén űrmérték megjelölésére szolgáló üvegpecsét, a tejesüvegeknél viszont sohasem.

Kancsók

Az elnevezés vitatott eredetű. Egyes vélemények szerint a török nyelvből került a magyarba, míg más nézetek szerint a német *Krug*, *Kanne* átvétele folytán honosodott meg nyelvünkben. A kancsó szavunk 1361-ben bukkant fel először a forrásokban *Kaanchou*, *Kancho* alakban, de ekkor még személynév volt. Mint edény, 1558-ban szerepelt először. Sajnos eldönthetetlen, hogy ekkor milyen anyagból készült edényt jelölt.

A hagyatéki leltárak, az udvarházak és kastélyok leltárai alapján ítélve már a XVII. században sokféle formájú és méretű kancsót készítettek Felső-Magyarországon és Erdélyben. „Tölcsér szájú kancsó”-kat, „gerezdes kancsó”-kat és „karafiná”-kat említenek először a források, majd ezek később megszámlálhatatlan egyéb elnevezéssel egészülnek ki. Az elnevezések változatosága és természetesen a fennmaradt emléktárgyak is utal arra, hogy ez az edénytípus nagyon kedvelt volt Magyarországon. Bor tárolására és fogyasztására használták leginkább, s ennek megfelelően leggyakrabban a bortermő vidékeinken bukkantak fel. Díszítésük és formájuk tájegységenként is rendkívül változatos volt. Az első parasztüvegnek minősíthető kancsók az Olt menti hutákban, Porumbákon és Árpáson készültek. Ezek az edények még reneszánsz formákat tárnak elénk. Formájuk jellegzetessége a gömbös test volt, amely a nyak felé eső részen hirtelen elszűkült. A száj alól 1,5–2 cm magasságból indulva ragasztott, lapos, külső felületén bordázott vagy sima fül húzódott a nyakszűkület kezdetéig. Díszítésbeli jellegzetességük a harántvonalasan vagy függőlegesen bordázott felület. Ez a XVII. század második felében kialakult kancsótípus talpas és talp nélküli formában egyaránt készült. A talpas kancsók a száj átmérőjével egyező méretű, karéjos gyűrűn álltak. Ez a kancsóforma a

XVIII. század közepéig hatással volt a különböző erdélyi és magyarországi huták gyártmányaira, melyek közül a legszebbek az optikai díszítésű, áttetsző, színtelen vagy kék színű üvegből készültek.²⁰

A reneszánsz kancsóforma módosulása figyelhető meg az *írásos mustrájú kancsókon*, amelyek főként Erdély területéről ismertek. A díszítés technikája hasonló, mint a zempléni „habos” üvegek esetében. Tehát itt is fonalas díszítést alkalmaztak, ami – mint erre már utaltunk – itáliai hatást feltételez. Az opál-üvegmasszába bepréselt, behengerelt színes fonáldísz sima, egyenes, törtvonalas, hullámvonalas egyaránt lehetett. Képezhettek egymás mellett, egymást érintő, egymásból folytatódó szabályosabb vagy szabálytalanabb köröket is. A vonalas minta behengerlése szabályosan, párhuzamosan haladó sorokban vagy minden rendszer nélkül történhetett. Erdély több hutájában, valamint a szomszédos vármegyékben levő üzemekben (*Szoldobágy, Hagymás, Bél, Butyásza*) is készítettek írásos mustrájú kancsókat, de a porumbáki üvegekészítésre volt jellemző ez inkább mindvégig, a XIX. század utolsó évtizedéig.

A XVII. század végén jelentek meg először a ma ismert formájú, általánosan elterjedt kancsó-típusok. Első előfordulási helyük szintén Erdély volt. Vastag lepénytalp, kissé nyomott gömb test, szélesen ívelt nyak, kiszélesedő száj, csipett kiöntő és sima, hajlított fül jellemzi az egyik formát, míg alacsony, gyűrűs talpon nyugvó tárolórész és erőteljes nyaki kiképzés a másik formát. Az Erdélyen kívüli területeken általában ez a két kancsóforma honosodott meg, majd a XVIII. század dereka tájától Erdélyben is ez vált igazán jellemzővé.

A kancsók túlnyomó többsége a fúvás során használt formák plasztikus kiképzésű, ki- vagy befelé domborodó felülete hatására gömbszerű horpadásokkal vagy más nyomott motívumokkal díszített. A fény-árnyék hatását fokozó optikai díszek minden huta kancsóira jellemzőek voltak, de ez a díszítőeljárás a gyártott kancsók nagy mennyisége miatt egyes felső-magyarországi hutákban, így a bükki és a parádi üzemekben kapott különös hangsúlyt. E két területen készített kancsók minden esetben bordázatokkal díszítettek. Függőlegesen, vízszintesen emelkednek ki az edények testéből a bordázatok, szinte rátétes fonáldíszek illúzióját

Kancsópohár, XIX. század eleje. Dunántúl, Somhegy Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém (Fotó: Oszkó Zsuzsa)

keltve. Egyes esetekben a kétirányú bordázatokat csavartszerű elhelyezésben is megfigyelhetjük a 10–12 cm között, szinte fél centiméterenként változó nagyságú bükki és parádi kancsókon. Ezek színtelen, áttetsző üvegből készültek, és méretük alapján – még akkor is, ha csipett kiöntős volt a szájrészük – inkább italok fogyasztására szolgálhattak, mintsem tárolására.

A gömbszerű, nyomott mintázatokkal díszített kancsók elsősorban a parádi és regéci huták specialitásai voltak. A regéci hutában készültek a nép által „rücskös díszűnek” nevezett tárolóedények. Az edény egész felületét kitöltő plasztikus büttyök – amelyek a forma hatására keletkeztek – csillogó külsőt kölcsönöztek a kancsóknak. Néha a büttyök helyett homorúan bemélyedő körök díszítik az edények oldalát. A rücskös kancsók mindig szögletes szájremerűek voltak. Nagyobb változatban 1,5–2 literes űrtartalmúakat, kisebb méretben pedig kb. 2 decilitereseket ismerünk.

Boroskancsó, XIX. század eleje. Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Kancsó, XIX. század eleje. Kelet-Magyarország
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Kancsó, XIX. század eleje. Erdély
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Kancsó, XIX. század. Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

A nagyobb méretűek bortároló edények voltak, a kisebbeket pedig *keresztelőkancsónak* használták Zemplénben, tetszetős kivitelük miatt. Az 1842-től termelő feketeerdői üveggyár is készített szögletes szájú, „rücskös” díszű kancsókat, amelyek tökéletesen hasonlítanak a regéci termékekre, ezért az emlékanyagban nehezen választhatók külön a feketeerdői és regéci darabok.

Az erdélyi írásos mustrájú kancsók rokon díszítésű tárolóedényei a zempléni *habos díszű kancsók*. Ezek azonban méretüket tekintve jóval nagyobbak a porumbákiaknál. A másik lényegesebb eltérés pedig az, hogy színtelen, áttetsző üveg falába helyezték a tejüveg- vagy a színezett üvegszalakat. Két formájukat fedezhetjük fel az emlékanyagban. Az egyiket hengeres, felfelé kissé kiszélesedő forma jellemzi. A másik kancsó teste gömbölyű, nyakrésze hengeres vagy négyszögletes. E típusnál talpas vagy talp nélkülieket egyaránt találhatunk. A zempléni habos díszű kancsók általában egy-másfél literesek.

A kancsók között különös szépségűek a kék színűek. Felső-Magyarország részein és Erdélyben gyártották őket. A Felső-Magyarország déli részén lévő huták közül csak a parádi huta termékeinek sorában fedezhetünk fel kék színű kancsókat. Erdélyben főként a butyászhuta volt ismert kék színű üvegeiről. A kék színű kancsók készítésének első nyomait a XVII. századi források nyújtják. Ezek színe még tökéletes kobaltkék volt, azonban a XVIII. század végétől egyre inkább megfigyelhető a kék szín halványulása. A kobaltkék szín előállításához nélkülözhetetlen „zapferá”-t és „smalté”-t a magyarországi kobaltbányák szolgáltatták Augsburg közvetítésével egész Európának. Egyes vélemények szerint a magyar parasztüvegek igen gazdag, és jellemző csoportjára, az ún. kék üvegekre talán a kék perzsa üvegek is hatással voltak. Perzsiában a XVI–XVIII. században a középkori mezopotámiai üvegművészet hatása alatt álló üvegipar alakult ki. A perzsa üveg jellemző fúvott stílusa a velencei és spanyol üvegekkel mutat rokon vonásokat. A XVII–XVIII. századi magyar üvegek között gyakran előfordulnak olyan darabok, edényformák, amelyek emlékeztetnek a perzsa üvegekre. Amikor a perzsa és a magyar üvegek kapcsola-

táról beszélnek egyes kutatók, a perzsa üvegek magyar üvegművészetre gyakorolt hatását a török uralom alatt Magyarországon elterjedt perzsa üvegeknek tulajdonítják.²¹ Valószínűbb azonban, hogy a rusztikus parasztüvegekre gyakorolt perzsa hatás helyett inkább a velencei üvegművészet befolyását kell feltételeznünk, amely a *habánok* közreműködésével teljesedett ki. A habánok nem voltak üvegekészítők, s ezért nem szerepel nevük az üvegesek sorában. A habánok, régi kifejezéssel élve „újkeresztények”, a XVI. század elején a reformáció szélsőséges irányzata, az anabaptista szekta hívei voltak, akiket vallási felfogásuk miatt üldöztek el hazájukból, Észak-Itáliából és Dél-Tirolból, és többek között Magyarországon is letelepedtek. Nyugat- és Felső-Magyarországon jöttek létre szociális színezetű vagyon- és háztartási közösségeik. A habánok kiváló iparosok voltak, *mindenekelőtt fazekasok*. Felső-Magyarországon *Kosolmán, Dejtén, Szobotiston, Stompfán és Lévárdon* éltek.²² E települések közelében régi üvegcsűrök sora működött. Így a bányavárosi huták, továbbá *Székélen, Ebedecz, Csárad, Zliecho*. Bethlen Gábor felismerve a habánok tevékenységének gazdasági jelentőségét, egy csoportjukat a Porumbákhoz közeli Alvincra telepítette le, s egy másik csoportjuk *Sárospatakra* került. Mindkét helyen híres fazekasközpontot alakítottak ki.²³ A felső-magyarországi és erdélyi parasztüvegek, különösen az opak zománcfestéssel díszített opál- és kéküvegek vizsgálata azt mutatja, hogy közöttük és a habán fajanszok között összefüggés van. Egyrészt a habánok által készített fajansz kancsóformák váltak az üvegekészítésben is divatossá, másrészt a kék színű kancsók alapot szolgáltattak a habánok által magas szinten művelt opak zománcfestéshez. A habánok keze nyomát fedezhetjük fel az erdélyi, körte formájú kék kancsók opak zománcfestésű díszítményeiben. A festés a későbbi századokban háttérbe szorult ugyan a kék üvegeken, de a forma kisebb módosulásokkal a parasztüvegekben tovább élt.²⁴ Mint az eddigiekből is kiderült, a paraszti használatra készített kancsókon az egyszerű és bonyolult díszítőeljárások érvényesültek alig változó formákon. Az egyszerű díszítési módok közül említésre méltó az általánosan elterjedt légbuborékos díszítési mód, és a rátétes fonáldíszek

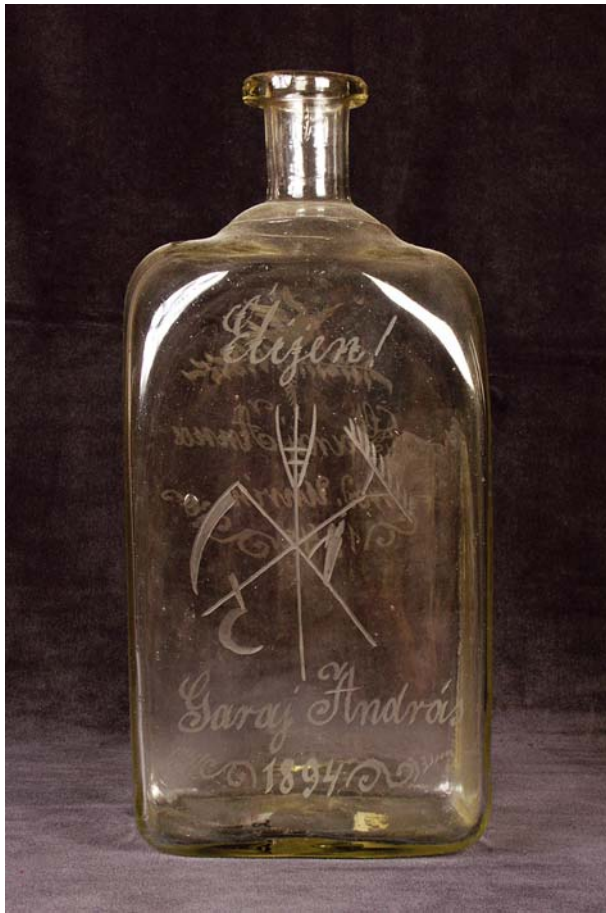
alkalmazása. Buborékos kancsókat szinte minden öblösüveggyártással foglalkozó hutában készítettek. A rátétes fonáldíszítésű kancsók már ritkábban, kisebb mennyiségben készültek, bár ezek is előfordulnak minden huta termékei között. A rátétes fonáldíszítést eredetileg az a praktikus szempont hívta életre, hogy az edények használatban veszélyeztetett részeit, a szájrperemet vagy a talpszéleket megerősítsék. A XVIII–XIX. században az eredeti funkció helyett a díszítés szerepe erősödött fel. A huták többségében (*Regéc, Bükk, Parád, Somhegy, Bél, Feketeerdő*) készültek olyan kancsók, amelyek szájrpereménél diszkréten színtelen vagy kék színű üvegfonalakat helyeztek el. Ha színtelen volt az üvegfonal, akkor sok esetben a kancsó peremének kék színezése szolgált ezek hangsúlyozására. A bonyolultabb díszítőeljárások közül a színes zománccfestést és a gravírozást emeljük ki. A kancsók festésében is az erdélyi huták és a parádi üzem járt élen. A parádi kancsókon a rózsákból és apró virágokból komponált füzérek a csőrtől két irányba kiindulva, az edény öblén találkoztak a fültől kiinduló füzérekkel, és a találkozásnál a kancsó oldalsó részeit szinte teljesen beborították a színesen festett virágok. A feketeerdői üvegkancsókon a vörös zománccfestéssel készült jellegzetes szőlőleveles, indás, fürtös motívumsor vonul végig. Az emlékanyag alapján a kancsók gravírozása Somhegyen és Parádon volt szokásban. Somhegyen a szentgáli üvegeken megismert motívumokat, az ugró szarvas alakját használták előszeretettel, míg Parádon elnagyolt indás, leveles gravírozott motívumsort alkalmaztak az edények központi részein.

Pincetokba való palackok

A levéltári forrásokban a pincetokba való palack neve a XVI. században bukkan fel. 1542-ben *Palaczke tok*, 1554-ben *Az palaczke tokba töltem bort higgadni*, 1550-ben *pinche tok mynd palaczke nélkül* kifejezések ismertek.²⁵ A XVII. században már közzismert és nagyon elterjedt edénytípus volt, mint erre a vagyonleltárak adatainak felsorolása-kor is utaltunk. A regéci huta első öblösüveg termékei is pincetokba való palackok voltak. Ma már nagyon ritka ez az edénytípus a fennmaradt em-

lékanyagban. Kétségtelenül az egyik legreprezentatívabb üvegedény volt a parasztüvegek között. A formába fúvással készült, hasáb testű, rövid és szűk nyakrésszel ellátott palackok elnevezésüket onnan nyerték, hogy egy rekeszekre osztott, pincetoknak nevezett ládácskában tárolták őket. Az általában 6 rekeszre osztott pincetokok jól kipárnázott tárolóhelyein a palackok kiválóan elviselték a hosszú utazások megpróbáltatásait. A 2–4 literes űrtartalmú pincetokba való palackok mindig színtelen, áttetsző üvegből készültek, s ez is jelzi, hogy hosszú ideig csak a módosabbak engedhették meg maguknak beszerzésüket. A XVI–XVII. századi palackok csodálatosan díszített edények voltak. Felületükön szépen kidolgozott színes zománccfestésű címerek, feliratok, évszámok kaptak helyet. Később a gravírozás elterjedésével már szinte az edény teljes felületét kitöltötték díszítményekkel. A XVIII. század végén, a XIX. század elején kerülhettek csak ezek az üvegek paraszti használatba, de ekkor már csak ritkán feleltek meg eredeti elnevezésük szerinti funkciójuknak. A pincetok kiszorult a használatból, s csak a palack eredeti elnevezése maradt meg, amely végül minden nagyobb méretű, hasáb alakú, rövid nyakú edényre érvényes volt.

A pincetokba való palackokat bor tárolására és szállítására használták elsősorban, de természetesen alkalomszerűen ivóeszközként is szolgáltak. Készítőhelyük, hazájuk Felső-Magyarország, Erdély és a keleti országrész volt. Felső-Magyarország hutainventáriumaiiban mindenütt előfordul megnevezésük. Erdélyben csak a porumbáki, illetve a közeli szoldobágyi, butyászi és béli termékek között fedeztük fel. A Dunántúlon pedig Somhegyen és Baranyában gyártottak ritkán ilyen edényeket, más helyeken nem találjuk nyomát ennek. Amikor a parasztság számára lehetővé vált beszerzésük, továbbra is igényként merült fel gazdagon, feltűnően való díszítésük. Többségükön céhes jelvények, évszámok és monogramok, a megrendelő foglalkozásával összefüggő szimbólumok figyelhetők meg, természetesen a vásárló anyagi lehetőségeitől függően. A szentgáli kisnemesek közül egyesek dúsan gravírozott pincetokba való palackok használatát engedhették meg maguknak. Egy 1818-ban Somhegyen készített palackpár – mint

Pincetokba való palack, 1894.
Észak-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

ezt felirata is bizonyítja – egyik oldalán gazdagon metszett, gravírozott levelekből, faágakból komponált környezetben csőrét hátrahajtó galamb helyezkedik el. Míg ellenkező oldalon egymásba fonódó levelekből és faágakból kialakított medallionban úrasztali kehely, mint vallási szimbólum kap helyet. Feltehetően jegyajándék lehetett ez a két palack. Egy Baranyából származó pincetokba való palack díszítése már jóval egyszerűbb. Csak az egyik oldalán figyelhető meg mezőgazdasági szerszámok, gereblye, favilla és kasza ábrázolása.

A huták többségében csak egyszerű, sima falfelületű pincetokba való palackokat készítettek, amelyekre az üzemben vagy a városokban ügyes kezű gravírozók helyezték rá igény szerint a megrendelő által elképzelt díszítményeket. A XIX. század derekától a mezővárosokban megjelenő újságokban egyre gyakrabban olvashatunk olyan hirdetéseket, amelyek az üvegek gravírozott díszekkel való ellátását ajánlják.

Pincetokba való palack, XVIII. század.
Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

A sima falfelületű palackok mellett „optikai díszítésű” volt a huták termékeinek másik része. Az erdélyi huták palackjain harántvonalak, függőleges csíkozások tagolták az edények felületeit. A regéci huta termékein a négyszögletes szájpere-mű kancsókon megismert gömbszerű, plasztikus díszek tűnnek fel újra. Ritkán pedig egyes darabok a jellegzetes zempléni „habos” díszítést nyújtják. A butéliáknál és a kancsóknál megszokott módon különböző színű üvegszálakkal ékesítették a színtelen, áttetsző pincetokba való palackokat.

A XIX. század derekától gyakorivá váltak az opak zománcfestéssel díszített pincetokba való palackok is. Szinte valamennyi huta – amelyben még folyt termelés – élt ezzel a díszítési móddal. Az edények oldalait apró színes virágok övezik, a legnagyobb felületű oldalakon monogramok, feliratok kaptak helyet. Sok palackon pedig a színes levelekből és virágokból kialakított mezőben a magyar címer és „ÉLJEN A HAZA” felirat.

A XVIII–XIX. században csak a bortermő vidékekhez közeli huták foglalkoztak korsók készítésével. Nyilvánvalóan ennek az volt az oka, hogy Felső-Magyarország távoli északi területeiről nem volt érdemes ezeket a nagy testű, rendkívül törékeny edényeket leszállítani a bortermő vidékekre. A Felső-Magyarország déli részein levő huták közül sem készítettek mindenütt korsókat. Így a bükki hutákban sem. Valószínű, hogy a kancsógyártásra specializálódott üzem nem kívánt konkurálni a többi hutával, vagy esetleg Miskolc környékén nem nagyon kedvelhették ezt a tárolóedényt. Nincs tudomásunk arról, hogy dunántúli üzemekben foglalkoztak volna nagyobb méretű korsókészítéssel. A Bakonyban a butéliák, Dél-Dunántúlon pedig a fül nélküli *pocakos üvegek* töltötték be a korsók szerepét. Erdélyben is csak ritkán foglalkoztak ilyen nagyobb tárolóedények készítésével. Kisebb méretű korsókat gyártottak ugyan, de ezek méretüknél fogva inkább pálinka tárolására, fogyasztására szolgáltak.

A korsó szavunk szlovák eredetű, a *krcab* szó átvételéről árulkodik. 1395-ben szerepel a forrásokban először a „kis korsó” kifejezés, de ekkor még minden bizonnyal fém- vagy cserépedényre vonatkozott. Az erdélyi és felső-magyarországi vagyontelésekben a XVII. században már egyértelműen üvegtárgyakra utalt a korsó elnevezés.

A tárgyi emléanyagból a plasztikus díszítésű, színes üvegből készült és opálszálakkal díszített korsók érdemesek kiemelésre. Sima falú, zöld vagy szintelen, áttetsző korsókat a bortermő vidékekhez közeli hutákban általában mindenütt gyártottak. A boroskorsók készítésében a regéci huta tűnt ki, ami jelzi, hogy Tokaj-Hegyalján kedvelt és elterjedt volt ez az edénytípus. A korsók többségét fúvással állították elő szintelen, áttetsző üvegből, és „habos” technikával díszítették. A regéci korsók mindig 3–4 literesek voltak, tárolórészük lapított gömb test alakra emlékeztetett. Díszítményüket tekintve rendkívül dekoratívak voltak. Vastag, karéjosztal talpuk benyomkodott, a nyak pedig a fül és a nyak találkozásánál, csatlakozásánál hólyagszerűen kidudorodott. Ez a megoldás a középkori golyvás palackokhoz

vagy a dél-dunántúli pálinkáskorsókhoz volt hasonló. Az volt a szerepe, hogy az edénybe töltött folyadék kiöntését, fogyasztását könnyítse, szabaddá tegye a levegő hirtelen beáramlásával. Díszítésükben többféle változat figyelhető meg. Az egyik esetben koncentrikus köröket képezve helyezkedik el a tejüveg zsinórdísz, míg máskor a félköríves díszítmények a függőleges vonalak mentén egybeolvadnak. A fonáldíszítés mellett a „sonka korsó”-nak is nevezett edényeken gyakori a lánc- és szalagdíszítés. Tulajdonképpen mindkét díszítési mód fonáldíszítés, csak az elnevezésben a kialakított motívumok formái kapnak kifejezést a nép körében. A láncdíszítés jellemzője az volt, hogy az edény testére helyezett üvegszálak szinte láncszemeket képezve alkottak kompozíciót a felületén. A szalagdíszítés esetében az üvegszálak vízszintes ívelését szakaszosan tördelték, s ezzel az edény testén 6–7 „függőleges” osztással egymástól elkülönülő szalagcsomók keletkeztek. Nagyon ritkán színes, rátétes díszű, évszámos korsók is készültek Regécen.

A parádi és a nógrádi huták boroskorsói hasonló méretűek és formájúak voltak, mint a regéci hutában készítették. Azonban a korsók többségét mindkét helyen formába fúvással állították elő, és optikai díszek kialakítására törekedtek. A nógrádi hutákban szintelen, áttetsző üvegből, ritkán zöld színű alapanyagból készültek a korsók. A boroskorsók mellett kisebb méretű, de hagyományos formájú és díszítésű pálinkáskorsókat is készítettek. Parádon emellett már színezett üveget is használtak. Kék, sárgásbarna és néha már-már feketébe hajló zöld színű, sima vagy optikai díszes falú edényeket is előállítottak. Az ország keleti részén a butyászi és béli huták boroskorsói az ismertebbek. Ezeket változó méretben színes, többnyire kék és sárgásbarna üvegből gyártották. Ezek az edények is lapított gömb testűek voltak.

Az eddigi korsóformáktól különböznek a dél-magyarországi huták XIX. századi termékei. Hengeres, gömbszerű tárolórész és hosszú, golyvás nyak jellemzi formájukat. A fül a golyvától

Korsó, XIX. század eleje. Dunántúl
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Korsó, 1892. Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

kiindulva, ívesen záródik az edény vállára. Ezeket a korsókat színtelen, áttetsző üvegből készítették általában, és a fület, illetve a nyak peremét gyakran kék színű üvegből formálták meg. A korsók szájrésze kör alakú, ritkán előfordulnak csipett kiöntőjű edények is, de ezek már nagyobb méretűek. A dél-magyarországi huták korsói pálinka tárolására szolgáltak, ritkán gravírozott díszítmények is előfordulnak testükön.

Festett díszű korsókkal csak a parádi termékek között találkozunk. A zöld színű üvegből készült lapos testű korsók oldalait élénk színű sárga, vörös és fehér szirmú virágok díszítik.

IVÓEDÉNYEK

A bemutatott tárolóedények között több olyan edénytípus is szerepelt, amelyek alapfunkciójukat tekintve folyadékok tárolására szolgáltak ugyan, de használhatók voltak ivásra is. Mindenekelőtt a szűk szájú és kisebb méretű edényekre jellemző ez. A palackok, butéliák, kancsók, korsók és pincetokba való palackok válhattak alkalomszerűen ivóedényekké. A következőkben bemutatásra kerülő edények közül csak néhány esetben fordulhat elő ez a kétféle hasznosítási lehetőség, többségükben egyértelműen csak italok fogyasztására voltak alkalmasak. A magyarországi üveghuták leltárai is bizonyítják, hogy a paraszti használatra szánt ivóedényeket később kezdték el nagyobb mennyiségben gyártani, mint a tárolásra szolgáló üvegeket, talán még az ivóedények mennyisége is kevesebb volt, formai szempontból és díszítményüket tekintve azonban mindenképpen elmaradnak a tárolóedényektől.

Az üveg hatalmas fejlődést tett meg a közel-keleti első daraboktól a XVIII–XIX. századig. Az eltelt ezer esztendő alatt számtalan technikai megoldás született, de a poharak alapformája lényegesen alig változott. A középkori poharak nehezen megmunkálható anyagokból, fából és fémből készültek. Lapos talpból kinövő hengeres, esetleg tölcseyszerű test jellemezte a poharak alapformáját, melyek utánérzését a paraszti használatú poharak között is felfedezhetjük. A reneszánsz változtatott először a poharak formáján, s a velencei üvegművészet közvetítésével sok keleti üvegpohárforma vált ismertté Európában. A Közel-Keletről átvett és a velenceiek által kifejlesztett pohárformákon a XVI. század vége felé a fúvott stílus maradéktalan győzelme érvényesült. Ezek a formák tökéletesen funkcionálisak és proporcionálisak voltak, finom, elegáns kontúrokkal készültek, levetkőzvéen magukról a nehézséget, a súlyt, az esetlen merevséget. A fejlődés csúcspontja a híres velencei pohár volt, lehetővékony falával, két könnyed, lepkeszerű „szárnyával”. A XVI–XVII. században ismét a középkori formájú poharakat készítették. Az egyszerű formához való visszatérés a hagyományos, nehezen alakítható anyagok újbóli alkalmazása miatt következett be.²⁶ A poharak formájának változásához az üveggyártás XVII–XVIII. századi fejlődése adott döntő lökést, melynek eredményeként a XIX. századra a paraszti háztartások megszokott ivóedényeinek számítottak az üvegpoharak is.

A XVII. század elejétől a legkülönbözőbb pohárelnevezések fordulnak elő a hagyatéki leltárakban, hutainventáriumokban. „Fületlen lábas pohár”, „sima hosszú üvegpohár”, „kétfülű fedeles kristály üvegpohár”, „Lábas fedeles kristály, kisdedszerű pohár”, „széles szájú kristálypohár”, „Egybejáró sima üvegpohár”, „apró fehér sima pohár”, „kicsi aqua vitének való pohár”, „apró hegyes pohár”. Az elnevezések alapján megállapítható, hogy kétféle pohártípus készítése volt szokásban. Az egyik csoportba a velencei poharak utánzatai sorolhatók, amelyek díszüveget sejtetnek. Tehát a XVI. század végi velencei üvegművészet pohárformái hatással voltak a

XVII. századi magyarországi huták termékeire. A másik csoportba pedig a közhasználatra szánt üvegpoharak elődjait fedezhetjük fel az elnevezésekben. Az „egyben járó sima pohár” nyilvánvalóan az egymásba helyezhető, egybejáró ezüstpoharak mintájára készült, és formájuk csonka kúpra emlékeztetett. Az „apró fehér sima pohár”, a „kicsi aqua vitének való pohár” vagy az „apró hegyes pohár” is talp nélküli ivóedényekre enged következtetni. Ezek valószínűleg lengyel hatásra honosodhattak meg. Az erdélyi és felső-magyarországi vámtételekben gyakran szerepel a lengyel pohár megjelölése. A porumbáki huta gyártmányai között is többször találkozunk lengyel pohár készítésére való utalással. Az Erdélyben gyártott lengyel poharak – mint ezt a korábban ismertetett bodrogi közti pácini kastély üvegleletei alátámasztják – is az eredeti lengyel formákhoz hasonlóan, kúpos testű, talp nélküli ivóedények voltak. A lengyel típusú poharak elterjedése nem véletlen. A Lengyelországgal való közvetlen kereskedelmi kapcsolaton túl a lengyel munkások üveggyártásunkban betöltött szerepének is tulajdonítható a lefelé folyamatosan szűkülő, kúpos formájú pohár megjelenése, meghonosodása. Fából, fémből és kerámiából korábban is gyártottak hasonló formájú ivókészégeket. Azonban az üvegpohár formájának kialakítása sajátos technikát kívánt meg, s ennek a technológiai eljárásnak az alkalmazását vezették be a lengyel szakemberek. A XVII. század végén lengyelek bérelték a porumbáki hutát. Lengyel származásúak alapították a regéci üvegcsúrt is, és nekik köszönhetjük a termelés beindítását a bükki hutákban. Sok lengyel dolgozott a sárosi, makovici üvegcsűrökben, és lengyelek alapították a mecenzéfi officinát is. Tehát ezek az adatok is bizonyítják, hogy a lengyelországi mesterek tevékenysége jelentős volt a XVII. században, mindenekelőtt a kúpos formájú üvegpoharak készítésére voltak komoly hatással.²⁷

Az ismert legkorábbi paraszti használatú üvegpoharak a *lengyel poharak* mintájára készültek. Hengeres vagy folyamatosan szűkülő kúpos testűek voltak. Többször szennyezett üvegből készültek, és a poharak falának egyhangúságát ritkán rátétes fonáldísz, vagy szöggel való lyuggatással előidézett légbuborékok törték meg.

Talpas pohár, XIX. század eleje.
Erdély
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

„Márcos” pohár, XIX. század közepe.
Délvidék
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Talpas pohár, XIX. század.
Kelet-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Pohár, XIX. század vége.
Észak-Magyarország, Parád
Dobó István Vármúzeum, Eger

Talpas pohár, XIX. század eleje.
Kelet-Magyarország
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Pohár préselt dísszel, XIX. század közepe.
Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Talpas pohár, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország, bükkí huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Talpas pohár, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Pohár, XVIII–XIX. század.
Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Talpas pohár, XIX. század vége.
Észak-Magyarország, bükkői huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Talpas pohár, XVIII. század vége.
Észak-Magyarország, gömöri huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Talpas poharak, XVIII–XIX. század.
Észak-Magyarország, gömöri huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Pohár, XVIII. század vége.
Észak-Magyarország, zempléni huta
Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa

Pohár, XVIII. század vége.
Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Tokaji borospohár, XIX. század második fele.
Észak-Magyarország, zempléni huta (?)
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Pohár, 1827. Dunántúl, somhegyi huta
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
(Fotó: Oszkó Zsuzsa)

Pohár festett dísszel, XIX. század vége.
Kelet-Magyarország (Bél ?)
Déry Múzeum, Debrecen

Pohár, XIX. század második fele.
Kelet-Magyarország
Déry Múzeum, Debrecen

A hengeres és kúpos testű poharak zöme borospohár volt. Az egyszerű díszítésűek mellett a XIX. századtól jelentek meg a gravírozott vagy színes zománcfestéssel díszített darabok. A poharak gravírozása a XIX. században általánossá vált. Monogram, felirat, évszám, ritkábban pedig a megrendelő kívánságára növényi és figurális díszítványekkel ékesítették őket. Kedveltek voltak a romantikus díszítványok, a szív és a galambok gravírozott képei gyakran feltűnnek a paraszti használatú poharakon. Egyes hutákban a poharakat színes zománcfestéssel is díszítették. A parádi hengeres testű ivóedényeken az apró vörös szirmú, zöld levelű rózsák gyakran feltűnnek, szinte beborítják az edény teljes felületét. Az erdélyi festett virágmotívumok sokkal egyszerűbbek, diszkrétebbek. A hengeres vagy kúpos testű poharak felületén a szájperemhez közel futnak körben. A XIX. század végétől egyes üzemek (Parád és a dél-magyarországi huták) megkezdték az olcsó, és a parasztság számára tetszetős, préselt üveg-poharak készítését. Ezeken, ellentétben a fúvott technikával készült poharak sima testével, a kidomborodó díszítványok rendkívül sokféle variációt találunk. Megjelenik Kossuth Lajos arcképe kalapban vagy kalap nélkül, névvel vagy név nélkül és születése, halála évének feltüntetésével. A millennium hamis hangulatát idézik a feliratos poharak, amelyeken „Áldás hazánkra”, „Isten áldd meg a magyart” és ehhez hasonló feliratokat olvashatunk. A kor politikai életének nagyságai: Andrássy Gyula, a király személye körüli miniszterek, de maga Ferenc József arcképe is megtalálható ezeken a poharakon.

A XVIII. század végére jelentek meg azok a hengeres vagy kúpos testű poharak, amelyeket színes üvegből készítettek. Kobaltkék, vörös, zöld, barna és színtelen, áttetsző üvegből gyártották ezeket. Erdélyben, főként a béli, Felső-Magyarországon pedig a regéci és a parádi termékek között találhatunk ilyen poharakat. Ezek azonban nem ivóedények voltak, hanem ún. *mécspoharak*, melyeket az ország különböző részein, a katolikus lakta területeken használtak. Egy Szeged környéki adat is rávilágít funkciójukra. Ez a pohár gyertya vagy kanóc elhelyezésére szolgált, és a tisztaszobában valamelyik szentkép, főként

Szűz Mária képe előtt gyújtották meg. Szokás volt az ilyen poharakban a szombat esti mécsgyújtás is Boldogasszony tiszteletére.²⁸ Regéc környékén – s valószínűleg más helyeken is – a falvak lakossága halottak napján gyertyát állított ezekben a poharakban. A hazafias feliratú és a mécspoharakat más, díszesen festett ivóedényekhez hasonlóan, a vásárokon, búcsúkon árusították, s a lakószobába kerülve, dísz tárgyként használták őket. A komódon, a sublóton a tisztaszoba fényét emelték. A Szeged környéki tanyák paraszti lakóházainak sublótjain kaptak helyet azok a poharak, amelyeket a legények a lányoknak vásároltak a búcsúkon. Az üveg-pohár-párok mintegy egykori udvarlások emlékét idézték a sublótok tetején.²⁹

Az üvegből készült talpas poharak előképei – mint erre utaltunk – kétségtelenül a velencei kelyhek, serlegek voltak. A velencei reneszánsz formák a német és a cseh üvegművészet hatására a XVIII. századra háttérbe szorultak. A poharak formáit a barokk tette mozgalmassá, a gótikus kelyhek, serlegek mintájára készült ivóedények váltak jellemzővé. A módos nemesség számára készült edényeken a metszés, a gravírozás és az alacsony hőfokon való színes zománcfestés jelentette a nyugtalan formákon túl a díszítványt. A talpas poharak *nodus*-ába velencei mintára színes üvegspirálokat helyeztek el, *csükkít*, ahogyan a szoldobágyi hutában nevezték ezt a díszítványt. A nemesség körében megszokott formájú talpas poharak terjedtek el a parasztság körében is. Különbséget csak az edények falának vastagságában és a díszítványok egyszerűsödésében találunk. A XIX. század elejétől az ivóedények *cuppáján* jelentek meg a gravírozott díszek. Ezek hasonlóak voltak, mint a hengeres testű poharakon. Parádon a talpas poharakon is alkalmazták a színes zománcfestéssel történő díszítést. Azonban a legszebb talpas poharak a színezett cuppájú edények voltak, amelyeket az ország legkülönbözőbb hutáiban gyártottak. Zemplénben és Erdélyben a poharak vastag falú talprésze fölött a reneszánsz kelyheket utánzó, gallérszerű dísz figyelhető meg. A színtelen talppal szemben a cuppa kék, piros és bordó színekben készült. A Bakonyban a színtelen, áttetsző üvegből készült cuppát csepegtetett kék színű üvegszálak tették rendkívül széppé.

A kisebb méretű talpas poharakat pálinkaivásra használták. Többségük formája egyezik a nagyobb méretű edények alakjával, de ezeken csak ritkán alkalmaztak díszítést, legfeljebb apró virágokat festettek a tárolórészre. Ezeket a kis poharakat Zalában pálinkáskupának, Baranya egyes részein *kupicának* vagy szintén *pálinkáskupának* nevezték. A dunántúli hutákban ritkán készültek nagyobb méretű talpas poharak. A fél- és egydecis talpas poharakat pedig csak pálinka fogyasztására használták.

Erdély területéről ismertek az ún. *poltúrás poharak*. Ez a pohártípus nagyon korán divatosá válhatott Erdélyben, hiszen már a XVII. század végétől ismertek az *egypénzes* és *kétpénzes* üveg elnevezések. A poltúrás üveg elnevezés azt jelöli, hogy a pohár alsó részébe a készítéskor pénzérmét forrasztottak be, mely a kettős üveggel között, a zárt térben mozgott, és az italt fogyasztó szeme előtt akkor vált láthatóvá, ha a pohár tartalmát kiürítette. A poltúrás poharak hengeres testű, legfeljebb 2 deciliteres ivóedények voltak.

A parasztság körében kedvelt üdítőital-féleség volt a *márc*.³⁰ Többnyire mézeskalácsosok készítették. Egy sajtár méz és két sajtár víz összevegyítése után csillagánizst kevertek a folyadékba, majd ezt forrásig főzték. A kihűlt szirupot vízzel hígították és jéggel hűtötték. Az italt búcsúkon és vásárokon kínálták. Az ital felszolgálására aranybarna üveganyagból készült, ún. *márcos poharakat* használtak. Ezek talpas vagy talp nélküli kivitelben egyaránt készültek. A talp nélküli márcos poharak hengeres testűek voltak, vagy középső részükön orsószerűen befűződők.

Kancsó poharak

A kancsó poharak a poharak csoportjába tartoznak. Ezek is ivóedények voltak, bort fogyasztottak belőlük. Ezt az edénytípust elsősorban Erdélyben készítették. Ritkán egy-egy lyuggatott díszű, vagy egyszerű, tiszta falú kancsó pohár a Dunántúlon is felbukkan, s ezeket dél-dunántúli és bakonyi termékeknek tartjuk. Az erdélyi üvegipar történetének ismerői elvetik azt a nézetet, hogy a kancsó pohár formát a bokálytípusok közé kell sorolni.³¹ A kancsó poharak egyáltalán nem

mutatnak hasonlóságot a népi kerámia bokálykancsóival. Jóval kisebbek annál, s az üveg alsó részének gömbszerűsége sem annyira hangsúlyozott. Ezt az edénytípust, eredeti kiindulási helyét ismerve, porumbáki típusú kancsónak is nevezik. A típus a XVII. században a porumbáki hutából indult el, és a következő században már a fogarasszékelyföldi huták (Porumbák, Felsőárpás és Kercesóra) jellegzetes terméke volt. A XIX. század első felében a székelyföldi huták is hozzájárultak elterjedésükhöz. A bukkszádi és a zalánpataki hutában egyaránt készítették. A Porumbákon gyártott kancsó poharak magassága 15–21 cm között változott. Egyes példányokon a gömb test lapított, másokon megnyújtott, a szár alacsonyabb vagy magasabb. A nagyságbeli eltéréseket a felsőárpási és kercesórai kancsó poharakon figyelhetjük meg. A székelyföldi kancsó poharak általában azonos méretűek.³²

A paraszti használatú kancsó poharak többnyire színtelen, áttetsző üvegből készültek. A XIX. században jelentek meg a színezett üvegből gyártott üvegek, amelyek a forma hatására általában plasztikus díszítésűek, de ezek már tipikus díszüvegek voltak, és inkább az úri szalonokban kaptak helyet.

Porciós- és fűtyülő üvegek

A XVIII. századi Magyarország korcsmaiban és vendégladókáiban terjedt el először ez az ivóedénytípus. Elnevezését a nép adta nekik. Egy porció pálinkát vagy bort lehetett elfogyasztani belőlük. Hosszú nyakuk miatt pedig fűtyülő üveg megjelöléssel illették őket. A huták XVIII. századi inventáriumában rendszeresen előfordulnak a „korcsmák szükségire” gyártott palackok.³³ Az edénytípus előzményeit az erdélyi *orsó formájú üvegek*ben véljük felfedezni.

A fél iccénél kisebb ürtartalmú palackok a XIX. század elejétől váltak gyakorivá a paraszti háztartásokban. Elterjedésüket, meghonosodásukat elősegítette a pálinkafogyasztás térhódítása, és a pálinka ivásával kapcsolatosan kialakult szokások is. Az 1836. évi VI. tc. megengedte a parasztok számára is a magánfogyasztásra vagy eladásra szánt pálinka főzését.³⁴ A pálinka az étrendben is

Porciós- és füttyülősüvegek, Észak- és Kelet-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Pálinkáskorsók, XIX. század eleje. Délvidék
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Borosüveg, XIX. század. Erdély
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

szerepet kapott, általában früstökre fogyasztottak a gazdák egy-egy porciót.³⁵ Szokásba jött az aratópálinka fogyasztása. Aratáskor a „rendes gazda” hajnalban egy-egy porciót adott a segítőknak, napszámosoknak. Így érthető, hogy a háztartásokban több ilyen palackocskára is szükség volt.

A porciós- és füttyülősüvegekből pálinkát és bort egyaránt fogyasztottak. A nagyobb méretűek voltak a boros ivóedények. Az így kétféle funkciót betöltő üvegek között a méreten túl csak a díszítőmunkában fedezhetők fel különbségek. Az edények alapformája a kis és nagy üvegeknél azonos

volt. A hengeres gömb- vagy kúpszerű tárolórész hirtelen összeszűkülve, hosszú, keskeny nyakrészben folytatódott. A kisebb üvegeknél a nyak szájrésze tölcseyszerűen végződött. Talpas és talpnélküli formában egyaránt készítették ezt a gyakori ivóedény-féleséget. A kisméretű palackocskákat díszítették, a nagyobbakat sohasem. A porciósok díszje a formába fúvás során keletkezett, csavart, harántvonalas és vízszintes bordázatok, benyomódások figyelhetők meg testükön. Ismerünk színes üvegből készült darabokat is. A nagyobb palackok többnyire zöld vagy színtelen áttetsző

üvegből készültek. A kis porciósok vastag talprészénél, az edény oldalán egyes esetekben üvegpecsétek kaptak helyet, melyeken az ürtartalmat tüntették fel. Később a kis és nagy porciósoknál egyaránt az edény nyakrészén maratott hitelesítési jel tűnt fel. Ez a méterrendszer bevezetése után került az üvegekre.

A porciós- és fűtőlősüvegek az Alföldön és Felső-Magyarországon terjedtek el. Dunántúl területén ritkábban bukkantak fel az ilyen ivókésztségek. Az országnak ezen a részén a talpas pálinkáspoharak, a *kupicák* és a *pálinkáskorsók* voltak divatban. A Mohács környékén ma már féltett családi ereklyének számító pálinkáskorsók változó ürtartalommal készültek, de ezek 1–1,5 decilitereseknél csak ritkán nagyobbak. A gömbszerű tárolórész összeszűküléséből emelkedik ki a hosszú nyak, mely végén kifelé hajló peremmel ellátott. A nyak alsó részén kitüremkedő dudort képeztek ki, és innen indul a korsó egyszerű, sima füle, másik vége pedig a tárolórész vállán nyugszik. A kitüremkedő dudor és a szűk nyak ket-tős célt szolgált. A középkori kicsiny illatszeres üvegekhez hasonlóan, az itt keletkezett légbuborék késleltette a folyadék kiömlését, ha a korsó felborult. Másrészt nehezítette a beletöltött ital azonnali elfogyasztását, mivel csak lassan, bugyogva engedte át a korsócska szűk nyakán. Az ivóedényeket a dél-magyarországi hutákban és Erdélyben egyaránt készítették.

A XVIII. századi és XIX. század eleji darabok többsége még optikai díszítésű, és nagyon gyakran színes (barna, kék) üvegből készült. A XIX. század végén már préseléses eljárással állították elő a *fűles porciós*nak, *pálinkás kisüveg*nek is nevezett ivóedényeket, és ettől az időszaktól préselt geometrikus vagy növényi díszítmények tűnnek fel testükön.

Csak a Dunántúl területéről ismerjük a *pálinkás bugyagokat*. Leggyakrabban Baranyában fordulnak elő ezek a mindig kék üvegből készült, kobaktök formájú kis ivóedények. Űrmértékük kicsi, 1 dl körül váltakozik. Ezeket az ivókésztségeket is dél-magyarországi hutákban készítették, de az alapforma nyilvánvalóan már Erdélyben is ismert volt, ahol a pálinkásüvegek szinte valamennyi formája előfordul.

Butykosok

A *butykos* szavunk 1669-ben jelent meg először írott forrásokban. Ekkor még mázas korsót, tehát cserépedényt jelölt. Az elnevezés alapját az képezi, hogy a folyadék bugyogva távozott el az edényből. A szó a butykos szerkezet jelzőjének önállósulásával keletkezett.³⁶ Az üvegedények között a butykos nem korsó formájú ivó- vagy tárolóeszközöket jelöl, hanem palackfajtákat, hasáb testű, kis ürtartalmú üvegeket és kulacsokhoz hasonló ivóedényeket. A két tárgytypus elterjedési területét tekintve eltérő. A hasáb testű butykosok Erdélyben, a Dunántúl déli részén és Felső-Magyarország nyugati területein fordulnak inkább elő, amíg a kulacs formájú edények Felső-Magyarország déli területein és az Alföldön.

A hasáb testű butykosok a XVII. század végén Erdélyben jelentek meg. Az első formák hatszögletűek voltak, tetejükön csavarmentes óngyűrű és kupak kapott helyet. Az első példányok díszítése a XVII. századi habán palackok, gyömbértartók ornamentikájára emlékeztet. Az ilyen gazdagon díszített, drága és különleges megoldású palackok, butykosok nem kerültek paraszti használatba. Inkább az egyszerűbb, négyzetes hasáb alakú pálinkásbutykosok gazdagíthatták a kisnemesek háztartásait. Ezek színtelen, áttetsző üvegből készültek, és minden esetben színes zománcfestéssel díszítették. A színes zománcfestés, mint általában a középkori eredetű díszítómódok többsége, itáliai, velencei eredetű. A XVI. század dereka táján jelentek meg a német üveghuták színes zománcfestéssel díszített termékei, melyek egyre inkább háttérbe szorították a velencei festett üveget. Olyannyira, hogy a XVII. század közepén ez a technika már mint a német üvegművességre jellemző díszítőeljárás ismeretes. Az első festett butykosok Porumbákon dolgozó német üvegeseznek tulajdoníthatók, s a technika továbbélésében, XVIII. századi virágzásában is a német mesterek szerepe volt a meghatározó. A színes zománcfestésű butykosok túlnyomó többsége datált és feliratos. A feliratok német nyelvűek, s ezek alapján készítemi helyüket és használatukat illetően is megoszlanak a vélemények. Vannak, akik a palackokat Ausztriából eredeztetik, vannak

Pálinkásbutykos, 1813. Észak-Magyarország
Magángyűjtemény

olyanok, akik szerint az erdélyi és a dél-dunántúli hutákba betelepült németek számára készített termékek voltak ezek. Valószínűleg az utóbbi vélemény a helytálló, ez az edénytípus a német ajkúak körében volt inkább kedvelt. De előfordulnak a butykosok között magyar feliratú darabok is, ami arra enged következtetni, hogy a magyarok is használhatták, kedvelhették ezt az ivóedényt.

Az igazi, parasztok által használt pálinkásbutykosok, vagy ahogyan még nevezték őket, zsebbe való pálinkásbutykosok általában azonos alakban kerültek elő, de sokféle nagyságban. Többnyire fehér, áttetsző, ritkábban világoszöld, halványbarna színű üvegből gyártották őket. Lapos testű, ovális alakú, szűk nyakú és talpú edények ezek. A talp általában kerek vagy ovális, néha olyan kis átmérőjű, hogy az edényt alig lehet felállítani. Az egyszerű pálinkásbutykosok 1–3 deciliteres űrtartalmúak voltak. Sohasem figyelhető meg rajtuk

Pálinkásbutykos, XVIII. század. Észak-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

plasztikus díszítés, és csak nagyon ritkán festették őket.

Kulacsok

A zsebbe való butykosok formája mintegy átmenetet képez a palackok és a kulacsok között. A kulacs szavunk bizonytalan eredetű. A szláv nyelv hasonló szavaival függ össze. Így a *kolác* és a *kalac* elnevezésekkel. Eredetileg ez a szó itálnak való *facsutorát* jelentett. A huculoknál is ismert ez az edénytípus. Kolácsnak nevezték a vállra vetett, zsinóron hordott, gyűrű alakú, pálinkának való cserépedényt, mely formáját tekintve a pereckulacshoz hasonlított.³⁷ Az üvegből készült kulacs a XVII. század végén tűnt fel „lapos üveg” néven. A korai kulacsformák egyik legszebb példája egy *kisgyőri* (Borsod megye) gazda pincéjéből került elő. Sötétzöld üvegből készült. A közepen

Kulacs, XIX. század. Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Kulacs, XIX. század. Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

befűzött ivóedény rátétes díszítésű. A rátétek zegzugos vonalvezetése, csipett és rovátkolt megoldásai szépen hangsúlyozzák a két lábbal ellátott kulacs formai szépségét. Ez a kulacsforma már egyben a pereckulacsok formájának kialakulása felé is mutat.

Az üveghutákban gyártott kulacsok a fából és a cserépből készített edények formáját utánozták. A huták kulacsainak túlnyomó többsége lapos kulacs volt. Mint erre méretük is utal, ezeket pálinkaivásra használták.

Közkedveltségüket bizonyítja az is, hogy az első világháborúban a katonák gyakran használták otthonról vitt egyszerű, díszítés nélküli üveghulacsokat. Az általában ovális formájú, lapított testű, színtelen, áttetsző vagy zöld üvegből gyártott edényeket többnyire rátétekkel díszítették. Az edény testével azonos vagy eltérő színű üvegszálakat forrasztottak rájuk párhuzamos vagy zegzugos vonalvezetéssel. Az egyszerű kivitelű

lapos kulacsok mellett egyes hutákban szépen díszített darabokat is gyártottak. A regéci hutában és Erdélyben divatos volt a káprázatos színekben pompázó, „habos” díszű kulacsok készítése. Parádón színes zománccfestéssel feliratokat és virágmintákat helyeztek az edény testére. Gravírozott díszű kulacsokat csak a somhegyi és a zalai vétyemi hutákban állították elő, s ezeken a más üvegeken is megismert szentgáli címerábrázolás tűnik fel leggyakrabban.

A kisméretű lapos kulacsok pálinkaivásra szolgáltak. Gyártottak azonban nagyméretű, hengeres vagy korong testű kulacsokat is, amelyekben valószínűleg bort tárolhattak, mert úrtartalmuk a 2–3 litert is elérte. Ezeket a lábakon álló, nagyméretű kulacsokat szíj befűzésére alkalmas fülekkel is ellátták, hogy így könnyebben szállíthatók legyenek. A színtelen, áttetsző üvegből készült nagyméretű kulacsokat kék üvegszálakkal díszítették. Az edény formáját követve, mintegy kiemelve

Kulacs, XIX. század. Kelet-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

Kulacs rátétes dísszel, XVIII. század vége. Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

alkalmazták a zegzugos vonalvezetésű kék színű rátéteket.

Bokályok

A bokály Itáliában egy kancsóforma volt, amelyből bort mértek. Nyelvünkben a bokály elnevezés először a XVI. század derekán bukkant fel anélkül, hogy megtudhatnánk, kerámiából vagy üvegből készült tárgyra vonatkozott.³⁸ Valószínűbb, hogy ekkor még csak kerámiaedény neveként fordulhatott elő, mert a későbbi századokban, egészen a XVIII. század derekáig egyetlen huta inventáriumában sem találkozhatunk ezzel az elnevezéssel. Az üvegből készült bokály a habán kerámia, vagy a népi kerámia bokályformájának másolásával születhetett meg. Ezt az edénytípust csak az ország keleti részéről és Erdélyből ismerjük. Elsősorban díszüvegnek kell tekintenünk, ami az almáriomban, a falitékában, vagy más egyéb helyen állhatott a paraszti lakóház tisztaszobájában. Csak ritkán kerülhetett sor ivóeszközként való alkalmazására.

A magyarországi emléanyagban zöld és színtelen, áttetsző üvegből készült bokályokat ismerünk. Formájuk alapján két típus különböztethető meg. Felső-Magyarországon az edény tárolórésze korong alakú volt, és az ehhez csatlakozó nyakrész ennek mintegy háromszorosát tette ki. Az Erdélyben gyártott daraboknál megfigyelhető, hogy a tárolórész gömb formájú, és megközelítőleg azonos magasságú, mint a nyak. A bokályok között kizárólag csak fonáldíszesek fordulnak elő. Az edények öblén és nyakrészén mintegy a szép formát hangsúlyozva, párhuzamosan futnak egymás mellett a felforrasztott üvegszálak.

Kotyogós üvegek

Az egykori huták termékeiről tanúskodó emléanyagban ma már nagyon ritkán fordulnak elő kotyogós üvegek. Pedig a XVII–XVIII. században ez a palackféleség számított a legelterjedtebb ivóedénynek. Azonosítható azzal az üveggel is, amelyről Apor Péter leírja, hogy a Fogarasföldön lakomákon ilyenben adták be a bort, és belőle

Bokály, XVIII. század második fele. Erdély
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Kotyogós üveg, XVIII–XIX. század. Északkelet-Magyarország
Dr. Újszászy László magángyűjteménye

„kortyogdogólag” lehetett inni.³⁹ Az edényt úgy készítették, hogy először egy egyszerű hasábos testet alakítottak ki, majd ennek oldalfalait változatos eszközökkel – többek között a levegő hirtelen visszaszívásával – összenyomták úgy, hogy az egymás mellett levő és még lágy oldalak felületük egy részén összeérjenek, összetapadjanak. Az üveg így két részre tagolódott, és az alsó és felső rész között 5 egymástól független cső képezte a kapcsolatot. Ezek közül egy középen, négy pedig a sarkokon helyezkedett el.

Az emléktanyagban fennmaradt színtelen, áttetsző alapanyagból készült kotyogós üvegek közül a dunántúliak és az erdélyiek hosszabbak, nyúlánkábbak, a Felső-Magyarország északi területein gyártottak pedig tömzsibbek, de az alapforma, a csövek elhelyezkedése és az edény öblének osztása tökéletesen egyező. Ennek a formának már a születésekor rusztikus íze volt, s csak mint parasztüveg élt tovább.⁴⁰

A kotyogós üvegek kialakulásáról többféle elképzelés született. Egyes a kutatók középkori kutrolfokkal azonosították ezt az üvegtípust,⁴¹ mások

arról beszélnek, hogy a pincetokba való palackokból alakult ki.⁴²

Magyarországon a XVI. században még használatosak voltak az egész Európában kedvelt ivóedények, a kutrolfok. A régészeti ásatások során előkerült üvegtöredékek között talált kutrolfnyaktöredékek vizsgálata azt bizonyítja, hogy ezt az edénytípust Magyarországon is előállították. Ez a középkori gömb testű és ferde nyakrésszel ellátott üveg a sajátos megoldáson túl azért is nagyon érdekes volt, mert a nyakrészt üvegcsövekből csavarták, alakították ki. A 2–5 csavarmentesen összefonódó üvegcsöveken keresztül csak úgy lehetett a folyadékot eltávolítani, ha az üvegen csavaró mozdulatokat végeztek, vagy rázták az edényt. Németország területén 2 és 4 csöves kutrolfok kerültek elő, és a különböző képzőművészeti alkotásokon is ilyenek láthatók. Az 1–3–5 csöves kutrolfok Itália területén voltak divatban. A Magyarországon előkerült palackok mind az itáliaiakhoz hasonlóak.⁴³ A kutrolfok és a kotyogós üvegek csöveinek száma alapján logikusnak tűnne a megállapítás, hogy a kotyogós üvegek a

kutrolfokból alakultak ki. Azonban ez elképzelhetetlen, már csak az edény formája miatt is, de ezen túl azért is, mert a kotyogós üvegek és a kutrolfok egyidejű léte bizonyított. Érdekes módon inkább arról van szó, hogy egy IV–V. században Gallia területén levő kotyogós üvegformának folyamatos leegyszerűsödésével jött létre a kutrolf. A magyar parasztüvegek között megtalálható kotyogós üveg pedig egy szíriai eredetű csöves palack bővülésének, nagyobbodásának eredménye.⁴⁴

VEGYES HASZNÁLATI ÜVEGEK

Az üveghuták fő termékei az öblösüvegek között elsősorban tárolóedények és a különböző formájú ivóalkalmatosságok voltak. Természetesen a hutákban megalakulásuktól kezdve készülhettek és készültek is olyan tárgyak, amelyek háztartási célokat szolgáltak. Azonban ezek gyártása jelentéktelen volt az összes termékféleséget tekintve. A XIX. század derekától a kis erdei huták léte bizonytalanná vált. Sorra alakultak a nagy üvegyárak. A huták helyzetét a nyersanyagbeszerzési gondokon túl nehezítették a szállítási problémák is. Távol helyezkedtek el a vasutaktól, és produktumaikat szekereken, tutajokon, hajókon szállíthatták a vásárokbá, vagy a legközelebbi vasútállomásra. Amikor a létért folytatott küzdelem elkezdődött, a kis üzemcskék minden olyan termék készítésével megpróbálkoztak, ami eladható volt, vagy amit még a nagyobb gyárakban szériákban nem készítettek.

A XIX. század derekán a gyárak már petróleumlámpákat készítettek színes üvegből. A huták ekkor kezdték meg nagyobb mennyiségben piacra szállítani a *mécseket*. Ezt megelőzően is megtaláljuk az üvegből készült mécseseket a paraszti háztartásokban, a *lantornás* (vagyis hártás) lámpák és más egyszerű világítóeszközök, mint a *foklák* társaságában.⁴⁵ De nagyobb számban a XIX. század derekától mutatható ki megjelenésük. A Zempléni-hegységben – tehát a hutákhoz közeli területeken – egy vizsgálat szerint a századfordulón a világítóeszközök 15%-át képviselték a

mécsesek.⁴⁶ A mécsesek a poharakhoz hasonlóan a poharak talpának és nodusának formájával voltak azonosak, erre illeszkedett a talp átmérőjének megfelelő keresztmetszetű gömb, amelyben az olajütőkből beszerzett napraforgó-, tökmagolajat égették. A formák az ország egész területén azonosak, legfeljebb a nodus méretében fedezhetők fel különbségek. A dunántúli és a parádi hutákban a hosszabb szárú mécseseket az olajtároló rész alatt, gallérszerű kiképzésekkel látták el. A mécsesek tetején levő szűk lyuk az olaj beöntésére és a kanóctartó elhelyezésére szolgált. A kanóctartót vékony bádoglemezből házilag készítették, és kanócnak bármilyen hosszúságra szakított puha rongydarab megfelelt. A talp nélküli mécses gyakorlatilag egy üveggömb vagy korong volt, a talpas mécsesek tárolórészének önállósulásával jött létre. Ez a tároló-, világításra használatos üveg állványra helyezve már lámpát jelentett. Olyan lámpát, amelyet a gyárak a XIX. század második felétől nagy számban készítettek, és petróleumlámpa néven került forgalomba. A függő és asztali lámpák legfontosabb része egy hengeres testű tartály volt, amely függőlámpa esetén drótból hajlított tartóba került, míg az asztali lámpáknál egyszerű esztergált tartóra. Ezeket a lámpatesteket üveghutákban fújták és sokszor színes üvegből készítették. Az igényesebb vásárlók részére az egész lámpatestet is elkészítették üvegből. A lámpatest egy nagyméretű pohár talpát utánzó forma volt, melyhez egy korong alakú tárolórész csatlakozott. Ebbe illeszkedett a kanóctartó, és ebbe a tartályba lehetett a petróleumot is beletölteni. A függőlámpák tartályának megfelelő burákat is készítettek a hutákban, amelyek már a századvégi historizáló, szecessziós hatásokat tükrözik megformálásukban és díszítményeikben.

A Zempléni-hegység világítóeszközeiről szóló feldolgozásból megtudhatjuk azt is, hogy a gyertyával történő világítás a világítóeszközön belül kb. 5%-ot képviselt. Az adatközlők elmondása szerint a múlt század végétől kezdtek kiszorítani a hutákban készített *üveg gyertyatartók* a korábbi, fából készült, szöges végű gyertyatartókat.⁴⁷ A Zempléni-hegység falvainak lakossága túlnyomó többségében római katolikus vallású volt. Ez is magyarázza azt, hogy miért termelt a regéci huta

Légyfogó, XIX. század. Észak-Magyarország, parádi huta
Dobó István Vármúzeum, Eger

Vázonsimító, XIX. század eleje. Észak-Magyarország, parádi huta
Dobó István Vármúzeum, Eger

„Habos” szilke, XIX. század eleje.
Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Virágtartó, XIX. század második fele.
Észak-Magyarország, zempléni huta
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Üveglámpa, XIX. század második fele.
Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa

nagy mennyiségben gyertyatartókat. A regéci gyertyatartók formája – csakúgy, mint az ország más hutáiban készülték – mindenben követi a fém gyertyatartók alakját. A széles, kúposan képzett vagy lapos talphoz hosszú, szépen tagolt üreges szár csatlakozik, amely a felső részén kehelyszerűen kiszélesedik. A gyertyatartókat piros, zöld, kék és fehér színekben készítették, és általában párosával vásárolták a környékbeli. ⁴⁸ Nagy mennyiségben készítettek gyertyatartókat Kelet-Magyarországon és Dunántúlon is. Az Erdélyhez közeli szoldobágyi és a béli huták termékei között találjuk a legfőbb effajta világítóeszközt. Ezek azonban sokszor magas színvonalú, művészi termékek. Az egyébként fém gyertyatartók formáját utánozó üvegek szárába gyakran színes üvegspirálokat helyeztek. A forma metszéssel történő alakítása és tökéletesítése is jellemző ezekre a darabokra. Ugyanígy az úrkúti huta ter-

mékeinél is. A múlt század végétől a vásárokon, a búcsúkon az üvegárusok nagy mennyiségű duplafalú, üreges, foncsorozott gyertyatartót és ezzel a technikával készített másféle üvegterméket kínáltak. Ezek a foncsorozott üvegek azonban nem Magyarországon készültek, csehországi termékek voltak.

Világítóeszközökről szólva itt kell beszélnünk a *gyertyaöntő formákról*. A hagyatéki leltárakban is sokszor előfordultak ezek az üvegből készült eszközök. Úgy tűnik, hogy Magyarországon valamennyi üveghuta foglalkozott *gyertyaöntők* készítésével. Ez az egyszerű hengeres üvegforma komoly segítséget jelentett a házi gyertyakészítésben. A forma szűkebbik, nyitott végéhez egy keresztbe helyezett pálcikára kötötték a kanócot, hogy feszes legyen. Majd ezt végigvezették a hengeres testen, hogy a forma hosszanti tengelyében álljon. A formát alul agyaggal betapasztották és üregét forró viasszal töltötték ki. Ezután a formát hideg vízbe állították, vagy hűvös helyre tették, hogy a faggyú kihűljön, és ezt követően a megmerevedett faggyút a kanócnál fogva kihúzták az üvegből.

A XIX. század második felében a huták környéki településeken gyakori üvegtárgy volt a *tányér*. Formájuk korong alakú volt, bemélyített fenékrésszel, lapos és mély kivitelben egyaránt készültek. Anyaguk szintelen áttetsző üveg vagy színes üveg volt. A tányérokat egyszerű eljárásokkal díszítették. Peremükön légbuborékok futnak körbe, rátétes fonáldíszítés vagy ritkán színes zománctfestéssel apró virágmotívumok. Ezek nem voltak evőeszközök, inkább dísz tárgyaknak számítottak, mint a kőedénygyárakban készített tányérok. Majdnem mindegyik alján apró fülecskét fedezhetünk fel, amely a falra akasztást segítette elő.

Általánosan elterjedt az üvegből készített *légyfogó* is. Formájuk szinte mindenütt azonos volt. Szintelen, áttetsző üvegből készítették őket, hogy a légy könnyebben betévedjen. A légyfogó hengeres vagy kúpos teste 3 lábon állott. Felül rövid, dugóval zárható nyakrészben végződött. A korongszerű test alul visszahajló peremmel készült. Ebbe helyezték a légy becsalogatásához szükséges illatos folyadékokat, többnyire cukros levet. A légy a lábak és a hengeres test közötti részen a légyfo-

Üvegtányérok a XIX. századból.
MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

góba bejutva, kikerülhetetlen, pusztulásukat okozó csapdába jutott.

A légyfogókkal szemben ritkábbak az üvegből készült *vászonsimító vasalók*. Eredetileg fából készítették olyan eszközöket, amelyekkel a vásznat hidegen lehetett simítani. *Zsarnócán* a szlovákoknál és a Bars megyei *Hochwiesen* környéki németeknél *Wickelglas* néven volt használatban ez az Európa-szerte elterjedt, népi vászonsimító eszköz.⁴⁹ A vászonsimító vasalókat Felső-Magyarország északi részein levő hutákban, a baranyai üvegcsűrőkben, Parádon és a bükki hutákban egyaránt készítették. Erdélyből nem ismerünk ilyen darabokat. Formájuk többnyire azonos volt. Egy közönséges palacküveg nyakrészéhez hasonló fogórészhez enyhén hajlított, sima felületű korongolt test kapcsolódott. A tárgyi emléanyagban zöld színű vászonsimítók maradtak fenn. Felső-Magyarország egyes részein, így a palócoknál a legények jövődöbelijüknek mint ajándékot nyújtották át. A vászonsimító vasalókat a palóc legények a Parád környéki vásárokon, búcsúkon szerezték be.⁵⁰

Az üveghuták XIX. századi termékei közül kiemelésre méltóak még a háztartási célokat szolgáló *burák*, *köpiülőfedők* és a borászattal kapcsolatos használati tárgyak, *lopók*, *tölcsérek* és *dugók*. A paraszti háztartásokban gyakran megfigyelhetők a tisztaszobában burák alá helyezett korpuszok. A burákat a hutákban készítették, amire a színtelen, áttetsző üveg apró légbuborékai, szennyeződései utalnak. Ha ezekre a burákra fogógombokat helyeztek, akkor sajtbura és egyéb

élelmiszerek lefedésére szolgáló eszköz keletkezett belőlük, amelyeket már a boltosok vagy városi polgárok használtak inkább a XIX. század végétől. A mindkét végén nyitott, kehely alakú, hengeres testű *köpiülőfedők* általában a huták környéki falvakban ismerték. Ez az üvegtárgy a köpiülőre helyezve, a tejfel szétfroccsenését akadályozta meg. A nagy szőlőtermesztő helyek közelében levő huták a palackokon, a borok tárolására és fogyasztására szolgáló üvegtárgyakon kívül olyan eszközöket is készítettek, amelyeket a pincében használhattak. Mindenekelőtt lopót, melyek formája lényegében azonos a mai lopóformákkal. Az üvegtölcsérek kúpos tartályrésszel, hosszú kieresztőcsővel és füllel kerültek forgalomba. Tokaj-Hegyalján a pincékben ma is felfigyelhetünk a különböző színű tömör üvegdugókra, amelyek szintén hutatermékek voltak.

KÜLÖNLEGES RENDELTETÉSŰ ÜVEGEK

*A*z e csoportba sorolt tárgyi emlékek azt tükrözik, hogy ezek az üvegek egyrészt a vallással, az egyházi élettel álltak szoros kapcsolatban, másrészt pedig a hutákban dolgozó munkások alkotókedvét tárják elénk.

Az egyházak számára készített egyszerű üveg-edények tulajdonképpen parasztüvegek. Tükrözik

azt, hogy a parasztság anyagi lehetőségei az ezüsből, ónból vagy vörösrézéből készült kelyhek, tálak, kannák, poharak, korsók helyett inkább üveg-
tárgyak beszerzésére és adományozására voltak elegendőek. Az üveghuták produktumai között a XVII. századtól megtaláljuk a templomok számára készített, ugyanakkor vásári árunak minősülő üvegeket. A porumbáki huta raktáraiban 1648-ban már 300 olajnak való *ampolnát* vettek számba. Az ampolna egy kecses vonalvezetésű palackforma volt, amelyben szentelt olajat tartottak. Széles talpon nyugvó, karcsú kiöntővel és füllel ellátott, körte formájú palackot jelölt az elnevezés. A XVII. század végén már óriás talpas poharakat gyártottak az erdélyi és a felső-magyarországi hutákban, főként az evangélikus gyülekezetek számára. A szoldobágyi huta termékei között 1731–1735 között az „ámpolnák” mellett feltűnik a *román kehely is ptenástul*.⁵¹ Az úrkúti üzemben a templomi csillárok és falikarok mellett gyertyatartókat készítettek a templomok számára. Regécen pedig kelyheket és tálakat a református gyülekezetek részére. Az 1800-as évek elején Kiss Józsefné abaújkéri egyháztag két *úrasztali kehelyt* és egy *kenyérosztó tálat* csináltatott az eklézsia számára. A tál pereme bordázott volt, a kehely pedig sima vonalú, talpa kerek, szára tagolt, és a kehelyrész harang alakú. A templomokban használt üvegedények közül az úrasztali kelyhek nagysága és egyszerű szépsége a lenyűgöző. A Bakonyban, Somhegyen olyan úrasztali kelyheket készítettek, amelyek szintelen, áttetsző cuppáján kobaltkék üvegcsappék adnak hangsúlyt az edénynek és teszik ünnepélyessé, alkalomhoz illővé. Fantasztikus szépségükkel és egyszerűségükkel lenyűgöznek bennünket az üvegből készült szenteltvíztartók. A templomi szenteltvíztartók formáját követő tárolórészhez üvegszálakból összefont, csúcsívesen végződő „tartóelem” csatlakozik, amelynek fonott üvegszálai között színezett részek is szerepet kapnak. A kék, a bordó szín méltóságot kölcsönöz ezeknek a tárgyaknak. Ezek az üvegből készült és Magyarország legkülönbözőbb hutáiban gyártott szenteltvíztartók sohasem kerültek templomokba. A paraszti lakóházakban, a tisztaszoba ajtófélfáján elhelyezve töltötték be funkciót ünnepi alkalmakkor.

Tréfas üveg, XIX. század. Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

A világi tárgyak közül az ún. *tréfas* (*vexir*) üvegek a leggyakoribbak és a legkedvesebbek. Általánosan elterjedt volt a kancsó formájú tréfas üveg, amelynek fülét üvegcsőből képezték ki. A cső a kancsó aljáig nyúlt le és az ital fogyasztására csak a fül szolgálhatott, ezen keresztül kellett kiszívni. Tréfas ivóedények voltak az ember formájú üvegek is. Kisgyőrből került elő egy ember formájú palack. Különlegesek azok az erdélyi ivópoharak, amelyek formájukat tekintve kalapos, szoknyás női alakot ábrázolnak. A megfordított bő szoknyászerű rész képezi a poharat. Egyes esetekben ezek az üvegek dugó gyanánt is szolgáltak, a kalap felmagasított részével illeszkedett a pohár a palacküveg szájába. Általánosan elterjedtek az állatformákat utánzó ivóeszközök is, melyekből a farokrész kibővítésével keletkezett nyílason keresztül lehetett inni. Ezek mellett az üvegből készült pipáktól a görbebotokig, a cumisüvegektől a hímes tojásig mindenféle különleges tárgyat gyártottak az erdők mélyén megbúvó, középkori

Mécses poharak, XIX. század. Észak-Magyarország, zempléni huta
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

technológiával dolgozó üzemecskékben. Ezek is bizonyítják azt, hogy az üvegkészítők fantáziája kimeríthetetlen volt. A mindennapos, ritmikusan ismétlődő nehéz munkavégzés közben szakítottak időt a kísérletezésre, volt kedvük és türelmük szakmai ügyességük kipróbálására. Ennek eredményeit tisztelhetjük a legfantasztikusabb formájú és különleges funkciójú üvegekben.

[JEGYZETEK]

- 1 A terminológiákat vö. BORSOS Béla 1974. 55.
- 2 L. SZÁDECZKY Béla 1911. 41.
- 3 SZAMOTA István 1902–1906. 740.
- 4 A korinthusi hutából előkerült „golyvás palack” adatait l. H. GYÜRKY Katalin é. n. 34.
- 5 L. BENKŐ Loránd 1970. 67.
- 6 PAP Miklós 1985. 167.; PAP Miklós 1988. 647–654.
- 7 FÁY András 1819. 25.
- 8 TELKES Simon 1895. 117.
- 9 BÁLINT Sándor 1975. 282.
- 10 A ballonüvegek elnevezésére, eredetére l. BENKŐ Loránd 1967. 232.
- 11 L. PROHÁSZKA János 1956. 476–478.
- 12 Csokonai Dorottijában is szerepel a szalmásüveg elnevezés, ami arra utal, hogy széles körben elterjedt volt ez az üvegfajta. A baranyai és Debrecen környéki meglétére l. még: PROHÁSZKA János 1956. 476.
- 13 GOMBOCZ Zoltán–MELICH János 1914–1930. 584–585.
- 14 BENKŐ Loránd 1967. 396.
- 15 SZABÓ T. Attila 1975. 1101. A szerző már 1735-ből tud adatot. A szoldobágyi és béli huta adatait l. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 79., 81.
- 16 TAKÁCS Béla 1966b. 46–47.
- 17 VAJKAI Aurél 1959. 33. és 316–321.
- 18 TÓTH G. Péter–SCHLEICHE Vera 2003. 44–45.
- 19 Az ásatás eredményét közli BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 103. Érdekes módon a zalánpataki üvegcsürben, ahol egyébként finom üveg gyártására törekedtek, változatos, sokféle funkciójú használati üvegeket gyártottak.
- 20 L. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 99–100.
- 21 A perzsa üveg hatásáról alkotott elképzeléseket közli: BORSOS Béla 1974. 52–53.
- 22 A habának magyarországi szerepével óriási irodalom foglalkozik. Legújabbban Katona Imre foglalta össze a kutatási eredményeket, és világított rá a habán mesterek sokoldalú művészetet befolyásoló szerepére. Vö. KATONA Imre 1974. 20–32.

- 23 A habánok sárospataki megtelepedésének körülményeit részletesen L. ROMÁN János 1959.
- 24 A habán üvegek összefoglaló elemzését, értékelését adja: KATONA Imre 1974. 61–73.
- 25 SZAMOTA István 1902–1906. 740.
- 26 BENKŐ Loránd 1970. 582–583.
- 27 KATONA Imre 1978. 10–11. A szerző az Iparművészeti Múzeum üvegeinek bemutatásakor szól a poharak történetéről is. A pohár szavunk 1372-ben bukkan fel először egy oklevélben: „feyer abrosokat tesznek asz asztalokra es eueg pohorokott.” A pohár vándorszó. A magyar nyelvbe kerülése bizonytalan, feltehetően óbajor, óhorvát eredetű. A cseh, az ukrán és a román nyelvbe magyar hatásra honosodott meg elnevezése. A románoknál a pohár megfelelője a poha. L. BENKŐ Loránd 1976. 237.
- 28 BÁLINT Sándor 1974/75. 2. 79.
- 29 JUHÁSZ Antal 1974/75. 141–143.
- 30 A márc készítésére vonatkozó szakirodalom jelentős. Azonban ahány leírás, annyiféle recept található. A Néprajzi Lexikonban a márc címszó alatt TÁTRAI Zsuzsanna így ír: „Mézeskalácsosok készítették. Egy sajtár mézhez, két sajtár vízhez összevegyítés után csillagánizst kevertek és forrásig főzték... Búcsúk és vásárok látogatóinak keresett itala volt.” Magyar Néprajzi Lexikon 3. 518.; A Magyarország Néprajzában megfogalmazottak szerint a szirupszerű édességet eredetileg hideg úton, törkölyre öntött vizes mézlebből erjesztették. Vö. Magyarország Néprajza I. 108.; A BARTAL Antal-féle Oklevélszótár szerint a mulsa vagy méhser sonkolyon felforralt víz. Vö. BARTAL Antal 1901. Az italt patikában gyógyszerként is árusították. Vö. BENKŐ Ferenc 1976. 91.; Újabb a szakirodalmat és az ital készítésére vonatkozó ismereteket összefoglalja: BALÁZS Géza 1987. 158.
- 31 Vö. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 49. A szerzők BORSOS Bélával szállnak vitába, mert szerintük nem szabad ezt a formát bokálytípusnak nevezni. A XVII. században gyakran felbukkan a forrásokban a „fülés üvegbokály” elnevezés, ami a népi kerámia bokálykancsójával egyező formát jelöl.
- 32 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 99–100. Itt olvashatjuk az erdélyi kancsó poharak részletes bemutatását az Erdélyben levő múzeumi tárgyak felhasználásával.
- 33 Vö. VERES László 1979b. 49–50.
- 34 Magyar Néprajzi Lexikon 4. 159.
- 35 Vö. VAJKAI Aurél 1959. 164. Itt olvashatunk arról, hogy früstökre inkább pálinkát ittak, utána kenyereztek, sült káposztát, kolbászt, krumplit ettek a gazdák.
- 36 A butykos szó etimológiáját l. BENKŐ Loránd 1967. 397.; BÁRCZY Géza 1941. 29. Bárczy már egy korábbi adatot ismer. Ez 1638-ból származik, és valószínűleg mázas edényt jelent, tehát kerámiát. SZABÓ T. Attila 1975. 1102. véleménye szerint 1730-ban bukkan fel először Erdélyben a szó a következő mondatban: „egy Butykos belöll egészszen kívül hasáboson aranyos”.
- 37 L. BENKŐ Loránd 1970. 662.
- 38 BENKŐ Loránd 1965. 450–456. A bokály elnevezés 1549-ben már előfordult a forrásokban, de ekkor még semmi közük sincs a habánokhoz, mint egyes kutatók az edényformát eredeztették. Az elnevezés olasz eredete bizonyítható.
- 39 APOR Péter 1987. 19.
- 40 BORSOS Béla 1974. 56.
- 41 HÖLLRIGL József 1934. 177.
- 42 Ezt a lehetőséget veti fel BORSOS Béla 1974. 56.
- 43 VERES László 1982. 35–42.
- 44 VÁVRA, Jaroslav Robert 1954. 91. Vávra rajzokon részletesen szemlélteti az üvegtípus kialakulását. A kotyogós üveg szavunk 1540-ben bukkan fel először: „Unum kwto go Iweg”. Vö. BENKŐ Loránd 1970. 595–596.
- 45 L. Magyarország Néprajza I. 255–259.
- 46 IVANCSICS Nándor 1958. 420–431.
- 47 Vö. TAKÁCS Béla 1966b. 52.
- 48 L. NÉCSEY István 1900. 97–98.
- 49 Vö. VERES László 1984. 31.
- 50 L. BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 75.
- 51 Vö. TAKÁCS Béla 1966b. 53–54.

A HAGYOMÁNYOS ÜVEGKÉSZÍTÉSTŐL A GYÁRI PARI TERMÉK-ELŐÁLLÍTÁSIG

Az üvegművesség elmúlt évezredünkben lezajlott történelme a fúvott stílusú velencei és a kristálystílusú cseh-morva és német üveggyártás hegemonításáról tudósít. Magyarország területén a cseh kristálystílus egyedurialma a XIX. század elejétől érvényesült a művészi színvonalú termék-előállításban. A nemesi és a polgári háztartások egyaránt igényelték a gazdagon csiszolt, színes üvegből készült dísz tárgyakat, amelyek akár a kandallón bronzba foglalva, akár az asztalon, akár pedig a vitrinekben szemet gyönyörködtetőek voltak. Minden otthonban ott ragyogott egy-egy üvegtárgy meleg színfoltja, mintha az erős színek-től különben annyira idegenkedő klasszicizmus színesség iránti minden szeretetét ezen az egy területen élte volna ki.

A nagy művészeti stílusok korszakaiban mindig kitapintható az új és a régi irányzatok egymás-mellettsége, különösebb merev határok nélküli létezése. Így van ez az üvegművészetben is. Az egyre erőteljesebben jelentkező új üvegművészeti stílus mellett él és létezik a fúvott üveg hagyományaihoz ragaszkodó üvegekészítés. Megújulásra már nem képes, jelentősége egyre halványul és egyre inkább a parasztüvegeken érvényesül. A huták többségében az 1860-as évekig, a világtól el-

zárt, fejlődésre képtelen kis üzemekben általában a XIX. század utolsó éveiiig követhető nyomon a termék-előállítás e sajátossága.

Az új terméktípus, az új díszítési mód az üveggyártás modernizációja nélkül elképzelhetetlen lett volna. A kristálystílusú termék-előállítás színtereivé azok a régi üvegcsűrők válhattak, amelyek elegendő tőkével rendelkeztek ahhoz, hogy gyárakká fejlődjenek. Mellettük szép számmal keletkeztek olyan huták, melyek alapításuktól kezdve gyárnak tekinthetők a termelés finanszírozása, technológiája és szervezetsége tekintetében egyaránt.

Észak-Magyarország

A XIX. század első felében a huták modernizálásában és új üveggyárak létesítésében a Felvidéken Nógrád, Zólyom, Trencsén és Gömör vármegyék jártak élen. Nógrád vármegye XVII. század végi, XVIII. századi alapítású hutái a Kövecses és a Szuha-patakok völgyében a szabadságharcot követő években beszüntették termelésüket. 1875-ben zárta be kapuit a Jávoros hegység északi lejtőjén, a tiszovnyiki patak mentén 1809-től működő Balassa-huta is. A Divény-Oroszi (Trchanova)

Az Egyesült Magyarhoni Részvénytársaság kiskapocsi gyártelepe Zólyom megyében

határában lévő *Bzova-huta* már képesnek bizonyult a gyáripari fejlődés útjára lépni. Fényes Elek szerint 1851-ben „az említett üveggyár egy a legjelesebbek közül hazánkban”.¹ 1873-ban Az Első Magyar Üveggyár Rt. (Pfáhn, Daniek és Bóth cég) 30 évre vette bérbe az üzemet, de a várt igazi fejlődést megakadályozta az 1873. évi túltermelési válság, így a termelés véglegesen megszűnt. 1873-ban a fa árának drágulása miatt a fatüzelésű huták estek áldozatul, különösen azok, amelyek ráadásul a közlekedési útvonaltól távol estek. Hasonló sors jutott osztályrészül a *látikai üveggyár*-nak is, mely az 1840-es években jött létre a bzo-vai huta egyik kemencéjének idetelepítésével.² Az Ipoly felső völgyében, ahol az erdőségek között a helységek száma megritkul, az utolsó nagyobb település az Ipoly forrásvidékétől mintegy 13 km-re Málnapatak. Határában a Látka pusztán az 1840-es évek elején indult meg az üvegekészítés. A XIX. század végén a vízi erővel működtetett zúzdával és egy fatüzelésű, 7 tégelyes kemencéjű üzem a Kossuch-cég tulajdonában a faárak növekedése miatt jutott csődbe, no meg azért, mert 25 km-re

feküdt a legközelebbi vasútállomástól, Losonctól. A tűzifa hiányában a Kossuch-cég a 75 éve fennálló gyárat 1895-ben volt kénytelen bezárni.³

A Málnapatak melletti erdőségekben *Szomoterics-pusztán* 1852-ben, *Hámorban* 1868-ban, *Farkasvölgyben* (Wolfstahl, Vlcovo) pedig 1869-ben létesültek üveggyárak. A *szomotercsi huta* Kuhinka István és fia gyaraként szerepelt a cégnyilvántartásokban. 1886-ban az üzemet átalakították modern Siebert-féle regeneratív fűtésűre, s így a gyár igen termelékenynek bizonyult. Több mint 100 munkása csiszolt és préselt üvegeket készített. 1891-ben csak a metszett üvegekből mintegy 120 000 Ft tiszta bevételt produkáltak. A szomotercsi gyár a dualizmus időszakában 1918-ig fenntartotta magas színvonalú termelését. A farkasvölgyi üveggyár alapításától táblaüveg készítésére specializálódott, s a század végén 80 munkásával modern berendezésű Siemens-kemencéi révén megközelítőleg 100 vagon tudtak évente áruval megtölteni. A gyár tevékenysége az első világháború végéig követhető nyomon.⁴ A Málnapatak-hámori gyárat az alapító Első Magyar Üveggyár

Rt.-től 1878-ban a Kossuch-cég vásárolta meg, és a közvetlen tüzelésű kemencével ellátott üzemben csiszolt üvegáru gyártására rendezkedtek be. Évente 60–80 000 darab különböző méretű csiszolt üveget állítottak elő. Az 1890-es években megközelítőleg 90 volt az alkalmazotti létszám. 1900-tól azonban profilt váltott a gyár és Pock János bérlősege alatt táblaüveg gyártásába fogtak. Az évi termelés mintegy 76 vagonnyi, több mint félmillió négyzetméternyi ablaküveg volt.⁵

A Felvidék középső részein termelékenységét és művészi színvonalú termék-előállítását tekintve a legjelentősebb XIX. századi üvegipari vállalkozás Zlatnón történt. A gyár szerepe a magyar üvegművesség történetében meghatározó jelentőségű, ezért részletesebb bemutatása indokolt.

Zlatnón 1833-ban Zahn János György, a biedermeier üvegművészet Lobmeyr és Perger melletti legnagyobb hatású alkotója létesített üvegyárat. A Zahnok Cseh-Morvaországból származtak. Egyik ősüknek, Zahn Ignácznak Kreibitzben volt hutája, ahol csiszolt üvegárut készítettek. A „Joseph Zahn Comp. KK. priv. Glaswaren Fabrik Kreibitz in Böhmen” cégnek Bécsben és Pesten voltak lerakatai. A pest-budai üvegescéh nyilvántartásai szerint Zahn Ignác – aki szintén Kreibitzben született –, a céh 15 üvegesmestere és 5 kereskedője közé tartozott. A Helytartótanács XVIII. század végi kimutatásai szerint a Zahn család szerepet vállalt a korszak üvegyártásában. Zahn György a Zólyom vármegyei Németlipcsén a kamarai huta bérlője volt. 1819-ben 9 munkást foglalkoztatott itt. Vegyészeti retortákat, táblaüvegeket, fehér és zöld színű öblösüvegeket gyártottak. Valószínű, hogy a lipcsei-huta bérlőjének fia volt Zahn János György, aki 1803-ban már Magyarországon született. 1828-ban rövid ideig a Rimai Egyesület tulajdonában lévő farkasvölgyi üvegyárat bérelte. Úgy tűnik, hogy gazdasági és erkölcsi sikerek nélkül fejezte be itteni ténykedését. Zahn János György 1833-ban a Szentiványi család rónyai birtokához tartozó Cseh-Brézo határát, a zlatnói völgyet találta legmegfelelőbbnek elképzelései valóra váltására.⁶

1833–1840 között épülhetett fel Zahn gyára, ez ad magyarázatot arra, hogy a kísérleti fázisban járó üzem termelvényeit nem vonultatta fel 1842-

ben az Országos Iparos Egyesület Kossuth Lajos által szervezett kiállításán. Az 1843. évi második műipari kiállításon már a gyár teljes termelési spektrumát érzékeltették. A tárlaton „brillantozott írószertartó, alabástrom fehérségű és kék cukorszelence, arannyal és ezüsttel díszített vegyes színű serlegek, arannyal díszített fekete szelencék” bizonyították, hogy az alapító a díszüvegek gyártását tekintette elsődleges célkitűzésének. A kiállított termékeket a bírálóbizottság ezüstéremmel jutalmazta. Még ugyanebben az évben Zahn önálló kiállításon is bemutatta gyára produktumait, amiről ekképpen írt saját maga: „színtelen (achromatischen) tükör üveget, így némely nyomott divat-czikkeket kivéve – majd mindent, mit üveg gyártól kívánni lehet készíttetek.” Ezek pedig feljegyzései szerint a következők voltak: „lepárló készülékek (Destillit)”, „fehér öblösüvegek (Hohlglas)”, „azaz közönséges ivóedények, s más használati tárgyak”, „közönséges zöld és színes palaczkok (aszúbornak, gyógyszereknek)”, „pezsgős palaczkok, mindenfajta lapüvegek (Tafelglas), solin vagy fehér lapüvegek, réteg vagy tiszta ablaklapok (Maschintafeln)”, „fürdőszobákhoz való pikkelyes lapok és közönséges ablaklapok”, „finom és félfinom kristályüvegek”, „több fajta színes, beégetett, festett, aranyozott, metszett és közsörült czíkek”.⁷

Az 1848/49. évi szabadságharc előtti években Zahn Pest-Buda, Eperjes, Lőcse, Szepesváralja, Igló, Szomolnok, Rozsnyó, Eger, Miskolc, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely és Debrecen vásárain értékesítette termékeit, vagyis az ország északi, északkeleti részein. Zahn foglalkozott állandó lerakatok létesítésének gondolatával is, mivel – különösen – ablaküvegekből mindig több ezer köteg hevert a gyár raktáraiban. Zahn János Györgyöt foglalkoztatta a külföldi értékesítés is. Tudatában lévén termékei művészi színvonalával és a nyugati piaci lehetőségekkel, reménytelennek látta az értékesítést Cseh-Morvaországban, Ausztriában. Úgy vélte, hogy nagyobb reményekkel kecsegtetne a török és a görög piac, valamint a délnyugati magyar tengerpart felé irányuló kereskedelem. Kiemelt jelentőségűnek tartotta Kossuth nézetét osztva a hazai ipar és kereskedelem támogatását is. A XVIII. századra oly jellemző munkaerőgondok a XIX.

század elején is érvényesek voltak. Zahn így írt erről: „...a külföldi üveggyárak, kivált a csehországiak, már régóta virágozván, igen természetes, hogy sok áldozatba kerül onnan, ügyes munkásokat szerezni. A hazai növendékek (tanulóinasok) igen kedvező feltételek közt vétetnek föl.” Zahn gyárában az inasok már munkabérért dolgoztak és a 3 éves tanulóidejük alatt 5–6000 forintot kerestek évenként, nem is beszélve az egyéb kedvezményekről.⁸

Zahn János György zlatnói gyártelepein a szabadságharc előtti években mintegy 350 ember élt. Az idősebbek mind külföldiek voltak, csehek, morvák, osztrákok, de gyermekeik zömükben már a gyártelepen születtek, akikből a tanulók nagyobb része kikerült.

1843 után Zahn is talált viszonteladót a pesti Feldunasoron Bollának üvegkereskedő személyében, s lerakatot is létesített a fővárosban.⁹

1846-ban, a harmadik Kossuth Lajos által szervezett iparmű kiállításon Zahn üzeme a VII. teremben kapott helyet. „Alabástrom-, agáthkő-, fekete hyalithkő-, zománczolt, színes és fehér-üvegből asztali s díszedények, avanturin üvegből pálczagomb, solin táblák stb.” szerepeltek a kiállításon, vagyis a cseh üvegművészet utánzásaként a kor divatos termékei. Zahn János György a cseh üvegművészet utánérzését tükröző tárgyai technikai tökéletességükkel méltán váltottak ki sikert, azonban az aranyéremben megnyilvánuló elismerést a gyár üvegművészenek, Pantotsek Leo Valentinnak köszönhetette, aki – mint erről később részletesebben is szólunk –, a XIX. századi magyar üvegművesség egyik jelentős alkotója lett. Az 1846. évi ipari kiállításon a zlatnói gyár igazi sikert Pantotsek színes táblaüvegeivel aratott.¹⁰

A zlatnói üveggyár az ország egyik leghíresebb üveggéztető helyévé vált, amit a Vasárnapi Újság 1858. évi leírása tükröz pregnánsan: „Az Ipoly folyó egyik mellékága mellett a Zlatnó hegylánc hosszú összeszűkülő völgyében áll most egy nagyszerű üveghuta, pompás kastéllyal, számos épületekkel, s háromszáz munkással; hol rövid idő előtt némán hallgatott a bércz, most a mész- és a kovakő törő gép zuhog tompán és egyformán... most a gyárépületek széles kéményeiből száll felfelé a barna füstgomoly; – vágató patakok em-

ber keze által, ember eszének egy gondolatából szoros deszkautakba, csövekbe szorítottak, hogy szolgáljon az emberi dolgoknak eszközéül. Ez a ki minden fáradhatatlan szorgalommal, kitartó erővel és sok költséggel véghez vivé, Zahn Úr a huta tulajdonosa és alapítója”. Az újságíró részletes bemutatást szolgáltatott az üzembről, amelyből az derül ki, hogy a 2 kemencés, 16 tégelyes gyár a legmodernebbek közé tartozott e korban. Ugyanis a gyárak átlagosan egy kemencével és 7 tégellyel működtek. A termékek döntő része a köszörülőműhelyekben nyerte el végső kialakítását. A hírközlő bemutatta azt a nagyméretű kelyhet, amelyet az esztergomi hercegprímás készíttetett Ferenc József számára. Az újságíró szólt a gyár festőműhelyéről, majd ismertette az email ötvözés menetét is, amelynek végeredménye Zlatnón „tisztá hófehér” volt. „A beégetés művelete során olajfestékekkel a legczifrábbakat tudják pusztá kézzel üvegre festeni, melyet azután egy kemenczébe tesznek, hol először forró lesz az üveg és a festék, akkor hirtelen bemártják hideg vízbe, s ismét lángra teszik, s ez által tökéletesen beég az üvegbe, s lemoshatatlanná leszen. Van eset, hogy egy poháron hétféle üveg is van, itt az anyagok egymásután fújatnak a darabra. Az ilyen a legdrágább.”

A Vasárnapi Újság tudósítója ismerteti először a gyár művésze, Pantotsek Leo Valentin méltán nemzetközi hírűvé vált díszítőeljárását is: „...régí vagy új érdemjel vagy pénzdarab, gömbölyű vagy másforma üvegdarabokra olly hűséggel nyomatik, hogy első tekintetre tökéletes csalódást idéz elő, csak midőn kézbe veszi az ember látja, hogy alsó fele a daraboknak üveg. A zöld rozsdá, a homályosult ezüst és arany, vagy verhenyes réz a legtermészetesebben van visszaadva.”¹¹

A zlatnói üveggyár a XIX. század végi leírások és természetesen a fennmaradt termékek tanúsága szerint is bármelyik európai üzemmelle állta a versenyt ebben az időszakban. 1866-ban a nagy olvasztókemencén kívül a 20 köszörülőkövel dolgozó köszörülőműhely és a festőüzem biztosította a termék-előállítás világszínvonalát. 1873-ban már három kemencével dolgozott a gyár. S volt egy kiváló vegyész, újítója, Pantotsek Leo Valentin személyében. Teljes bizonyossággal

állítható, hogy a XIX. század végi iparművészeti törekvések, a szecesszió új üvegstílusa számára a technikai lehetőséget Pantotsek Leo Valentin Zlatnón kikísérletezett technikai újításai tették lehetővé.

1891-től a gyár tevékenységéről, felszereltségéről az iparkamarai jelentések adnak pontos képet. Az adatokból világossá válik, hogy a zlatnói huta elsősorban díszüvegek, s ezen belül is metszett üvegek gyártására specializálta magát, miután 1887-ben átalakították modern gáztüzeléses rendszerré. A metszett díszű üvegek mennyisége évenként elérte a 30 ezer mázsát. A gyár azonban nem hagyhatta el az egyszerű közhasználati üvegek, vagyis a közönséges fűvott üvegek előállítását sem, ha piacképes kívánt maradni. A különféle palackok, egyszerű üvegedények mennyisége a metszett üvegekének átlagosan kétszerese volt.¹²

A XIX–XX. század fordulóján a zlatnói üvegyár a folytonos tulajdonosváltások és az ekkori üvegipart sújtó válságok hatására visszasüllyedt az átlagos üvegyárak szintjére. 1900-ban 300 alkalmazottja volt az üzemnek, amely a metszett üvegek mellett egyre inkább a közhasználati üvegek készítésére, a préseltüvegek és a különféle világítási eszközök gyártására helyezte a hangsúlyt.¹³

Zólyom vármegye a XIX. században az ablak- és a tükrögyártás központjává vált. A XVIII. századi huták közül egyedül az 1744-ben létesített *Szihlai huta* maradt fenn, amelyet azonban jelentős mértékben modernizáltak, gáztüzelésű kemencével láttak el. A XIX. század üvegiparában meghatározó szerepet játszó Kuchinka család 1820-ban építtette fel Hrinjova község mellett, Herencsvölgyben ablaküveg- és tükrögyártó üzemét, amelyet szintén modernizáltak az 1880-as években, s így Magyarország legjelentősebb táblaüveg- és tükrögyáraként tartották számon.¹⁴ A Jeczenye nevű faluhoz tartozó *Kis-Kapocs (Kramlistge) üvegyára* is a Kuchinka család vállalkozó kedvének köszönhető létezését az 1880-as években. A táblaüvegyár kezdetektől fogva gázüzemeltetésű regenerátoros kemencékkel működött.

A Felvidék nyugati részén, Trencsénben egyetlen XVIII. századi huta sem érte meg a következő századot. A XIX. század elején még épültek ugyan közvetlen fatüzeléses kemencével ellátott

huták, de ezek semmilyen tekintetben nem voltak képesek versenyre kelni a XIX. század második felében alapított gáztüzeléses kemencéjű üvegyárakkal. A Zliecho község határában lévő Gápel-pusztán 1800-ban, majd a Zsittnához tartozó Karolinvölgyben 1836-ban alapított huták a század végéig fenntartották magukat. Létesítésükben ugyanazok az okok játszottak szerepet, mint a régi uradalmi huták esetében. Vagyis a fa hasznosítása volt a cél. Az itt gyártott parasztüvegekkel a falvak lakossága kereskedett, vásárról vásárra járva.¹⁵ Trencsén első üvegyára Felső-Sennye mellett, az ún. Szidónia-telepen 1850-ben kezdte meg a termelését a korszak közzismert üvegyáros családja, a Schreiber família egyik tagja, Vince irányításával. A 80-as években a kemencéket gáztüzelésűre állították át és növelték a festő- és csiszolóüzem kapacitását. 36 csiszológépen folyt a díszítés. A *szidóniai üvegyár* évente 2000 q közönséges üveget és 5000 q finom öblösüveget állított elő.¹⁶ Trencsén többi üvegyára is a Schreiber család érdekeltségi körébe tartozott. Schreiber József és unokaöccsei voltak a bérloői a Zay Albert gróf tulajdonában lévő *Zay-Ugróczi üvegyárnak*, amely 1874-ben kezdte meg működését egy volt posztógyárban. 1882–1883 között két 28 tégelyes Siebert-féle regenerátoros gázkemencét építettek a régi fatüzelésűek helyére és minden olyan eszközzel felszerelték a gyárat, ami egy korabeli modern üzemre jellemző volt. Az éves termelés 5000 q közönséges és 5000 q finom öblösüveg volt. A Zay-Ugróczi gyár Észak-Magyarország egyik legmodernebb és legnagyobb művészi hatású üvegyára volt. Schreiberék művészeket és tervezőket is foglalkoztattak, akiknek az volt a feladatuk, hogy az üvegművesség új eredményeinek és törekvéseinek ismeretében magas esztétikai értékeket hordozó üvegtárgyakat tervezzenek és új üvegekészítő eljárásokat kísérletezzenek ki. 1881-től az üvegyár alkalmazottja volt Sovánka István, a szecesszió üvegművészetének legjelentősebb hazai alkotója is. A Zay-Ugróczi üvegyár komoly üzleti hasznot eredményezett a bérlok számára, akik jövedelmüket egy saját tulajdonú gyár építésébe fektették.¹⁷ A Zay-Ugrócshoz közeli Rovne településen 1892-re épült fel Schreiber József és unokaöccsei

Az Egyesült Magyarhoni Részvénytársaság új-antálvölgyi gyártelepe Gömör és Kishont megyében

öblösüveggyára, amelyben már a metszett üvegek mellett amerikai stílusú préselt üvegeket is gyártottak, évi 240 q mennyiségben.¹⁸

A Felvidék keleti részein a XIX. század elején még működtek a XVIII. századi alapítású huták. A kereskedelmi útvonalaktól távol eső üzemcskék szűk piaci igényeket elégítettek ki, az itt készült üvegek a házalókereskedelem révén kerültek forgalomba. Az 1840-es évektől a huták sorra megszűntették termelésüket. 1895-re már csak az 1790-ben alapított *Livó-huta* és *Hervartó* 1870-ben üzembe helyezett kis műhelye maradt hírmondónak a közvetlen fatüzelésű kemencékkel ellátott huták közül. Mindkét huta Sáros vármegyében létezett.¹⁹

A Felvidék keleti részében az üveggyártás központi területévé Gömör vált a XIX. században. 1810 után sorra létesültek üveghuták az erdőségekben gazdag vidéken. Kuchinka István és Sándor a Forgách-grófok birtokán Forgáchfalva (Lom) határában, Ó-Antálvölgyben (Katalinhuta) indították el az üveggyártást. Pichler Antal a kokovai hutát bérelte, amelyet 1812-ben létesítettek. 1836-ban Új-Antálvölgyben a Perger testvérek

készítettek először üveget. Mindhárom vállalkozó különös hangsúlyt helyezett a metszett és a festett díszű üvegek gyártására. Ezért az egyébként hagyományos, egyenként 4–4 fatüzelésű kemencés hutákban az átlagosnál jóval nagyobb méretű és nagyobb létszámú munkást foglalkoztató metszőházat és festőüzemet helyeztek üzembe.²⁰ A vállalkozók szándékának beteljesülését tükrözték a Kossuth Lajos által szervezett pesti iparmű kiállításokon kivívott elismerések, no meg a jelentős anyagi sikerek is.

Az 1842. évi iparmű kiállításon Pichler Antal hutája domború aranyozású, színes opak zománcozott üvegei Kossuthot is elkápráztatták és ekképpen írt róluk: „színes és fehér munkái a csehországiakkal bátran vetekszenek, sőt biztos tudomásunkra van, hogy van Pesten kereskedő, aki a kokovai üveget cseh üveg gyanánt árulta, mondván, hogy ekként van kelete: de ha megmondaná, hogy magyar készítmény, vevőre nem találta. Ezzel a legélesebb, de köztudomás szerint élethű szatírárt monda ki a magyar közönségre. Most már reméljük, hogy a dolog mindinkább jóra változik, s a jó és magyar mű nemhogy

becsét csökkentené, sőt ajánlására válik.” A kiállításon a Perger testvérek „metszett és gyémántozott (brilliant) tiszta fehér üveg árut” mutattak be. Óriási szenzációt keltett a Kuchinka testvérek gyárának óriás-billikoma, amely 120 cm magas volt. Legnagyobb átmérője elérte a 42 cm-t, súlya pedig a 90 kg-ot. Az üveg kiöntése csak a kilencedik kísérletre sikerült. Négy köszörülő mester 4 hónapig foglalkozkodott az óriási üvegtárgy díszítésével. A billikom sikerét fokozták azzal is, hogy a Kuchinka testvérek 100 aranyat tűztek ki jutalmul annak, aki a másolatát elkészíti. A bírálóbizottság azonban nem méltányolta a technikai bravúrt. „Mivel azonban ilyenemű készítmény a forgalomban árucikket semmi esetre sem képezhet, és inkább művészi példánynak, mint iparcikknek tekinthető, bírálatra nem vétetett. Hanem a közhasználatú színes és fehér üvegek, miket a pesti raktáraikból tetszés szerint kiválasztani megengedett, s amelyek fehérségben, tisztaságban és simaságban olly kitűnőknek találtattak, s valóban, ahol ily hasznú művet kaphatni, ott a külföldi üvegek nélkülözése, még a kényesebb ízlésnek sem kerülhet áldozatába, örvendetes tudni, hogy a Közönséges fűvott üvegek s ablaktáblák, melyek a kiállított példányok után ítélve Kuchinka urak gyárainak is fő érdemét teszik nemcsak a hazai szükségletek fedezésére, hanem Kelet felé már nevezetes kiviteli cikket képeznek.”²¹

A Kuchinka testvérek a XIX. század első felének legjelentősebb ipari vállalkozói közé tartoztak. 1842-ben ők bérelték még a zólyomi sziklai hutát és a Károlyiak parádi üzemét is. A sziklai hutában 300 embert foglalkoztattak az ablaküveg gyártásában és forgalmazásában. Ó-antálvölgyön az alkalmazottak létszáma 140 volt. Kuchinkáék éves összforgalma 150–200 ezer forint volt. Pesten a Felső-Dunasoron két lerakatot tartottak fenn.²²

Az 1848/49. évi szabadságharcot követő időszak híradásai már csak egyetlen gömöri üzem, az új-antálvölgyi huta működéséről tudósítanak. Vélhetően a huták között kialakult gazdasági verseny és a fahiány miatt a legmodernebb és legerősebb anyagi hátterekkel rendelkező üzem maradt fenn. Az 1890-es évek elején Forgách Irma grófné újrakezdte Kokován az üvegtárgygyártást, de itt már csak ablaküveggyártás folyt. Az új-antál-

völgyi huta a XIX. század második felében igazi gyárrá fejlődött. Modern fatüzelésű kemencével látták el, majd 1887-ben gáztüzelésre rendezkedett be az üveggyár. A folyamatos termelést négy, összesen 40 téglés regenerátoros kemence biztosította. Az örlőberendezések és a több mint 70 köszörülőgép folyamatos üzemeltetését vízi energia és egy 50 LE teljesítményű gőzgép biztosította. A gyár homokfúvó, marató-, festő- és üvegsajtoló műhelyekkel is rendelkezett.²³

Magyarország északi részének peremvidékén, a Zempléni-hegységben, a Bükkben és a Mátrában a XIX. század elejére a huták többsége beszüntette a termelését. A regéci uradalom hutája, köszönhetően Tokaj-Hegyalja közelségének, hagyományos borosüvegeivel még életben tudta tartani magát. 1849-ben települt át az üzem 200 éves történelme utolsó színterére, Középgutára.²⁴ A berendezés lényegében ugyanolyan volt, mint a XVIII. században, a termékeket fűvással állították elő. Felszerelték ugyan a hutát metszőberendezéssel is, de ez arra szolgált, hogy a pincetokba való palackokat, poharakat, kulacsokat feliratokkal, egyszerű motívumokkal lássák el, ha a vásárló igényelte. A parasztüvegeket a munkások hozzátartozói, a környező falvak lakossága értékesítette a Hegyalja mezővárosaiban. Az ablaküveggyártásnak köszönhetően házaló üvegipar alakult ki a környéken. A mesterek hátukon jellegzetes üvegtárolóval járták az országot, s vállalták az ablakok üvegezését, míg készletük tartott. A regéci uradalom hutája 1916-ban szűnt meg.²⁵ Utolsó ténykedése kultúrtörténeti érdekesség. A fronton harcoló katonáknak lapos, zsebbe való kulacsokat készítettek. A bezárás után a munkások egy része a tokodi és a salgótarjáni üveggyárakban talált megélhetést.

A diósgyőri koronauradalom Miskolc közelében működő hutája azért tudta néhány évtizeddel az életét meghosszabbítani, mert 1830 után folyamatosan kisebb-nagyobb fejlesztésekre nyílt lehetőség. 1834-ben Répáshutáról Gyertyánvölgybe telepítették az üzemet, amely a korábbi időszakokban használt kemencéknél jóval nagyobb és hatékonyabb égést biztosító kemencével épült. Közvetlen fatüzelésű kemencéjében 7 téglát használtak olvasztásra. A bérlő metsző-

és festőüzemmel is felszerelte a hutát. E fejlesztésekre azért nyílt lehetőség, mert egy módos miskolci kereskedő jelentős összeget bocsátott a bérlő, Schier József rendelkezésére, akinek tartozását áruval kellett törleszteni.²⁶ 1865-ben morva mesterek települtek le Gyertyánvölgyben egy Osztravából származó üveges, Schusselka Gusztáv irányításával. Miután üzembe helyeztek egy gőzgépet, lehetővé vált nagyobb számú köszörülőkorong alkalmazása. A huta teljes mértékben áttért a metszett és festett díszű üvegek gyártására.²⁷ Mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a *gyertyánvölgyi üvegyár* életképes maradjon. A fő közlekedési útvonalaktól, a vasúttól való nagy távolsága miatt a termelési költségek az átlagosnál lényegesen magasabbak voltak. Schusselka számára egyedüli megoldás csak az lehetett, ha üzleti partnert talál, aki hitelt nyújt a fejlesztésekhez és segítséget az értékesítéshez. Egy miskolci kereskedő, Koós Soma lett Schusselka üzleti partnere. Koós Soma azonban váratlanul csődbe jutott és ezzel a gyertyánvölgyi üvegyártást is végveszélybe sodorta. 1891-ben a Bükk közelében, Sajószentpéteren modern öblösüvegyár épült. Ennek termelése felgyorsította a gyertyánvölgyi gyár hanyatlását, amely 1895-ben véglegesen beszüntette a termelését.²⁸

Az Északi-középhegység XVIII. századi alapítású hutái közül a parádi üzemnek sikerült igazi üvegyárrá válnia. Az üzemben 1840-ben kezdődtek el az első komolyabb fejlesztések, miután a debreceni uradalom Károlyi György lett, aki Kelet-Magyarországon is jelentős érdekeltségekkel rendelkezett az üvegyiparban. Károlyi a parasztüveg-készítés mellett a kristálystílusú metszett és festett díszű termék-előállítás megteremtésén fáradozott. 1846-ban a III. pesti iparmű kiállításon már a parádi huta is bemutatkozott új termékeivel. A kiállításról megjelent tárgyjegyzék szerint a huta „színes zománcozott, kőüvegből készült díszedényeket, poharakat, fehér üvegből egy akós görebet” (retortát) állított ki. A bírálóbizottság „nagy ezüstérem pénz”-zel jutalmazta a gyárat, ami bizonyítja, hogy a parádi huta felzárkózott a legjelentősebb hazai üvegyárak sorába. A parádi üzem híressé vált újításairól is.²⁹ 1846-ban a tüzelőanyagok között szerepel a

szén, a nyersanyagok között pedig a szóda. Hogy milyen úttörő vállalkozás volt a szén felhasználása a kemencék fűtésénél, elég ha utalunk arra, hogy hazánkban az 1890-es évek végén működő 32 üvegyárból mindössze hat üzemben alkalmazták a szenet, mint sokkal olcsóbb tüzelőanyagot. Parádon 1848-ban már 164 mázsa szén volt a gyártelepen. Hasonló a helyzet a szódával is. A parádi hutában használtak először szódát az üvegyártásban.³⁰ Utána következően a zalánptaki üvegcsűrben 1852-ben.

A parádi üvegyár első részletesebb bemutatását találjuk a Vasárnapi Újság 1868-as számában. A cikkíró beszámol arról, hogy az üzemnek két olvasztókemencéje van hét, illetve nyolc tégellyel. A gyártmányok között első helyen említi a csevicésüvegeket, ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy „mindennemű üvegárut” is készülnék a gyárban. „Egyedüli hazánkban, amely a vegytan és természettanhoz szükséges üvegcsöveket, retortákat és más edényeket is készít”. A Vasárnapi Újság a cikk mellett közölt fényképpel mintegy helyszíni szemlét is ad a gyár 1868-as állapotáról. A cikkíró közlésének megfelelően jól kivehetők a huta körüli különböző épületek: „Zúzó, üvegcsináló és köszörülő műhely, az ablaküveg lapító kemence, a nagy üvegraktár, az igazgatóság és a munkások lakásai”.³¹ A huta az 1880-as évektől a közvetlen tüzelésű üvegyárak között kemencéi és tégelyei száma alapján a legnagyobb magyarországi üvegyárrá vált. Évi termelése háromszorosára növekedett, a 80 munkása 6000 schok (1 schok = 10 db) fehér és színes üvegárut állított elő.³²

Erdély és Kelet-Magyarország

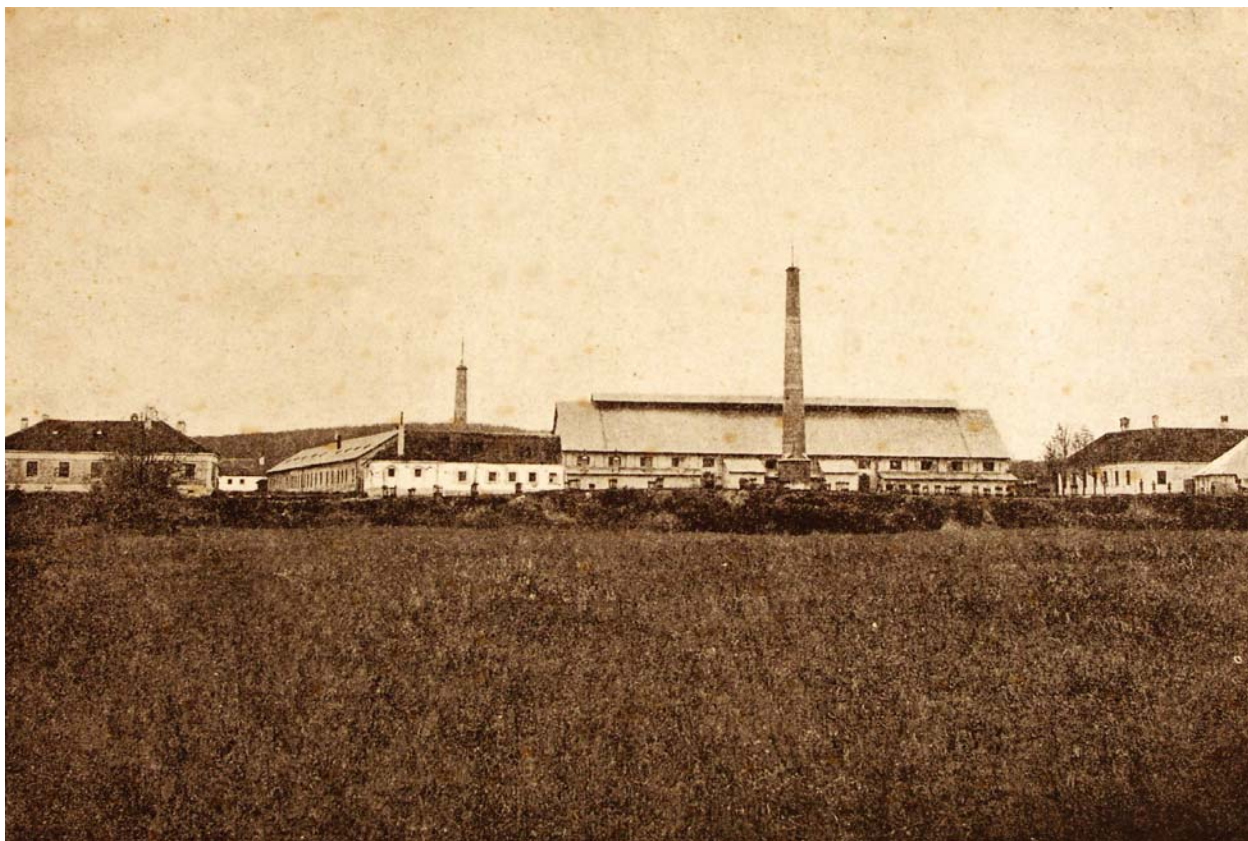
1792-ben az osztrák császári kancellária leiratára, melyben szükségesnek tartotta megtudni, miféle iparcikkek készülnek és milyen gyárak működnek Erdélyben, a Főkörmányszék válaszából kiderül, hogy Porumbák, Kercesóra és Felső-Árpás mellett csak Málnáson és Görgényben működött üveghuta. A jelentésben nem esik szó az ucsai, a zalánptaki és a sepsibükkszádi hutákról. Feltehető, hogy ezek tevékenysége éppen az említett időszakban szünetelt. Megtudjuk azt is a jelentésből, hogy bár Erdélyben elegendő üzem működött ahhoz, hogy

Az Egyesült Magyarhoni Részvénytársaság feketeerdői gyártelepe Bihar megyében

az itteni keresletet kielégítse, mégis Csehországból évente számos üveggombbal, színes üveggyöngyökkel, karos gyertyatartókkal, finomabb üvegáruval megrakott szekér jön Erdélybe, s 5000 Ft-nál is többet keresnek évente ezek eladásából. Moldvában és Havasalföldön sem vásárolják eléggé az erdélyi huták üvegeit, hanem Csehországból és Ausztriából hozatják nagy mennyiségben az üveget.³³ A XIX. század elején sem volt kedvezőbb az erdélyi huták helyzete. Bár a XVIII. századi huták életben maradtak, de alapvetően helyi igényeket kielégítő ablak- és parasztüveg-gyártásból tartották fenn magukat. A modernizációt néhány esetben csak az jelentette, hogy a többféle különböző funkciójú kemencék helyett az egykemencés és 6–8 olvasztótégelyes technológiát kezdték alkalmazni. A kemencék továbbra is közvetlen fatüzelésűek voltak. 1853-ban egy névtelen szerző a dél-erdélyi hutákról feljegyezte, hogy a termékeik színvonala esztétikai és minőségi tekintetben messze elmarad az 50 évvel korábbiaktól. „Semmiképpen sem tartanak lépést azzal a hatalmas fejlődéssel, amely az üveggyártás terén euró-

pai viszonylatban végbement. A hutákat gyakorta látogatják idegenek, érdeklődők, de mindenkitől csak azt hallani, hogy szinte lehetetlenség vásárolni itt egy tökéletesen elkészített poharat.” A cikk írója arra gondolt, hogy a régi stílusú parasztüveg már nem felelt meg a korszak igényeinek, helyette metszett, festett üvegeket kellett volna gyártani. Konkrétan utal erre Emmerich Márton az erdélyi üveggyártásról írott munkájában 1865-ben. A cikk írója is váltást javasol a termékszerkezetben, mégpedig „cseh módra”. A metszéstől a festésen át az aranyozásig, a rétegelt színes üvegekig felsorolja azokat a díszítési módokat, amelyeket bevezetésre javasol. Világosan látja, hogy ehhez pénzre, tőkére van szükség. De úgy látja, hogy az erdélyi üvegipar elmaradottságának igazi oka a gyakorlatban általánosan érvényesülő bérleti rendszer, valamint a képzett munkaerő hiánya. A bérleti rendszer miatt a vállalkozók nem voltak érdekeltek a fejlesztésben, a beruházásokban. A képzés hiánya miatt pedig óriási nehézségekbe ütközött a különféle munkafolyamatok végzésére alkalmas szakembereket találni. Erdélyben a szak-

Az Egyesült Magyarhoni Részvénytársaság béli gyártelepe Bihar megyében

munkások csupán a fúvással, a formába fúvással történő üvegtézítéshez értettek, a metszők pedig csak egyszerű díszítmények megvalósítására. Természetes, hogy ennek következtében a huták csupán közönséges öblösüveget állítottak elő, ami egyre nehezebben volt értékesíthető.³⁴ A fogarasföldi üveggyártás korszerű alapokra helyezése csak 1892-ben következett be, miután felépült a *feleki üveggyár*. A termelés elkezdése után néhány éven belül Kercesóra, Ucsa és Felső-Árpás mellett a nagy múltú porumbáki huta is megszűnt, illetve helyüket a korszerű üveggyár vette át. A feleki üveggyár beindításának első évében 3000 q közönséges öblösüveget és 2000 q finom üveget állított elő.³⁵

A régi székelyföldi huták a fogarasföldiekhez hasonló helyzetben voltak a XIX. században, vagyis a huták tőke és képzett munkaerő hiányában képtelenek voltak a modern üveggyártásra berendezkedni. Gyergyó-Borszéken megkezdte ugyan a működését egy korszerűnek tekinthető regenerátoros gázkemencével felszerelt öblös-üveggyár, de ennek kezdetektől fogva speciális fel-

adatköre volt. Gyergyóditró és Gyergyószárhegy települések fogtak össze egy palackgyár üzemeltetésére, hogy a borszéki vizet palackozzák, majd így módon forgalomba hozzák. Évente mintegy 500 ezer borvízpalackot állítottak elő. A XIX. század második felében a termelés többszörösére emelkedett. A regenerátoros gázkemencék üzembe helyezését követően, 1884 után kétmillió egyliteres borvízpalackot készítettek a munkások évente.³⁶

Székelyföld, ezen belül is Háromszék leghíresebb gyára a *Sepsibükkszádi Üveggyár* volt. A Mikó család által 1782-ben alapított huta a XIX. század elején a Mikes családhoz került hozományként. Az 1850-es évekig közönséges parasztüveget gyártottak Bükkszádon. Miután gróf Mikes Benedek üvegköszörülő- és festőműhellyel is felszerelte üzemét, a termékek értékesítési lehetőségei kitágultak, s a haszonból újabb fejlesztésekre nyílt lehetőség. 1885-ben már két, egyenként 10–10 téglés fatüzelésű kemence szolgálta a folyamatos termelést, évente 3000 q körüli közönséges és 1000 q öblösüveg előállítását. Az 1880-as

években a termékeket a 60 km-re levő Brassó vasútállomására fuvarozták, majd innen továbbították a megrendelőkhez. Jelentősen megváltozott a gyár kereskedelmi pozíciója, amikor 1897-re felépült a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda közötti vasútvonal és a drága tengelyen való szállítás feleslegessé vált. Rövidesen gázfűtéses regenerátoros kemencét építettek, ami 12 órára csökkentette az alapanyagok olvasztási idejét.³⁷

Erdély történelmi határain kívül Szatmárban és Biharban a XVIII. századhoz hasonlóan a XIX. században is sokkal jelentősebb, dinamikusabb volt az üvegipar fejlődése, mint Erdélyben. Úgy tűnik, hogy a földbirtokosok is jelentős támogatást nyújtottak a huták üzemeltetőinek, s a vízi utak kedvezőbb lehetőséget biztosítottak a szállításra, mint az erdélyi, sokszor járhatatlannak bizonyuló hegyvidéki utak. Már korábban érzékeltettük, hogy a Károlyi család tulajdonában levő szelestyei huta mindig korszerű üzemnek számított. A huta 1801-ben Szelestye-Újhutára történt telepítése után is a legmodernebb eszközök beszerzésére és divatos díszítőeljárások meghonosítására törekedtek az üveg iránt mindig fogékony Károlyiak.³⁸ Az 1820-as években két, egyenként 8–8 tégelyes, többfunkciós kemencét építettek, s mellette egy 8 korongos metszőházat is, ami jelzi, hogy az üvegek metszett díszítésére továbbra is különös hangsúlyt helyeztek. Külön „metsző intézete” volt a hutának Misztótfaluban.³⁹ A gyártott termékek minőségére és művészi színvonalára vetít fényt az a tény, hogy a Károlyi család nagykárolyi kastélyában 1827-ben 1905 db metszett díszítésű üvegtárgyat használtak, melyek a szelestyei üzemben készültek.⁴⁰ Fényes Elek leírása szerint 1851-ben a gyár 60 munkást foglalkoztatott és az évi termelés 10–15 000 schok üveg volt. A hutában 1897-ben újabb fejlesztéseket végeztek.⁴¹ A kemencéket gáztüzelésűre állították át, és sajtológépekkel megteremtették a préselt üveggyártáshoz szükséges feltételeket is. A gyárrá fejlődött huta a XX. században is Szatmár legjelentősebb ipari létesítményei közé tartozott.

Az 1846. évi III. pesti védegyeleti iparmű kiállításán a Perger testvérek és Zahn János György gyára mellett a Károlyiak parádi hutája és a nagyváradi püspökség béli üzeme is bemutatkozott.

A Bihar megyei Bél község határában működő XVIII. századi alapítású huta mindig is híres volt kiváló minőségű, metszett díszű üvegeiről. Egyes vélemények szerint a huta osztrák és cseh származású munkásai a XIX. század elején a Mildner üvegekhez hasonló tárgyakat is készítettek. Ezt támasztja alá a kolozsvári múzeum egyik nyolc oldalú színtelen, áttetsző üvegpalackja, amelynek középső szembenéző oldalain két cm-es átmérőjű köszörüléssel kivájt mezőjében egy-egy medalion helyezkedik el. Az üveglemezek hátlapján szív, fölötté nyitott korona, lent kétoldalt a szív mellett egy-egy lángnyelv látható. A záró lemez hátlapját vagy a kivájt mező alját tűzpiros színű lakkal vonták be.

Bélen gyártották a kétrétegű, belül színtelen, áttetsző, kívül pedig tejüvegmázas biedermeier poharakat, amelyek Erdély-szerte kedvelt dízüvegek voltak. A külső réteget általában kör vagy csillag alakú motívum kontúrjának megfelelően az áttetsző üvegrétegig – néha abba is belehatolva – lecsiszolták, a csiszolt mezőkbe olykor színes zománcfestésű virágokat helyeztek és a poharak szájperejét aranyozott sávval is élénkítették. A béli üveggyárat 1891-ben, miután az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. tulajdona lett, három Siebert-féle regenerátoros gázkemencés üzemmé alakították át, új köszörülőüzemét 24 köszörülőpaddal szerelték fel. Ekkor évi termelése közel 7000 q közönséges és 1700 q köszörült öblös üveg volt.⁴²

A szelestyei és a béli üveggyárak egykori XVIII. századi huták modernizálásával keletkeztek. Mellettük azonban feltűntek a XIX. század eleji alapítású üveggyárak is Kelet-Magyarországon. Máramaros megyében, *Ferencvölgy* közelében 1830-ban létesített üveggyárat egy Fülöp Mihály nevű vállalkozó. Bereg megyében 1840-ben kezdte meg működését egy üzem Schönbörn-Buckheim Ervin gróf birtokán, *Felső-Hrabonicsán*. Vele egy időben indult meg a termelés Biharban Batthyány József gróf *Pestes-Solymoskő* nevezetű falujában is. Majd pedig a Bihar megyei Élesdtől 27 km-re Közepes község határában, *Feketeerdőn* 1841-ben egy Amonn nevű osztrák vállalkozó kezdett üveggyártásba.⁴³ A XIX. századi alapítású gyárak közül a feketeerdői vált a korabeli üvegművesség szempontjából különös jelentőségűvé. A többi új

alapítású üzem ablaküveget és kis mennyiségben finom üveget állított elő a XX. század első feléig folyamatosan zajló termelésük során.

A *feketeerdői üveggyár* csak annyiban különbözött a régi hutáktól, hogy a fából emelt hutaépületben egyetlen nagyméretű, 8 tégelyes többfunkciós kemence állott. Az ablak- és öblösüveg-készítő vállalkozás nem lehetett valami sikeres, mert a fontosabb források nem tartották említésre méltónak. A létért folytatott küzdelem egyféle kifejeződése az is, hogy 1840–1870 között háromszor cserélt gazdát a huta és 1873-ban, a gazdasági válság időszakában már a végleges felszámolás fenyegette. Szerencsére az új tulajdonos, a Magyar Földhiteli Intézet egyfajta haszonszerzési lehetőséget látott az üveggyártásban és ezért a felszámolás helyett fejlesztésekbe kezdett. 1870-ben tért át a gyár a gáztüzelésű olvasztókemencék használatára. Az értékesítés elősegítésére Feketeerdőt Élesddel összekötő út épült. A tulajdonos sajátos módon a fúvott üvegstílus legszebb hagyományának felélesztésével, parasztüvegek gyártásával látta a gyár jövőjét biztosítotttnak. Ebben közrejátszott az is, hogy a munkások döntő része a Feketeerdőtől 5–15 km-es körzetben elszórt falvakból verbuválódott és szakképzetlen volt. Továbbá az értékesítés szempontjából fontos tényezőnek számított, hogy az Élesd–Csucsá–Bánffyhunyad vonalon, Kalotaszeg vidékén jól lehetett értékesíteni a termékeket. A feketeerdői huta parasztüvegeivel űrt töltött ki a béli és a szelestyei üveggyárak között, amelyek már csak kristálystílusú üveggyártással foglalkoztak. A feketeerdői XIX. századi üvegek tökéletes formai és díszítmenybeli hasonlóságot mutatnak a XVIII. századi, XIX. század eleji székelýföldi, dél-erdélyi és a Felvidék délkeleti vidékein készített termékekkel.⁴⁴ Ezért sokszor a gyűjtőket is megtévesztik a gyár üvegei, mivel jóval régebbinek vélik, mint amik valójában. A XIX. század végi feketeerdői üvegek jelentős része kancsó volt. A színtelen, áttetsző vagy kobaltkék üvegből készült tárolóedények formája és optikai díszítmenye kölcsönöz a tárgyaknak egyediséget. Kedvelt volt a színtelen áttetsző üvegen a kék rátétes dísz alkalmazása. Eddig úgy tudtuk, hogy a nagyméretű és kisméretű, keresztelőüveggént ismert rücskös díszű, szögletes szájpéremű kancsó-

kat csak a Zempléni-hegység hutáiban készítették. Feketeerdőn – lehet, hogy regéci hatásra – óriási mennyiségben gyártották ezeket az üvegeket, s az igen jól értékesíthető keresztelő-kancsócskákat újabb és újabb díszítmenyekkel hozták forgalomba. A nagyméretű gömbös testű, hengeres vagy négyoldalas nyakú kancsók díszítmenyei is rendkívüli változatosságról tanúskodnak. A kancsók a fehértől a mézszárgáig a legkülönbözőbb színekben készültek. Az optikai díszítmenyek hatásának fokozására homorú csiszolt köröcskéket is képezték az edények testén. A gyár az 1880-as éveket követően többször leégett. A szerencsétlenség a gyár szerencséjét is jelentette, mivel az újjáépítések során a faszervezeteket masszív kőfal váltotta fel, a kemencék helyett modern gázfűtéses kemencék épültek, kicserélődtek a csiszolóberendezések és modern energiaforrások teheték folyamatossá és hatékonná üzemelésüket. 1895-ben az ország legnagyobb gőzcsiszolójával rendelkezett a gyár. A fejlesztések hatására megváltozott a termékszerkezet és egyben jelentősen növekedett a termelékenység. A XIX. század utolsó évtizedében – amikor már az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. volt a tulajdonos – 3300 q finom üveget és 9300 q közönséges öblösüveget állítottak elő. A gyár számára jó értékesíthetősége révén továbbra is fontos volt a parasztüveg-gyártás. A kínálat bővítésére egy-egy tárgytypusnál a finom üvegeken alkalmazott díszítési eljárásokkal is megpróbálkoztak. Bánffyhunyad környékén nagyon kedvelté váltak a kör formájú, lapos, alsó végén öblösebb kék üvegkulacsok, amelyek oldalait festett vagy metszett díszítéssel is ékesítették. A kisméretű kancsókon feltűnnek a finom üvegeken alkalmazott vörös zománccfestéses díszítési mód egyszerűbb változatai. Az egykori kedvelt kobaltkék kancsók mellett megjelentek a halványkék színű üvegkancsók is sokkaréjos talpgyűrűkkel. A XIX. századi alapítású és működésű üveggyárak közül a feketeerdői gyár a század végére termelési nagyságát tekintve túlhaladta a béli és a szelestyei üveggyárakat, de a termék-előállítás művészi színvonalát tekintve elmaradt tőlük.

A kristálystílusú üveggyártás meglehetősen későn honosodott meg a Dunántúl vidékén. Ebben szerepe lehetett Ausztria közelségének is, hiszen a nyugati városok átlagon felüli életmódot folytató lakossága könnyen és olcsón juthatott hozzá a divatos cseh-morva, osztrák üvegekhez. Veszprém, Esztergom, Komárom és Székesfehérvár üzleteiben pedig pesti kereskedők kínálták üvegeiket, amelyeket külföldről, vagy Zlatno és Zay-Ugrócz üveggyáraiból szereztek be. A bakonyi Somhegyen 1815–1859 között folyó üveggészítés az alkalmazott gravírozó, metsző díszítómód alapján több tekintetben túlhaladta a kis erdei hutákra jellemző üveggészítő módot, de a produktumok továbbra is a hagyományos fúvott üvegstílust testesítették meg. A fúvással kialakított forma legalább annyira sajátosságuk volt, mint a díszítményük. A XIX. század elején a baranyai dombvidékeken, *Hosszúbetény*, *Újbánya* és *Szentmártony* térségében is kísérletek történtek az üvegipar meghonosítására.⁴⁵ A rövid életű és parasztüveget készítő üzemek jelentéktelenségét támasztja alá, hogy történelmük a század közepére teljesen feledésbe merült.

A XIX. század második felének első jelentősebb üvegipari vállalkozása szintén a Bakonyban történt. A Zichy család nagyvázsonyi uradalmát 1851-ben Todesco Mór és Ede bécsi bankárok vásárolták meg, akik üveggyárat is akartak birtokukon létesíteni. A gyáralapítás elsődleges oka ugyanaz volt, mint az egykori főúri üvegcsűrök-nél. Ez derül ki Todescoék 1865-ben írt beadványából: „N.-vázsonyi uradalmunk legnagyobb részben erdőségből áll, melyből az erdészeti szabályok szerint évente kivágandó fát, az ottani viszonyoknál fogva, közlekedési utak hiányában, távol valamely nevezetesebb piactól, és az amúgy is nagy kiterjedésű erdőségek közepette, nem csak hasznosan nem értékesíthetjük, de annak bármely alanti áron való eladása is lehetetlen, ezen oknál fogva voltunk oda kénytelenek üveg gyárt építeni, a mely ezeknek elkészítéséhez szükséges anyag, nevezetesen a hamuzsír (Potasche) is birtokunkon nyeretik. Csakis ezen üveggyárunk teszi lehetővé nagy mennyiségű fakészletünk elhasználását

és értékesítését. Ezekből tehát következik, hogy üveg gyárunk is gazdasági tekintetből állíttatott fel, hogy csak saját birtokunkon termesztett anyagok feldolgozását eszközlik, hogy nem tartoznak azon gyárak sorába, melyek nyeredményre számított vállalatok következtében épültek.”⁴⁶ A világos és egyértelmű beadvány kifejezően tükrözi, hogy még az ország központi vidékein is, a közlekedési útvonalaktól távol milyen nehézségbe ütközött a fa értékesítése. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a XIX. század 60-as, 70-es éveiben az ország sok helyén (pl. Felvidék keleti része, Erdély, Máramaros, Bihar stb.) a fa hasznosítására épülő lokális igényeknek megfelelő üveggyártás létesült. S erre hosszabb távú, biztos jövőt nem lehetett alapozni. Így történt ez Todescoék esetében is, akik a somhegyi huta bezárását követően, 1862–63 között indították meg az üveggyártást Úrkút határában, ahol egyszer már állott üveghuta. Az újonnan alapított *Úrkúti Üveggyár* első munkásai Somhegyről települtek be és a termelés irányítója Neumann József, a somhegyi huta egykori bérlője lett. A Todesco testvérek világosan látták, hogy a produktumok csupán az uradalomban hasznosíthatók, legfeljebb parasztoknak adhatók el. Ezért célszerűbbnek látták egy eladható termékfeleség, nevezetesen a burgundi borosüvegek gyártását. A finom üvegek gyártását is tervezték Úrkúton. Todesco Ede először német szakmunkásokat akart verbuválni. Miután ez nem járt sikerrel, a bankár ügyvivője Morvaországban Iglau és Polna környékét kereste fel „mivel itt munkanélküli, szegény munkásokat kapni” egyszerűbb. A morvaországi munkástoborzás sikerrel járt ugyan, de az úrkúti üveggyártás felvirágoztatása már nem. A termelés annyira ráfizetéses volt, hogy szinte felemésztette a többi uradalmi üzem (fűrészmalom, szeszfőzde stb.) hasznát, ezért a Todesco fivérek 1872-ben az üzem végleges bezárása mellett döntöttek.⁴⁷

A nagyvázsonyi uradalom tulajdonosai az 1850-es évektől kezdve foglalkoztak az Ajka környéki kőszén-előfordulások kiaknázásának és hasznosításának tervével. 1872-ben megépült a Székesfehérvár–Celldömölk–Graz közötti vasútvonal és ezzel egy csapásra fontossá vált az ajkacsingervölgyi, 1865-ben felfedezett szénkészlet

kiaknázása. A barnaszenet a vasúti mozdonyok fűtésére helyben használták fel. Lehetővé vált a távoli területeken történő értékesítés is az olcsó szállítási lehetőség kihasználásával. Todesco Ede ezeken túlmenően az olcsó szén hasznosítására is lehetőséget látott az üveggyártásban. 1875-ben adott utasítást a volt úrkúti üzem vezetőjének, Neumann Józsefnek az *Ajkai Üveggyár* felépítésére. A gyár 1878-ra elkészült és 1879-ben beindult a próbaüzemeltetés is.⁴⁸ A széntüzeléses, 8 tégelyes kemencéhez 1880-ban még két újabb kemencét építettek, szintén 8–8 tégellyel felszerelve. 1890–91-ben a közvetlen fűtésű kemencéket két, egyenként 10–10 tégelyes regenerátoros gázkemencével cserélték fel. Ekkor már a kezdeti 70–80 fős munkásgárdával szemben az alkalmazotti létszám elérte a 120 főt. A munkások egy része a volt bakonyi, a zalai, somogyi és baranyai hutákból verbuválódott, másik részük pedig a felvidéki üzemekből és Cseh-Morvaországból. Az évi termelés az 1880-as évektől 5–6000 q között váltakozott. Ebből 1,5–2000 q körüli volt a finom üvegáru, a fennmaradó rész pedig közönséges öblösüveg, elsősorban palack. A finom üvegáru döntő része metszett és préselt üveg volt, csekély részben pedig festéssel díszített.

Horvátország és Szlavónia

A Magyar Királysággal különleges kapcsolatban, perszonálunióban levő vidék üvegiparának vázlatos bemutatása azért indokolt, mert a két országrész üveggyártása sok-sok szállal összekapcsolódott a befektetési tőke, a termelési technológia és az értékesítés tekintetében. A horvátországi üveggyárak fontos szerepet töltek be a dél-magyarországi városok áru kínálatának bővítésében.

Horvátország és Szlavónia területén – mint erre korábban részletesebben utaltunk – az újkori üvegipar viszonylag későn, a XVIII. század utolsó harmadában bontakozott ki. Fényes Elek első komoly magyar statisztikája 1839-ben még mindig csak négy üveghutáról tudósít. Verőce vármegyében *Jankovátz* és *Mariathal*, Zágráb vármegyében *Oresje*, Pozsega vármegyében pedig *Ivanopolje* hutája működött. Ezek közül Fényes az oresjei hutát tekintette jelentősnek, mint újonnan

létesített, gépi berendezésű üveggyárat.⁴⁹ A rendelkezésünkre álló források alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a XIX. század második felében ezek közül már csak a Daruvár közeli *ivanopoljei buta* termelt.⁵⁰ A közvetlen fatüzelésű, többfunkciós kemencével ellátott üzem közönséges palacküvegeiről és parasztüvegeiről volt ismert. A hutában jelentős mennyiségű ablaküveget is gyártottak. A finomüveg-készítés igen kis mennyiséget képviselt az össztermelésben (1860 után kb. 5%). Ezek metszett és festett díszítésűek voltak elsősorban.

A XIX. század 30–40-es éveiben alapított üveghuták érzékelhetően azt az űrt töltötték ki, ami a XVIII. századi üzemek megszűnésével keletkezett. *Ostedeke* (Zágráb vármegye), *Zvecevo novo* (Verőce vármegye) és *Tomest* (Krassó-Szörény vármegye) hutái a gyártási technológiát és a parasztüvegek előállítását célzó termelésüket figyelembe véve a megszűnt XVIII. századi eredetű üzemek jogutódjainak is tekinthetők. A hutákat csak a XIX. század második felében modernizálták és látták el a kristálystílus érvényesülését elősegítő berendezésekkel. Az 1838-ban létesített *ostedekei buta* 1882-ben vált Horvátország legnagyobb öblösüveggyárává, miután a régi fatüzeléses kemence mellé két, egyenként 10–10 tégelyes Siemens-féle (tehát nagyon modern típusú) gáztüzeléses kemencét építettek. Az évi 12 000 q öblösüveg-termelés harmada volt finom üveg. A *Zvecevo novo*-n 1842-ben alapított hutát 1869-ben alakították át közvetlen fatüzelésű, többfunkciós kemencéjű gyárrá, amelyet elláttak 24 asztalos köszörülőüzemmel is. Ettől az időtől kezdve vált lehetővé a metszett díszű finom üvegek előállítása a 2000 q körüli össztermelés negyedét kitevő mennyiségben. Az ugyancsak 1842-ben üzembe helyezett *tomesti buta* 1883-ig hagyományos módon termelt és parasztüveget készített csupán. A régi, hagyományos típusú, közvetlen fatüzelésű kemencét meghagyva, e mellé egy viszonylag kis teljesítményű, mindössze hattégelyes gázfűtésű regenerátoros kemencét építettek. Volt a hutának még egy 10 köszörülőpados köszörülőüzeme és egy sajtológépe is. A viszonylag jelentős kapacitású, évi 5000 q üveget előállító gyár produktumainak döntő része mindig parasztüveg volt. Az

össztermelésen belül a finom üvegek aránya 10% körül mozgott.⁵¹

Horvátország és Szlavónia területén a XIX. század második felében három modern üveggyár létesült. Ezek azonban kivétel nélkül közönséges öblösüveg-, palackgyárak voltak. Közülük a Zágráb megyei Podvrh községhez tartozó *Carolina telepi üveggyár* 1875-től termelt, s évenként kétmilliónyi palackot gyártott. Ehhez hasonló kapacitású volt az 1862-től működő *stražai üveggyár* is Varasd megyében, Hum község közelében. 1883-ban indult meg a termelés az *eszéki üveggyár*-ban. Az I. Szlavóniai Üveggyár Rt. üzem kapacitása fele volt az előbb említett üzemekének, évi 1 millió palack.⁵²

[JEGYZETEK]

- 1 FÉNYES Elek 1847. 86.; TELKES Simon 1895. 70–72.
- 2 A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1875. évi jelentése a Nógrád megyei üveggyárak helyzetéről.
- 3 SZVIRCSEK Ferenc 1981. 86–87.
- 4 L. SZVIRCSEK Ferenc 1983. 213–228.
- 5 SZVIRCSEK Ferenc 1981. 87–88.
- 6 BÁRDOS József 1886. 225.; MOLNÁR László 1976. 89–95.; Művészeti Lexikon IV. (1968) 764.
- 7 TELKES Simon 1895. 7–8.
- 8 OL. P. 1073. 21. cs. 47. t.
- 9 OL. P. 1073. 21. cs. 44–47. t.
- 10 BORSOS Béla 1954. 109.
- 11 Vasárnapi Újság 1858. 294–295.
- 12 SZVIRCSEK Ferenc 1983. 80.
- 13 Az 1890-es évektől a gyár tulajdonosai már gyorsan változtak. Zahn halála után Dapsy Viktor, 1895-től az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt., 1897-től Novek Emil, Friedrich Ede és Kuller József, majd 1900-tól Novek Béla és Dezső valamint özv. Friedrichné lett a tulajdonos.
- 14 TELKES Simon 1895. 77.
- 15 TELKES Simon 1893. 36., 39.
- 16 VERES László 1997. 62–63.
- 17 VARGA Vera 1989. 44–45.
- 18 TELKES Simon 1895. 39.
- 19 SÁGHELYI Lajos 1938. 291.
- 20 TELKES Simon 1895. 34., 41.
- 21 KOSSUTH Lajos 1842.
- 22 TAKÁCS Béla 1966a. 37–38.
- 23 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentései 1889–1895.
- 24 TAKÁCS Béla 1970. 30–31.
- 25 TELKES Simon 1895. 50., 90., 102.; TAKÁCS Béla 1970. 39.
- 26 VERES László 1978. 33.
- 27 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1885–87.; 1889.; 1890.; 1892.
- 28 Erdészeti Lapok 1898. Árverési hirdetések.
- 29 BORSOS Béla 1979. 109.
- 30 TAKÁCS Béla 1970. 37–38.; SÁGHELYI Lajos 1938. 368.; TELKES Simon 1895. 22., 27.
- 31 Vasárnapi Újság 1868. 35. sz.
- 32 TELKES Simon 1895. 51., 90., 110., 183.
- 33 BUNTA Magdalena 1980. 231.
- 34 BÁRDOS József 1886. 49–51.
- 35 TELKES Simon 1895. 163–164.
- 36 TELKES Simon 1895. 41.
- 37 CSEREY Zoltán 1994. 74.
- 38 L. részletesen TAKÁCS Béla–VERES László 2002. 117–118.
- 39 FÉNYES Elek 1851. 84–85.; KÁROLYI László 1911. 170–171.
- 40 OL. Károlyi család Lt. P. 414. 144. k. A nagykárolyi kastély leltára 1846.
- 41 TELKES Simon 1895. 42–43.
- 42 BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 78–79.; TELKES Simon 1895. 36.
- 43 CSEREY Zoltán 1994. 71–72.
- 44 Részletesen I. SÁGHELYI Lajos 1938. 300.
- 45 Vö. FÉNYES Elek 1839.
- 46 Veszprém megyei Levéltár. Nagyvázsonyi uradalom. Rendezetlen gazdasági iratok XVIII–XIX. század. A beadvány kelte 1865. június 7.
- 47 ÉRI István 1966. 163–164.
- 48 ÉRI István 1966. 165–166.; NÉMETH István 1984.
- 49 FÉNYES Elek 1839.
- 50 TELKES Simon 1895. 10.
- 51 TELKES Simon 1895. 43–44.
- 52 TELKES Simon 1895. 44., 56., 102.

Üvegutasok temetője a Bükkben,
a Gyertyánvölgyben

KÍSÉRLETEK, FELZÁRKÓZÁSI TÖREKVÉSEK A MEGHATÁROZÓ EURÓPI STÍLUSIRÁNYZATOKHOZ A XIX. SZÁZADBAN

IRÁNYMUTATÓ TÖREKVÉSEK

Az üveg történetében a XIX. század „a szín és a fény százada”. A színes üveg eddig soha nem tapasztalt jelentőségűvé válása a modern vegyészeti eljárások alkalmazásának köszönhető. A nagy tisztaságú fémsók előállításával az üveg színezésének újabb és újabb lehetőségei nyíltak meg. 1816-tól az üvegtárgyak új anyaga a fekete, majd 1819-től a vörös drágakő-, az ún. *hyalith üveg* lett, melyeket a dél-csehországi üveggyárakban, Georgenthalban és Silberbergben a kiváló üvegtechnikus, *Francois Buguoy de Longueval* fejlesztett ki.¹ *Friedrich Egermann* a csehországi Haida üveggyárában kísérletezte ki a márványtól az achátig különféle drágakövekre emlékeztető ún. *lithyalin üveget*, amit aranyozott foglalatba helyezett drágakő betétek tettek még különlegesebbé a csiszolatokkal feltárt újabb és újabb éreztmintákkal együtt. Egermann másik két találmánya az *ezüstpác* (1816) és a *rézrubinpác* a réteges üveg mellett vékonyabb, áttetszőbb alapot biztosított a csiszolt, vésett, majd maratott díszítmények számára.² Az „annagrün”, a fluoreszkáló uránüveg gyártását az 1840-es években felfedezett uránium elem alkal-

mazása tette lehetővé. A nagy tisztaságú fémsók hozzáadásával a régen használatos tej- és opál-üveg, kobaltkék, mangánibolya, zöld, aranyrubin, sárga színek pazar változatait, árnyalatait lehetett előidézni. A tej- és az alabástromüveg hozzákeverésével pedig minden egyes átlátszó színárnyalat opak változatát.³

A XVIII. század második felétől indult hódító útjára Nyugat-Európában a gyémántszerűen csiszolt üveg, a „Brilliant Style”. A briliáns hatást aranyozott bronz foglalatokkal hangsúlyozták és porcelánpasztából készült képek beágyazásával tették még különlegesebbé ezeket az üvegeket. Az 1820-as évektől a cseh üveggyárakban (Neuwelt) is díszítették üvegberakásokkal, uralkodók, híres emberek arcképmásaival az üvegeket.⁴ Egy-két kísérletre utaló jeltől eltekintve úgy tűnik, hogy hazánkban ez a díszítőtechnika nem honosodott meg. Az emlékanyagunk és a történeti források alapján úgy tűnik, hogy az áttetsző, színes zománccfestés sem ért el olyan sikert nálunk, mint külföldön.

A teljesen feledésbe merült régi üvegdíszítő technikát, az áttetsző színes zománccfestést két

1	2	4
3		

1. Talpas pohár a Pesti Színház látképével, Pest-Buda 1840 körül.
BTM Kiscelli Múzeum Üveggyűjteménye
(Fotó: Szalatnyay Judit)

2. Talpas pohár budai Duna-parti részlettel, 1860 körül.
BTM Kiscelli Múzeum Üveggyűjteménye
(Fotó: Szalatnyay Judit)

3. Pohár a Lánchíd képével, 1850 körül.
BTM Kiscelli Múzeum Üveggyűjteménye
(Fotó: Szalatnyay Judit)

4. Fedeles kupa a Pesti Színház látképével, 1850 körül.
BTM Kiscelli Múzeum Üveggyűjteménye
(Fotó: Szalatnyay Judit)

Theater in Pesth.

bécsi porcelánfestő, *Samnel Mohn* és fia, *Gottlob Samnel Mohn* elevenítette fel 1806 körül. Ez a festési mód a XVIII. századi opak zománCFestés vastagon felrakott színeivel szemben a fényt tökéletesen átengedő élénk lazúrszíneket részesítette előnyben. Ez az eljárás aprólékos, finom részletek festését teszi lehetővé, s különösen alkalmazható városképek, tájképek, épületek hiteles ábrázolására.⁵ Mohnék új eljárása 1811-től indult hódító útjára, amikor *Anthön Kothgasser*, egy bécsi porcelánfestő elkezdett foglalkozni az áttetsző zománCFestéssel, amelyet a legnagyobb tökéletességre emelt. Az igazi népszerűséget egy új emlékpohár-típussal, az ún. Ranftbecher-rel érte el. E pohár formájára a magas, fogaskerékszerűen csiszolt talp és az ebből kifelé enyhén bővülő hengeres test volt a jellemző. A fotorealisztikus képek egységes ezüstsárga és aranyozott gótizáló keretezésűek. Az 1820-as években a mester általában szignálta képeit, de később már szignálatlanul kerültek forgalomba a műhelyéből kikerült üvegek.⁶ Ez lehetővé tette a hamisítást, a Kothgasser modorú festést, amelynek számos magyar témájú darabja ismert. Kothgasser magyar megrendelésre is dolgozott. Egyik ilyen munkáján a barokk állameszme, Mária Terézia körmöci veretű találóján megjelenő ábrázolás utánérzetét figyelhetjük meg, amelyen Szt. István a felhőkön trónoló Madonnának felajánlja a koronát. Egy másik poháron a magyar címer fölött sugárözönben holdsarlón áll a Madonna, karján a gyermek Jézussal, körülötte a *Patrona Hungariae – S. Maria Mater Dei* felirattal. A városképeket, látképeket ábrázoló Kothgasser modorú poharakon feltűnnek pestbudai látképek és építmények is, mint a Lánchíd. Az aprólékosan kidolgozott ábrázolásokról lehetetlen eldönteni, hogy a mester iskolájának termékei, vagy hazai művészek utánzásai. Mindenesetre azt biztosra vehetjük, hogy üvegesiparunk forrásai nem tájékoztatnak bennünket a színes áttetsző zománCFestés XIX. század eleji alkalmazásáról. A század közepétől a Pesten készített áttetsző zománCFestésű poharak rajzolatának elnagyoltsága és a Kothgasser poharak ábrázolásai tökéletessége között szembe-tűnő a különbség.

A XIX. századi kristálystílusú üvegművészet edényformái is nemzetközi. A század első éveitől a korábbi időszakok nyughatatlan pohár- és serlegformái leegyszerűsödve csupán befogadó formát jelentettek a csiszolásnak, amely kristályalakulatokat követve egymást élekben metsző, apró síkokra bontja a felületet. Az empire időszakában kialakult formák a XIX. század hatvanas éveitől uralkodóak voltak Magyarországon. Hegemóniájukat sem a gótikus serlegekre emlékeztető, karéjos talpkiképzésű pohárformák, sem pedig a romantikához, mint stílusirányzathoz közel álló keleti, mór formai elemek nem veszélyeztetik. Az 1860-as évektől, a gyáripar uralkodóvá válásától a további formai leegyszerűsődéssel együtt már művészi hanyatlás is érzékelhető. A divatos poharak vastag falú, merev vonalú, 6–10 oldalú csonka gúla formájúak, amelyek tökéletesen megfelelnek a kristálystílusnak.

A kristálystílus uralomra jutásával, a színes üveg terjedésével nemcsak az üvegek formája változott meg, hanem funkciójuk is. A biedermeier időszakának poharai, serlegei csak és kizárólagosan díszüvegek, amelyeknek elsődleges feladatuk, hogy a vitrinek polcain hihetetlen szín intenzitással keltsék fel a figyelmet és emlékeket idézzenek, akár egy kellemes utazását vagy fürdőzését. A mindennapos használatban lévő üvegekkel szemben is fokozott elvárás volt, hogy díszüvegek hatását keltsék. Amíg a borosüvegek esetében a színes üveg egyenesen zavaró lett volna, addig a biedermeier korban divatos limonádés, cukorvizes, ásványvizes üvegeken, a gyümölcsöstálakon, cukortartókon, asztaldíszeken, illatszer- és dohánytartókon, valamint a lámpákon egyenesen kíváncsú volt a színesség.

A XIX. század második felétől új törekvések, új irányzatok kerültek előtérbe az egyetemes üvegművészetben a historizmus szellemiségével összekapcsolódva. A historizmus egyes stílusirányzatai az üveg esetében az általánostól eltérően gyakran megkétszerezve, nemzeti ideológiai tartalommal és túlfűtötten jelentek meg. A XIX. század derekától meghatározóvá vált a múzeumokban őrzött tárgyak előkép-szerepe. Az ókori, a reneszánsz–barokk velencei–múránói üvegek utánérzetei elkészítésére törekedtek, természetesen új jelentéstartalommal. A felelevenített korstílusok az üvegművészet története során domináns

kristály- és fúvott stílus felújult küzdelmében jutottak kifejeződésre. Azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az üvegművészet megújítása nem kizárólagosan az egyik vagy a másik stíluson belül képzelhető el, hanem mindkettő előremutató értékeinek felhasználásával. A fúvott és a kristálystílus egyensúlyának helyreállítása számos kísérlet után a *Lobmeyr cég* termékeiben fejeződött ki.⁷ Lobmeyr asztali készleteinek darabjai igazi hegyikristály stílusú, neoreneszánsz formaadású és díszítésű üvegek. Ugyanakkor munkásságában hangsúlyozottan megjelentek a keleties, színes zománccfestésű vagy *schwarzlot* technikával díszített barokk hagyományokat követő fúvott üvegek is, amelyek a XIX. század végi magyar üvegművészetre, főként a gyáripari jellegű termék-előállítás során jelentős hatással voltak

A historizmus betetőzését, csúcspontját a francia *Emile Gallé* munkássága jelentette az anyag, a forma, az ábrázolás, illetve az ornamentika jelentésének szintézisével.⁸

Gallé 1878-as párizsi kiállítása révén vált széles körben ismertté. Bemutatott alkotásai részben azt a nézetét tükrözték, hogy „...az üveg teljesen átlátszó, legfeljebb anyagában színezett legyen, a formák hagyományosak, a klasszikus modellek finom variációi.” A kiállított alkotások másik csoportja, a színes zománccfestésű neogótikus és perzsa üvegek, *Philippe-Joseph Brocard* iszlám mecsetlámpák által inspirált munkáinak hatását tükrözték. Brocard az 1873. évi bécsi világkiállításon mutatta be az arab-izlám motívumok felhasználásával díszített lámpatesteit, aminek hatására a keleti motívumok térhódítása elkezdődött.

Gallé munkássága az 1880-as évektől teljesebben ki és követendő példát állított a fúvott és a kristálystílus kizárólagossága mellett lándzsát törőknek egyaránt. A művész történelmi témájú műveinek egyik csoportja az egyiptomi és a szíriai üvegek, főként a mecsetlámpák alapos ismeretéről tanúskodik. E tárgyai díszítményeit ún. „kemény zománc”-okkal készítette, amelyek összetétele hasonlított az eredeti arab és velencei zománckéhoz. A zománccfestészet uralkodott Gallé történelmi témájú üvegeinek másik csoportján is, melyeknél a formaadásban a velencei–muránói reneszánsz, cseh barokk és XVIII. századi szilé-

ziai asztali üvegek, valamint a francia barokk fajanszok hatása érvényesült.

A művész hegyikristályokra emlékeztetően nehéz, általában intaglio-csiszolással megmunkált kristály és színes rózsakvarcot, ametisztet, borostyánt, alabástromot, jadet, achátot és onix drágaköveket utánzó ún. *drágakő üvegeit* az 1889-es párizsi világkiállításon mutatta be először. A formákat múzeumi előképek felhasználásával alakította ki, a díszítményeket pedig az ásvány vagy drágakő eredeti kitermelési és megmunkálási területén az idők során kialakult formakincs felhasználásával. Gallé 1889-ben bemutatott ún. drágakő üvegei stílusukat tekintve már a historizmusból a szecesszióba való átmenetek, hiszen a historizálás már csak egyes történeti technikák, illetve az azokhoz kapcsolódó motívumok alkalmazásához kapcsolódott. Igazi, világhírű szecessziós üvegeivel 1897 után jelentkezett a művész. Korábban, már az 1880-as években, kísérletező időszakában főként anyagkezelésében a réteges, maratott üvegtechnika is megjelenik. Szecessziós üvegeiben már nemcsak az újszerű, sajátos forma, hanem a formával együtt a florális dekor, a réteges maratott üvegtechnika, a metszés, a marketéria a legmagasabb tökéletességben egyesült.

ALKOTÓK, ALKOTÓMŰHELYEK ÉS ALKOTÁSOK

Több évtizedes lemaradásban

A XIX. század elején hutáink többségében XVIII. századi technológia a jellemző. Előremutató vonások csupán a metsző- és festőműhelyek meglétében tapinthatók ki. Amikor Európa különböző területein új eljárások meghonosításán fáradoznak és új típusú üvegeket kísérleteznek ki, nálunk még „korszerű” üvegtézési módnak minősül a színtelen, áttetsző kristályüveg gyártása és az üvegek metszéssel, festéssel való díszítése. A hagyományos típusú üveghuták fűtési rendszerének modernizációja, a köszörűgépeket működtető új energiaforrások alkalmazása lassan elkezdődik a

Váza a Zay-Ugróczi üveggyárból, 1885. A két portré: gróf Zichy Jenő és Metlekovics Sándor
Trencsényi Múzeum (Fotó: Dr. Vlastimil Hábl)

legjelentősebb hutákban. Az 1810-es évektől pedig már cseh-morva szakmunkásokat alkalmazó üvegyárak létesülnek, amelyekben a termelés során felhalmozódó nyereség termelésbe való visszaforgatása is jellemző. Az 1830-as évektől a kokovai, az ó-antálvölgyi, a zlatnói üvegyárak – amelyeket az átlagosnál nagyobb munkáslétszám alapján neveznek a korabeli fogalmak szerint üvegyárnak – valamint a parádi, béli, szelstyeyi és a бүккsзádi huták már a fejlődés csírait hordozzák.

A XIX. század 40-es éveit az üveghuták hagyományokkal és a külfölddel szemben a színes üveget elhanyagolták. A jelenség inkább gyártástechnológiai okokra vezethető vissza, ugyanis az üzemeknek megfelelő nyersanyagok és szaktudás hiányában nehézséget okozott a színes üvegek előállítása, semmiképpen sem keltek versenyre a kor legjobb alkímistáival dolgozó és állandóan újabb és újabb színváltozatokat kikísérletező cseh üvegyárakkal. Megelégedtek a réteges bevonatú üvegek készítésével, amelyek formájukban és minőségükben már tökéletes cseh üvegeknek tekinthetők. A réteges üvegeknél az edény magva teljesen színtelen, vagy halványan színezett áttetsző kristályüvegből készült. E mag köré fújták az opak színes bevonatokat, jelentékeny vastagságú rétegben. A bevonatok közül ritkán maradt el a fehér tejüveg. Az edények csiszolásakor az építészetben használatos sgraffito eljárásnak megfelelően távolították el a felső rétegeket, és így keletkeztek a korabeli magyar üvegre jellemző levél- és indadíszek. Ilyen réteges üvegeket készítettek az 1810-es években a béli hutában, valamint a gömöri kokovai és antálvölgyi üzemekben. A béli üvegek mindig kétrétegűek voltak és a fehér tejüveg volt a domináns, míg a kokovai és a Pichler-féle antálvölgyi hutában már több színt is használtak. A poharakon kívül serlegeken és egyéb dízüvegeken is alkalmazták ezt a technikát.

Az 1848 előtti időszakra datálható réteges üvegeken sok esetben megfigyelhető az aranyozás és a színes opak zománccfestés kombinációja. Az üvegek amúgy is gazdag hatását fokozó másodlagos díszítmények szinte kizárólag neobarokk ízlésűek. Az aranyozással hangsúlyozott durva rajzolatok közötti mezőket gyakran élénkítik apró virágcsok-

rok, gyümölcskosarak, naturalisztikus felfogású színes madarak, vagy ritkán emberi alakok.

Kossuth Lajos a magyar ipar fokozott védelmére 1842-ben megalakította a Védegyletet. A mozgalom szimpatizánsai fogadalmat tettek, hogy hazai iparcikkek vásárlásával segítik a kibontakozó iparfejlődést. Köztük az üvegyártást, amely az olcsó és divatos cseh üvegáruval szemben nehéz helyzetben volt. Kossuth az 1842., az 1843. és az 1846. esztendőben hazai műipari kiállításokat szervezett. Ennek az általános helyzetfelmérésen túl az is fontos célkitűzése volt, hogy megismertesse a vásárlókat a magyar iparcikkekkel. Az iparmű-kiállításokon az amúgy is kevés hutáink közül csak a legjelentősebbek vállalkoztak a világ és a vásárlóközönség előtti megmérettetésre. 1842-ben a réteges üveget gyártó antálvölgyi huta termékei diadalmaskodtak. A bemutatott termékek azonban arról győzték meg Kossuthot is, hogy az üvegyárak csupán a cseh üveg utánzására törekedtek szegényes termékskálájukon belül.

1842 után előremutató fejlődési tendenciák tapinthatóak ki az üvegiparban. A huták lépéseket tettek a színes üvegek gyártására, hasznosítására. E téren Zahn János György, a zlatnói üvegyár alapítója tett rendkívül fontos lépéseket, miután a gyár területén laboratóriumot is létesített az új üvegfajták összetételének kikísérletezésére és a jövőbeni fejlesztések szándékával. 1846-ban a III. iparmű-kiállításon Zahn üvegyárának termékei között már felsorakoztak az 1810-es évektől felfedezett üvegfajtákból, úgymint alabástrom-, agáthkő- és fekete hyalitkő-üvegből készült dízüveg edények is. Az 1840-es években már a huták ismerték a sokáig szigorúan titokban tartott féldrágaköveket utánzó lytialin üveg gyártási eljárását.

Metszőműhelyek, vésnökiskolák

A XVIII. századtól elkezdődött a huták metsző- és gravírozó berendezésekkel való felszerelése. A lábbal hajtott esztergagépekre szerelt korongokkal meglehetősen lassú és nehéz művelet volt a bonyolultabb kompozíciók megalkotása. Ezért a díszítmények többsége egyszerű vonalvezetésű, általában gravírozott, s levelek, indák-kacsok, feliratok, évszámok, címerek vésetét adja. A XIX.

Emlékpohár, XIX. század közepe.
Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa

Talpas pohár az egri székesegyház képével,
XIX. század közepe. Parád
Dobó István Vármúzeum, Eger

Emlékpohár, XIX. század második fele.
Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa

század elején cseh hatásra egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a cseh kristálystílusú díszítési módra, és ezért már komolyabb berendezésekkel látták el az üzemeket. A köszörűpadok tengelyeit – ahol erre lehetőség nyílt – vízi energiával hajtott kerekek hozták forgásba, s így a munkás több figyelmet szentelhetett az alkotásnak, ugyanakkor nagyobb csiszolatok is végezhetővé váltak. Így válhatott általánossá az edények oldalainak és talprészeinek nagyobb felületen való lecsiszolása. Az első gőzerővel meghajtott köszörülőberendezéseket 1866-ban helyezték üzembe a Kossuch-féle színóbányai üveggyárban, Nógrád megyében.⁹ Az elkövetkező évtizedekben az üveggyárak sorra áttértek az új és hatékony energiaforrás hasznosítására, ami végérvényesen teljessé tette a kristálystílus uralmát.

Az üveg metszése, gravírozása különleges szakértelmet igényel. Magyarországon céhes kezek között aligha volt lehetőség a mesterség elsajátítására, hiszen a legjelentősebb céhek is az ablakozást tekintették igazi üvegesmunkának.

Kultúrtörténeti érdekességnek is felfogható az, hogy az ország egyik legjelentősebb üvegescéhe, a pesti társulat 1860-ig ólomüvegezést írt elő a mesterré váláshoz szükséges remekléshez, holott már évtizedek óta ez az ablaküvegezési mód kiment a divatból.¹⁰ Az egész országban egyedül csak a komáromi céh kérte a metszés ismereteit számon a céhtermék készítésekor. De ez a számonkérés is egy rendkívül egyszerű feladat volt, egy 12 ágú csillag gravírozását jelentette mindössze. Ezek után joggal feltételezhetjük, hogy a kristálystílusra jellemző díszítést hosszú ideig a külföldi származású mesterek gyakorolták a hutákban. A városi céhes mesterek pedig a mesterré válás előtt kötelező külföldi vándorlásaik során sajátították el. Ez ad ma magyarázatot arra, hogy a XIX. században a cseh üvegművészetre jellemző csiszolatok mellett a gyárakban és a városi üvegesműhelyekben jelentős számban készültek egyedi megrendelésre különleges metszésű, magyaros tárgyú témákat és motívumokat megőrkítő üvegek.

A német vagy cseh területről hódító útjára induló kristálystílus hatása felvidéki hutáinkat és metszőinket érte el először, már csak a földrajzi közelség miatt is. A régi felvidéki nemesi és patríciuscsaládok hagyatékából származó csiszolt, gravírozott díszű üvegek készítése technikája és díszítési módja sok esetben annyira megegyezik, hogy feltétlenül azonos mesterek munkáját tisztelhetjük bennük, akik a Felvidéken tevékenykedtek. Kizártnak tarthatjuk, hogy a polgárok egyszerű üvegeit Csehországban vagy Sziléziában díszítették volna. Viszonylag gyakoriak azok a hengeres testű empire poharak, amelyek testét allegorikus ábrázolásokkal, a hit, remény, szeretet, szorgalom, vallásosság szimbólumaival díszítették. A metszők kedvelt témája volt a szarvasábrázolás.

A Felvidék egyetlen mesterét ismerjük név szerint a reformkorból. Oppitz József a kassai üvegescéh tagja, aki legjelentősebb művén, a nagyméretű fedeles dízszerlegén Zrínyi Miklós szigetvári hőstettét örököltette meg. A 26,5 cm magasságú serleg cakkozatlan csiszolt talprészből kinövő rövid nádusra épül az edényttest, a kupa, amely nagy méretével és hangsúlyos fedelével mintegy aránytalanságot idéz elő a dízszerleg összehatásában. A nyolc lapra csiszolt kupa me-

dalionjában a történelmi jelenet kompozíciója és technikai-művészi kivitele viszont tökéletes alkotás. A vésett ábrázolás kompozíciója festmény-szerűen tervezett, részletező és valóságghűsre törekvő a harcosok ruházatának és fegyverzetének korhű bemutatásával. Szigetvár felvonóhídja előtt a kompozíció középpontjában Zrínyi Miklós áll kezében sújtásra emelt karddal, kétoldalt török és magyar csapatok harcolnak. A háttérrel a vár egyik bástyája tölti ki. Az edényttest hátsó oldalán levő medalionban „Emlék Anyámtól 1847” felirat olvasható. A művész szignóját a Zrínyi ki-rohanása-jelenet lilára edzett keretén helyezte el: „Oppitz Kassán”.

Oppitz József családja minden bizonnyal Morvaországból származott. A XVIII–XIX. századi Haida és Steinschöneau vidéki gravírozómesterek között igen gyakori az Oppitz név. A mester fiatal korában a gömöri antaltölgyi hutában és Kokován dolgozott, majd Kassán telepedett le. Itt lett az üvegescéh tagja, ami nemcsak mestersége űzésére, de üvegkereskedés nyitására is feljogosította.¹¹ Valószínű, hogy kortársaihoz hasonlóan elsősorban cseh és magyarországi huták üvegeinek értékesítésével foglalkozott, ez biztosította megélhetését. Emellett szakíthatott időt a magas művészi értéket képviselő alkotásai készítésére. Fennmaradtak üvegekhez készített tervei és vázrajzai, amelyek rajztudásán túl anatómiai jártasságáról is bizonyosságot tesznek. Különösen egy sziklához kötözött Prométheus vázrajza.

Oppitz József műveinek nagy része még magángyűjteményekben rejtőzködik. Ezek feltárása után válhat teljessé életműve. Azonban ismert alkotásai alapján teljes bizonyossággal állítható, hogy Oppitz a felvidéki üveggravírozás legjelentősebb képviselője volt a XIX. században. A Felvidéken nem beszélhetünk a fogalom szorosan vett értelmében gravírozó iskoláról, mert nem ismerjük az alkotók nevét és Oppitzhoz hasonlóan alkotásaik nagyobb részét sem. A XIX. század első felének felvidéki üveggravírozás-története egyelőre egymástól távol eső városokban dolgozó, kis mesterek működéséből áll. A hutákon és a gyárakon kívül még legalább 35 helyen tevékenykedtek üvegmetéshez is értő céhes mesterek Kassától Pozsonyig, Bártfától Miskolcig és Egerig.

Díszpohár, 1850 körül.
Déry Múzeum, Debrecen

Néhány igen szépen metszett díszű, életjelene-
teket ábrázoló pohár arról tanúskodik, hogy az
Északi-középhegységben a parádi üzem szom-
szédtságában az egyik központ Egerben alakult ki.
A másik pedig a bükki huták szomszédtságában
lévő Miskolcon. A városban 1799-ben alakult
meg az üvegescéh, amelynek elsősorban egykori
újhutai üvegesek voltak a tagjai. 1800 után a ré-
páshutai üzem és a miskolci üvegesek között szo-
ros kapcsolat mutatható ki. A városi üvegescéh
tagjai a törvényeknek megfelelően nemcsak ipar-
üzési, hanem kereskedői jogosítvánnyal is rendel-
keztek, s ők árusították a répáshutai üvegeket is.¹²
Ezen túlmenően metszett és gravírozott díszít-
ményekkel is ellátták azokat. Érdekes módon a
miskolci mesterek valószínűleg nem tudták kielé-
gíteni az igényeket, ezért külföldi, főként német
származású mestereket is alkalmaztak. 1821-ben
német üvegescéha alkalmazott Hirsch Emánuel, aki
„házában felállított üvegkereskedését bátorodik a
t. cz. Közönségnek ajánlani – s figyelmezteti arra,

hogy állandóan egy ügyes metszőt tart tárában, ki
mindenfélre szép metszéseket, címereket, s ne-
veket leggyorsabban, s legjutányosabb áron végre
hajt...” 1844-ben pedig egy Groß Mayer neveze-
tt mester hirdeti, hogy ő maga és német segédje a
„vásárlandó üvegtermékre a legszebb rendes és got-
hicus betűket, tájékokat, s más egyebeket a legna-
gyobb ügyességgel metszeni kész.” A műhely fenn-
maradt mintakészletében a feliratok és egyszerűbb
csiszolatok mellett megfigyelhetők a bonyolultabb
kompozíciók rajzolatai is, amelyek segítségével az
itt készült darabok beazonosíthatók.¹³

Az üvegescéh mesterek száma, a fennmaradt és
azonosítható alkotások minősége, valamint az
érvényesülő stílusjegyek alapján megállapítható,
hogy az ország fővárosában üvegvesztőiskola
alakult ki. A *pest-budai iskola* létezése az 1810-es
évektől a XIX. század végéig követhető nyomon.
Pesten és Budán – bár a korábbi évszázadban
nem hozhatók összefüggésbe az üvegvesztő-
műveléssel –, a XIX. század elején jelentős számú
üvegvesztő működött, 15–30 között váltakozott a
mesterek száma. Évente átlagosan 20 idegen vándor-
ló legény fordult meg Pesten és Budán, s a
korabeli szokásoknak megfelelően munkát is
vállaltak a céhes mestereknél. Az anyacéheknek
25–40 landmaistere volt általában, akik az alföl-
di és a Budához közeli dunántúli városokban
tevékenykedtek. Néha-néha nagykárolyi, nagy-
nyedi, rimaszombati és eperjesi landmaisterek
nevei is felbukkannak a céhkönyvekben.¹⁴ A pest-
budai céhes mesterek kereskedelmi előjogaikat
érvényesítve általában üvegkereskedők is voltak, a
korabeli gyárak termékeinek egy részét is ők hoz-
ták forgalomba, de természetesen külföldi árut is
kínáltak üzleteikben.

A pest-budai cseh és német származású üvegek
XIX. század eleji ismert művei még meglehetősen
szerény alkotások. Hengeres testű és talpas po-
harak többnyire, amelyeket céhjelvények, szabad-
kőműves, vagy a külföldi empire üvegek díszít-
ményeiből átvett szimbolikus jelentésű motívumok
ékesítenek. A szerény kezdet után tűnt fel a kor
legkimagaslóbb magyar üvegvesztő mester,

Fedeles serleg, 1847. Kassa, Oppitz József alkotása
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

Pohár Mozart mellszobrával, Piesche József, 1821.
BTM Kiscelli Múzeum Üveggyűjteménye
(Fotó: Szalatnyay Judit)

Piesche József pesti üvegárkereskedő személyében. Piesche a kutatások mai állása szerint a csehországi Steinschönauból származott és 1821-ben vették fel a pesti polgárok sorába, ötven forint lefizetése után, ami akkor jelentős összeg volt. Pesti polgárrá válásakor már ismert és módos vésnök, üvegmetész volt, mert a felvételt megőrkítő jegyzőkönyvben a neve mellett „vitrurum artificialis sculptor” megjelölés szerepelt, amit más üvegek esetében még nem használtak.¹⁵ *Michael Kunits* 1824-ben kiadott *Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn und seiner einverleibten Provinzen* című munkájában a ménesek, mintagazdaságok, a régebbi manufaktúrák és az újabban keletkezett gyárak mellett bemutatja a művészetek fejlődését is. Dunaiszky Lőrinc, Lenhardt Sámuel, Bauer Mihály és Donát János mellett Piesche is szerepel a műben. „A művész néhány művének futólagos alkalmi megtekintése is már olyan gyönyörkö-

déssel gazdagított, amit inkább érezni, mint leírni kell.” A mester az üvegmetész és gravírozás mellett drágakőmetszéssel is foglalkozott, ami önmagában is jelzi az üveghez, mint anyaghoz való viszonyát. Az üveget úgy csiszolja, mint a drágaköveket, magas- és mélymetszéssel egyaránt, miközben követi a barokk sziléziai üvegek részlet-kidolgozásra törekvő ábrázolási módjának hagyományait. A művész nyilván képességei tudatában volt, mert üvegeit szignózva hagyta az utókorra.

Piesche 1821-ben, a pesti polgárok sorába való felvétele évében készítette Mozart-poharát. A hengeres testű pohár az empire-biedermeier poharak jellegzetes stílusában, alján csillag alakban, oldalának alsó részén pedig gyémántoltan csiszolt. Vésete Mozart mellszobrát ábrázolja a zeneszerzés attribútumaival. 1824-ben készítette el I. Ferenc magyar király és osztrák császár mellképével díszített poharát a bécsi Császári és Királyi Politechnikai Intézetnek. A „Dem K. K. Polit Institut gewidmet von Jos Piesche im Pest” feliratú üveget Kunits is látta, amikor 1824-ben felkereste a mestert Úri utcai műhelyében. Bizonyára hosszú út vezetett a bécsi serlegtől a Három Gráciával díszített pohárig, amely 1830 körüli. A biedermeier közkedvelt formájú, Ranftbecher típusú poharán a három Grácia és Ámor alakja, ez utóbbi fáklyával, vagyis az élet és az égi szerelem szimbólumával finoman kidolgozott, egységes, ritmikus kompozícióban jelennek meg. Piesche és egyben a magyar biedermeier talán legszebb darabja egyes vélemények szerint egy Correggio-festmény után készült metszet előkép alapján jöhetett létre. A művész munkásságának csúcspontján született az az egyszerű, hengeres formájú pohár is, amely aljának kialakítása fazettált empire ízlésű és gravírozása klasszicista szellemű, mitológiai tárgyú kompozíció. Kis fatörzs előtt levő gyeppadon meztelen férfialak ül egy előtte álló gyermekalak felé fordulva, s kissé hátrább szárnyas, meztelen nőalak áll.¹⁶

Piesche József művészi felfogása és technikai tudása révén magasan a korszak céhes mesterei

Díszpohár 1830 körül. Piesche József munkája
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

Talpas üvegpohár Kossuth magyarruhás képével, 1848 körül.
BTM Kiscelli Múzeum Üveggyűjteménye
(Fotó: Szalatnyay Judit)

fölött állt. Ösztönző hatása nem is annyira kortársaira, inkább a 40-es évek már fejlettebb tudású vésnökeire volt.

Piesche kortársai Pest-Buda látképeivel, épületeivel díszített üvegeket metszettek leginkább. 1820 tájáról a pest-budai mesterek a külföldi divatot követve a gravírozott díszű üvegeiket aranyozással kombinálva tették látványosabbá. A gravírozás és az aranyozás egyesítéséből keletkezett díszítési mód lényegesen különbözött a XVIII. századitól. A XIX. század eleji aranyozott üvegek ábrázolásának témája is tájkép vagy épület-illusztráció volt, amelyet vegyi úton fénytelenre

Talpas pohár, színezetlen, 1860-as évek. Oldalán aranyfestésű keretben színezett, festett városkép: a tabáni Szerb templom, a Duna és a pesti Duna-part. BTM Kiscelli Múzeum Üveggyűjteménye (Fotó: Szalatnyay Judit)

ékesített üvegmezőre gravíroztak. A képmezőt bemélyített keretelés határolta és a rajzolatok is erőteljesen, vonalasan vésettek. A gravírozás után a bemélyített mezőt teljes egészében fénytelen aranyozással vonták be, majd fényesre csiszolták a felületét. Ennek során a fénytelen aranyozás változatlanul megmaradt a rajzolat bemélyedő körvonalaiban és elkülönült a melegen csillogó aranyozású mezőtől.

Talpas pohár a Lánchíd és a Gellérthegy látképével, 1860 körül.
BTM Kiscelli Múzeum Üveggyűjteménye
(Fotó: Szalatnyay Judit)

Az 1830-as évektől a pest-budai vésnökiskola képviselői témaválasztása újabb és újabb elemekkel gazdagodott. A metszők és gravírozók – mint a képzőművészek vagy később a fotográfusok – minden jelentősebb eseményt, újdonságot igyekeztek megörökíteni. Így kerültek a poharakra a pesti nagy árvíz pillanatképei, az első gőzhajók vízrebocsátási ünnepei, vagy éppen az országgyűlési képviselők Pozsonyba utazásának pillanatai. A vésnökök a reformkor, az 1848 márciusi forradalom, majd a szabadságharc számos eseményét is megörökítették réz- vagy acélmetszetű, könyomatos előképek alapján. Hagenburg rézmetszete után dolgozott az a mester, aki Kossuth magyar ruhás, kucsmás, körszakállas alakját örökölte meg egy poháron. Kossuth csizmás lábaival kétfejű sárkányokat tipor a földre, egyiken „Cenzúra”, a másikon pedig „Metternich” a felirat. A képpel átellenben a bibliai idézet „Megtörte a Kígyónak fejét” olvasható.

Mindössze néhány poharat ismerünk az 1840-es évekből, amelyek Piesche hatását tükrözik és kompozicionális megoldásai révén, az üveggravírozás magas szintű technikai kivitele alapján méltóan állíthatók a kimagasló üvegművész alkotásával egy sorba. Figyelemre méltó alkotás az a még empire formájú hengeres testű pohár, amelynek felületén egészen lapos plasztikájú gravírozással az emberi élet bölcsőtől a sírig tartó állomásait mutatja be készítője. Mély, erőteljes csiszolás jellemzi egy tojásdad kupájú talpas pohár vésnöki munkáját. A mátkájától búcsúzó magyar huszár alakjának metszése tökéletes mesteri tudásról tesz tanúbizonyságot. A huszár lovának fején és nyakrészén az izomzat plasztikájának és a nyakon lüktető ereknek a tökéletes kidolgozottsága utal erre.

A pest-budai vésnöki iskola vidéki mesterei között is bizonyára voltak kiváló művészek, bár alkotásaikat egyelőre még nem ismerjük. A pesti üvegescéh landmaistere volt Blattner József. Családja Svájból származott, majd Debrecenben telepedett le. Blattner Emanuel egyetlen gyermekét, Józsefet Lőbel Lőrinc üvegeshoz adta tanulóknak. Felszabadulása után 4 évig külföldön vándorolt, majd visszatérve mesteréhez állt be dolgozni. A mester halála után Blattner József örökölte annak műhelyét és boltját. Blattner halála után fia,

Alajos vitte tovább a céget egészen 1882-ig. A Blattnernek már a XIX. század elején is készítették metszett díszű és csiszolt színes üvegeket, mint erről egy 1833-ból fennmaradt számlájuk tájékoztat.¹⁷ Kimagasló vidéki üvegsmester lehetett a székesfehérvári Schuetzer Ignác is, aki vándorkönyvének bejegyzései szerint 1812-ben indult el a München melletti Obergünzburgból négy fivérével együtt vándorútra. Német- és Olaszországban dolgozott, majd Magyarországra kerülve Székesfehérvárra telepedett le. 1833-ban kezdte el tevékenységét a városban. Rövid idő múlva üveg- és porcelánkereskedést is létesített. 1864-ben adta át műhelyét és üzletét fiának, Nándornak, aki atyja mellett tanulta ki a mesterséget, és külföldi tanulóévei során az osztrák, a cseh, a német, az itáliai és a francia üveggyártással egyaránt megismerkedett.¹⁸

Az üvegmetés és gravírozás dunántúli és erdélyi történelmében döntően a parasztüvegekkel kapcsolódik össze a kristálystílusra jellemző díszítési mód. A rendelkezésünkre álló, bizonyíthatóan magyar emléanyagban viszonylag csekély azoknak a daraboknak a száma, amelyek művészek kimagasló technikai tudását, üvegművészetben való jártasságát bizonyítja.

Az erdélyi mesterek XIX. század eleji próbálkozásainak legértékesebb darabjai a céhes szimbólumokkal díszített poharak, ugyanúgy, mint a pest-budai vagy felvidéki mestereknél. „Cserei Mária 1820 Búkszád” a felirata annak a hengeres testű pohárnak, amelynek testén szőlőlevelekből és kacsokból álló gravírozott motívumsor fut körbe. Egyszerű a díszítménye annak a palackso-rozatnak is, amelyek szintén 1820 körül készültek Felsőárpáson. A palackok díszítését csokorra kötött, lecsüngő rojtos zsinóros szalagok alkotják, amelyekhez kör központú sugaras, sokszirmú virágmotívumokból és levelekből álló füzér csatlikozik. A XIX. század első felében készült erdélyi üvegek talán legszebb darabja az a hengeres testű díszpohár, amelyen Brassó látképe látható. A pohár ugyanazzal az eljárással készült, mint az ara-

Talpas díszpohár, 1855. Lukafa
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

nyozással kombinált gravírozott díszű pest-budai üvegek. A Porumbákon készült pohár annyiban különbözik a pest-budaiaktól, hogy az edény szájpereeme és az edénytest kétharmada teljes mértékben aranyozott. Az üveg hátoldalán „Ausicht von Kronstadt in Siebenbürgen” köszörült gótikus felirat olvasható.

A Dunántúl területén a legszebb gravírozott díszű üveg Lukafán, teljes nevén Németlukafán készült és alkotóját is ismerjük, akinek ez a talpas pohara vésett ábrázolásának színvonala alapján méltón sorolható a magyar emléanyagban Oppitz és Piesche József művei mellé. A díszpohár alkotója *Stanek Wince*, aki az első üvegek között érkezett Lukafára és neve után ítélve felvidéki származású lehetett.¹⁹ Talpas pohara kristályüveg alapanyagú, karéjolt talpú, hat lapra facettalt. A pohár kupájának első három lapját vörössel edzett alapú medalionba komponált, vésett görög sorsistennők, közismert elnevezéssel a „három párka” ábrázolása tölti ki. A medalion felső részén körben, frízszerűen elrendezett gót betűs felirat olvasható: „Spinnet noch lange den Faden des Lebens”. A kuparész három alsó lapján kisebb medalionokban „S” „W” monogram, vagyis Stanek Wince nevének kezdőbetűi és a talpas pohár készítése ideje „8 Septbr. 1855” felirat található. A tárgy formaadása és díszítési módja, magas művészi szintű megmunkálása a német üvegművesség legjobb hagyományainak átörökítését mutatja.

Emlék- és fürdőpoharak

Az 1840-es évektől a különböző típusú emlékpoharak tömeges gyártásával egy sajátos műfaj indul hosszan tartó hódító útjára a magyar üvegművészetben. *Varga Vera*, a XIX. századi üvegművészetünk kiváló kutatója szerint „Mint minden műtárgy – *nota bene* fennmaradt tárgy – az üvegtárgy is emlék a jövőben, sok esetben tudatosan a jövőnek szánva készül.”²⁰ Való igaz, hogy az emléküvegek egy csoportja fotorealista eszközökkel „üvegbe fagyasztja a látványt”, az aktuális tér-időt. Az is helytálló, hogy az 1848-as magyar forradalomnak és szabadságharcnak emléket állító üvegek a nemzet tér-idejét emelik örökkévalóvá. Azonban

soha nem szabad elfelednünk, hogy egykori tulajdonosaik szemében a poharak valaminek az emlékei voltak, amit életükben nem volt szabad elfelejteni. A kandallón vagy a vitrinben elhelyezett poharak látványa egy jelentős esemény, egy nagyszerű utazás vagy éppen egy fürdőzés kellemes emlékét idézte fel tulajdonosában sok egyéb mással együtt. Emlékeket hozott felszínre a múltból, mert a pohár és tulajdonosa között térben és időben közvetlen kapcsolat létezett. Amikor ez a kapcsolódás megszűnik, valóban csupán egy adott korszak tárgyiasult emlékévé válik, amely azonban megszólaltatva sok mindenről árulkodhat.

A reformkor vége felé közeledve az üvegből készült emlékpoharak egy-egy jelentős esemény megörökítésén túl politikai tartalmú hírközlő eszközök is voltak. Vásári sátrakban árusították vagy az ünnepségek prominens résztvevőinek ajándékozták ezeket. A vásári emlékszámba menő poharaknak művelődéstörténeti és technikátörténeti érdekessége nagyobb, mint művészi értékük. A szabadságharc bukása az emberek millióiban hagyott mély nyomot. A trauma oldódása után folyamatosan erősödött az emlékezés. Amikor az emberek „Éljen a Haza”, „Emlék 1848–1849” feliratú és nemzeti címeres vagy csatajelenetes ábrázolású üvegeket vásároltak, az eseményekben való részvételükre vagy családtagjaikra emlékeztek, akik életüket adták a hazáért, de lehet az is, hogy a 48-as emlékhöz való szoros kötődésüket kívánták így jellemezni. 1848–49-es emlékpoharaink anyaguk, formájuk és díszítési módjuk szerint rendkívül változatosak. Réteges üvegből készült az a biedermeierre jellemző formájú pohár, melynek aljába 1849-es 6 krajcárost ágyaztak be. A piros, fehér, zöld szín a beágyazott érmével együtt konkrét üzenetet közvetít. A pénzérmék beágyazása a XIX. század második felében a Felvidéken volt divatos. Nem véletlen tehát, hogy a tárgy a zlatnói gyárban készült. A Zlatnói Üvegyár az 1849 utáni érzületet kihasználva jól felfogott gazdasági érdekétől vezéreltetve tömegesen dobta piacra 48-as emlékpoharait. Ennek egyik változata volt a tej- és átlátszó réteges üvegből készült, előnyomásra festett díszű pohársorozata, amelynek előoldalán a 48-as zászlókkal övezett magyar címer szerepelt, hátulján pedig

aranyozott rokokó keretben „Emlékül” felirat. A parádi huta a 48-as emléket nem degradálta olcsó tömegáruvá. Ha készítettek is 48-as emlékpoharakat, akkor ezt igényesen, minőségi kivitelben tették. Szép bizonyítéka ennek egy talpán és rövid náduszan üvegliszttel mattított, lapokra csiszolt (facettált) kupájú talpas pohár, amelynek testén és talpazatán szabályosan beágyazott piros és zöld színű üveggyöngyök figyelhetők meg. A kupa testén aranyozott keretelésű medalionban színes, részben áttetsző zománcfestésű, olajágakkal övezett magyar címer, alatta „Éljen a Haza” felirat. A hátoldalán üresen hagyott medalion arra szolgált, hogy a leendő tulajdonos nevét és kívánságát idegravírozzák. A metszett díszű 48-as emlékpoharak többsége kehely formájú és vastag falú. Ez a megoldás talán jelzi azt, hogy egyszerű, kispénzű emberek számára készítették őket, akik saját kívánságaikat vésték az üvegbe érzéseik megörökítésére. Sokszor csak egy-egy rövidke felirat, „Éljen a Haza”, „Ne bánts a magyart”, stilizált magyar címer ékesítette a poharakat, de előfordulnak olyanok is – mint pl. egy bükki hu-

Magyar címeres díszpohár
Déri Múzeum, Debrecen

1848-as emlékpohár
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Emlékpohár, 1841.
Déri Múzeum, Debrecen

Emlékpohár Pest látképével, 1830 körül.
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kardos Judit)

Emlékpohár Előpatak látképével
Déri Múzeum, Debrecen

Emlékpohár, XIX. század második fele.
Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa

Emlékpohár Parádfürdő látképével, 1880 körül.
Dobó István Vármúzeum, Eger

Rákóczi-émlékpohár, XX. század eleje.
Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa

Díszpohár, XIX. század vége. Észak-Magyarország
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

tában készült darab –, amelyen harci zászlókkal övezett kartusban a szabadságharcban való személyes részvételre történő utalás szerepel.

Emlékpoharak készültek olyan céllal is, hogy a hivatali szolgálat magas posztjait betöltők kegyeit elnyerjék. Bizonyára valamelyik vármegyei előljárót ajándékozták meg azzal az igen nagy méretű, „Nógrád megye hű jobbágysai – 1852. június 6” feliratú serleggel, amely Zlatnón készült. A réteges üveg alapanyaga ólomüveg, a felső réteg pedig opak fehér tejüveg. A díszkehely magas és mély csiszolással kialakított tölgylevél és indák szövevényéből áll. A serleg előlap medallionrészét körülfogó felirat a tej- és az áttetsző üvegbe ugyancsak cameo- és intaglio csiszolású Nógrád vármegye címerének keretelését is biztosítja. József főherceget 1859-ben a főváros elől-

Díszpohár, XIX. század vége. Erdély
Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda (Fotó: Nagy Gyöngyvér)

Fürdőpohár, 1860–70 körül. Dunántúl, Lukafa (?)
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

járósága ajándékozta meg egy serleggel, hogy a nádort egykori pest-budai hivatali éveire emlékeztesse. A serleg készítője a korszak legjobb pest-budai vésnöke lehetett, neve sajnos ismeretlen. A serleg sokszögű kupájának elülső nagyméretű, négyszögletes mezőjében közepén a budai Duna-part látképe található, a Pestet Budával összekötő Lánchíddal, a királyi palotával és a környező hegyvidékekkel. A vésnök 4 neves középületet, a Lloyd-palota, a Nemzeti Színház, a Császárfürdő és a Nemzeti Múzeum kicsinyített ábrázolását helyezte el a központi kompozíció sarokrészén.

Az önkényuralom bukása után, a kiegyezést követően, a monarchia nyugodt, békés évtizedeiben a társadalom előkelő rétegei és a polgárság jelentős része megengedhette magának a rendszeres

külföldi utazásokat és a kellemes időtöltést a birodalom közkedvelt üdülőhelyein, gyógyfürdőiben. A XVIII. század végétől felkapott Pöstyén- és Mehádia-Herkulesfürdő mellett Harkány, Parád, Balatonfüred, Trencsén-Teplice, Szováta, Bártfafürdő és Visk-Várhegyfürdő lettek a leglátogatottabb helyek. A fürdőzés mellett szokássá vált a környék nevezetességeinek felkeresése is. A fürdőhelyeken a gyógyítás egyik módszerének a rendszeres gyógyvízivókúra számított. A fürdőhelyek és – ugyanúgy mint Ausztriában vagy Csehországban –, az üveggyártó vidékek nálunk is egybe, vagy legalábbis egymás közelébe estek. Így nem véletlen, hogy az üveggyártás hamar felismerte a kínálkozó lehetőségeket, és elárasztotta a fürdőhelyeket emlék- és ivókúra-poharakkal az olcsóbb kivitelűektől a gazdagon díszítettekig.²¹ Ezek a poharak alakra, megmunkálásra semmiben sem különböznek a korabeli üvegpoharaktól, rendeltetésük, díszítésük és feliratuk azonban sajátos. Míg más poharakon általában nincs felirat, évszám, vagy a helymeghatározást lehetővé tevő ábrázolás, addig a fürdőkúra-poharak és a fürdőhelyeken árusított emlék-poharak feliratosak, gyakran évszámossal is egyben. Ezek alapján megállapítható a poharak rendeltetési helye, sőt készítésüké is.

A legkorábbi magyar fürdőkúra-poharak az 1820-as években készültek. Stílusukat tekintve egységes zárt csoportot alkotnak, vastag falukkal, kerek talpukkal. Kupájuk palástját rendszerint a fürdőhely látképe, vagy az egyes fürdő- és szálloda-épületek, ivókúrázásra való forrásfoglalatok, oszlopcsarnokok gravírozott képe díszíti. Jól érzékelhető ez a bártfai fürdőházat, vagy a visk-várhegyi fürdőépületeket ábrázoló poharakon, valamint a füredi fürdőház gravírozott képével ellátott ivóedényen is. Egészen szokatlan díszítési mód alkalmazását fedezhetjük fel egy bártfai eredetű poháron. A fürdőzés céljaira szolgáló, fenyőfákkal környezett és felülről nyitott deszkaépítmények finoman gravírozott képén a csiszolást ezüstözéssel kombinálták. Ez az eljárás rokon a gravírozás és az aranyozás kombinációjával, aminek emlékei Bártfa, Ránkfürdő és Tátralomnic ábrázolásain jelennek meg.

Az 1850-es évektől a fürdőpoharak formája nagyon változatossá vált, de díszítési módjukra az

igényesség volt a jellemző, hiszen az úri közönség nem volt vevő a közönséges üvegekre. A hutákban készült üvegtesteket legtöbbször porcelánok és kőedények díszítésével foglalkozó műhelyekben festették, metszték és gravírozták. Ezért a magyar fürdő- és kúrapoharak nagy részét kemencében beégetett aranyozás és ezüstözés, valamint színes zománccfestés is díszíti. Valóságos „vésnök- és metszőiskolák” alakultak ki a leglátogatottabb fürdőhelyek körül. 1850 körülre datálható az a kerek talpon álló harang alakú testű köszörült fürdőpohár, amelynek színtelen, áttetsző alaptestét tejüvegréteg borítja. A pohár kupáján köszörült rozettás, füzéres díszítésben ovális rubinvörös mezőben a füredi kút fákkal övezett építménye látható. Hátul hasonló mezőben pedig „Füredi Emlék” és „FM” monogram olvasható a „Horváth ház” feliratú építmény gravírozott képe alatt. A borszéki fürdő aranyozással kombinált gravírozott látképével díszített egy magas talpból kinövő, ívelt oldalú és szájánál kiöblösödő testű rubinpácos pohár, amelyen a fürdőképpel átellenes oldalon képzett mezőben „Borszéki Emlék” felirat olvasható. Sokszögűre csiszolt talpán, rubinpáccal bevont kupájú talpas poháron a parádi fürdőépületek gravírozott látképének ábrázolása alatt olvasható „A PARÁDI FÜRDŐ” felirattal szokványos fürdő-émlékpohár típus a XIX. század 50-es éveiből. Formájában ugyan nem, de díszítményében az átlagostól elütő az a bártfai émlékpohár, amelynek nyolcoldalúra csiszolt testén négyzetes alakú, üveggyöngyökkel kirakott medalionja tartalmazza a „Bártfai emlék Häger asszonyságnak” feliratot, illetve alján a „K. J.” monogramot és 1860-as évszámot. A XIX. század második felének legszebb fürdőpohara Lukafán készülhetett 1860–70 táján. A talpas poharat a Magyarországon az üvegfestmények kivételével oly ritkán alkalmazott schwarzlot-festés teszi különlegessé. A schwarzlot egy magas vasoxid tartalmú festőanyag elnevezése. Első alkalmazásai a XVII. század végi, XVIII. század eleji üveg- és porcelántárgyakon cseh és német területeken láthatók. A lukafai fürdőpohár díszítménye aranyozott keretelésű, lesarkított téglány formájú medalionban tájháttér előtt álló épületek rajzolata „Kávéház és új Fürdő Harkányba” felirattal.

A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK KIMAGASLÓ ÜVEGMŰVÉSZEI: PANTOTSEK LEO VALENTIN, GIERGL HENRIK, RÓTH MIKSA ÉS SOVÁNKA ISTVÁN

A magyar üvegművesség történetének legjelentősebb, az egyetemes üvegművészetre is hatást gyakorló művészei a XIX. század második felében alkottak. Munkásságuk szerves részévé vált a fúvott és a kristálystílus egyensúlyának megteremtésével az új üvegstílust megalapozó művészetnek.

A XIX. század közepén az üvegművészet nagy figyelmet szentelt az antik üvegeknek. A tárgyak formáján túl a művészeket ámulatba ejtette a földből előkerült leletek különleges csillogása, a természetes oxidáció révén bekövetkezett irizáló, szivárványszínű összhatása. Az üvegtípus kikísérletezésén és előállításán vegyészek és üvegtechnikusok fáradoztak Európa különböző üveggyárainak laboratóriumaiban, mígnem egy magyar mester, *Pantotsek Leo Valentin* valóra váltotta álmukat.

Pantotsek Leo Valentin 1813-ban született a lengyelországi Kielcében. Egyes adatok szerint a lengyel felkelés leverése után családjával menekült Magyarországra. Pesten végezte tanulmányait 1833-tól. Miután megszerezte orvosi diplomáját, gróf Forgách Gyula háziorvosa lett Kokován, ahol az üveggyár munkásait is ellátta szükség esetén. A természettudományok iránt érdeklődő orvos Kokován végezte első kísérleteit a festőanyagok és az üvegek összetételére vonatkozóan, mert mindenáron üvegfestményeket szeretett volna készíteni. 1847-ben lett Zahn János György zlatnói üveggyárának orvosa, egyben a gyár vegyésze is, mivel a tulajdonos nagy hangsúlyt helyezett a fejlesztésre. Pantotsek zlatnói tevékenységének első sikereiről a Vasárnapi Újságban 1858-ban megjelent írásból értesülhetünk. A gyár teljes tevékenységi körét ismertetve az újságíró egy érdekes dologról tesz említést. Ez pedig nem más, mint az „...éremgyűjtemény (numizmatika), mely

a természetbeni plastika által előteremtve; ez abból áll, hogy régi vagy új érdemjel vagy pénzdarab, gömbölyű vagy másforma üvegdarabokra olly hűséggel nyomatik, hogy első tekintetben tökéletes csalódást idéz elő, csak midőn kézbe veszi az ember látja, hogy alsó fele az darabnak üveg. A zöld rozsdá, a homályosult ezüst és arany, vagy verhenyes réz a legtermészetesebben van visszaadva...”.²² Az újságíró a pénzek készítője nevének említése nélkül közli, hogy Zahn ezzel a gyűjteménnyel kitüntetésben részesült a párizsi iparmű-kiállításon, „s azon időben volt is erről említés téve valamely lapban”. Hogy ki volt a pénzek készítője? Erről csak egy 1885-ös közleményből értesülünk. Bárdos József, a Kossuth-féle üvegyárak vezetője a zlatnói gyárat méltató írásában közli, hogy „a pénzek éles nyomatúak, a melyet üvegből sehol el nem értek, hyalopeastik a neve, melyet a Zahnnál működő dr. Pantotsek L. V. talált fel 1849-ben, s technikáját, mint titkot őrizte és magával a sírba vitte”.²³ Bárdos tévedett, amikor azt írta, hogy a feltaláló meghalt. Pantotsek később, 1893 szeptemberében hunyt el Zlatnón. Abban viszont igaza volt, hogy ilyen üvegpénzeket sehol sem csináltak és titkát máig sem ismerjük, mert felfedezője tényleg magával vihette a sírba. Mi lehetett ez az üvegre nyomtatott különös hatást keltő pénz? Valószínű, hogy a technika Ferenc Józsefet is ámulatba ejthette, mert 1858-ban az esztergomi hercegprímás egy dízszerleget rendelt Ferenc József megajándékozására. A serlegen az uralkodó mellképét üvegbe vésett medallionba helyezett üvegpénz öröközte meg „olly finoman volt rajta a legkisebb hajszál, a legkisebb domborulás jegyezve.” A serlegről írottak alapján arra következtethetünk, hogy Pantotsek irizáló üveg készítésére törekedve alkotta kispasztikáit azzal a szándékkal, hogy a Mildner-féle üvegekhez hasonlóan az üvegedények véseteibe helyezzen képeket, ábrázolásokat.

A szakirodalom általánosan elfogadott véleményére alapozva 1856-ot tekintik az irizáló üveg feltalálása évének, vagyis a pénzermék párizsi bemutatásának évét. Pantotsek irizáló öblösüvegeit az 1862-es londoni világkiállításon mutatták be, valljuk be, nem sok sikerrel. Az 1867. évi párizsi világkiállításon már „Mention Honorable”

elismeréssel díjazták, de az újságok ennél sokkal fontosabbnak tartották, hogy Maria Nikolajevna nagyhercegnő nagy figyelmet szentelt az alkotásoknak. 1873-ban a híres osztrák üvegyáros, Lobmeyr a bécsi világkiállítás üveganyagát bemutató szakkommentárjában már alig szól Pantotsek üvegeiről, mintha halványítani kívánta volna jelentőségét. Ezt támasztja alá az, hogy a Lobmeyr-cég 1873 után gyors ütemben kifejlesztette az irizáló üveget. Ezt tették az angolok, majd a csehek is. Pantotsek felfedezése ugyanarra a sorsra jutott, mint a jelentős magyar találmányok egy része. 1878-ban Görög István, „Az üvegyipar” szerkesztője a párizsi műipari-kiállításról hazatérve keserűen diagnosztizálta a megmásíthatatlan tény: „Különös benyomást gyakorol a hazai találmányú irizáló üveg, mely midőn nálunk a hatvanas években dr. Pantotsek felfedezése folytán a Zahn J. Gy.-féle zlatnói üvegyártól kikerült, nem talált elismerésre, s most, midőn Lobmeyr s a külföldi (különösen angol) gyárosoktól kiállítatik, roppant tetszésnek és kelendőségnek örvend. Akaratlanul azon szomorú valóság jut eszünkbe, hogy saját érdemünket, találmányainkat a külföld előtt nem bírjuk eléggé érvényesíteni, hanem idegeneknek engedjük át, hogy találmányaink hasznát élvezhesse és kiaknázhassa anélkül, hogy ezért minket kárpótolna.”²⁴

Pantotsek fennmaradt alkotásai a historizmust erősen érvényre juttató formáik mellett különösen technikátörténeti szempontból roppant jelentősek. 1866–67 között készült el a római vasa diatretára emlékeztető dízüvege. A művész üvegedénye úgy készült, hogy a fúvott alaptestet külső felületének középső sávján gyűrűszerűen rávésett, kivésett réteggel díszítette. A kivésett gyűrű „Pax vivat Bellum not”, vagyis éljen a béke, le a háborúval felirat betűi kis nyúlványokkal kapcsolódtak az alaptesthez. A betűk felül kobaltkék üvegréteggel borítottak, s a felirat alatt az alaptesten körbefutó vésett, antik modorú palmettafríz után kissé kihajló, a belső felületen tejüveggel fedett, csipkeszerűen áttörve csiszolt karéjolt talprész következik. Pantotsek két vasa diatretára emlé-

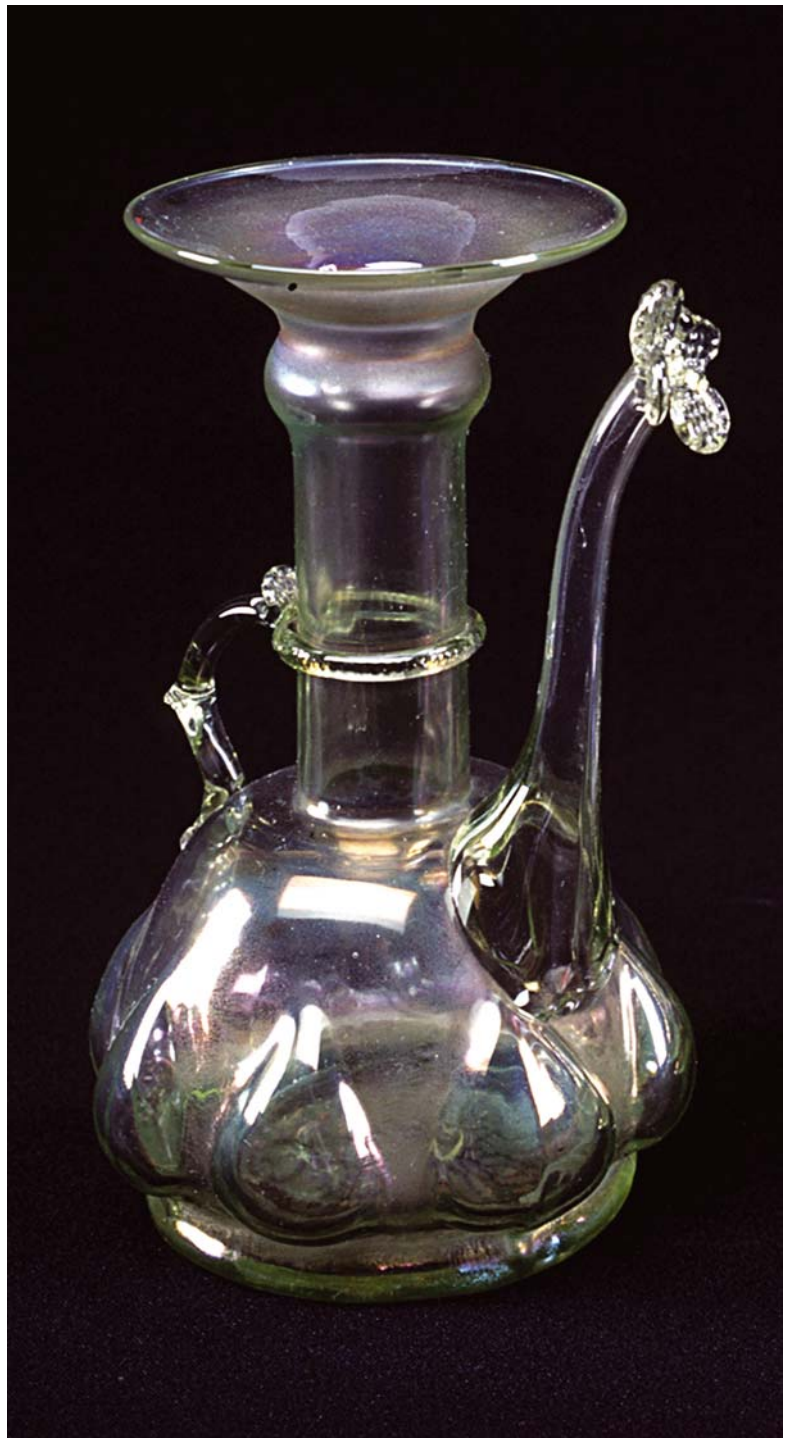
Zay-ugróczy kancsó pohárral, XIX. század vége.
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kardos Judit)

Dízkorsó Giergl Henrik műhelyéből, 1890 körül.
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

Díszüvegek, 1860 körül. Zlatno
Iparművészeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kolozs Ágnes)

Pantotsek Leo irizáló vázája, XIX. század vége.
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Fotó: Kardos Judit)

keztető díszüveget, latin és magyar feliratosan készített, s 1867-ben a koronázási ünnepségen Ferenc Józsefnek és Erzsébet királynőnek nyújtotta át ajándékkul. A vasa diatretára emlékeztető, de még nem opalizáló díszüveghez hasonlóan az

opalizáló üvegei egy részének formáit is antik római üvegektől kölcsönözte a mester. Rendkívül lenyűgöző vonalvezetésében és szivárványszerű csillogásában a III–IV. századi római palackfajta, a stannium mintájára készült díszüvege. Mint a

kor nagy üvegművészei, pl. Gallé, úgy Pantotsek is előszeretettel fordult arab-perzsa előképek felé. Ezt tükrözi kiváló technikai tudásról tanúskodó, igen bonyolult és nehezen utánozható díszedénye, amely a XVIII. századi perzsa, shirazi rózsavízöntő üvegtípust követi.

Pantotsek Leo Valentin munkásságának leglényegesebb eleme, az „íriszes üveg” felfedezése korszakalkotó jelentőségű volt, mivel a magyar századforduló és a nemzetközi szecesszió legkedveltebb felületdíszítő eljárásává vált.

A XIX. század második felében az üvegfestés *Giergl Henrik* munkásságában érte el tetőpontját. A művész ősei is üvegesek voltak, s a XIX. század első éveiben telepedtek le Magyarországon. *Giergl Henrik* apja 1816-ban szerzett polgárjogot Pesten, s miután az üvegescéh tagjává vált, saját műhelyt és kereskedést nyitott 1820-ban. *Giergl Henrik* apjánál tanulta ki az üveges szakmát, s vándorlóévei letöltése után 1851-ben szerzett mesterlevelet. A céhek megszüntetése után az elismert üvegmetsző és -festő saját céget alapított. Saját tervezésű munkáinak kivitelezésében 4–4 metsző és festő segítkezett neki. Az „üvegfinomító” műhely három kemencéjének üzemeltetését pedig 7–10 munkás látta el. *Giergl* cége városi viszonylatban a legnagyobbak közé tartozott Magyarországon. Üzemében a kor európai stílusárnyalatainak megfelelően készítették a metszett és festett díszű üvegeket.²⁵ *Giergl Henrik* munkásságában az 1880-as években következett be gyökeres fordulat, amikor a nemzeti stílus, a nemzeti ornamentika megteremtésén fáradozó művészettörténészek, iparművészek köréhez csatlakozott. Antik formákhoz visszanyúlva ősinék vélt magyar motívumok felhasználásával készítette üvegeit. Ez tükröződik egy római edények mintájára formázott díszkoszóján is, amely a festett és aranyozott historizáló üvegek igen magas technikai-művészeti kvalitású, s egyúttal tipikus képviselője is. Az ún. színezőcsappal is színezett tej- és színtelen, áttetsző rozalinüveg rétegből álló edénytest utóbbi felülete savval mattrá maratott, színes zománctfestésű és aranyozott historizáló-magyaros virágornamentikával díszített. Az arannyal kontúrozott, vörös, kék és zöld színek árnyalataival festett, stilizált szegfű- és gránátalma motívumok az üveget sző-

nyegszerűen beborítják, mintegy „keleti” hatást is biztosítva. A díszítőmotívumok erős rokonságot mutatnak a pécsi Zsolnay-gyár termékeivel. A művész – aki állandó munkakapcsolatban állott a korabeli jelesebb üvegyárakkal – Zlatnón készült, melegen felcsavart üvegfonalas díszítésű, irizáló üvegcancsón társította az üveg különleges felületkezeléséből sugárzó szépséget a színes, opak zománctfestéssel. Ez az alkotás már az új üvegművészeti stílus, a szecesszió irányába mutat, a tárgy funkciójának és díszítményének harmonikus egyensúlyát megteremtve. *Giergl* műhelye mindig is törekedett arra, hogy az előállított termékek használhatóak, de ugyanakkor szépek is legyenek. Metszett és festett díszű asztali üvegei komoly hatással voltak a korabeli üvegyárak termék-előállítására. Különösen jól érzékelhető ez a Zay-Ugróczi és a Schreiber-féle üvegyár XIX. század utolsó évtizedében készült asztali készletein, díszüvegein.

A XIX. századi historizáló üvegművészet kimagasló technikai színvonalú bravúrdarabja az a neoreneszánsz-neobarokk elemeket ötvöző, reprezentatív igényeket szolgáló keresztelőmedence, amelyet 1896-ban, a millenniumi kiállításon mutattak be.²⁶ A korszak egyik legnevesebb művészettörténésze, Wartha Vince elragadtatással szólt a különlegesen szép tárgyról: „Rubinvörös üvege, borított színtelen üvegből készült az oly módon, hogy a művész a rubinvörös borító réteget folyssavval kezelte, hol egészen eltávolította, hol részben vastagabb vagy vékonyabb átlátszó rétegben meghagyta. Az ily módon létrejött rajz valóban gyönyörű hatást hozott létre”. A „rajz” tulajdonképpen egy hagyományos ikonográfiai program megvalósítása volt. A keresztelőmedence fedelén háromkaréjos keretben a 12 apostol festményszerűen árnyalt, egyéni jellemzésre törekvő képe kapott helyet. Az edény gömbszerűen kiszélesedő testét a négy evangélista és attribútumaik, valamint Jézus életéből vett jelenetek (Krisztus születése, Krisztus keresztelese, Jézus a templomban 12 éves korában, Jézus megáldja a kisgyermeket) díszítik a hozzá illő evangéliumi idézetekkel. A keresztelőmedence alkotója Sovánka István volt, aki művével szinte az ismeretlenségből robbant a kor legjelesebb üvegművészei közé, a

Díztál, Sovánka István, 1896.
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

francia Gallé technikáját Magyarországon meghonosítva. Sovánka István 1858-ban született Liptószentmiklóson. Szülei földművesek voltak. Hamar kitűnt kez ügyességével és ezért a Zay-Ugróczi „faragászati iskolába” írták be, ahol együtt tanult a későbbi neves szobrászművésszel, Fadrusz Jánossal. Az iskola elvégzése után a helyi fafaragó műhelyben dolgozott, és munka után szobrászatot tanult Zala Györgynél. A kolozsvári Mátyás király szoborpályázaton harmadik díjat nyert el tervével.

1887-ben került a Zay-Ugróczi üveggyárba, ahol mint rajzoló és tervező alkalmazták.

Kezdeti munkáiról annyit tudunk, hogy a tervezésen és rajzoláson túl fényképek alapján arcképeket maratott üvegtálakra.²⁷ Ennek során szerzett nagy gyakorlatot, s ezt kiváló rajzkészségével ötvözve készítette el a millenniumi kiállításon bemutatott keresztelőmedencéjét.

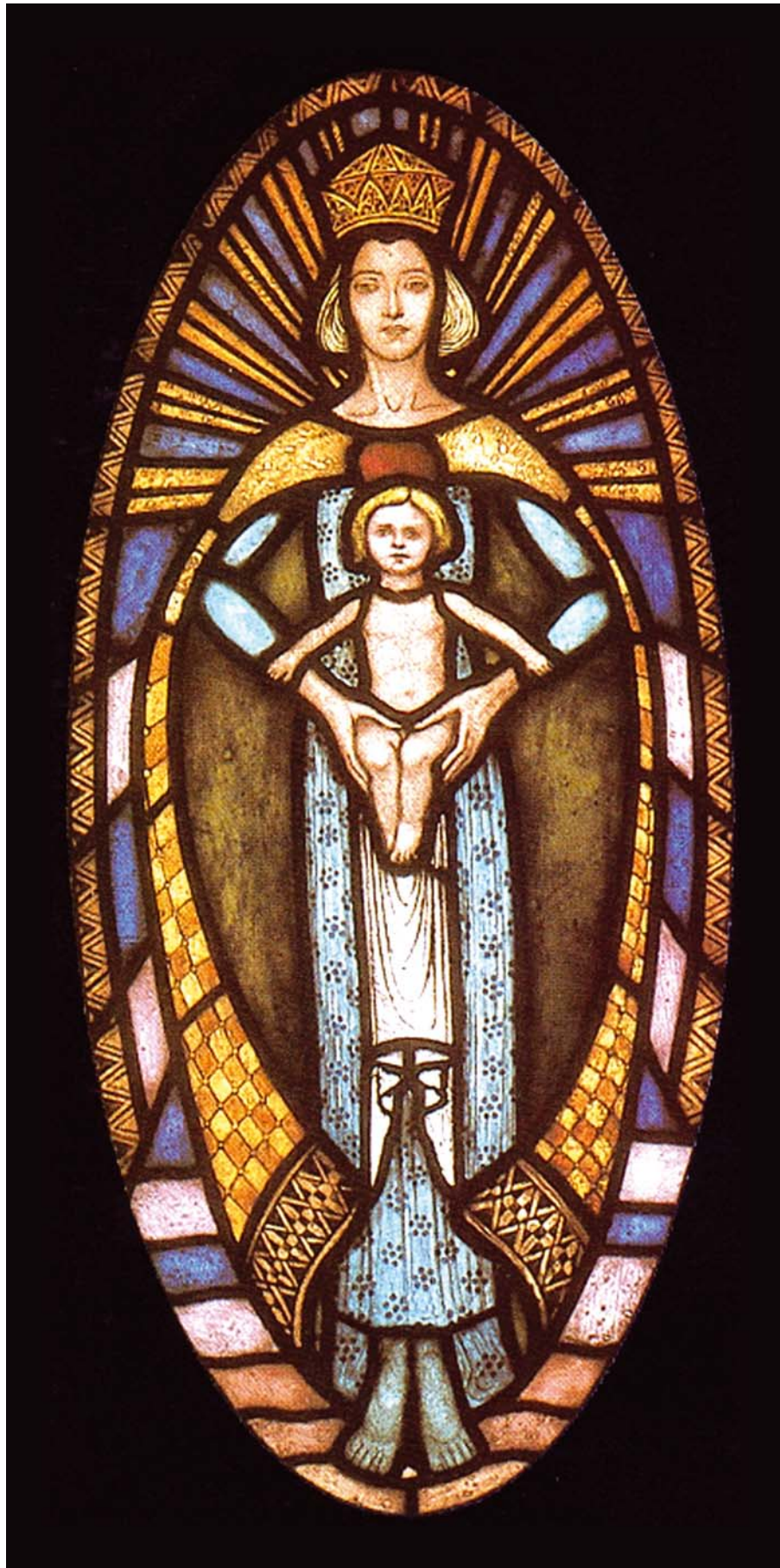
Sovánka István az 1890-es évek derekán még csak egy réteget tudott visszafejteni, miközben Emile Gallé és a Daum fivérek már 3–4 réteg eltávolítására voltak képesek. Sovánka és a francia mesterek között azonban technikai szempontból és a művészi felfogás alapján is komoly külön-

Sovánska István vázája
Herman Ottó Múzeum, Miskolc

ségek voltak. Sovánka eljárásának lényege az volt, hogy egy cinktáblára véselt eredeti rajz után egy pantografáló géphez hasonló szerkezetbe befogott, vékony viaszréteggel borított többrétegű üvegre mozgatható karok segítségével átvitték a díszítményt. Ezt követően az üveget folyosavba (fluorsav) mártották és a sav a viasztól mentes felületet mélyen bemarta. A rubinmaratásos eljárás – mellyel a művész pályafutását kezdte –, nem teszi az üveg felületét plasztikussá, hiszen csak egyetlen vékony réteget maratnak le a kívánt mintának megfelelően. Gallé ezzel szemben a felü-

let plasztikai kialakítására törekedett, és vastagon helyezte el az üvegre a később visszamaratandó felületeket. Ez több réteg esetében vastag felületeket eredményezett. A plaszticitásra törekvés magával hozta, hogy a visszamart rétegek éleit nem hagyták meg, hanem köszörűvel visszametsztették. Maratásnál a színtelen üvegttest is mattá alakult az intenzív savhatás következtében. Ezért metszéssel vagy csiszolással ezt is tovább díszítették, hogy így a színtelen felülettel kontrasztot alakítsanak ki. Sovánka ezt a franciák alkalmazta technikát alakította át a magyar viszonyoknak

Nagy Sándor-Róth Miksa: Kisleányok ablaka (Nővérek), 1913 előtt. Ólom, üveg, 40x40 cm
Gödöllői Városi Múzeum (Fotó: Kresz Albert)

megfelelően: 1896 után már 3–4 üvegréteget is használt. Ezek azonban vékonyan helyezkedtek el az edényttesten, így a visszamaratás nem igényelt olyan hosszú időt, mint Gallénak vagy a Daum testvéreknek, akik legtöbbször nem színtelen, hanem színes üvegre vitték fel az egyre sötétebb rétegeiket, ezért üvegtestük színes, sokszor márványos.

Nagy Sándor-Róth Miksa: Madonna, 1912 előtt.
Ólom, üveg, 69,5x30 cm
Gödöllői Városi Múzeum (Fotó: Kresz Albert)

Sovánka István művészete a historizmusban gyökerezett, de az új üvegművészeti stílusban, a szecesszió időszakában jutott el csúcspontjára. Sovánka Gallével és a Daum testvérekkel ellentétben nem az új művészet megismerése révén alkalmazta az új technikát, hanem az új technikát sajátította el első ízben, és csak fokozatosan jutott el az új stílus elemeinek megértéséig és interpretálásáig. E stílusváltást jól szemlélteti egy hagyományos magyaros stílusú tála és egy díszvázája, amelyen már a szecesszióra jellemző szeszélyes, de ugyanakkor naturális florizmus érzékelhető. A historizáló üvegtál díszítménye két nagy kom-

„Szigligetben fogunk élni
Szerehmünkben boldogok

Hol fészkeinkből kirepülni
Egyszerűen majd nem fogok”
Kisfaludy Sándor.

pozíciós egységből áll. A széles, elegáns peremek nagyméretű és a tál öblének aprólékosabb ornamentikájából. A peremet egyszerű szalag szegélyezi. Nyolc számárhátíves, szalagkontúros levélmotívum belsejében szimmetrikus, leveles-indás, a számárhátíveken szív alakú, szirmos, virágos ágacskákkal. A nagy levélmustra közeiben karcsú sásrügyekből induló bimbós, matyórózsára emlékeztető virágokkal végződő, szimmetrikusan hajladozó ágacskákkal. A számárhátíves levelek belső mezője bordó, míg a körülötte levő ornamensek háttére teljesen visszamaratott. A tál öblének díszítését a perem szellősségével ellentétben a horror vacui jellemzi. A tál két tagozatát elválasztó szalag tört számárhátíves belsejében apró, maratott szívecskékkel felkönnnyített lambrequin formájú, melyeknek száma ugyancsak nyolc és a perem nagy levélmustrájának közeibe érnek. Ez a viszonylag tömör, erőteljes elem szélsőlegesen indázó, bimbós ágacskákkal bővített nagy matyórózsszerű virágéktményeket vesz közre, amelyeknek mozgása a tál centruma felé mutat. A középpont felé az ornamentika elemei egyre apróbbakká válnak. Egy szív formájú, palmettás szárú rózsasor és ugyancsak szív alakú bimbókból és karcsú kacsokból komponált sugaras ágkéve közvetítésével az egész rendszer belefut a centrum viszonylag egyszerű, nyolckaréjos rozettájába. A dísztál Sovánka alkotótevékenységének kezdeti szakaszában készült, és nagy díszítménybeli hasonlóságot mutat a századfordulóig készült tálaival.

Sovánka művészetének szecesszióba átnyúló második periódusában Galléhoz hasonlóan a zárt formákat kedvelte, nem volt játékos a kivitelenben, mint Tiffany és követői, hanem egyszerűbb és érettebb, de komplikáltabb a technikában. Általában virágtartó edényeket készített, amelyeket „...ugyanaz a halk líraiság, különös szimbolika, s a japán fametszetekre visszavezethető szecessziós chinoisere erős dekoratív törekvése” jellemezték, mint igazi mesterét, Gallét.²⁸ „Ugyanakkor megfigyelhetjük munkáin a jellegzetes florizmust,

másrészt a magyar ornamentika stilizált felhasználását, illetve a kettőt együttesen”, mint ezeket a megállapításokat az eddig publikált munkáit általánosan jellemző szakírók lejegyezték. E megállapítások jól tükröződnek a több mint 30 cm magas, körte formájú, négykaréjosra benyomott nyaköblös vázán, amelynek anyaga meleg lilás színekben játszó eozinált üveg oxidos tónushatásokkal. A váza öblén és részben a nyakán stilizált nagyvonalú foltokkal jelzett tájképi miliőben az edény formáját végigkísérő birkanyáj látható. A havas legelő kékes-lilás és ezüstös tónushatásokkal holdsütötte táj benyomását kelti. A háttérben levő hegyek derített ultramarinkék színűek, a közelebbi fák és bokrok lilás sziluettben tűnnek elő. Az állatok teste finoman türkizbe hajló ultramarin, hátukon szépen rajzolódó fehér csúcsívekkel. A kompozíciónak a nyáj által szabadon hagyott felületét nagyméretű, mélylila bogáncsmotívum tölti ki. Hasonló tónusú lila árnyék fogja körül a juhok csoportját is és hangsúlyozza az amúgy is zárt kompozíciót. A többi szabad felület pedig fehér, világos, türkizbe hajló ultramarin, halvány és sötétlila.

A XIX. század utolsó harmada az üvegablakok festészetének is kiemelkedő korszaka. Trefort Ágoston kultuszminiszter tett különösen sokat a díszítőművészet felvirágoztatásáért. 1870-ben a vallásalapból jelentős összegeket utaltatott ki üvegfestésű ablakokra a nagyobb fővárosi templomok számára. Több üvegfestő műhely született. 1880-ban kezdte meg működését Budapesten a *Forgó és Társa üvegfestészeti műintézet*, 1886-ban létesült ugyancsak a székesfővárosban *Ligeti Sándor műintézet*. A vidékiek közül jelentős volt Pozsonyban *iff. Lippert Gyula üveg- és porcelánfestészete*, amelyben templomi üvegfestéseket is végeztek, valamint Sopronban *Vermes Ferenc üvegfestő műhelye*, amely 1875-ben kezdte meg tevékenységét. A korszak leghíresebb és kisugárzását tekintve legjelentősebb üvegfestészeti műhelye *Róth Miksa műintézet*e volt, amely 1886-ban alakult meg.²⁹

Róth Miksa 1865-ben született Pesten. Apja, Róth Zsigmond műhelyében ismerkedett meg az ólomba foglalt színes üvegek technikájával. Külföldi tanulmányútjáról hazatérve 19 évesen nyitotta meg saját műhelyét, amelyet hamarosan

Nagy Sándor–Róth Miksa: Kisfaludy-ablak, 1913 előtt.
Ólom, üveg, 62x47,5 cm
Gödöllői Városi Múzeum (Fotó: Kresz Albert)

megrendelésekkel láttak el a kor legjelentősebb építészei, így az Operaház tervező Ybl Miklós és az Országház építésze, Steindl Imre is. Művei ekkor még a historizmus stílusirányzatába tartoztak.³⁰ Döntő fordulat következett be művészetében, amikor megismerkedett Tiffany Fevrile üvegeivel, és ezek alapján kikísérletezte opalescens üveglakai gyártási módját. Róth 1900-ban a párizsi világkiállításon ezüstérmét nyert a *Pax* és a *Felkelő nap* című mozaikkompozícióival. A Pax Pallas Athénét ábrázolja a béke olajágával, békés tájháttérben, s a keretben a felső részen kétoldalt „Pax” feliratot tartó békegalamb-pár figyelhető meg. A kompozíció már a magyar historizmus és a szecessziós stílus sajátos keveréke. A művész a kompozíciót Tiffany-féle opalizáló üveg, muránói mozaik és az egyik leghíresebb angol műhely által előállított aranyfólia felhasználásával alkotta meg. A századfordulón szoros kapcsolat jött létre Róth Miksa és az angol, francia hatásra iparművészettel, díszüvegek és üveglakok tervezésével foglalkozó festőművész, Rippl-Rónai József között. E kapcsolat eredményeként készült el Rippl tervei és Róth kivitelezése nyomán a budapesti Japán Kávéház gazdag vegetációjú színes ablaka. Róth igazi jelentősége abban mutatkozott meg, hogy az üvegfestészetet és az üvegmozaikot Magyarországon nemzetközi rangra emelte. Alkotásai a világ számos ismert építményén, a hágai királyi palotától a Mexikó City-i Nemzeti Színházig megtalálhatók.³¹

[EGYZETEK]

- 1 HOLESOVSKY, Karel 1979. 17–21.; LAZARUS, Peter 1974. 15–17.; SCHMIDT, Robert 1912. 44–48.; BROZOVA, Jelená. é. n. 31–35.
- 2 URESOVA, Lubise 1973. 125–127.; Vö. BORSOS Béla 1974. 152.; TASNÁDINÉ MARIK Klára 1961.
- 3 A színes üvegek típusait és gyártási technológiáját l. VARGA Vera 1989. 61–63.
- 4 PAZAUREK, Gustav 1923. 307.; VARGA Vera 2002. 18.
- 5 Sammel Mohn (Merseburg, 1762–Drezda, 1815), Gottlob Sammel Mohn (1789. Wiesbaden–1825. Luxemburg) munkásságáról jelentős irodalom tájékoztat. Kiemelésre méltó KLEIN Dan–LLOYD Ward 1984. 173.
- 6 DRAHOTOVA, Olga 1984. 32–34.
- 7 Részletesen l. SCHMIDT, Robert 1925.
- 8 GALLÉ, Emile 1980. 134–145.; KOÓS Judith 1979. 44–45.
- 9 SZVIRCSEK Ferenc 1981. 55–56.
- 10 L. SÁGHELYI Lajos 1938. 77–78.
- 11 Vö. PAZAUREK, Gustav 1923. 59.; BORSOS Béla 1974. 117–120.
- 12 Vö. VERES László 1978. 33.
- 13 Miskolczi Értesítő 1842. június, 7. sz. és 1844. november, 18. sz.
- 14 SÁGHELYI Lajos 1938. 71–75.
- 15 KUNITS, Michael 1824. I. 108–109.
- 16 Vö. BORSOS Béla 1974. 127–128.; PAZAUREK, Gustav 1902. 127.; VARGA Vera 1989. 30–31.
- 17 SÁGHELYI Lajos 1938. 79–81.
- 18 TELKES Simon 1895. 66–67.
- 19 L. VARGA Vera 1989. 34.
- 20 VARGA Vera 2002. 13.
- 21 L. KATONA Imre 1978. 28–32.
- 22 Vasárnapi Újság 1858.
- 23 Pantotsek Leo Valentin életrajzát és munkásságát l. SZVIRCSEK Ferenc 1981. 75–76.; TASNÁDINÉ MARIK Klára 1961. 13.; GURMAY Mihály 1943. 219–243.; KOÓS Judith 1979. 100.; VARGA Vera 2002. 57.; VARGA Vera 1987. 368–373.
- 24 GÖRÖG István 1879. 86–88.
- 25 L. KOÓS Judith 1979. 100.; VARGA Vera 2002. 69–70.
- 26 WARTHA Vince 1897. 189–194.
- 27 Életét és munkásságát l. KATONA Imre 1983. 26–33.; BUNTA Magda–KATONA Imre 1983. 116–124.; KOÓS Judith 1979. 111.
- 28 KATONA Imre 1983. 26–30.; VERES László 1980. 368–373.
- 29 L. SÁGHELYI Lajos 1938. 71–75.; FIEBER Henrik é. n. 37–41.
- 30 VARGA Vera 1993. 76–78.; KOÓS Judith 1971. 31–38.; GELLÉR Katalin 1980. 148–154.
- 31 L. KOÓS Judith 1979. 112.; VARGA Vera 2002. 72.; VARGA Vera 1993.

IRODALOM

APOR Péter

1972 *Metamorphosis Transylvaniae*. Budapest

BALÁZS Géza

1987 Népi italaink kutatástörténetéhez. In: ARATOR. *Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. 157–163. Budapest

BARABÁS Jenő

1954 Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században. *Ethnographia* LXV. 466–484. Budapest

BARTAL Antal

1901 *A magyarországi latinság szótára*. Budapest

BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos

1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest

BÁLINT Sándor

1977 *A szögedi nemzet. A szegedi nagy táj népelete II*. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77–2*. Szeged

SZ. BÁNYAI Irén

1979–80 *Ozorai iparosok vagyonleltárai a XVIII. század végéről*. In: *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X–XI*. 425–448. Szekszárd

BÁRCZY Géza

1941 *Magyar szófejtő szótár*. Budapest

BÁRDOS József

1886 *Az üvegyipar. Hivatalos jelentés a budapesti 1885. évi országos általános kiállításról*. Budapest

BÁTKY Zsigmond

1906 *Útmutató a néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Budapest

BÁTKY Zsigmond–GYÖRFFY István–VISKI Károly

1928 *A magyar népművészet*. Budapest

BELLON Tibor–SZABÓ László (szerk.)

1987 *Szolnok megye népművészete*. Budapest

- BÉL Mátyás
1742 Notitia Hungariae Novae geographico historica. Partis primae Cis-Danubianae IV. Bécs
- BENKŐ Ferenc
1976 Debrecen gyógyszerésztárai a XVIII. században. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1976. 89–109. Debrecen
- BENKŐ Loránd
1956 Bokály. Egy európai vándorszó magyar vonatkozásai. In: Magyar Nyelv, 450–456. Budapest
1967., 1970., 1976 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Budapest
- BIELEK, Ladislaus
1837 Ethnographisch-geographische Statistik des Königreiches Ungarn I. Bécs
1908 Adresbuch der Glasindustrie, enthaltend die Firmen der Fabriken... In: Deutschland und Österreich-Ungarn. Coburg
- BINDER Pál
1994 16. századi üveghuták Erdélyben. In: NÉMETH Györgyi szerk.: Industria et societas. Manufaktúrák Magyarországon II. 79–85. Miskolc
- BÍRÓ Friderika
1975 Az Őrség ház- és lakáskultúrája. Szombathely
- BOGÁTS Dénes
1943 Háromszéki oklevélszótár. Kolozsvár
- BOGDÁN István
1973 Régi magyar mesterek. Budapest
- BORSOS Béla
1954 A magyar üvegművesség története a reformkorban és az elnyomás idején. Művészet-történeti Értesítő. 25–263.
1965 Régi magyar üvegművészet. Budapest
1974 A magyar üvegművesség. Budapest
- BREZNAI Imre
1933 Eger a XVIII. században. Eger
- BROZOVÁ, J.
é. n. České Sklo 1800–1860. Praha
- BUNTA, Magdalena
1980 Contributii la studiul produselor artistice ale glajeriei de la Porumbacu de sus (sec. XVII–XVIII) In: Acta Musei Napocensis 219–240. Napoca
- BUNTA Magda–KATONA Imre
1983 Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig. Bukarest
- CSEREY Zoltán
1994 Üveggyártás Háromszéken a 17–20. században In: NÉMETH Györgyi szerk.: Industria et societas. Manufaktúrák Magyarországon II. 71–78. Miskolc
- CSAPLOVICS János
1829 Gemälde von Ungern I–II. Pesth
- CSATKAI Endre
1935 A soproni üveghuta. In: Soproni Hírlap 1935. április 11–12.
- K. CSILLÉRY Klára
1971 Népművészetünk története. Budapest
1974 A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei. In: HOFER Tamás–KISBÁN Eszter–KAPOSVÁRI Gyula szerk. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században II. 189–200. Budapest–Szolnok
1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia LXXXVIII. 14–30. Budapest

- DABÓCZY Dénes–P. SZALAY Emőke–VERES László
1988 Az üveg művészete. (Kiállításvezető) Miskolc
- DANCU, Julianna–DANCU, Dimitru
1980 Die bäuerliche Hinterglasmalerei in Rumänien. Berlin
- DANKÓ Imre
1974 A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján. In: A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 135–158. Debrecen
- DAVIDSON, Georg Robert
1975 A mediaeval mystery byzantine glass production. In: Journal of Glass Studies 17. 127–141. London
- DEMIAN, J. A.
1805 Darstellung der Oesterreichen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Dritter Band. Erste Abtheilung. Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und dazu gehörigen Länder. Wien
- DÉTSZY Mihály
1964 Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. In: Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve II. 151–181. Eger
- DIE VEREINIGTE GLASFABRIKEN OBER ARPAS UND OBER PORUMBACH
1860 Grünfeld Flessing et Compagnie. Kronstadt
- DIVALD Kornél
1912 Az üveg. In: Az iparművészet könyve III. 329–378. szerk. RÁTH György. Budapest
- DOMIN Károly
1963 Božena Nemcova miskolci levelei (1851). Múzeumi Füzetek 15. Miskolc
- DOMANOVSKY György
1981 A magyar nép díszítőművészete I–II. Budapest
- DOMANOVSKY Sándor
1939 Magyar művelődéstörténet I–II. Budapest
- DRAHATOVA, Olga
1984 Europäisches Glas. Hanau
- ÉRI István
1966 Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez. In: Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5. 143–180.
- FÁY András
1816 Parád leírása több tekintetből. In: Tudományos Gyűjtemény VI. 20–24.
- FÉL Edit
1941 Kocs 1936-ban. Budapest
- FÉL Edit–HOFER Tamás
1966 Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Budapest
1975 Magyar népművészet. Budapest
- FÉNYES Elek
1839 Magyar Országnek s' a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pest
1947 Magyarország geographiai leírása. Pest
1951 Magyarország geographiai szótára. Pest
- FIEBER Henrik
é. n. Üvegfestészet. Budapest
- FRECSKAY János
1877 Találmányok könyve II. Pest
- GALLÉ, Emile
1980 Keramik, Glas und Möbel des Art Nouveau. Zürich

- GALLO, Jan
1978 Sklárstvo a ob aciarstvo na Muránsky Hute. Slovensky Narodopis 16. 411–423. Bratislava
- GELLÉR KATALIN
1980 Róth Miksa (1865–1944), a magyar üveglak-művészet fénykora. Művészettörténeti Értesítő 2. 148–154. Budapest
- GOHL Ödön
1906 Magyar robotbárcák. Numizmatikai Közlöny V. 165–167. Budapest
- GOMBOCZ Zoltán–MELICH János
1914–1930 Magyar etimológiai szótár I. Budapest
- GÖNCZI Ferenc
1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
- GÖRÖG István (szerk.)
1879 Az üvegipar. Hivatalos jelentés a Párizsban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról. 8–94. Budapest
- GRÜNDIG, Robert
1977 Die Glassammlung der Galerie Moritzburg-Bestände aus zwei Jahrtausenden. Halle.
- GYÖRFFY István
1912 A feketekőrös-völgyi magyarság viselete. Néprajzi Értesítő XII. 1–24. Budapest
1930 Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. Budapest
1937 A nagykun viselet a XVIII. században. Ethnographia XLVIII. 114–139., 362–371.
- H. GYÜRKI Katalin
1971 Glasfunde aus dem 13–14. Jahrhundert im mittelalterlichen Dominikanerkloster von Buda. Acta Archaeologica Hungariae 23. 119–200. Budapest
é. n. Az üveg. Katalógus. Monumenta Historica Budapestiensia V. Budapest
1992 Középkori üveghuta feltárása a Nógrád megyei Diósjenő közelében. Archeológiai Értesítő 119. 1–2. 69–90. Budapest
- HAASE, Gisella
1976 Sächsisches Glas. Dresden
- HANGAY Zoltán
1987 Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Budapest
- HÁROMSZÉK VÁRMEGYE
Emlékkönyv Magyarország 1000 éves fennállás ünnepére. Sepsiszentgyörgy. 1899.
- HETTES, Karel
1960 Venezianisches Glas. Praha
- HILDENSTAB György
1910 Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely
- HOFER Tamás
1975 Három szakasz a magyar népi kultúrában. Ethnographia LXXXVI. 398–414. Budapest
1984 A népművészet Györffy István kutatásaiban. Tiszatáj 1984/7. 35–41. Szolnok
- HOLESOVSKY, Karel
1979 Československo 19. století. Brno
- HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula
1935 Magyar történet IV. Budapest
- HONEY, William
1946 Glass. London
- HÖLLRIGL József
1934 Régi magyar üvegek. Magyar Művészet X. 176–187. Budapest
- HUSZKA József
1883 Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön. Budapest
1898 Magyar ornamentika. Budapest

IMREH István

1956 Magyarországi gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Bukarest

1979 Erdélyi hétköznapiak. Bukarest

IVANCSICS Nándor

1958 Népi világítás a Zempléni hegyközben. Ethnographia LXXIV. 409–423. Budapest

JUHÁSZ Antal

1975 A parasztság tárgyi ellátottsága. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–1. 105–168. Szeged

KATONA Imre

1974 A habán kerámia Magyarországon. Budapest

1974 Habaner Gläser. Ars Decorativa 2. 61–73. Budapest

1977 Zsolnay. Budapest

1978 Poharak, kupák, serlegek. Budapest

1983 Sovánka István és a gyertyánvölgyi huta. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. 26–33.

KÁRFFY Ödön

1902 Adatok a szaldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 276–284. Budapest

KÁROLYI László

1911 A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története I. Budapest

KÁRPÁTI László

1986 A sajpálfalai irmologion. In: TÜSKÉS Gábor szerk. „Mert az Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. 328–348. Budapest

KEMÉNY Lajos

1906 Üveggyártás és fegyvergyártás a XVI. században. Archaeológiai Értesítő XVI. 188–189. Budapest

KISA, Anton

1908 Das Glas im Altertum. Leipzig

KLEIN Dan–LLOYD Ward

1984 The History of Glasses. Prága

KOCSIS Gyula

1988 Hagyatéki Leltárak. Cegléd 1850–1900. Mezővárosi és falusi közösségek iratai, inventáriumok 2. Ceglédi Füzetek 24. Cegléd

KOÓS Judith

1971 Magyar Art Nouveau üvegek. Művészettörténeti Értesítő 1. 31–38. Budapest

1979 Style 1900. A szecesszió iparművészete Magyarországon. Budapest

KORABINSKY, Johann Matthyas

1786 Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg

KOSSUTH Lajos

1842 Jelentés az első magyar iparműkiállításról. Pest

KOVÁCS Béla

1969 XVIII. századi üveghuta feltárása Mátraszentimréen. In: Az egri Múzeum Évkönyve VI. 205–211. Eger

KOVÁCS Gyöngyi

2002 A bajcsai várasatás kerámia- és üvegleletei. In: KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): Bajcsavár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. 63–72. Zalaegerszeg

KOVÁTS Ferenc

1902 Nyugat-magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Budapest

KÖPECZI Béla

1987 Erdély története 1600–1830. II. Budapest

- KRAUS, Georg
1965 Cronics Transilvaniei 1608–1665. Bucuresti
- KUNITS, Michael
1824 Topographische Beschreibung des Königreiches Ungarn und seiner einverleibten Provinzen. Pesth
- LANDER Gusztav
1930 Rosehan Ein Heimatbuch. Schässburg
- LAZARUS, Peter
1974 Cinzano Glass Collection. London
- LĂZĂRESCU George–STĂICESCU Nicolae
1972 Tarile Române si Italia pina la 1600. Bucuresti
- LÁSZLÓ Gyula
é. n. A népvándorláskor művészete Magyarországon. Budapest
- LEHMANN Antal
1971 Adatok a szentlukai üveghutáról (1807–1808). In: Somogy megye múltjából 2. 109–136. Kaposvár
- LOVÁSZ Emese
1981 A diósgyőri pálos kolostor 1973. évi feltárása. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 19. 67–77. Miskolc
- LYKA Károly
1905 Az üvegfestés. Az Iparművészet Könyve III. Szerk.: RÁTH György. 257–296. Budapest
- MAKKAI László
1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest
1987 Erdély története 1606–1830. II. Budapest
- MARIACHER, Giovanni
1962 Edle Gläser von der Antike bis Murano. München
- MÉREI Gyula
1951 Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest
- MOCSÁRY Antal
1826 Nemes Nógrád vármegyének historiai, geographiai és statistikai esmertetése I–II. Pest
- MOLNÁR László
1980–81 Adatok két zalai üveghuta történetéhez. In: Zalai Gyűjtemény 16. 77–99. Zalaegerszeg
1984 A vétyemi üveghuta és termékei. In: Zalai Gyűjtemény 18. 209–225. Zalaegerszeg
- NAGY, Ludovicus
1828 Notitae politico-geographico-statisticae Inciyti Regni Hungariae Partiumque eidem aduxarum. Buda
- B. NAGY Margit
1973 Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest
- NÉCSEY István
1900 Vászonsimító üveg. Néprajzi Értesítő I. 97–98. Budapest
- NÉMETH István
1984 Az ajkai üveggyár alapításának története Neumann Bernáttól a Kossuch-cégig 1878–1891. Veszprém
- NOVÁK László
1982 Mezővárosi népművészet. Nagykőrös
- ORBÁN Balázs
1869, 1873 A Székelyföld leírása II., VI. Pest
- QUELLEN zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen I–II. 1886–1896. Kronstadt

- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1985 Magyar tájak néprajzi felfedezői. Budapest
- PAP Miklós
1985 A tokaji. Budapest
1988 Tulajdonjegyes üvegek a Hegyalján. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 647–654. Miskolc
- PAZAUREK, Gustav
1902 Die Glassammlung des nordböhmischen Gewerbemuseums in Reichenberg. Leipzig
1923 Gläser der Empire- und Biedermeier Zeit. Leipzig
- PECHÁNY Adolf
1913 A magyarországi tótok. Budapest
- PETERCSÁK Tivadar
1973 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethnographia LXXXIX. 527–548. Budapest
1981 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Ethnographia XCII. 436–451. Budapest
- PETŐFI Sándor
1987 Útirajzok. Budapest
- PÉCH Antal
1884 Alsó-Magyarország bányaművelésének története I–II. Budapest
- PÉTER Márta (szerk.)
1990 A klasszicizmustól a biedermeierig. Az európai iparművészet stíluskorszakai. Budapest
1992 Historizmus és eklektika. Az európai iparművészet stíluskorszakai. Budapest
- POGÁNY Péter
1978 A magyar ponyva tükre. Budapest
- PÓR Antal
1893 Az Anjou-kori Mária-kép Krumachban. Archeológiai Értesítő 13. 67–68. Budapest
- PRAZNOVSZKY Mihály
1981 Egy Nógrád megyei köznemes kúriájának leltára. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII. 203–247. Salgótarján
- PRESBITER Theophilus
1986 A különféle mesterségekről. Budapest
- PROHÁSZKA János
1956 A régi magyar demizson és ami benne volt. Magyar Nyelvőr 1956. 476–478. Budapest
- PROKOPP Gyula
1979 A pilisszentléleki üveghuta. Századok 108. évf. 212–229. Budapest
- RADEMACHER, Franz
1928–1929 Die Kuttrolf, eine antike Glasform und ihre Fortbildung im Mittelalter und in der Renaissance. In: Zeitschrift für Bildene Kunst 62. 32–47. Berlin
1944 Die Glaserzeugung bei den Franken. In: Forschungen und Fortschritte 20. 12–27. Berlin
- RIDOVICS Anna
2002 Az üveggyűjtemény. In: Pintér János szerk.: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményei. 464–471. Budapest
- ROMÁN János
1959 A habánok Sárospatakon. Sárospatak
1965 Források Sárospatak település- és építészettörténetéhez. Sárospatak
- RÓMER Flóris
1865 Kassa városának némely középkori emléke. Archaeológiai Közlemények V. 98–103. Pest
- SALAMON Ferenc
1885 Budapest története II. Budapest

- SÁGHELYI Lajos
 1938 A magyar üvegipar története. Budapest
 1948 Az üvegművesség könyve. Budapest
- SÁRMÁNY Ilona
 1977 A népművészet értelmezése. Ethnographia LXXXVIII. 102–119. Budapest
- SCHMIDT, Robert
 1912 Das Glas. Berlin
 1925 100 Jahre österreichische Glas Kunst Lobmeyr 1523–1923. Wien
- SCHWARTNER, Martin
 1809–11 Statistik des Königreichs Ungern. Ofen
- SCHWEDT, Herbert
 1975 Zur Geschichte des Problems „Volkskunst“. In: Zeitschrift für Volkskunde 1975. 169–182.
- SIPOS István
 1958 Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges. Budapest
- SOMOGYI Miklós
 1905 A hazai vándoripar és vándorkereskedés. Budapest
- STRELEC J. Karol
 1992 Historické flašové sklo. Martin
- SZABÓ T. Attila
 1975 Erdélyi magyar szótörténeti tár I. Bukarest
- SZAMOTA István
 1902–1906 Magyar oklevél szótár. Budapest
- SZÁDECZKY Béla
 1911 I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági naplói (1661–1690). Budapest
- SZINNYAY Katalin–KOCSIS Ferenc–ZÁDOR Mihály
 1992 Fejlődéstörténeti érdekességek az építési múltból. Hogyan építettek elődeink. Budapest
- SZŐKEFALVI NAGY Zoltán
 1964 A XVIII. századi magyarországi hamuzsírőzés technikája. Technikatörténeti Szemle 1964/1. 110–117. Budapest
- SZVIRCSEK Ferenc
 1974 A magyar iparfejlődés hatása a XVIII–XIX. századi Nógrád megye üvegiparának fejlődésére. A Nógrád megyei Múzeumok Közleményei 1974/20. 96–128. Salgótarján
 1981 ANógrádmegyei hűtőakadémia gyűjteménye, tulajdonosai, bérleti, berendezése és termelése. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VIII. 51–106. Salgótarján
 1983 A farkasvölgyi üveghuta leltára. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve IX. 213–228. Salgótarján
- TAGÁNYI Károly
 1900 A Rákócziak regéi üveghutája. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. Budapest
- TAKÁCS Béla
 1966a A parádi üveghuta parasztedényei az egri múzeumban. Az Egri Dobó István Múzeum Évkönyve IV. 235–255. Eger
 1966b A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest
 1970 Parádi üvegművészet. Budapest
 1974 Erdélyi üvegművesség a XVII. században. Múzeumi Kurir 20–25.
 1977 Habán edények észak-magyarországi református templomokban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 85–105. Miskolc
- TAKÁCS Béla–VERES László
 2001 A szoldobágyi és a szelestyei üveghuták története. I. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL. 267–285. Miskolc

- 2002 A szoldobági és a szelestyei üveghuták története II. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. 115–129. Miskolc
- TAKÁTS Sándor**
- 1880 Az üvegipar meghonosodása. Egyetértés 1880. évf. 67–71. Budapest
- 1894 Az újbányai üveghuta felállítása. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VI. 246. Budapest
- 1900 A legrégebbi magyar üveghuták. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. 478. Budapest
- 1907 Magyar üveg, magyar üvegesek. Századok 26. évf. 630–647. Budapest
- TASNÁDINÉ MARIK Klára**
- 1961 Az üveg művészete, kiállítás az Iparművészeti Múzeumban. (Kiállításvezető). Budapest
- TÁRKÁNY SZŰCS Jenő**
- 1974 Makói parasztok végrendeletei. Ethnographia LXXXV. 493–512. Budapest
- TELKES Simon**
- 1895 Üvegiparunk. Ipari monographia. Budapest
- THALY Kálmán**
- 1887 A székesi gróf Bercsényi család története I–II. Budapest
- 1895 Rákóczi-kehely Gömörben. Századok. 564–565. Budapest
- H. TÓTH Elvira**
- 1969 Kora bizánci üvegpohár egy szabadszállási magányos sírból. Kecskemét
- 1991 Korok és üvegek. Kiállításkatalógus. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest
- TÓTH G. Péter–SCHLEICHE Vera (szerk.)**
- 2003 Térjünk a tárgyra. Veszprém
- URESOVA, Lubise**
- 1973 Glas. In: Das grosse Bilderlexikon der Antiquitäten. 121–146. Prag
- VAJKAI Aurél**
- 1944 Somhegyi üvegek Szentgálon. Ethnographia LV. 124–130. Budapest
- 1959 Szentgál. Budapest
- VARGA Gyula**
- 1978 Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig). Debrecen
- VARGA Vera**
- 1987 Pantocsek Leo Valentin munkássága – a hialoplasztika, a magyar vas diatretum és az irizáló üveg. Építőanyag 12. 368–373. Budapest
- 1989 Régi magyar üveg. Budapest
- 1993 Róth Miksa művészete. Budapest
- 1996 A szecesszió művészi üvegei. Budapest
- 2002 Az üveg jelentése. Budapest
- 2002 Üveg és ragyogás. Budapest
- VÁRADI Adél**
- 2003 Karikával díszített késő középkori üvegkehely az egri várból. Az Egri Dobó István Múzeum Évkönyve XXXIX. 189–213. Eger
- VÁVRA, Jaroslav, Robert**
- 1954 Das Glas und die Jahrtausende. Praha
- VERES László**
- 1979a Észak-magyarországi üveghuták. Miskolc
- 1979b A Bükk hegység üveghutái. Miskolc
- 1980 A miskolci Herman Ottó Múzeum Sovánka-üvegei. Művészettörténeti Értesítő XXIX. 249–251. Budapest
- 1982 XVI. századi diósgyőri kutrolf-töredékek. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 35–42. Miskolc
- 1983 Az üvegtörténeti kutatások helyzete Magyarországon. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. 21–25. Miskolc
- 1984 Erkölcsi normatívák és tevékenységi típusok. Folklór és Ethnographia 15. Debrecen

- 1986a Az üveghuták fellelvő piaca a 18–19. században. In: SZABADFALVI József–VIGA Gyula szerk.: Árucseré és migráció. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. 129–135. Miskolc
- 1986b Üvegmetzés és gravírozás Miskolcon. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. 80–87. Miskolc
- 1988a Glaswaren im Gebrauch der ungarischen Bauerschaft. In: Ethnographica et Folkloristica Carpatica 5–6. 167–178. Debrecen
- 1988b Magyar népi boros- és pálinkásüvegek. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 629. Miskolc
- 1991 17–19. századi magyarországi üveghuták tulajdonosai, bérlői és munkásai. In: NÉMETH Györgyi szerk.: Manufaktúrák Magyarországon I. 50–54. Miskolc
- 1997 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Debrecen
- VISKI Károly
é. n. Díszítőművészet. In: Magyarság Néprajza II. 274–395. Budapest
- VOJDIS, Jaroslav–HASALOVÁ, Vera
1974 Die Volkskunst in der Tschechoslowakei. Praha
- WARTHA Vince
1897 Az üvegipar. Az iparművészet 1896-ban. Budapest
- WESENBERG, Angelika
1981 Venezianisches Glas aus Museen der DDR. Berlin
- ZOLNAY László
1983 A középkori Esztergom. Budapest
- ZÓLYOMI József
1974 Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700–1850). In: Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 20. 5–74. Salgótarján

HUNGARIAN GLASSWARE PRODUCTION IN THE 16TH–19TH CENTURIES

Foreign experts know hardly anything about the history of Hungarian glass-making. Writers of foreign studies of glassmaking from all over the world seem to ignore the history of our glassmaking, just as the authors (eg. *Schmidt, Rademacher, Vávra*) of the great old monographs did. The fact that the history of the Hungarian glass industry is unknown abroad is particularly unfortunate because the picture of the European history of glassmaking is consequently lacking certain Hungarian data which could have modified views concerning the general development of glass art.

The fact that the Hungarian glass industry is virtually unknown abroad is a result of the general level of research into the history of glassmaking. The reason for this obscurity can be directly attributed to the unique character of museology as well as to the rate of processing the available information and the subsequent rate of its publication.

In addition to glass of eastern and Roman origin, the first glassware products in Hungarian museums were Venetian, Czech and German items that belonged to the treasures of the old monarchs, princes and well-to-do noble families. The exhibitions of the Hungarian millennial celebrations and the significant innovations of glassmaking technologies at the end of the 19th century first drew attention to glass products manufactured in the Carpathian Basin. The first edition of the catalogue of the Hungarian National Museum, *Cimeliotbeka*, published in 1825, only included a few glass products in its chapter on Hungarian antiques. One of them was a large bottle decorated with the coat of arms of the Baky family with the date 1695 on it. Another was the long-stemmed glass made of cut glass from 1708, which belonged to Ferenc Rákóczi II's chief arms commissioner, Pál Lányi and his wife. By the turn of the century the National Museum had acquired a significant stock as a result of intentional collecting that started in the 1870s. In addition to old Hungarian glass, outstanding examples of contemporary glass art also found their way into the collection. One of these items was the exquisite glass baptismal font made by the well known glass artist, István Sovánka, which bears the following inscription: "The offering of Miklós Göpfert glass factory owner from Zay-Ugróc for the Hungarian National Museum on the occasion of the [Magyar] Millennial Exhibition, made by István Sovánka." The core collection of the Museum of Applied Arts, established in 1879, came from the National Museum. Over one hundred old glass items, among them the baptismal font, were donated to the public collection, which had the future

task of collecting both Hungarian and foreign examples of glass art. From this time on the National Museum primarily specialised in collecting glass items of historical significance. By the time of World War I the Museum of Applied Arts had had a collection significant even by international standards. The exhibitions of the millennial celebrations together with the important innovations in glass making of the late 19th century drew the public's attention to glass making techniques to an ever growing extent. Consequently, the outstanding surviving items of 18th and 19th century Hungarian glass making were placed in the collections of the museums together with foreign glass masterpieces such as Venetian, Czech and German glass items. The glass material collected in this way was all "noble glass", meaning items representing the "glorious side" of our glass art. Archaeological excavations had found hardly any relics testifying to early Hungarian glass making, or else the glass fragments found at the archaeological sites were unknown to the experts. Glass made for everyday use, mainly in the small glass works in the forests, was a rarity on the shelves of the museums' collections. The general view held that these types of glass were of low artistic value made for satisfying the lower levels of society. There were only a few far-sighted collectors who recognised that within Hungarian glass art it was the so-called "peasant glass" that displayed the widest variety of ingenuity and form, and did so uniquely with respect to the ones common in European glass making. "This is where our national character finds its most perfect articulation." The first collector of Hungarian peasant glass was *Samuel Brukenthal*, the founder of the museum in Szeben. He collected the products of glassworks operating in southern Transylvania, in the valley of the river Olt. Travelling all over the country György Déri also intentionally collected the most beautiful glass products from the peasants and small towns as well as from bourgeois households. Simon Telkes, one of the founders of the museum in Debrecen, gave an account of the results of his glass collecting activities on the inside cover of his monograph *The Hungarian Glass Industry*, which was published in 1895. "This book is testimony to the long-extinct Hungarian forest glassworks and belongs to Colonel György Déri's folk glass collection of 125 items, which is in the Museum of Ethnography. Dated in Budapest on 15th October, 1941. Signed by György Déri, colonel." The collector writes the following about the items at the bottom of the inside cover: "the 125 items can be divided into the following three groups:

1. Some 45 pieces from Bakonyerdő
2. Some 36 items from the Northern Hungarian hills as well as the Uplands
3. Some 44 pieces that came from the historical territory of greater Hungary, the lesser part of which were made during the Austro-Hungarian Monarchy but were mainly used in Hungarian lands."

For a long time Samuel Brukenthal and György Déri had no followers at all. This was mainly due to the fact that art history entirely ignored *peasant glass* and *folk glass*. Art historians only considered fine glass and noble glass as the types that suited the genre as these were the ones that represented "higher artistic value". These products bear the signs of the changes in historical styles and the application of the various decorative glass handling techniques which require great technical skills. Research into folk art at the start of the twentieth century, when there were plenty of glass items around, sought the characteristically peasant autochthon, or indigenous, genres. This view caused a great obstacle to the discovery of peasant glass. The distrust towards glass products used by peasants was increased by the fact that they might also have been used daily by either a bourgeois or a noble family. Their doubtful origin was further due to the fact that glass making always required some industrial preliminary procedures and preparations as well as large-scale equipment and the organised labour of several people. It seemed justified to raise the question as to whether the nature of glass art makes it possible for it to become folk art. In view of this it is no wonder that *Hungarian Ethnography* only mentions one single glass item when describing the material environment of the Hungarian peasantry.

The collection of peasant glass by museums only started in the 1950s. In Transylvania it was *Károly Szűcs* and *Jenő Lázár* who collected a great number of glass products from the peasant and lesser noble households. In addition to the Brukenthal Museum in Nagyszeben [Sibiu] the large

collection of the Historical Museum in Kolozsvár (Cluj Napoca) also took shape. In the northern part of Hungary in the Zemplén mountains and later around Parád it was *Béla Takács* who collected the glass products made in the small glass works from the peasant households following *Iván Balassa's* instructions. The methods of collection and the unexpected results were seen as a model by other museums. *Géza Meggy*, an expert from the Herman Ottó Museum in Miskolc, collected wonderful glass items in the Bükk mountains while *Aurél Vajkai* and *István Éri* found similarly precious pieces in the Bakony hills for the museum in Veszprém. As a result of the publications of *Aurél Vajkai's* findings glass art today also includes the most beautiful glass products which were made by simple technologies and found every day use in the homes of small Bakony villages, especially in the lesser noble families of Szentgál. The research and discoveries in Transylvania, Bakony and Northern Hungary inspired further studies into the glass history of other territories in the Carpathian Basin and creation of the collection of the material remains of the one time forest glassworks. Museologists in Zala, Baranya and the southern regions as well as in the Uplands have acquired a significant amount of peasant glass to add to the noble glass products already in their collections.

Museums in the Carpathian Basin had glass collections from the 17th–19th centuries right up to the recent past. Glass items from the Middle Ages were extremely rare and accordingly unique. If they had any, they only had foreign, mainly Venetian glass. The Hungarian National Museum has the so called “Mátyás goblet”, which is the masterpiece of Venetian glass making, outstanding given its unusually large size (42.8 cm tall) and its historical relevance. The cup of the funnel-shaped, thick-walled undecorated glass dish is held by a narrow ring and its node is decorated inside by white, threaded decoration. Its missing glass base was replaced by a gilded silver base decorated with tiny turquoise stones. The precious metal base has a verse summarising the history of the big cup, which was carved into it around the turn of the 16th and 17th centuries. According to the verse the dish is the old present of King Mátyás (Matthias) “brought from the Venetians”, from which they had a drink at such times as they defeated the enemy. Later Louis II got hold of the goblet, and gave it as a present to his main cup-bearer, Ferenc Batthány in 1524. The precious relic was kept in the castle of the Batthány family in Rohonc. Following the confiscation of the property of the foreign minister during the War of Independence, Kázmér Batthány, in 1852 it went to foreign ownership. At the end of the 19th century the Erdődy family bought it back from a tradesman in Munich and presented it as a gift to the Hungarian National Museum in 1929.

Another outstanding Venetian glass item is the 15th century Gothic pear-shaped stemmed glass, with coloured enamelling around the edge of its ribbed wall cup decorated with gild and scaled ribbon, which was found in the excavations in Somogyvár. The so called “Bártfai cups” also belong to the outstanding pieces of Venetian glass art. Five of these are kept in the Sárosi Museum in Bártfa (Bardejov) and one each in the Eastern Slovak Museum in Košice and the Hungarian National Museum. The pictures of angels who are holding the coat of arms of Bardejov town painted with coloured enamelling can be seen in the front and back of the cup made of colourless transparent glass formed into a pear shape. The first items in the museum collection of Hungarian glass products from the Middle Ages are represented by the two small phials that were presented to the Hungarian National Museum in 1885 by Róbert Schatz. The small glass items were found at the excavations of the Viennese monks’ house in Buda Castle.

From the early 20th century onwards the glass collections of the Hungarian museums have become richer and richer. This was due to the archaeological excavations at the site of the former royal towns and royal castles (Buda, Visegrád, Diósgyőr) as well as at manor houses and noblemen’s palaces. Although the majority of glass finds are broken fragments, they are suitable for defining and reconstructing the various types of glass from the Middle Ages. With the help of the finds we can make certain assumptions concerning the level of glass artistry of the period and the influence, whether present or absent, of the dominant European trends.

The academic research and study into the history of glass art is always a mirror of the collection-building activities of the museums. This is naturally so because glass art represents a discipline in

which the discovery of the written sources and the examination of the end-product, which is the item itself, cannot be done separately. The monographic studies presenting the history of Hungarian glass-making always record a momentary state in the sense that the written sources always relate to a group of objects existing in a given period. During the period of great experiments and seeking various ways of production – signalled by names such as *Henrik Giergl*, *Leo Valentin Pantotsek* and *István Sovánka* – the first monographs of Hungarian glass-making were written by *József Bárdos* and *Simon Telkes*. They are pioneering works as they had no predecessors. Bárdos rather used the sources of the recent past and living memory as well as contemporary sources. This is how he tried to define the 19th century tendencies of applied art basing his ideas on the rapidly growing collection of the Museum of Applied Arts. Simon Telkes, on the other hand, presented the history of the Hungarian glass industry using the data of industrial statistics. *Vince Wartha's* work also reflected a momentary state, as it gave special attention to the works of contemporary applied art exhibited in the millennial exhibitions. The presentation of the outline of the history of glass and the display of the representative items of the Hungarian relics was merely a framework and illustration to the essential message. The first expert's work was that of *Kornél Divald*, which is of particular value. His study, which appeared in *The Book of Applied Arts* before World War I, discusses the history of the Hungarian glass industry as an intrinsic part of universal glass art. Accordingly, he presents the most beautiful items of the existing art products, analyses their formal and decorative characteristics and compares them to European relics with similar traits. The work presents the glass works that were considered most important as a result of the studies written by *Sándor Takáts*, *Ödön Kárffy*, *Lajos Kemény* and *Károly Tagányi*, which were based on archive research. The research results of these experts allowed assumptions concerning the great number of glassworks that were operating in the Carpathian Basin. The detailed study of their operation may essentially transform the face of glass-making as was known before the 20th century. It was already Kornél Divald who raised the significance of studying carefully each glasswork as well as the importance of surveying the archaeological finds in addition to the glass products qualified as items of applied art. He also emphasised the collection of simple *rustic glasses*. Supposedly, it was Divald's archaeological inventory that inspired József Höllrigl, the manager of the glass collection of the Hungarian National Museum when he wrote his study of the *Old Hungarian Glass*, which was published in 1934 in *Magyar művészet* (Hungarian Art). This study testifies that the few material remains could not serve as a basis for establishing a connection between written sources and the early pieces of glass art. It was not yet the time for creating a picture of glass making in the Middle Ages that could have been illustrated by various products.

The period resulting in new monographs of research into glass art came only after a long break following Kornél Divald's work. It was started by the publication of *Lajos Sághegyi's* work, *A History of the Hungarian Glass Industry* in 1938, followed by *Dezső Hivert's* *The Glass Industry and Glass Manufacturing* in 1940 and *Mihály Gurma's* *Glass* in 1943. Unfortunately these works have not yielded new findings either with regard to their data or their conclusions. Their sources, data and conclusions are essentially identical to those of Simon Telkes and Kornél Divald, with the single exception of Lajos Sághegyi's work. Sághegyi's monograph is also basically a reproduction of earlier research results. A new element, however, is the chapter discussing the glass guilds and glass arts and crafts.

While the 1940s, which saw the second period of monographs, were basically characterised by reproduction, the period commencing in the 1960s focused on the examination of the objects and the exploitation of the possibilities offered by the written sources. This third period of glass monographs started with the work of *Béla Borsos*. Borsos wrote his work using primarily objects belonging to private owners and to a lesser extent pieces in public collections as well as basing his study on already published works rather than sources in the archives. It was first published in 1965, while the second much revised edition appeared in 1974. The most valuable section of the corpus is made up of the chapters discussing 19th century glass craft. This was no accident as the author did extensive research into the sources from the times following the reform period and the war of

independence of 1848–49. His significant preliminary studies also focussed on this era. His study of the history of style and his conclusions made from the formal and decorative characteristics of noble glass are of outstanding value and are still valid today. The picture he drew, however, could have been much more exquisite and complex if the author had used the possibilities offered by the collections of the Museum of Applied Arts and the Hungarian National Museum as well as several museums outside the capital. Borsos's definition of the period also reveals his extraordinary knowledge and deep insight into as well as familiarity with the special literature. He defines the 18th–19th centuries as the period of '*glass[-making] barns set up in the centre of noble families' estates*', while he defines the forerunning period as one hallmarked by the activities of the '*glassworks in mining towns*'. The definition of this latter period, however, also reveals a shortcoming of the monograph. The archaeological finds from the Middle Ages serve as supporting evidence for the thesis, or preconception, of the author as a result of arbitrary selection. Contrary to this it was already in the 1960s that ample evidence was found for the existence of small glassworks which were founded by monasteries and were producing products for the market. Another great shortcoming of the summarising work *Hungarian Glass Craftsmanship* is that the writer tried to create a picture of the history of certain glassmaking workshops on the basis of assumptions adopted from literary works due to a lack of critical analyses, which lead to a great number of mistakes and a high percentage of error. He did not study the products of glassworks operating in the Carpathian Basin but instead selected a few which fitted the requirements of *high art*. Consequently he did not manage to create the slightest harmony between noble glass and rustic or peasant glass.

The essential merit of Béla Borsos's monograph *Hungarian Glass Craftsmanship* is that he once again directed attention to this branch of our art and industrial history. He raised the profile and stimulated interest abroad and identified the new research objectives for experts. He has inspired the publication of several new monographs. These, however, did not exclusively concentrate on the introduction of Hungarian glass craftsmanship but represent a multidimensional study of well-chosen issues and topics.

The research tendencies in the period from the 1970s up to the present day can be easily defined following revision of the research results and the great number of publications inspired by Borsos. The gaps in the descriptions of objects in Borsos's study made several experts publish their expert descriptions of and age definitions for the outstanding pieces of our glass collections. Imre Katona and Vera Varga have described in detail the glass collection of the Museum of Applied Arts. The museologists of Debrecen, Miskolc and Sárvár have published studies of their glass collections in a publication for the joint exhibition of over 1500 items. Useful studies have appeared of the glass collections in Transylvania and Slovakia. Various works on the history of a number of glassworks in the Carpathian Basin have also served the wide popularisation of the material remains.

The small monographs written by Béla Takács about the glassworks in the Zemplén Mountains and the glass art in Paráds, as well as István Éri's publication *Notes on the history of glassworks in the Bakony*, all appeared before the revised edition of Béla Borsos's book. This outstanding writer was familiar with these research results and he incorporated them in his work. When the small monographs describing the glass craftsmanship of the various regions were written it became clear that "there is hardly any branch in the history of Hungarian industry that suffers from such a great lack of research into its detailed aspects as the history of Hungarian glassmaking". Following the example of Béla Takács and István Éri dozens of researchers have embarked on collecting the material relics and processing the data of the archives unknown before and analysing the glass items. This is how studies have now appeared about the glass industry and art of the Bükk mountains, Nógrád and Zala counties, Eastern Hungary, the land of the Szeklers (Inner Transylvania), Southern Transylvania, Northwest-Uplands and Temes region. The account of Transylvanian glass craftsmanship written by Magda Bunta and Imre Katona represents a summarising work of a greater geographical area. This latter one is a significant work which is also a mapping of the mistakes of Béla Borsos's monographs. It is easily understandable as the writers did not have access to the archives and some of their conclusions had to be adapted to political ideology. The collection of the material relics was not an easy task either.

The latest research results accumulated from the 1970s made it possible to define the formal and decorative characteristics of the rustic or peasant glass made in the Carpathian Basin as well as the identification of their place in glass craftsmanship. This set of problems was summarised in the small monographs by László Veres, *Hungarian Folk Glass* and *17–19th century Peasant Glass in Hungary*. It is clear from these works that in the territory of the Carpathian Basin over 110 both small and large glassworks were operating, which were following the relevant social structure when they produced simple glass products for every day use with a variety of decorations. It is also the merit of these studies that the place and role of peasant glass has been defined within folk art. In the book *Hungarian Folk Art* published in 1975, which presented an extremely precious and outstanding collection of material relics of Hungarian folk art, there was only one glass item, a holy water container, which represented the glass products used in peasant and small town and bourgeois households.

The third major shortcoming of Béla Borsos's monograph can only be redeemed by archaeology, as the majority of the relics from the Middle Ages have been damaged and can only be recovered as a result of extensive excavations. During the time of Borsos's work several excavation sites had been opened. As a result of the research findings of archaeologists, it was only the published results of József Höllrigl's work and the oral reports of the archaeologists that Borsos could base his study on. Some of the results of the recent archaeological excavations have already been published. The excavations have recovered a significant number of glass works and primarily glass fragments. With the help of these we can today present the technological as well as the artistic level of the former glass-making in the Carpathian Basin. The works of Katalin H. Gyürky and Edit Mester present a penetrating study of the glass materials recovered in the excavation at the castles in Buda, Diósgyőr and Visegrád. As for the processing of the glass relics of castles and palaces from the Middle Ages we have plenty of literature: they deal with Balácsa, Eger, Pácin, Ozora and other places. These archaeological publications provide evidence for the earlier hypothesis that the initial development of Hungarian glass craftsmanship was influenced by several factors. However, Hungarian products were always present side by side with foreign products. Their unique composition can only be reconstructed by complex chemical procedures. In addition to that of Venetian glass art, the Byzantine and German influences also show that in this branch of the applied arts the formal solutions as well as the stylistic trends and technologies produced a varied mixture of unique qualities.

As a result of nearly one and a half centuries of research, but especially that of the past fifty years, we can make another attempt at presenting a comprehensive picture of the history of Hungarian glass making.

László Veres

UNSER GLASGEWERBE IM 16–19. JAHRHUNDERT

Die Geschichte der ungarischen Glasindustrie ist den ausländischen Fachleuten kaum bekannt. So wie auch von den Verfassern der alten Monographien über Glas von grosser Bedeutung, z. B. *Schmidt, Rademacher, Vávra*, so auch von den Verfassern der ausländischen Bearbeitungen, welche die Weltglaskunst darstellen wollen, wird die Geschichte unserer Glaserzeugung unbeachtet gelassen. Die Unbekanntheit der ungarischen Glasindustrie im Ausland ist eben deshalb ausserordentlich bedauerlich, weil das Bild über die Geschichte des europäischen Glasgewerbes um einige auf Ungarn bezügliche Beiträge, durch welche die Ansichten über die Allgemeinentwicklung der Glaskunst hätten geändert werden können, ärmer geworden ist.

Die Unbekanntheit der ungarischen Glasindustrie in der Außenwelt ergibt sich auch aus der allgemeinen Lage unserer Forschungen über die Glasgeschichte. Der Grund für die Unbekanntheit ist unmittelbar auf die Eigenartigkeit der museologischen Tätigkeiten, das Bearbeitungsniveau der Kenntnisse und den Grad der Publizität zurückzuführen.

Die ersten Glasgegenstände der ungarischen Museen waren nebst römischen Gläsern und Gläsern orientalischer Herkunft venezianische, böhmische und deutsche Stücke, die zu Haushaltsschätzen der ehemaligen Herrscher, Fürsten und reichen Adelsfamilien gezählt wurden. Die Ausstellungen der Festreihe zur Millenium und die grossen Neuerungen in der Glastechnik am Ende des 19. Jahrhunderts haben die Aufmerksamkeit das erste Mal auf die Glasgegenstände gerichtet, die auf dem Gebiet des Karpatenbeckens gefertigt wurden. Im Teil des ersten Katalogs des Ungarischen Nationalmuseums *Cimeliotbeka*, der 1825 erschien und in welchem alte ungarische Kunstgegenstände verzeichnet wurden, standen nur einige Glasgegenstände, so eine grosse Flasche, die mit dem Wappen der Familie Baky verziert und mit Aufschrift und mit der Jahreszahl 1695 versehen war oder ein geschliffenes Kelchglas mit Wappen aus dem Jahre 1708, welches dem Oberkommissar des Zeughauses des Fürstes Ferenc Rákóczi II., Pál Lányi und seiner Frau gehörten. Im Ergebnis bewusster Sammlungen, die von den 1870er Jahren begonnen worden waren, verfügte das Museum der Nation um die Jahrhundertwende über bedeutende Kollektionen. Es sind neben alten ungarischen Gläsern auch die hervorragenden Kunstwerke der gegenwärtigen ungarischen Glaskunst in die Sammlung gekommen, so auch das gläserne Taufbecken besonderer Art vom berühmten Glaskünstler um die Jahrhundertwende, István Sovánka, welches die folgende Aufschrift trug: „Es wird von dem Glasfabrikbesitzer, Miklós Göpfert aus Zay-Ugrócz dem Ungarischen

Nationalmuseum aus Anlass der Milleniumsausstellung angeboten, es wurde von István Sovánka gefertigt“. Das Stammaterial des im Jahre 1879 gegründeten Museums des Kunstgewerbes kam aus dem Nationalmuseum. Mehr als 100 alte Gläser, dann auch das Taufbecken wurden der neuen öffentlichen Sammlung übergeben, für die unter anderem als eine der zukünftigen Aufgaben angesehen wurde, das gegenständliche Material der Glaskunst im Inland und im Ausland zu sammeln. Das Nationalmuseum spezialisierte sich im Weiteren hauptsächlich auf die Sammlung der Glasgegenstände von historischen Bedeutung, welche zu den Reliquien zu zählen waren. Das Museum des Kunstgewerbes verfügte in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg auch im Vergleich mit dem Ausland über eine beachtungswerte Glassammlung. Die Ausstellungen der Festreihe zur Millenium und die großen Neuerungen in der Glastechnik am Ende des 19. Jahrhunderts haben die Aufmerksamkeit der Öffentlichkeit immer häufiger auf die Glaskunst gerichtet. Diesem Umstand war es zu verdanken, dass einige ausgezeichnete Stücke der ungarischen oder ungarisch gemeinten Gläsern, die aus dem 18-19. Jahrhundert noch erhalten geblieben sind, mit ausländischen Gläsern, darunter in erster Linie mit venezianischen, böhmischen und deutschen Gläsern zusammen in museologische Sammlungen gekommen sind. Die so gesammelte Glasmenge bildeten beinahe in vollem Maße *Gläser der Herrschaften*, d. h. sie setzte sich aus den Kunstwerken zusammen, welche ein „*sonnenbeglänzt*“ Segment unserer Glaskunst repräsentierten. Bei den archeologischen Aufdeckungen in dieser Zeit ist nur wenig beweisendes gegenständliches Material über die frühe Glasfertigung in Ungarn an die Oberfläche gekommen oder die Glasbruchstücke aus den Ausgrabungen waren den Fachleuten unbekannt. Für den Alltagsgebrauch bestimmte und vorwiegend in kleinen Glashütten erzeugte Gläser sind auf den Regalen in den Lagerräumen für Sammlungen der Museen nur selten vorgekommen. Diese Gläser waren nach allgemeiner Auffassung so angesehen, als hätten sie nur einen sehr niedrigen Kunstwert gehabt und wären nur zur Befriedigung der Ansprüche von armen Gesellschaftsschichten hergestellt. Nur einige scharfsichtige Sammler wurden darauf aufmerksam, dass es in der ungarischen Glaskunst die sogenannten *Bauerngläser* sind, welche die einfalls- und abwechslungsreichsten, vom allgemeinen europäischen Formschatz am meisten unabhängig gewordenen Formen haben. „Hier wird der vollkommenste Ausdruck unserer nationaler Eigenart gefunden.“ Der erste Sammler von Bauerngläsern war der Gründer des Museums in Szeben, *Samuel Brukenthal*, der das erhalten gebliebene gegenständliche Material der Glashütten an dem Fluss Alt in Südsiebenbürgen zusammengesammelt hat. Auch György Déri hat die schönsten Gläser aus den Bauern- und Bürgerhaushalten, sowie aus den Haushalten in den Marktflecken bewusst gesammelt. Einer der Gründer des Museums in Debrecen, *Simon Telkes* hat auf der Innenseite des Buchumschlages seiner Monographie mit dem Titel „*Unsere Glasindustrie*“, die im Jahre 1895 erschien, über das Ergebnis seiner Sammlungen Rechenschaft abgelegt. „Dieses Buch legt Zeugnis von langher nicht mehr bestehenden ungarischen Waldglashütten ab und ist der Bestandteil der volkstümlichen Gläsersammlung des Oberstes György Déri, welche im Etnographischen Museum in Budapest zu finden ist und ungefähr aus 125 Stücken besteht. Budapest, den 15. Oktober 1941. György Déri, Oberst.“ So schreibt der Sammler unten auf der Innenseite des Buchumschlages über die Gegenstände: „Die 125 Exemplare können in drei Gruppen gegliedert werden:

1. in die Guppe vom Bakonywald mit 45 Stück
2. in die Gruppe vom Hügelland mit 36 Stück als in die alte Gruppe von Oberungarn
3. in die Gruppe mit 44 Stück, deren Stücke aus den Teilen von Großungarn stammen und in kleineren Menge in der Monarchie hergestellt wurden, aber auf dem ungarischen Gebiet benutzt wurden“

Samuel Brukenthal und György Déri haben lange Zeit keine Nachfolger gefunden. Die Ursache dafür lag grundlegend in der eigenartigen Auffassung der Kunstgeschichte und Etnographie, welche die *Bauerngläser* und das *Volksglas* ausgeschlossen hat. Der Kunsthistoriker hat die *feinen Gläser*, die *Gläser der Herrschaften* in seine Kunstgattung für hineinpassend gehalten, weil es nach seiner Auffassung diese Gegenstände sind, welche „grössere Kunstwerte“ vertreten. Auf diesen Werken sind die Änderungen der historischen Stile und die Verwendungen der Zierverfahren wahrzunehmen, die in der Glaskunst grosses technisches Wissen erfordern. Die Volkskunstforschung suchte am Anfang

des 20. Jahrhunderts – als Glasgegenstände noch in stattlicher Anzahl hätten gesammelt werden konnten –, nach eigenartig bäuerlichen, autochtonen Kunstgattungen. Durch diese Ansicht wurde der Entdeckung der Bauerngläser Einhalt geboten. Das Mißtrauen gegen die Glasgegenstände, welche meistens die Bauern benutzten, wurde auch dadurch gesteigert, dass diese Gläser solche Gegenstände waren, die sich sowohl an das Leben des Adels und des Bürgertums, als auch an das der Bauernschaft hätten binden lassen dürfen. Es hat die Zweifel ferner auch vergrößert, dass die Glasherstellung ernste Vorbereitungen in jeder Hinsicht und grössere Industrieinrichtungen erfordernd eine organisierte Arbeit von mehreren Leute vorausgesetzt hat. Es wurde die Frage mit Recht aufgeworfen, ob der Charakter der Glaskunst ermöglicht, dass sie zur Volkskunst wird. So ist es nicht erstaunlich, dass bei der Vorführung der gegenständlichen Umgebung der Bauernschaft *die Volkskunde des Ungarntums* nur einziges Glasgegenstandes, einer gläsernen Form zum Kerzengießen Erwähnung getan hat.

Die Sammlung von Bauerngläsern ins Museum begann erst in den 1950er Jahren. In Siebenbürgen haben *Károly Szűcs* und *Jenő Lázár* Gläser in grosser Menge aus Bauernhaushalten und aus Haushalten von Kleinadligen zusammengesammelt. Neben dem *Bruckenthal Museum* in Nagyszeben bildete sich auch die gewaltige Glassammlung des *Historischen Museums in Kolozsvár* heraus. *Béla Takács* hat nach der Anleitung von *Iván Balassa* die in Hütten gefertigten Gläser der Bauernhaushalte im Zemplén-Gebirge in Nordungarn, dann in der Umgebung von Paráds zusammengesammelt. Die ausgebildeten Methoden und nicht zuallerletzt die nicht erwarteten Ergebnisse dienten auch anderen Museen als Beispiel. Der Mitarbeiter des Otto-Herman-Museums in Miskolc, *Géza Megay* hat im Bükk-Gebirge, *Aurél Vajkai* und *István Éri* haben im Bakony-Gebirge für das Museum in Veszprém wunderschöne Glasgegenstände gesammelt. Dank der Publikationen von Aurél Vajkai rezipiert auch die Glaskunst die mit einfacher Technik hergestellten Erzeugnisse von bewundernswerter Schönheit, welche in den Dörfern des Bakony-Gebirges, besonders in den Haushalten von Kleinadeligen in Szentgál gebräuchlich waren. Die Forschungen in Siebenbürgen, im Bakony-Gebirge und in Nordungarn haben eine inspirierende Wirkung auf die Aufdeckung der Geschichte der Glaslandschaften im Karpatenbecken und auf die

Zusammensammlung der erhalten gebliebenen Gegenstände der einstigen Glashütten ausgeübt. In ihren Sammlungen haben die Museologen aus den Komitaten Zala und Baranya, aus Südländ und Oberungarn bis in unsere Zeit neben den Gläsern von Herrschaften auch zahlreiche Gläser vom Volk in Reihe aufgestellt.

Die Museen im Karpatenbecken verfügten in den letzten Jahrzehnten zum größten Teil über Sammlungen mit antiken Gläsern und aus dem 17–19. Jahrhundert stammenden Gläsern. Die Gläser aus dem Mittelalter wurden zu den Raritäten gezählt. Die Mehrheit dieser Gläser war vorwiegend aus dem Ausland, venezianische Produkte. Das Ungarische Nationalmuseum bewahrt den sogenannten *Matthias-Pokal*, ein Meisterstück des venezianischen Glasgewerbes, welcher wegen seinem gewaltigen Ausmaßes (seine Höhe beträgt 42,8 cm) und seiner historischen Beziehungen von grosser Bedeutung ist. Der Kelch des trichterförmigen, unverzierten, dickwändigen Glasgefäßes ist von einem schmalen Ringteil umgeschlossen, sein Nodus ist innen mit einer dünnen, weissen Fadenverzierung geschmückt. Der fehlende Fuß des Glases wurde mit einem vergoldeten Silberfuß ersetzt, der mit Türkisen geschmückt war. Ein Gedicht, das um die Wende des 16–17. Jahrhunderts in die Unterlage aus Edelmetall eingeschliffen wurde, faßt die Geschichte des Pokals von großem Ausmaß zusammen. Laut Beschreibung ist das Gefäß ein altes Geschenk vom König Matthias, das er von Venezianern gekauft hat, man hat mit dem Wein darin nach der Besiegung des Feindes angestoßen. Dann kam der Pokal zum König Ludwig II., den er im Jahre 1524 seinem Oberstmundschenk, Ferenc Batthyány geschenkt hat. Die wertvolle Reliquie wurde in der Burg der Batthyánys aufbewahrt. Der Pokal kam im Jahre 1852 – nachdem das Vermögen des Außenministers des Freiheitskampfes, Kázmér Batthyány beschlagnahmt worden war – in fremde Hände. Die Familie Erdödy hat ihn am Ende des 19. Jahrhunderts von einem Händler in München zurückgekauft und im Jahre 1929 dem Ungarischen Nationalmuseum geschenkt.

Zu den hervorragenden Gläsern venezianischer Herkunft kann ein gotischer Fussbecher aus dem 15. Jahrhundert gezählt werden, welcher bei den Ausgrabungen in Somogyvár gefunden wurde und eine gotische, birnenförmige, gerippte Kupa hatte, an deren Rand ein Band umläuft, das mit bunten Emailfarben, Vergoldung und Schuppenverzierung geschmückt wurde. Die hervorragenden Produkte der venezianischen Glaskunst sind auch die sogenannten *Kelchen aus Bártfa*, davon sind 5 Exemplare im *Sározi Museum* in Bártfa und je ein Exemplar ist im *Ostslowakischen Museum in Košice* und im *Ungarischen Nationalmuseum* aufbewahrt. Auf der Vorder- und Hinterseite der Kelche, deren Kupa aus farblosem, durchsichtigem Glas gefertigt wurde und deren Form an eine Birne erinnert, sind mit bunten Emailfarben bemalten Bilder über Engel zu sehen, welche die Wappe der Stadt Bártfa in die Höhe heben. Als erstes Exemplar von ungarischen, in den Sammlungen von Museen aufbewahrten Gläsern aus dem Mittelalter sind zwei Gläschen zu betrachten, die Robert Schatz im Jahre 1885 dem Ungarischen Nationalmuseum geschenkt hat. Die kleinen Gläser wurden neben den Häusern der Wiener Mönche in der Burg von Buda an die Oberfläche gebracht.

Vom Anfang des 20. Jahrhunderts nahm in den Museen die Menge des mittelalterlichen Glasmaterials erfreulicherweise immer zu. Zu verdanken ist das den archeologischen Aufdeckungen in den ehemaligen Königsstädten und den Forschungen, die auf dem Gelände von ehemaligen Königsburgen (Buda, Visegrád, Diósgyőr), adeligen Schlössern, Freihöfen begonnenen wurden. Es ist wahr, dass der Großteil der Glasfunde fragmentarisch erhalten geblieben ist, aber sie sind zur Bestimmung und Rekonstruktion von mittelalterlichen Gläsern durchaus geeignet. Mittels Funden ist auf das Niveau des Glasgewerbes dieser Zeit und die Wirkung der europäischen Kunstströmungen oder auf die Unabhängigkeit davon zu schließen.

Wissenschaftliche Arbeiten zur Forschung und der Bearbeitung der Geschichte des Glasgewerbes sind immer ein Spiegelbild der jeweiligen Museumstätigkeiten für Sammlungsvergrößerungen. Das ist natürlich, denn die Glasgeschichte vertritt einen Wissenszweig, wo die Aufdeckung von schriftlichen Quellen, das Endergebnis der Produktion und die Untersuchung des Gegenstandes untrennbar sind. Die monographischen Bearbeitungen, in denen die Geschichte des ungarischen Glasgewerbes dargestellt wird, setzen nur einen Momentanzustand in dem Sinne fest, dass die schriftlichen Quellen an eine Gegenstandsgruppe in einer gegebenen Zeit angeknüpft sind. Die Arbeiten von *József Bárdos* und *Simon Telkes*, die ersten monographischen Bearbeitungen über die Geschichte unserer Glasgeschichte entstanden beim Wegsuchen des ungarischen Glasgewerbes, in der Zeit der großen Versuche, welche durch den Namen von *Henrik Gierl*, *Leo Valentin Pantotsek* und *István Sovánka* geprägt war. Sie haben einen Vorläufercharakter, denn sie konnten sich auf kein Vorstudium stützen. Bárdos stützte sich eher auf die Quellen der Gegenwart und auf die Quellen der jüngsten Vergangenheit, die in der Erinnerung fortlebten und sich auf die immer größere Glaskollektion im Museum des Kunstgewerbes verlassen, konnte er die Bestimmung der Kunstgewerberichtungen im 19. Jahrhundert versuchen. Simon Telkes hat dagegen mit der Verwendung von gewerbestatistischen Daten die Lage der ungarischen Glasindustrie vorgeführt. Auch die Arbeit von *Vince Wartha* hat einen Momentanzustand widerspiegelt, welche der Vorführung der zeitgenössischen Kunstgewerbewerke in den Ausstellungen zur Millenium eine besondere Aufmerksamkeit zugewendet hat. Die schematische Darstellung der Glasgeschichte und die Aufzählung der Repräsentanten der ungarischen, erhalten gebliebenen Gegenständen haben nur als Anschauungsmittel, als Rahmen fürs Wesentliche gedient. Der Verfasser der ersten fachgemässen und tatsächlich wertvollen Bearbeitung hieß *Kornél Divald*. Seine Studie *Das Buch des Glasgewerbes*, die vor dem Ersten Weltkrieg erschien, erörtert die Geschichte der ungarischen Glasindustrie in der Glaskunst eingeschlossen. Dementsprechend führt er die schönsten Einzelstücke der vorhandenen Kunstwerke an, nachdem er die Eigenart ihrer Form und des Charakters ihrer Ornamentik analysiert und sie mit den europäischen, erhalten gebliebenen Gegenständen mit gleichen Charakterzügen verglichen hat. Es erscheinen schon vor uns in der Arbeit die für wichtigsten gehaltenen Glashütten, was der Möglichkeit zu verdanken ist, dass er auch auf die Bearbeitungen von Archivforschungen von *Sándor Takáts*, *Ödön Kárffy*, *Lajos Kemény* und *Károly Tagányi* bauen konnte. Aus ihren Forschungen nach Einzelheiten, aus ihren Datenmitteilungen war darauf

zu schließen, dass auf dem Gebiet des Karpatenbeckens sehr viele Glashütten haben arbeiten können, durch ein ausführliches Kennenlernen deren Geschichte kann das bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts ausgebildete Image der Glaskunst grundlegend verändert werden. Kornél Divald hat die Wichtigkeit der eingehenden Forschungen von einzelnen Glashütten schon aufgeworfen und auch das, dass es neben den Glasgegenständen, welche zu kunstgewerblichen Werken qualifiziert wurden, auch die Zusammenfassung und Bekanntmachung von archeologischen Gläsern und die Sammlung von einfachen, *rustikalen Gläsern* wichtig sind. Der Gedanke von Divald, welcher auf die Zusammenfassung des archeologischen Materials hingewiesen hatte, konnte vermutlich den Verwalter der Glassammlung des Ungarischen Nationalmuseums, József Höllrigl anspornen, seine Studie „*Alte ungarische Gläser*“ zu schreiben, welche 1934 in den Spalten der *Ungarischen Kunst* erschien. Aber diese Arbeit läßt darauf schließen, dass die geringe Menge des erhalten gebliebenen gegenständlichen Materials zum Ausbau der Verbindung zwischen schriftlichen Quellen und frühen Gläsern hat nicht dienen können, die Zeit ist noch nicht gekommen, eine mit Produkten belegte Schilderung über die Glaserzeugung im Mittelalter zu geben.

Die Zeit der Forschungen zur Glasgeschichte, die neuere Monographien ergab, kam nur nach einer längeren Pause nach der Erscheinung der Arbeit von Kornél Divald. Die Reihe wurde durch das Werk „*Die Geschichte der ungarischen Gläserindustrie*“ (1938) von Lajos Sághegyi geöffnet, welchem das Werk „*Gläserindustrie und Glaserzeugung*“ (1940) von Dezső Hivert und das Werk „*Das Glas*“ (1943) von Mihály Gurmai folgten. Leider haben diese Arbeiten neue Kenntnisse weder in seinen Methoden noch in seinen Daten noch in seinen Forschungsergebnissen mitgebracht. In der Hinsicht ihrer Quellen und Schlußfolgerungen waren diese Werke abgesehen von einer Ausnahme, dem Werk von Lajos Sághegyi im Wesentlichen gleich mit der Arbeit von Simon Telkes und Kornél Divald. Die Monographie von Lajos Sághegyi ist im Grunde genommen ein Werk, welches die früheren Forschungsergebnisse zusammenfaßt und reproduziert. Als ein neues Element kann dagegen das Kapitel über die Zunft der Glasmacher und das Glasgewerbe qualifiziert werden.

Während die 1940er Jahre, die Monographien ergebene zweiter Zeitabschnitt durch Reproduktion charakterisiert wurde, so wurde der dritte Zeitabschnitt der Monographien über das Glas ab Anfang der 1960er Jahre wieder durch die Untersuchungen der Gegenstände und die Ausnutzung der Möglichkeiten in den schriftlichen Quellen gekennzeichnet. Dieser dritte, Monographien über Gläser aufweisende Zeitabschnitt nahm seinen Anfang mit der Tätigkeit von Béla Borsos. Borsos hat bei der Anfertigung seiner Arbeit, welche das erste Mal 1965, dann das zweite Mal 1974 wesentlich überarbeitet und weiterentwickelt erschien, vor allem Publikationen über Quellen zu Veröffentlichungen von solchen Gegenständen verwendet, welche zum grössten Teil im Besitz von Privatpersonen, zum kleineren Teil in dem von Museen waren und nur selten hat bis dahin unbekannte archivale Quellen benutzt. Den wertvollsten Teil des Korpus bildeten die Kapitel über das Glasgewerbe im 19. Jahrhundert, was kein Zufall ist, weil sich der Verfasser meistens in den Quellen zur Reformzeit und zum Halbjahrhundert nach dem Freiheitskampf vertieft und auch seine bedeutenden Vorstudien über Themenbereiche aus dieser Zeit angefertigt hat. Seine stilgeschichtlichen Untersuchungen sind vom ersten Rang und seine Feststellungen, welche er veranlaßt durch die formale und ornamentale Eigenart von Gläsern von Herrschaften gemacht hatte, sind auch bis in unsere Zeit gültig. Das dargestellte Bild hätte viel nuancierter und gleichzeitig viel umfassender sein können, wenn der Verfasser die Möglichkeiten, welche durch die Glaskollektionen des Kunstgewerblichen Museums, Ungarischen Nationalmuseums und einiger bedeutender Museen auf dem Lande geboten wurden, ausgeschöpft hätte. Auf eine aussergewöhnlich hohe Informiertheit, eine gute Wahrnehmungsfähigkeit und die Bewandertheit in der Fachliteratur weist die Epochenbestimmung von Borsos, demgemäß bestimmt er das 18–19. Jahrhundert als *Zeitabschnitt der im Zentrum von Gutshöfen des hohen Adels errichteten Glasscheunen* und das vorangehende Jahrhundert als durch die Tätigkeit der sogenannten *Bergstadthütten* geprägtes Jahrhundert. Bei der Bestimmung des letzten Zeitabschnittes kommt die neue Unvollkommenheit der Monographie wiederum zum Vorschein. Die erhalten gebliebenen Gegenstände aus der Zeit des Mittelalters dienen durch die eigenmächtige Wahl als Beweis für die These oder wenn es Ihnen beliebt ist,

für die Präkonzeption des Verfassers. Eine große Menge von Funden hat jedoch in den 1960er Jahren das Bestehen von kleinen Betrieben bekräftigt, welche durch Klöster gegründet wurden und auch für Märkte produzierten. Ein großer Fehler des zusammenfassenden Werkes „*Ungarisches Glasgewerbe*“ besteht auch darin, dass der Verfasser versucht, aus übernommenen, ohne kritische Analyse falschen literarischen Angaben ein Bild über die Geschichte der einzelnen Glasbetriebe zu entwerfen und all das mit großem Fehlerprozent, unvollkommen gemacht. Er hat die Erzeugnisse der Glashütten im Karpatenbecken nicht untersucht, er hat sie entsprechend den Standpunkten der *hohen Kunst* einzig und allein ausgelesen. Folglich ist es ihm nicht einmal gelungen, auf genügendem Niveau die Gläser von Herrschaften und die rustikalen oder Bauerngläser in Einklang zu bringen.

Es ist der eigentliche Wert der Monographie „*Das ungarische Glasgewerbe*“ von Béla Borsos, dass er diesen Zweig unserer Kunst und dessen Gewerbegeschichte wieder in den Mittelpunkt des Interesses gestellt hat. Die Monographie hat auch das Interesse im Ausland daran wachgerufen und für die Fachleute im Ausland hat er die neuen Aufgaben zur Forschung bestimmt. Er hat zur Entstehung von immer neue Monographien beigetragen. Aber die letzteren haben sich –richtig – zum Ziele gesetzt, das ungarische Glasgewerbe umfassend nicht mehr vorzuführen, sondern eingegrenzte Themenbereiche und Teilfragen vielseitig umzugehen und eingehend zu untersuchen.

Nach eingehendem Überblick über zahlreiche Publikationen aus der Zeit von den 1970er Jahren bis in unsere Tage, welche auf Anregung von Borsos entstanden, sind die Ergebnisse, die Forschungstendenzen gut zu entdecken. Die unvollkommenen Mitteilungen über die Gegenstände von Borsos bewegten viele Museumsfachleute, die hervorragenden Stücke ihrer Sammlungen zusammen mit fachgemäßen Beschreibungen, Zeitbestimmungen zu veröffentlichen. Die Gläserammlung des Kunstgewerblichen Museums wurde von Imre Katona und Vera Varga bekanntgemacht. Museologen aus Debrecen, Miskolc und Sárovar haben anhand einer gemeinsamen Ausstellung mit mehr als 1500 Kunstgegenständen ihre Sammlungen bekanntgemacht. Nützliche Veröffentlichungen wurden auch über slowakische und siebenbürgische Gläser Sammlungen geschaffen. Die Bearbeitungen über die Geschichte verschiedener Glashütten im Karpatenbecken haben auch der Bekanntmachung des gegenständlichen Materials in breiterem Kreis gedient.

Die Kleinmonographien „*Die Glashütten im Zemplén-Gebirge*“ und „*Glaskunst in Pará*“, von Béla Takács, sowie die Publikation „*Angaben zur Geschichte der Glashütten im Bakony-Gebirge*“ von István Éri entstanden vor dem Erscheinen des überarbeiteten Werkes von Béla Borsos. Die Ergebnisse waren dem hervorragenden Monographieschreiber bekannt und er hat sie auch benutzt. Als die ersten Kleinmonographien entstanden, welche das Glaskunst der einzelnen Landschaften vorführten, wurde folgende Feststellung offenbar: „...es gibt kaum so einen Zweig unserer Industriegeschichte, der die Ergebnisse der Forschungen der Einzelheiten vielmehr vermisst, als die Geschichte der ungarischen Glaserzeugung“. Dem Beispiel und den Methoden von Béla Takács und István Éri folgend begannen Dutzende von Forschern Gegenstände zu sammeln und die Angaben, welche auf der Analyse von Gegenständen beruhten und aus bis dahin unbekannten archivalen Forschungen stammten, zu bearbeiten. So entstanden u.a. Bearbeitungen über das Glasgewerbe und Glasindustrie der Landschaften im Bükk-Gebirge und Komitat Nógrád, an dem Fluß Zala, in Ostungarn, im Szeklerland, in Südsiebenbürgen, in Nordwestoberungarn, im Temeschland. Das Buch „*Das Glasgewerbe in Siebenbürgen*“ von Magda Bunta und Imre Katona war die Zusammenfassung des Glasgewerbes einer größeren Landschaft. Dieses letztere, sehr bedeutende Werk ist im Wesentlichen die Abbildung der Fehler in der Monographie von Béla Borsos. Das ist ja leicht zu verstehen, denn die Verfasser konnten nicht zu den nötigen archivalen Quellen kommen, sie mussten einen Teil ihrer Feststellungen dem politischen Willen anpassen und auch die Zusammensammlung der erhalten gebliebenen Gegenstände konnte nicht ohne Hindernisse erfolgen.

Die von den 1970er Jahren angehäuften Forschungsergebnisse ermöglichten die Formeneigenart und den Charakter der Ornamentik von rustikalen Gläsern und Bauerngläsern im Karpatenbecken zu bestimmen und ihre Rolle im Glasgewerbe festzulegen.

Die Kleinmonographien „*Ungarisches Volksglas*“ und „*Bauerngläser des Ungarn des 17–19. Jahrhunderts*“ von László Veres bedeuteten die Zusammenfassung dieses Problemenkreises. Aus diesen

zusammenfassenden Bearbeitungen wurde eindeutig, dass auf dem Gebiet des Karpatenbeckens mehr als 110 kleinere oder grössere Glasbetriebe, anders genannt Glashütten arbeiteten, welche sich den vorwiegend aus dem Gesellschaftsaufbau ergebenden Erwartungen angepasst einfache, aber gleichzeitig abwechslungsreich verzierte Gebrauchsgläser hergestellt haben. Es ist ein grosser Vorzug dieser Bearbeitungen, dass es zur Klärung der Stelle und Rolle von Bauerngläsern in der Volkskunst gekommen ist. Im Band der 1975 aufgelegten *Ungarischen Volkskunst*, welcher die ungarische Volkskunst mit wertvollem und repräsentativem Material vorgeführt hat, wurden die Gebrauchsgläser der Bauernschaft, Marktflecken, Bürgerschaft noch immer durch einen einzigen Weihbecken vertreten.

Den dritten, bedeutenden Fehler der Monographie über die Glaskunst von Béla Borsos kann in erster Linie die Archeologie beseitigen, da der erhebliche Teil der Gegenstände des Mittelalters vernichtet wurde oder diese Gegenstände können nur unter der Oberfläche heraufgebracht werden. Während der Tätigkeit von Borsos fanden archäologische Forschungen in vielen Orten statt. Borsos konnte der Arbeitsmethode der Archeologie zufolge – welche die Aufdeckungen und die Publikationen kennzeichnet – seine Meinung niederlegen, nachdem er sich nur auf die Publikation von József Höllrigl und mündliche Mitteilungen der an Aufdeckungen teilgenommenen Archeologen unterstützt hatte. Ein Teil der Ausgrabungsergebnisse in den letzten Jahrzehnten war auch durch das Lesen von Fachliteratur schon kennen zu lernen. Bei den Ausgrabungen ist eine grosse Menge von mittelalterlichen Glashütten, überwiegend Glasbruchstücke an die Oberfläche gebracht worden. Mit ihrer Hilfe kann so das technologische wie das künstlerische Niveau der Erzeugnisproduktion im Karpatenbecken schon vorgeführt werden. Eine vielfältige Untersuchung des Glasmaterials aus den Aufdeckungen der Königsburgen Buda, Diósgyőr und Visegrád ist in den Arbeiten von Katalin H. Gyürkő und Edit Mester kennen zu lernen. Zur Bearbeitung des Glasmaterials der mittelalterlichen Burgen, Schlösser liefert ein reiches Material Angaben: Balácsa, Eger, Pácin, Ozora usw.

Diese archäologischen Veröffentlichungen unterstützen mit Tatsachen die frühere hypothetische Voraussetzung, dass die frühe Entwicklung des ungarischen Glasgewerbes vielseitigen Wirkungen ausgesetzt war, aber neben den ausländischen Produkten waren die ungarischen Erzeugnisse immer anwesend, deren Eigenart nur mit komplizierten chemischen, analytischen Verfahren rekonstruiert werden kann. Ausser der venezianischen Glaskunst zeigt auch die byzantinische Wirkung, dass auch in diesem Zweig des Kunstgewerbes auf dem Gebiet des Karpatenbeckens der Formschatz, die Stilrichtung, die Technologie miteinander vielfältig vermischt, selbstständige, einzige Eigenschaften ergeben haben.

Auf Grund der Forschungen der beinahe anderthalb Jahrhunderte, aber besonders der Ergebnisse des letzten, beinahe halben Jahrhunderts kann versucht werden, die Geschichte des ungarischen Glasgewerbes umfassend vorzuführen.

László Veres